

DOI numeris <https://doi.org/10.15388/vu.thesis.523>
<https://orcid.org/0000-0002-5247-7543>

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIAUS UNIVERSITETAS

Mantas Šikšnianas

Kasdienis gyvenimas vokiečių okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 m.: buitis, mityba ir sveikata

DAKTARO DISERTACIJA

Humanitariniai mokslai,
Istorija ir archeologija (H 005)

VILNIUS 2023

Disertacija rengta 2017–2023 metais Lietuvos istorijos institute.
Doktorantūra buvo finansuojama ES struktūrinių fondų lėšomis.

Mokslinis vadovas – dr. Darius Staliūnas (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Gynimo taryba:

Pirmininkė – prof. dr. Jurgita Verbickienė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija, H 005).

Nariai:

dr. Arūnas Bubnys (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija, H 005),

doc. dr. Nerijus Šepetys (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

prof. dr. Joachim Tauber (Šiaurės Rytų institutas, Hamburgo universitetas, Vokietija, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija, H 005),

dr. Zigmantas Vitkus (Klaipėdos universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija, H 005).

Disertacija ginama viešame Gynimo tarybos posėdyje 2023 m. rugsėjo mėn. 18 d. 13 val., Lietuvos istorijos institute, posėdžių salėje 320. Adresas: Tiltų g. 17 (posėdžių salė 320), Vilnius, Lietuva, tel. +370 2614436; el. paštas istorija@istorija.lt

Disertaciją galima peržiūrėti Lietuvos istorijos instituto ir Vilniaus universiteto bibliotekose ir VU interneto svetainėje adresu:
<https://www.vu.lt/naujienos/ivykiu-kalendorius>

DOI numeris <https://doi.org/10.15388/vu.thesis.523>

<https://orcid.org/0000-0002-5247-7543>

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY
VILNIUS UNIVERSITY

Mantas Šikšnianas

The daily life, diet, and health in
German-occupied Lithuania,
1941–1944

DOCTORAL DISSERTATION

Humanities,
History and Archeology (H 005)

VILNIUS 2023

The dissertation was prepared between 2017 and 2023 at the Lithuanian Institute of History.

The research was financed from the EU structural funds.

Academic supervisor:

Dr Darius Staliūnas (Lithuanian Institute of History, Humanities, History and Archaeology – H 005)

The Dissertation Defence Panel

Chair:

Prof. Dr Jurgita Verbickienė (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology, H 005).

Members:

Dr Arūnas Bubnys (Genocide and Resistance Research Center of Lithuania, Humanities, History and Archaeology, H 005),

Dr Nerijus Šepetys (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology, H 005),

Prof. Dr Joachim Tauber (The Nordost-Institut, University of Hamburg, Germany, Humanities, History and Archaeology, H 005),

Dr Zigmas Vitkus (Klaipeda University, Humanities, History and Archaeology, H 005).

The dissertation will be defended at a public meeting of the Dissertation Defence Panel at 1:00 p.m. on 18 September 2023, in the meeting room 320 of the Lithuanian Institute of History.

Address: 17 Tilto St, Vilnius, Lithuania

Tel. +370 261 4436; e-mail: istorija@istorija.lt

The text of this dissertation can be accessed at the libraries of the Lithuanian Institute of History and Vilnius University, as well as on the website of Vilnius University: www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendorius

TURINYS

ĮVADAS	7
1. OKUPACINĖS VOKIEČIŲ VALDŽIOS IR LIETUVIŲ ADMINISTRACIJOS BUITIES IR SVEIKATOS APSAUGOS REGLAMENTAVIMO STRATEGIJOS	35
2. PRISITAIKYMO STRATEGIJOS IR BUITIES POKYČIŲ ĮTAKA GYVENTOJŲ SVEIKATINGUMUI	49
2.1. Vaistų ir gydymo priemonių trūkumas	49
2.2. Kuro trūkumas	56
2.3. Tekstilės trūkumas	64
2.4. Skalavimo priemonės ir jų alternatyvos	73
3. GYVENTOJŲ MITYBA	78
3.1. Mityba miestuose	79
3.2. Mityba kaimuose	85
3.3. Apsirūpinimo maistu strategijos	93
3.3.1. Nauji receptai	100
3.3.2. Daržų ir sodų plėtra	107
3.4. Gydytojų išduodamas papildomas maisto davinyš	116
3.5. Netinkami vartojimui produktai ir apsinuodijimų išplitimas	118
3.6. Ap(si)rūpinimas maistu Lietuvos teritorijoje veikusiųose getuose .	120
3.7. Sovietų karo belaisvių bei evakuotų iš Sovietų sąjungos civilių maitinimas	131
4. SANITARIJA, LIGOS IR JŲ PREVENCIJA	136
4.1. Dėmėtoji šiltinė	138
4.1.1. Dėmėtosios šiltinės prevencija	141
4.1.2. Pirčių skaičius ir prausimosi jose įprotis	150
4.1.3. Pirčių remontas ir perstatymas	155
4.1.4. Gyventojų dezinfekcija (<i>nuuatinimas</i>)	159

4.1.5. Sovietų karo belaisviai ir dėmėtosios šiltinės plitimas 1941-1942 m.....	172
4.1.6. Evakuoti iš Sovietų Sąjungos civiliai ir dėmėtosios šiltinės epidemijos atsinaujinimas	176
1943–1944 m.....	176
4.2. Vidurių šiltinė.....	183
4.2.1. Šuliniai ir sanitariniai pokyčiai.....	188
4.2.2. Tualetai ir sanitariniai pokyčiai	192
4.3. Difterijos paplitimas ir prevencija	197
4.4. Pasiutligės paplitimas ir prevencija	200
4.5. Venerinių ligų prevencija	207
4.6. Sanitarija ir dėmėtoji šiltinė getuose	210
4.7. Sanitariniai masinių kapaviečių patikrinimai	219
4.8. Alkoholizmas ir jo neigiama įtaka gyventojų sveikatai.....	222
IŠVADOS.....	228
ŠALTINIAI	235
LITERATŪRA	243
SANTRAUKA	252
CURRICULUM VITAE.....	276
PUBLIKACIJŲ DISERTACIJOS TEMA SĄRAŠAS.....	277

ĮVADAS

Ilgą laiką XX amžiuje socialinė istorija Vakarų istoriografijoje buvo paveikta modernizacijos teorijos. Socialinė raida vaizduota kaip vienos krypties procesas, kurio svarbiausi požymiai buvo industrializacija, urbanizacija, biurokratizacija ir kt., o pagrindinis dėmesys buvo skirtas įvairių struktūrų istorijai. Tačiau pastarojo meto socialinės istorijos tyrimai vis dažniau susitelkia ties kasdienybės istorija, mikroistorija ar istorine antropologija. Domimasi ne tik materialine kultūra, bet ir tuo, kaip žmogus išgyvena įvairias transformacijas¹. Natalie Zemon Davis, Carlo Ginzburgas, Emmanuelis Le Roy Ladurie ir kiti buvo vieni iš pirmųjų, kurie atsisakė pernelyg nutolusių nuo žmonių sąveikos iki tol vyravusių ilgųjų trukmių (*longue durée*) deterministinių struktūrų modelių aprašymų².

Dėmesį sutelkus į istoriją „iš apačios“ (*history from below*), Vakarų Vokietijoje formavosi kasdienybės istorijos (*Alltagsgeschichte*) tyrimų laukas³. Iš pradžių viešojo erdvėje pasitaikė teiginių, esą kasdienybė nėra tinkamas akademinio domėjimosi objektas⁴. Bene didžiausio pasipriešinimo kasdienybės tyrimų kryptis sulaukė ją pritaikius Trečiojo Reicho istorijai, nes kritikai įvardijo tai kaip bandymą nukreipti dėmesį nuo nacių režimo vykdytų nusikaltimų⁵. Vakarų Vokietijoje vykusios aršios diskusijos yra neatskiriamos nuo bendrų vokiečių istoriografijos ypatumų, kai istorikai, tyrę nacionalsocializmo epochą maždaug pusę amžiaus diskutavo apie unikalų nacių įsitvirtinimo kelią (*Sonderweg*). Dalis mokslininkų 1960–1970 m. atmetė versiją, kad nacionalsocializmas buvo momentinė katastrofa. Jų teigimu, tai ilgalaikis procesas, susijęs su dar XIX a. Vokietijai nepavykusia

---

¹ G. G. Iggers, *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang*, Göttingen, 1993, p. 73–87.

² R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.)*, Vilnius, 2002, p. 9–10; Anot Algimanto Valantiejaus, „[s]ocialinė struktūra yra socialinės visumos – socialinius santykius sudarančių dalių ir tarpusavio ryšių – vaizdinys. Šios socialinės visumos vaizdinį atliepia stratifikuotas socialinių santykių modelis, susidedantis iš a) institutų, b) taisyklių, kuriomis vadovaujasi žmonės, ir c) sąveikos institucijų, kuriose žmonės kuria ir atkuria tvarką kūrybiškai vadovaudamiesi taisyklėmis“.: A. Valantiejus, *Socialinė struktūra: nuo makro prie mikro modelių*, Vilnius, 2007, p. 53.

³ D. F. Crew, *Alltagsgeschichte: A new social history "from below"?* *Central European history*, 1989, vol. 22, no. 3/4, p. 394.

⁴ Hansas Ulrichas Wehleris užsiminė, jog teoriškai kalbant, kasdienybės istorija buvo klaida: P. Steege, A. S. Bergerson, M. Healy, P. E. Swett, *The History of everyday life: a second chapter*, *The journal of modern history*, 2008, vol. 80, no. 2, p. 358.

⁵ Ch. R. Browning, *Ordinary man: reserve police battalion 101 and the final solution in Poland*, New York, 1998, p. xix.

modernizacija⁶. Minėtos diskusijos nesustabdė spartaus naujos prieigos plėtojimosi, be to, anot vokiečių istoriko Geoffo Eley, šia tema susidomėjo ne tik akademinė bendruomenė⁷. Pavyzdžiui, panašiu metu, kuomet vyko įvairios diskusijos dėl kasdienybės istorijos aktualumo, Belgijoje buvo išleistas parodos katalogas apie kasdienį gyvenimą 1940–1945 m. su tokiu pavadinimu: „Ar karas taip pat „kasdienybės“ dalis?“⁸ Atsakymas į pastarąjį klausimą iki šiol nėra vienareikšmis. Žinomo amerikiečių istoriko Chistopherio Browningo nuomone, kasdienybės istorija yra neutrali⁹, todėl šie tyrimai neturėtų būti suvokiami kaip atsvara masinio žmonių naikinimo analizei ar kitoms plačiai nagrinėjamos temoms. Netgi atvirkščiai – suvokti kasdienybės „...ribas galima tik tuomet, kai joms metamas iššūkis: karas, <...> ar globali krizė ne tik parodo, kad kasdienybės ribos gali būti visada perkuriamos, bet ir kad įvairūs lūžio momentai yra laikini, kad po jų susikuriančios ekstremalios situacijos taip pat tampa kasdieniškos“¹⁰. Vokiečių istorikas Lutzas Niethammeris irgi tvirtino, jog geriausiai kasdienis gyvenimas matomas per nepaprastas aplinkybes, kai „tylusis normalumas sugriūna“¹¹. Šie teiginiai nėra nekvestionuojamos tiesos, nes ypač karo pradžioje kasdienis gyvenimas itin nestabilus. Nebent pasirinktumėme vartoti žymios istorikės Sheilos Fitzpatrick tyrime apie Sovietų Sąjungą naudotą sąvoką „nepaprasta kasdienybė“ (*extraordinary everydayness*)¹². Taigi kasdienis gyvenimas suvokiamas skirtingai. Anot britų sociologo Anthony Giddenso, „[n]orint šalinti atotrūkį tarp „struktūros“ ir „veiksmo“ traktuočių,

---

⁶ P. Steege, A. S. Bergerson, M. Healy, P. E. Swett, *The History of everyday Life...*, p. 359.

⁷ G. Eley, *Labor history, social history, „Alltagsgeschichte“: experience, culture, and the politics of the everyday a new direction for German social history? *The Journal of modern history*, 1989, vol. 61, no. 2, p. 297–298.*

⁸ D. Michman, *Holocaust historiography a Jewish perspective: conceptualizations, terminology, approaches and fundamental issues*, London, 2003, p. 270.

⁹ Tiesa, tik tuomet, kai nėra ignoruojami nacistinio režimo nusikaltimai. „As a methodology, however, the history of everyday life is neutral. It becomes an evasion, an attempt to „normalize“ the Third Reich, only if it fails to confront the degree to which criminal policies of the regime inescapably permeated everyday existence under the Nazis“: Ch. R. Browning, *Ordinary man...*, p. xix.

¹⁰ N. Klumbytė, K. Šliavaitė, Įvadas. Nekasdieniškios kasdienybės: visuomenė, istorija ir galia, *Lietuvos etnologija*, 2017, nr. 26, p. 7.

¹¹ P. Steege, A. S. Bergerson, M. Healy, P. E. Swett, *The history of everyday life...*, p. 376.

¹² S. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*, New York, 1999, p. 2.

reikia pripažinti, jog savo kasdienės veiklos metu *aktyviai formuojame* ir *performuojame* socialinę struktūrą¹³.

Kasdienybė kaip tyrimo objektas

Kasdienybės sąvoka gana abstrakti, todėl atliekamo tyrimo kontekste reikalingas bent apytikslis jos ribų nustatymas. Anot gerai žinomo kasdienybės istorijos teoretiko Alfo Lüdtkės, *Alltagsgeschichte* nagrinėja eilinių žmonių patirtis¹⁴. Būtent tų, kurie dažniausiai istorijoje lieka nepastebėti, o globalūs istoriniai procesai daugiau matomi, kaip žmonių kasdienių pasirinkimų pasekmė nei beasmenės struktūros¹⁵. Kasdienybei skirtuose tyrimuose taip pat siekiama paaiškinti abipusius santykius tarp individualių žmogaus veiksmų ar išgyvenimų bei jų supančios materialinės aplinkos. A. Lüdtkė užsiminė, kad „veiksmai ir patirtys negali būti atskirti nuo jų genezės bei poveikio konteksto“¹⁶. Nors kasdienybės tyrimai dažnai nukreipti į atvejo studijas, jie susiję ir su ilgalaikiais procesais¹⁷. Savo tyrimo apimtimi kasdienybės istorija „semiasi įkvėpimo iš Analų mokyklos *histoire totale* integracinės gelmės“, tačiau susitelkiama ties kur kas siauresne, mikroistorijos skale¹⁸.

---

¹³ A. Giddens, *Sociologija*, Kaunas, 2005, p. 612; „...visuose socialiniuose sluoksniuose numanomas struktūros buvimas. Tačiau tuo pat metu „struktūra“ sudaro prielaidas veiksmui, kadangi ji priklauso nuo žmonių elgsenos pasikartojimų“.: *Ibid.*, p. 613.

¹⁴ Remiantis Haraldu Dehne, *Alltag* koncepcija dažnai netinkamai sutapatinama su *Lebensweisse* sąvoka. Jis šias sąvokas atskiria trimis kriterijais. 1) *Lebensweisse* marksistinėje teorijoje taikoma makrostruktūrų analizei, o *Alltag* dėmesį sutelkia į mikroistorijos lygmenį. 2) *Lebensweisse* koncepcija labiau nukreipta į „privalomas“ žmonių elgsenos formas, o *Alltag* nagrinėja tas elgsenos formas, kurios iš tiesų funkcionuoja ir yra perimtos kasdienybės plotmėje. 3) *Lebensweisse* daugiau orientuota į ilgalaikius procesus. Tuo tarpu *Alltag* nukreipta į ciklinę seką – „pulsuojantis gyvenimas“.: H. Dehne, Have we come any closer to alltag? Everyday reality and workers' lives as an object of historical research in the German democratic republic, in: *The history of everyday life...* p. 122–124.

¹⁵ B. S. Gregory, Is small beautiful? Microhistory and the history of everyday life, *History and Theory*, 1999, vol. 38, no. 1, p. 101. A. Lüdtkė, What is the history of everyday life and who are its practitioners? *The history of everyday life...*, p. 3–4. Anot Dovydo F. Crew, kasdienybės istorijoje ieškoma tinkamo struktūrų ar „ilgų procesų“ (industrializacijos, biurokratizacijos, modernizacijos) supratimo. Šios abstrakcijos pakeičiamos į socialines praktikas: D. F. Crew, *Alltagsgeschichte: A new social history...*, p. 396.

¹⁶ A. Lüdtkė, What is the history of everyday life... p. 5.

¹⁷ B. S. Gregory, Is small beautiful? Microhistory..., p. 101–102.

¹⁸ P. Steege, A. S. Bergerson, M. Healy, P. E. Swett, The history of everyday life..., p. 366–367.

A. Lüdtkės apibrėžimas gali sukurti įspūdį, jog kasdienybė randama tik „apačioje“, bet svarbu pastebėti, kad ji nėra izoliuota nuo politikos ar didžiųjų struktūrų¹⁹. Atrodytų, kad ši prieiga prieštarauja kasdienybės koncepcijai, tačiau net ryškiai pastebimi asmenys neveikia atskiroje už socialinių santykių tinklo esančioje erdvėje²⁰, nes kasdienybė egzistuoja kiekviename socialiniame sluoksnyje²¹. Taigi, egzistuoja ryšys tarp *mikro* ir *makro* sferų. Anot vokiečių istoriko Haraldo Dehnes, kasdienį gyvenimą sudaro balansavimas tarp socialinės bei individualios sferos. Tai tarytum susikirtimo taškas tarp visuomenės ir subjekto²², todėl tyrime bandoma pritaikyti šį principą, kai, pagal galimybes, atskleidžiama tiek vokiečių politika ir jos pasekmės, tiek gyventojų prisitaikymo ar išgyvenimo strategijos²³.

Nėra vienos akademinės kasdienio gyvenimo sampratos. Įvairių disciplinų atstovai kasdienybės sąvoką apibrėžia skirtingai²⁴. Knygos apie kasdienį gyvenimą Latvijoje vokiečių okupacijos metais autoriai taip pat pastebėjo, kad sunku pateikti apibrėžimą ir savąją kasdienybės definiciją apibūdino kaip „sąmoningą, pasikartojančią ir reguliarią individų sąveiką su stimulais iš aplinkos ir visuomenės, kurioje jie egzistuoja“. Tai pakankamai tikslus apibūdinimas, kurį galima taikyti ir šiame tyrime, be to, svarbu atkreipti dėmesį į A. Lüdtkės pastebėjimus, kurie dalinai sutampa su prieš tai

---

¹⁹ *Ibid.*, p. 366–367.

²⁰ A. Lüdtkė, *What is the history of everyday life...*, p. 5–7.

²¹ Viduramžių kasdienybės istorikas Hansas Werneris Goetzas taip pat nesutiko, jog *Alltagsgeschichte* turi domėtis tik „vidutiniu žmogumi“. „Savąją kasdienybę turi visi, ji apima ne tik rutininį, bet ir šventinį gyvenimo ritmą, ne tik privataus gyvenimo faktus, bet ir visuomenės padėties ypatumus“.: A. Ragauskas, XVI–XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestiečių kasdienio gyvenimo tyrimai šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje, *Lituanistica*, 1997, nr. 3, p. 122.

²² H. Dehne, *Have we come any closer to alltag? Everyday reality...*, p. 126; Kasdienybės tarp mikro ir makro balansavimo galimybes savo tyrime patvirtina ir Tomas Vaiseta. „Sovietinės tikrovės vyksmo arena, kurioje analizuosime ideologines situacijas, mes pasirinkome kasdienybę, nes šioje plotmėje mikrolygmens reikalavimus galime suderinti su situacijų įprastumu ir visuotinumu: T. Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: vėlyvojo sovietmečio Lietuva (1964–1984)*, daktaro disertacija, Vilnius, 2012, p. 28.

²³ Prisitaikymo strategijų terminą taip pat papildė išgyvenimo strategijos, bet šis aprėžimas tinka ne visada, nes daugelis gyventojų pasirinkimų nebuvo gyvenimo-mirties klausimas.

²⁴ E. Evarts, J. Pavlovičs, *Ikdienas dzīve Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā 1941–1945*, Rīga, 2016 p. 363; Anot Auksuolės Čepaitienės: „Kasdienybės pasaulis – tai žmogui artimas pasaulis. Tai gyvenimo tėkmė, kai daugybė dalykų, atrodo, yra įprasti ir savaime suprantami. Tai fiziškai artima namų erdvė, pilna žmogui reikalingų daiktų, žmogų supančių jo pagalbinių priemonių. <...> Jie juda tarp žmonių, kaip žmonės juda tarp jų“.: A. Čepaitienė, *Gyvenimo etnografija: vietos, struktūros ir laikas: besikeičianti Lietuva XX amžiuje*, Vilnius, 2013, p. 253.

cituotu apibrėžimu, kad svarbu bendrai matyti tiek žmonių veiksmus, tiek jiems įtaką dariusį kontekstą. Tokia prieiga aktuali, nes tyrime stengiamasi nagrinėti minėtą visuomenės prisitaikymą ir skirtingų vokiečių ir lietuvių pareigūnų bandymus visuomenę prie karo sąlygų adaptuoti. Siekiama atskleisti būtent vokiečių okupacijos sąlygotą „naująją kasdienybę“ arba minėtą „nepaprastą kasdienybę“. Todėl kasdienybės sąvoka disertacijoje apsibrėžiama panašiai kaip latvių istorikų darbe, bet didesnis dėmesys atkreipiamas į pastovias gyventojų prisitaikymo prie karo sąlygų strategijas, kai, bandant tęsti ligi tol buvusį gyvenimo ritmą, reikėjo ieškoti naujų sprendimų, o jie tapdavo vis pasikartojančiu to meto kasdienio gyvenimo pasirinkimu. Dažniausiai disertacijoje stengiamasi nagrinėti tik vieną iš kasdienybės dalių, kuri yra susijusi su gyventojų buitimi arba suformulavus kitaip – baziniais ir svarbiausiais žmogaus poreikiais, kuriuos atsakius paprastai įmanoma kalbėti apie kitus kasdienio gyvenimo lygmenis. Kiekvienas iš jų gali tapti atskiru tyrimo objektu, todėl daugelis kitų, kasdienybės sferai priskiriamų temų (darbas, laisvalaikis, kultūra ir kt.) dėl ribotos darbo apimties nenagrinėjamos, nors jos iš dalies persipina su buities problematika²⁵.

Tam tikrų temų atsisakymas yra būtinas, nes šio darbo rėmuose kiekvienos detalės galinčios priklausyti buities sferai išsami analizė sunkiai įmanoma, panašiai, kaip ir viso kasdienio gyvenimo vokiečių okupacijos metais tyrimas. Apsiribojama temomis, susijusiomis su baziniais žmogaus poreikiais aprūpinimo bei sveikatos srityje. Abi temos glaudžiai susijusios, nes įvairių prekių (kuro, vaistų ir pan.) trūkumas darė įtaką gyventojų sveikatai. Tai aiškiai pastebima nagrinėjant aprūpinimą maistu. Netinkamas maitinimasis sąlygojo tuberkuliozės, gripo ir kt. ligų atvejų augimą²⁶. Maisto klausimas buvo vienas svarbiausių ne tik vokiečiams dėl stabilaus Vermachto aprūpinimo, bet ir daugeliui gyventojų siekus išgyventi Antrąjį pasaulinį karą. Be to, maisto paskirstymas buvo paveiktas nacistinės biopolitikos ir tai atsispindėjo gyventojų rasiniame padalinime. Tyrime dažniausiai stengiamasi nagrinėti ne bendrąsias aprūpinimo maistu tendencijas, kurios dalinai jau yra tyrinėtos²⁷, bet gyventojų prisitaikymą prie karo sąlygų ir pokyčius jų buityje.

---

²⁵ „Visokeriopi nepritekliai, netikrumas dėl rytdienos, nešildomos patalpos, viduryje spektaklio užgėstanti elektra, oro pavojaus signalai, dėl Polizeistunde nutraukiami spektakliai – visa tai buvo karo metų kasdienybė <...>“. V. Markeliūnienė, Baletas Vilniaus operoje (1942–1944), *Krantai*, 2010, nr. 4, p. 41.

²⁶ T. Tönsmeier, P. Haslinger, Fighting hunger, dealing with shortage. Everyday life under occupation in World War II Europe – An Introduction. In: *Fighting hunger, dealing with shortage*, vol. 1, Brill, 2021, p. xix.

²⁷ Žr. istoriografijos aptarimą.

Anot etnologės Auksuolės Čepaitienės, net apie tai negalvojant, maistas ir valgymas yra kasdienio gyvenimo centre²⁸. Ši pastebėjimą patvirtina ir vokiečių okupacijos sąlygos, kai maisto klausimas daugeliui buvo vienas pagrindinių, o gyventojų prisitaikymo strategijos itin dažnai „sukosi“ būtent aplink apsirūpinimą maistu.

Tuo tarpu analizuojant skirtingų susirgimų plitimo priežastis ir sanitarijos stovį, negalima ignoruoti buitės sąlygų, nes ligų prevencijoje itin aktualus švaros palaikymas gyvenamojoje erdveje. Ypatingai tai svarbu dėmėtosios šiltinės atveju. Antrojo pasaulinio karo metais dėmėtosios šiltinės prevencija vokiečių pareigūnams buvo vienas iš pagrindinių sanitarinių tikslų visoje Europoje. Didelė dėmėtosios šiltinės baimė veikiausiai buvo susijusi su nuo šios ligos po Pirmojo Pasaulinio karo metų mirusiais penkiais milijonais žmonių²⁹. Vokiečių bandymas sustabdyti dėmėtosios šiltinės plitimą kartais tapdavo pasiteisinimu arba tiksliau pretekstu vykdytoms žudynėms³⁰. Tyrimui svarbiausia šiltinių (dėmėtosios, vidurių) prevencijos įtaka kasdieniam gyvenimui, nes pirčių, tualetų, šulinių tinkama būklė susijusi su šių ligų prevencija. Tyrime yra parodoma vokiečių ir lietuvių visuomenės prie karo sąlygų pritaikymo politika, bet šiltinių atveju gyventojų realiai veikusias prisitaikymo strategijas detalizuoti yra sudėtingiau. Aptariami ne visų ligų protrūkiai. Analizė baigiama difterijos, pasiutligės bei venerinių ligų atvejų aptarimu. Pasirinktos būtent šios ligos, kadangi jų prevencija buvo viena iš aktualiausių vokiečiams ir atsakingiems už sveikatos apsaugą lietuvių pareigūnams. Nors kiek sunkiau, prisitaikymo klausimo iš akiračio stengiamasi nepamiršti ir minėtų ligų atveju. Net Vyriausias sveikatos reikalų valdytojas Balys Matulionis difteriją ir pasiutligę įvardino tarp didžiausią neigiamą įtaką Lietuvos gyventojams turėjusių ligų³¹, o venerinių ligų atvejų išaugimas itin glaudžiai siejosi su karų sąlygomis. Šis sąrašas galėtų būti ilgesnis, įtraukiant tuberkuliozę ir kt. ligas, bet tai ne visada leidžia padaryti riboti pirminiai šaltiniai³². Analizuojant ligų atvejų dėsningumus, papildomai nagrinėjamas dar vienas ženkliai gyventojų fizinę ir psichinę sveikatą neigiamai paveikęs veiksnys. Karo neigiamos pasekmės aiškiai pastebimos

---

²⁸ A. Čepaitienė, *Gyvenimo etnografija...*, p. 255.

²⁹ L. Stone, et al., Extraordinary curtailment of massive typhus epidemic in the Warsaw Ghetto, *Science advances*, 2020, 6/30, p. 1.

³⁰ P. Weindling, Delousing and resistance during the Holocaust, in: *Jewish medical resistance in the Holocaust*, New York, 2017, p. 50.

³¹ B. Matulionis, Sveikatos reikalų tvarkymas Lietuvoje vok. okup. metu, *Sėja*, 1958 m. nr. 3, p. 12–14.

³² Minėtos tuberkuliozės statistiniai atvejų duomenys yra šiek tiek naudojami analizuojant gyventojų mitybos padėtį.

per plintančias savižudybes ar įvairias intensyvėjančias okultines praktikas, turėjusias nuraminti daugelio nerimą dėl ateities, bet nagrinėjama tik išplitusio alkoholizmo tema apie kurią išlikę daugiausia informacijos, be to, tai irgi priskirtina prie visuomenės prisitaikymo dėl įtemptų karo sąlygų. Taigi, dažniausiai stengiamasi susikoncentruoti į neigiamai sveikatą paveikusius veiksnius, kurie glaudžiai susiję su vokiečių okupacijos įtaka.

Tyrime nagrinėjami ne tik vietinių civilių gyventojų buities pokyčiai. Aptariant kai kurias temas (ypač mitybos ir dėmėtiosios šiltinės), neišvengiamai į tyrimo lauką reikia įtraukti getus, sovietų karo belaisvius ir evakuotus iš Sovietų Sąjungos civilius. Nors vokiečiai siekė izoliuoti getus ir sovietų karo belaisvius, tačiau izoliacija nebuvo totali. Skirtingo pobūdžio kontaktai tarp vietos civilių ir minėtų grupių vis pasitaikydavo: getų kaliniai keitė daiktus į maistą, dalis sovietų karo belaisvių dirbo pas ūkininkus, o kai kurie evakuotieji iš Sovietų Sąjungos civiliai buvo paskirti ūkininkų šeimų išlaikymui.

Pastarojo meto Holokausto tyrimuose, pastebima, jog reikalinga atsižvelgti į tas veikimo galimybes, kurios karo sąlygomis žydams buvo prieinamos. Atsiranda darbų, kuriuose stengiamasi atskleisti santykių tarp okupantų ir okupuotų bei tarp žydų ir kitų grupių dinamiką atskirose vietovėse³³. Tyrime laikomasi panašaus požiūrio, jog žydų gyvenimo sąlygas svarbu nagrinėti kur kas platesniame nei tik konkrečių getų istorijos kontekste. Analizuojama situacija tik ilgiausiai Lietuvos teritorijoje veikusiuose Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Švenčionių getuose. 1941 m. pabaigoje išliko tik jie. Kiti buvo likviduoti 1941 m. vasarą ir rudenį³⁴. Laikinių izoliavimo vietų būta kur kas daugiau, tačiau jų egzistavimo laikas paprastai pasibaigė 1941 m. vasarą-rudenį. Minėtų grupių gyvenimo sąlygos (žydų, karo belaisvių, evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių), taip pat nagrinėjamos aprūpinimo ir sveikatos klausimų kontekste³⁵.

Taigi, darbo **tyrimo objektas** yra buitis ir sveikata vokiečių okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 m.

---

³³ T. Tönsmeier, P. Haslinger, *Fighting hunger, dealing with shortage...*, p. xlii.

³⁴ A. Bubnys, *Antrasis pasaulinis karas ir Holokaustas*, in: *Lietuvos žydai: istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiuonaitė-Verbickienė, Vilnius, 2012, p. 457; 1942–1943 m. Lietuvos teritorijoje veikusiuose getuose liko virš 48 000 žydų: Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen, 1941–1944*, Bd. II, Göttingen, 2011, p. 1047.

³⁵ Vokiečių skaičius Lietuvoje nebuvo didelis, o jų palanki aprūpinimo situacija pakankamai aiški, todėl kaip atskira grupė jie neišskiriami. Taip pat atskirai netyrinėjama partizanų padėtis, nes vokiečių okupacijos laikotarpio šaltiniuose tai nėra detalai atsiskleidžianti tema.

Tyrimo tikslas: Ištirti vokiečių okupacijos 1941–1944 metais susidariusių deficitinių sąlygų ir jų sąlygotų prisitaikymo strategijų įtaką gyventojų buičiai, ir sveikatos stoviui Lietuvoje.

Uždaviniai:

1. Išsiaiškinti vokiečių okupacinės valdžios ir lietuvių administracijos politiką aprūpinimo, ir sveikatos apsaugos reglamentavimo srityse.

2. Nustatyti vokiečių okupacijos metais susidariusio deficito (vaistų, kuro, tekstilės ir skalbimo priemonių) įtaką gyventojų buičiai ir sveikatai, ir atskleisti dėl trūkumo atsiradusias visuomenės pri(si)taikymo strategijas.

3. Išnagrinėti mitybos pokyčius ir maisto produktų trūkumo įtaką gyventojų buičiai, ir sveikatai, be to, išanalizuoti maisto trūkumo sąlygotus gyventojų bandymus prisitaikyti.

4. Atskleisti sanitarijos stovį ir įvairių ligų atvejų skaičiaus dinamiką, visuomenės pri(si)taikymą, be to, išanalizuoti ligų prevenciją, ir apsisaugojimo priemonių įtaką buičiai.

Tyrimo aktualumas ir naujumas

Šiuo metu istoriografijoje galima pastebėti pokyčių, kai atsigręžiama į jau minėtus ilgalaikius procesus³⁶. Tačiau iki šiol kasdienybės tematika įvairių šalių istoriografijoje nepraranda populiarumo³⁷. Ji jau yra įsitvirtinusi tyrimų kryptis. Tuo tarpu Lietuvoje (kaip ir daugelyje kitų šalių) Antrojo pasaulinio karo tyrimuose paprastai dėmesys sutelkiamas ties nacių politika ir nusikaltimais žmogiškumui, tarptetiniais santykiais, rezistencine kova ir pan. klausimais. Žvelgiant į istoriografinę tyrimų apie Lietuvą 1941–1944 m. raidą kitokia situacija galėjo sunkiai susiklostyti. Po aprašytų pastebėjimų kasdienybės istorijos laukas neturėtų būti suvokiamas lyg priešnuodis teoriškai labiau struktūralistinei istoriografijai – verčiau šio pobūdžio tyrimai turėtų būti laikomi būtinu jos papildymu³⁸. Kasdienybės istorija gali suteikti „balansą“, kuomet atskleidžiama ne tik genocidinė vokiečių politika, bet pirmiausia analizuojamos gyventojų patirtys ir bandymai prisitaikyti. Tuo darbas daugeliu atveju skiriasi nuo jau atliktų vokiečių okupacijos laikotarpio

---

³⁶ A. Švedas, *Istoriko teritorija*, Vilnius, 2020, p. 128.

³⁷ Socialinė istorija giliausias šaknis turi Jungtinėse Amerikos Valstijose, Vakarų Europoje, Kanadoje bei Australijoje. P. N. Stearns, *The history of daily life: whys and hows, A day in the life: studying daily life through history*, London, 2006, p. 13.

³⁸ M. Jay, *Songs of experience: reflections on the debate over Alltagsgeschichte, Salmagundi*, 1989, 29/41, p. 41.

tyrimų. Bandoma ne tik konstatuoti faktus susijusius su neigiama vokiečių okupacijos įtaka žmonių gyvenimo kokybei, bet kartu siekiama atskleisti gyventojų prisitaikymo strategijas, kurios sudarė ženklia daugelio gyventojų kasdienio gyvenimo dalį. Taip vokiečių okupacijos pasekmėms suteikiama kur platesnė perspektyva. Gyventojų įpročių pokyčiai karo sąlygų kontekste iki šiol nesulaukė detalių analizių, be to, labai mažai nagrinėti gyventojų sveikatos klausimai, kurie šiame tyrime yra vieni pagrindinių. Paprastai atskleidžiant skirtingo trūkumo problemas, jau atliktuose tyrimuose nesistengta detaliau ieškoti priežastinių ryšių tarp neigiamai paveiktos gyventojų sveikatos ir konkretaus deficito atvejų. Apskritai ligų paminėjimai dažnai apsiribodavo tik atvejų skaičiais, bet ne prevencinių priemonių joms sustabdyti analize. Taip pat bandyta į vokiečių okupacijos laikotarpį žiūrėti ne vien per išankstinę neigiamos įtakos prieigą. Išankstinė hipotezė mums sufleurotų, kad brutalus Antrasis pasaulinis karas reikšmingai blogino gyventojų būklę. Tai tiesa ir šis tyrimas patvirtins tokią prielaidą. Tačiau tuo pat metu tiek dėl okupacinės valdžios veiksmų, tiek dėl ekstremaliomis sąlygomis atsiradusių prisitaikymo strategijų, matome ir tam tikras inovacijas, kurios padeda vokiečių okupacijos laikotarpį suvokti objektyviau. Tyrimas įsilieja į jau atliktų darbų kontekstą ne tik nagrinėdamas naujas temas, bet padėdamas naujai suvokti jau ne kartą istoriografijoje minėtus neigiamus vokiečių okupacijos padarinius. Tikslinis kasdienio gyvenimo tyrimas leidžia konkretizuoti tiek vokiečių vykdyto krašto išnaudojimo politikos pasekmes, tiek jų poveikį gyventojų būklėi. Be to, padeda aiškiau suvokti ir kaip kasdienį visuomenės gyvenimą gali paveikti šiuolaikiniai kariniai konfliktai.

Tyrimo chronologija

Šiame darbe nagrinėjamas vokiečių okupacijos laikotarpis (1941–1944 m.)³⁹, tačiau kasdienio gyvenimo įpročiams kintant lėtai, aiškesniam jų suvokimui kartais tenka atsigręžti į Antrojo pasaulinio karo pradžios ir prieškarinio laikotarpio sąlygas. Epizodiškai tyrime paminimi įvykiai iš apie metus besitęsusių sovietų okupacijos, kuri sąlygojo daugelį vokiečių okupacijos metais buvusių problemų: įstatyminė sveikatos apsaugos bazė, vaistų, aprangos bei kt. trūkumo formavimasis. Be to, vidurių šiltinės epidemijos atvejų skaičius buvo didžiausias likus maždaug mėnesiui iki vokiečių kariniai daliniai įžengė į Lietuvos teritoriją. Dar vienas pavyzdys susijęs su viena šalčiausių – 1940 m. – žiema, kai iššalo daugybė vaismedžių. Jos padariniai darė įtaką ir vokiečių okupacijos laikotarpio sodininkystės stoviui. Net patys

---

³⁹ Į tyrimą neįtraukiama Klaipėda. Iš jos vokiečiai pasitraukė 1945 m. pradžioje.

vokiečių pareigūnai buvo nusprendę sužinoti minėtos žiemos temperatūros duomenis⁴⁰.

Taip pat tyrime kartais naudojami XX a. pirmos pusės duomenys apie aprūpinimą, sanitariją ar ligas – dažniausiai Pirmojo pasaulinio karo bei tarpukario metų. Faktų iš ankstesnių laikotarpių panaudojimas svarbus nagrinėjant tualetų, pirčių ir gyventojų apvalymo nuo utėlių temas. Šiose sferose kasdienio gyvenimo įpročiai kito itin lėtai ir neretai turėjo daug panašumų su prieškaru ir Pirmojo pasaulinio karo metais.

Vienas iš sunkumų su kuriuo teko susidurti kasdienio gyvenimą tyrime, susijęs su tuo, kad sudėtinga detaliai atskleisti skirtumus tarp 1941–1942 m. bei 1943–1944 m. Kaip keitėsi okupacinė politika galima nustatyti, tačiau tyrime nagrinėjamas kuro, tekstilės ir kt. trūkumas buvo aktualus tiek 1941 m., tiek 1944 m., todėl kasdienio gyvenimo aprašyme nėra ryškios dinamikos tarp 1941 m., 1942 m., 1943 m. ir 1944 m. Galėjo pasitaikyti skirtumų, kai ženkliai padidėdavo kurio nors produkto trūkumas, atsirasdavo naujų produktų maisto kortelėse, bet labiausiai tikėtina, kad su kiekvienais vokiečių okupacijos metais sąlygos vis prastėjo. Minėtus skirtumus 1941–1944 m. yra lengviau pastebėti nagrinėjant skirtingų ligų atvejų duomenis. Tuo tarpu tyrime aptariamos gyventojų prisitaikymo prie deficitinių sąlygų strategijos veikė nuo pat okupacijos pradžios, bet kur kas dažniau tapo pastebimos nuo 1942 m.

Taigi, kasdienio gyvenimo sąlygų atskleidimas platesniame chronologiniame kontekste padeda objektyviau ir išsamiau atskleisti daugelį vokiečių okupacijos metais su aprūpinimu bei sanitarija susijusių problemų, tačiau vokiečių okupacija 1941–1944 m. išlieka pagrindiniais darbo chronologiniais rėmais.

Geografinis arealas

Vokiečių okupuoti Rytų Europos kraštai buvo suskirstyti į reicho komisariatus, o pastarieji į smulkesnius generalinių sričių ir apygardų vienetus. 1941 m. liepos 17 d. Adolfo Hitlerio įsaku iš Lietuvos, Latvijos, Estijos ir dalies dabartinės Baltarusijos teritorijų buvo suformuotas Ostlando reicho komisariatas, kuris buvo padalintas į Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Baltarusijos generalines sritis. Lietuvos generalinę sritį sudarė keturios Vilniaus, Kauno, Panevėžio, Šiaulių apygardos ir dvi miestų apygardos – Vilniaus bei Kauno. Vilniaus apygardą sudarė Vilniaus, Trakų, Švenčionių, Eišiškių ir 1942 m. prie Lietuvos vokiečių prijungtos Svyrių, ir Ašmenos

---

⁴⁰ Žr. lentelę nr. 10.

apskritis⁴¹. Tyrime nagrinėjama Lietuvos generalinės srities teritorija be Klaipėdos krašto su dalimi minėtų dabartinės Baltarusijos teritorijų⁴², o disertacijoje vokiečių okupacijos kontekste atskirai įvardinant tik Lietuvą, omenyje turima minėta Lietuvos generalinės srities teritorija. Ašmenos bei Svyrių apskritys dažniausiai paminimos pateikiant statistinius duomenis, bet šiose teritorijose gyventojų butis turėjo mažai skirtis nuo kaimyninių Vilniaus apskrities žemių.

Darbo metodai

Kasdienybės istorija tai tarytum po Antrojo pasaulinio karo įvykusi historiografijos revoliucija, kuri pasireiškė istorijos mokslo antropologizacija⁴³. Dėl to tyrime aktuali socialinė-antropologinė perspektyva. Joje stengiamasi pastebėti istorinių fenomenų unikalumą bei kironiškumą. Pavyzdžiui, jau minėtai N. Z. Davis antropologija padėjo geriau suvokti žmonių patirčių įvairovę. Anot autorės, ši disciplina suteikia naują apžvalgos poziciją, kai įprastame istoriniame kraštovaizdyje galima pastebėti keistus ir stebinančius elementus⁴⁴. Tyrime ši prieiga svarbi, nes didelis dėmesys skiriamas asmenų patirtims, kurios dažnai siejasi su darbe nagrinėjamomis gyventojų prisitaikymo prie karo sąlygų strategijomis, todėl be tradicinių analizės bei sintezės metodų, taikomų dirbant su pirminiais šaltiniais bei historiografija, kasdienio gyvenimo tyrime vienas pagrindinių yra aprašomasis metodas siekiant kuo nuodugnesnio minėto gyvenimo sąlygų detalizavimo. Žinoma, tokia perspektyva apkritai būdinga kasdienybės tyrimams. Beje, vokiečių istorikas Hansas Medickas ir A. Lüdtkė mikroistoriją⁴⁵ bei patirčių istoriją (*Erfahrungsgeschichte*) matė kaip centrinės kasdienybės istorijos dalis⁴⁶. Dar

---

⁴¹ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 139–140.

⁴² Klaipėdos kraštas Vokietijos aneksuotas jau 1939 m. Jis į Lietuvos generalinės srities teritoriją neįėjo.

⁴³ A. Ragauskas, XVI–XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestiečių kasdienio gyvenimo tyrimai..., p. 121.

⁴⁴ H. Medick, "Missionaries in the Row Boat"? Ethnological ways of knowing as a challenge to social history, in: *The history of everyday life...*, p. 47.

⁴⁵ „...tai tokia istorijos kryptis, kuomet stengiamasi visapusiškai atkurti, nedidelės bendruomenės, tam tikros asmenybės, ar kito socialinio sluoksnio atstovo kasdienį gyvenimą, patirtį jausmus, mentalitetą, privačius mikropasaulius, giliai įsiskverbti į pasakojamo siužeto esmę“.: R. R. Trimonienė, *Mikroistorija. Studijų knyga*, Šiauliai, 2008, p. 6. Diskutuota, jog *Alltagsgeschichte* yra mikroistorijos atitikmuo Vokietijoje, bet tai nėra tapatūs dalykai: S. G. Magnússon, I. M. Szijártó, *What is microhistory?: theory and practice*, London, 2013, p. 34.

⁴⁶ G. Eley, Problems with culture: German history after the linguistic turn, *Central European history*, 1998, vol. 31/3, p. 209.

labiau supaprastinant socialinės-antropologinės perspektyvos apibūdinimą, jį galima nusakyti kaip paprasčiausią priartėjimą prie eilinių žmonių patirtų išgyvenimų. Tai vienas iš pagrindinių kasdienybės istorijos tyrimų tikslų. Tokia prieiga sąlygoja, jog darbe lengva pastebėti nemažai smulkių su kasdieniu gyvenimu susijusių detalių, kurios gali kelti klausimus dėl jų paminėjimo svarbos, tačiau būtent jos ženkliai padeda išryškinti kasdienybės paveikslą. Be to, minėtos detalės labai dažnai yra susijusios su tyrimo nagrinėjamomis žmonių prisitaikymo bei išgyvenimo strategijomis. Nagrinėjant žmonių patirtis ir prisitaikymo strategijas yra atsiremama į išlikusius to meto šaltinius, todėl tekste ne kartą bus paminėtas šaltinių trūkumas. Taip daroma norint aiškiai parodyti mūsų žinijos apie vieną ar kitą problemą ribas.

Tuo tarpu norint suprasti konkrečios kasdienio gyvenimo situacijos ypatingumą, reikia lyginti. Negalima tvirtinti, kad tyrimo naudojamas lyginamasis metodas, nes jis pasirodo tik epizodiškai. Sociologas A. Giddensas pastebėjo, jog „...faktinės žinios apie kurią nors vieną visuomenę ne visada atskleis, ar turime reikalą su neįprastu atveju ar su labai bendra aplinkybių aibe. Todėl <...> dažnai prireikia kelti lyginamuosius klausimus, kurie vieną socialinę situaciją gretina su kita <...>“⁴⁷. Taigi, disertacijoje paprastai bandoma sugretinti skirtingų socialinių grupių gyvenimo sąlygas. Didžiuosiuose miestuose gyvenusių civilių buities sąlygos lyginamos su gyvenusių kaimuose. Lyginama situacija didžiuosiuose miestuose ir provincijoje buvusiuose getuose. Taip pat gretinama sovietų karo belaisvių padėtis su evakuotais iš Sovietų Sąjungos civiliais. Statistinis metodas, kuris ypač padeda papildyti analizuojamus skirtingų ligų atvejų dėsningumus, irgi naudojamas tik epizodiškai.

Istoriografija

Antrojo pasaulinio karo laikotarpis iki šiol moksliniuose darbuose išlieka tarp populiariausių tyrimo objektų, o gausioje skirtingų šalių istoriografijoje greta nacių nusikalstamos veiklos nagrinėti ir įvairūs socialinės istorijos klausimai. Minėtų nusikaltimų kontekste daugelis krašto pajungimo karo reikmėms temų susijusių su Lietuvos problematika tiek užsienio, tiek Lietuvos autorių taip pat jau tyrinėtos, tačiau kur kas mažiau dėmesio sulaukė gyventojų prisitaikymo strategijos. Nesiekiami aptarti visos vokiečių okupacijos 1941–1944 m. Lietuvoje istoriografijos, bet stengiamasi koncentruotis į tuos darbus, kuriuose daugiau ar mažiau tikslingai

---

⁴⁷ A. Giddens, *Sociologija...*, p. 587.

nagrinėjamos su tyrimu susijusios temos. Istoriografijos aptarimas skiriamas į dvi pagrindines dalis: analizės apie žydų, sovietų karo belaisvių ir evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių padėtį ir vietos civilių gyvenimo sąlygų tyrimus 1941–1944 m. Pradedama būtent nuo vokiečių genocidinės politikos, nes Lietuvos istoriografijoje ji iki šiol yra viena labiausiai išplėtotų tyrimų kryptių, be to, chronologiškai ankstesnė. Be jos aptarimo kur kas sunkiau suvokti kasdieniam gyvenimui skirtus tyrimus. Iki šiol detaliausiai ištirta minėta genocidinė politika, tačiau dabartiniu metu Lietuvoje galima pastebėti tyrimų, skirtų XX amžiaus kasdieniam gyvenimui, suaktyvėjimą. Antrojo pasaulinio karo problematika kiek mažiau, bet taip pat yra paveikta šių tendencijų.

Nuo pat sovietų reokupacijos pradžios vokiečių okupacijos metai buvo vienas iš labiausiai sovietinių ideologinių rėmų „sukaustytu“ laikotarpiu, pro kuriuos sunkiai galėjo prasiskverbti alternatyvūs Antrojo pasaulinio karo pasakojimai. Sovietiniai autoriai dažnai stengėsi pabrėžti „rudųjų okupantų žvėriškumus“. Taip pagrindiniai akcentai išliko ties „taikių sovietinių piliečių“ žudynėmis ir krašto išnaudojimu. Kaip pastebėjo Lietuvos istorikas Rimantas Zizas, pradedant nuo pirmojo kolektyvinio tyrimo skirto vokiečių okupacijai⁴⁸, kasdienio gyvenimo analizė nebuvo detalizuojama ir pasilikdavo daugiau šabloniškų, vienareikšmiškų, tik iš dalies teisingų teiginių kontekste⁴⁹. Visgi, manyti, jog sovietinėje istoriografijoje nėra faktų susijusių su kasdieniu gyvenimu, klaidinga, nes buities temų išvengti sunku, tačiau tikslius kasdienybės tyrimus sunku išskirti, nes pirmieji pavyzdžiai pasirodė tik jau gerokai po 1990 metų.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, vienas iš svarbiausių vokiečių okupacijos laikotarpio tyrimų uždavinių tapo Holokausto analizė. Tuo metu intensyvūs kasdienio gyvenimo tyrimai galėjo sulaukti ir ne visai teigiamo atgarsio. Tikėtina, jie galėjo būti traktuoti kaip bandymas nukreipti dėmesį nuo ypač aktualių, vokiečių bei vietinės administracijos bendradarbiavimo klausimų. Dėl to per pastaruosius dešimtmečius Holokausto tyrimuose buvo padarytas svarus įdirbis⁵⁰. Šiam tyrimui aktualiausi sovietų karo belaisvių ir žydų gyvenimo sąlygų aprašymai. Iki šiol getų istoriją (Vilniaus⁵¹, Kauno⁵²,

---

⁴⁸ *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius, 1961.

⁴⁹ Remtasi R. Zizo nepublikuotu tekstu apie vokiečių okupacijos laikotarpio istoriografiją.

⁵⁰ S. Stasiulis, *Holokausto Lietuvoje istoriografija: tradicijos ir problemos*, daktaro disertacija, Vilnius, 2018, p. 162–163.

⁵¹ A. Bubnys, *Vilniaus getas, 1941–1943*, Vilnius, 2013.

⁵² A. Bubnys, *Kauno getas, 1941–1944*, Vilnius, 2014.

Šiaulių⁵³, Švenčionių⁵⁴) iš Lietuvos istorikų daugiausiai nagrinėjo Arūnas Bubnys. Jo darbuose be naudingos kontekstinės informacijos, esama ir šios disertacijos pobūdį atitinkančių duomenų apie mitybą bei sveikatos apsaugą, kuri ypač vertinga Kauno geto atveju. Šiems getams skirtoje istoriografijoje paprastai nagrinėjamas tik tas vienas atvejis, todėl disertacijoje pateikiama platesnė perspektyva su lyginamąja perspektyva. A. Bubnys nėra vienintelis tyrinėjęs Lietuvos teritorijoje veikusių getus, bet kituose tekstuose neretai aprašomos daugiausia su kultūra susijusios temos, todėl jo darbais remiamasi dažniausiai⁵⁵.

Iki šiol getų kasdienis gyvenimas išsamiausiai aprašytas užsienio šalių istoriografijoje. Yra net specialių darbų apie, pavyzdžiui, sveikatos apsaugą Vilniaus gete⁵⁶. Amerikiečių istorikas Solonas Beinfeldas pastebėjo, jog dėmėtąją šiltinę sukeldavo ne prastos sąlygos Vilniaus gete, bet žydai atvykę iš darbo stovyklų⁵⁷. Veikiausiai tai pakankamai patikima įžvalga, nes panašus dėmėtosios šiltinės plitimo būdas pasitaikė ir Kauno gete. S. Beinfeldas apsiribojo situacija Vilniaus gete, todėl trūksta lyginamo, kuris galėtų atverti išsamesnę dėmėtosios šiltinės situaciją, o šiame tyrime bandytą šią spragą užtaisyti. Jo straipsnis vėliau buvo atspausdintas žydų medicinai Antrojo pasaulinio karo metais skirtame straipsnių rinkinyje, kuriame be S. Beinfeldo tyrimo yra net keturi tekstai susiję su Lietuva⁵⁸. Be sveikatos apsaugos klausimų, kitą darbui svarbią mitybos getuose temą tyrinėjo vokiečių istorikas Joachimas Tauberis⁵⁹. Anot jo, gete socialiniai skirtumai pirmiausia buvo

---

⁵³ A. Bubnys, *Šiaulių getas*, Vilnius, 2014.

⁵⁴ A. Bubnys, Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2000, p. 173–176; A. Bubnys, Švenčionių, Ašmenos ir Svierių apskričių žydų likimas, *Ašmenos, Svierių, Švenčionių apskričių getai: kalinių sąrašai / Гетто Ошмянского, Свирского, Швенчюньского уездов: списки узников / The ghettos of Oshmyany, Svir, Švenčionys regions: lists of prisoners 1942*, sud. I. Guzenberg, O. Movšovič, J. Sedova, 2009.

⁵⁵ N. Latvytė-Gustaitienė, (Ne) pamirštas Vilniaus Genius Urbis: Vilniaus Geto biblioteka, *Knygotyra* 2017/68, p. 107–131; D. Petrauskaitė, Muzika Kauno žydų gete, *Lietuvos muzikologija*, 2006, p. 106–117; J. Petrikaitė, Apie kai kurias Vilniaus ir Kauno getų dainas, *Tautosakos darbai*, 2002, p. 233–257 ir kt.

⁵⁶ Y. Rafes, *Doctors and patients: ethical, human and professional dimensions of Jewish doctors in Vilno Ghetto*, New York, 2002. Dar 2014 m. Miriam Offer pastebėjo, jog stipriai išaugo žydų medicinos nacių okupacijos sąlygomis tyrimai: M. Offer, The study of Jewish medicine during the Holocaust: its creation and preliminary steps, *Korot*, vol. 22, 2014, p. 130.

⁵⁷ S. Beinfeld, Health care in the Vilna ghetto, in: *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 12, 1998, p. 80.

⁵⁸ *Jewish medical resistance in the Holocaust*, New York, 2017.

⁵⁹ J. Tauber, ‘... Have not received any deliveries of potatoes for quite some time...’: Food supply and acquisition in the ghettos of Vilnius and Kaunas, in: *Coping with*

paremti vienu – galimybės apsirūpinti maistu kriterijumi⁶⁰. J. Tauberis išsamiausiai atskleidė darbo getuose temą⁶¹, kuri glaudžiai susijusi ir su apsirūpinimu maistu⁶². Darbas suteikdavo galimybę išeiti už geto ribų ir ten gauti papildomų maisto produktų sau ar šeimos nariams. Gетуose įkalintų žydų bandymai išsikeisti turimus daiktus į maisto produktus buvo viena labiausiai paplitusių prisitaikymo strategijų.

Abi medicinos ir mitybos temos nagrinėtos ir kito vokiečių istoriko Christopherio Dieckmanno darbe. Jo monografija iki šiol išlieka detaliausias vokiečių okupacinės politikos tyrimas⁶³, kuris yra išskirtinis tiek savo išsamumu, tiek naudota šaltinių baze. Knygos aktualumas įvertintas ir tarptautiniu mastu, o tyrimui vertingiausios dalys yra apie evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių padėtį bei Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Švenčionių getus. Anot Ch. Dieckmanno, knygos rašymo metu sudėtingiausia jam buvo būtent dalis apie kasdienį gyvenimą getuose: „Pačioje pirmoje savo rankraščio versijoje aš tiesiog slėpiausi už žydų tekstų, kartojau tai, ką jie rašė. Prireikė daugybės metų, kol sau leidau parašyti getams skirtus skyrius remdamasis ne tik istoriografija, bet ir savo paties samprotavimais, pristatyti savo versiją“⁶⁴. Ch. Dieckmannas, detalai atskleisdamas bendrą vokiečių okupacijos kontekstą, leido getų sveikatos apsaugos ir mitybos padėtį matyti kur kas platesnėje perspektyvoje. Dar jis pastebėjo, kad žydų tautinis solidarumas geto sąlygomis prarado savo pozicijas, nes kiekvienam svarbiausia buvo pasirūpinti savo šeima. Priimant skirtingus sprendimus būtent nauda šeimai tapo prioritetu⁶⁵. Remiantis šiuo pastebėjimu, panašių paralelių galima ieškoti ir už geto sienų buvusioje visuomenėje, kurioje irgi daugeliui svarbiausia buvo pasirūpinti savo šeimos nariais. Taigi, šių dviejų vokiečių istorikų darbai – tai bene detaliausi iki šiol atlikti tyrimai apie Lietuvoje teritorijoje veikusius getus. Geriausiai ištirti Vilniaus ir Kauno getai. Sveikatos ir mitybos

---

hunger and shortage under German occupation in World War II, Cham, 2018; J. Tauber, ‘Purchasing and Bringing Food into the Ghetto Is Forbidden’: ways of survival as revealed in the files of the ghetto courts and police in Lithuania, 1941–44, *Remembrance and solidarity*, December 2016, nr. 5;

⁶⁰ J. Tauber, ‘Purchasing and Bringing Food into the Ghetto...’, p. 91.

⁶¹ J. Tauber, *Arbeit als Hoffnung: jüdische Ghettos in Litauen 1941–1944*, Berlin, 2015.

⁶² *Ibid.*, p. 265–294.

⁶³ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen, 1941–1944*, Bd. I–II, Göttingen, 2011.

⁶⁴ *Kaip tai įvyko? Christoph Dieckmann atsako Rūtai Vanagaitei*, Vilnius, 2020, p. 183.

⁶⁵ *Ibid.*, p. 184.

klausimai Švenčionių gete nagrinėti kur kas mažiau. Tai lėmė mažesnis pirminių šaltinių kiekis.

Kur kas mažiau Holokausto istoriografijoje nagrinėta sovietų karo belaisviu tema. Jie antra po žydų aukų grupė pagal nužudytųjų skaičių Lietuvos teritorijoje 1941–1944 m.⁶⁶ Anot Ch. Dieckmanno, „[y]ra didžiulis skirtumas tarp to, ką žinome apie žydų likimą tuo laikotarpiu, ir to, ką žinome apie karo belaisvius“⁶⁷. Iš Lietuvos istorikų šią temą nagrinėjo A. Bubnys, patvirtindamas, jog dėmėtoji šiltinė daugiausiai plito būtent per juos⁶⁸, tačiau, vėlgi išsamiausias karo belaisvių tyrimus yra atlikęs Ch. Dieckmannas. Jo minėto dvitomio darbo dalis apie belaisvius yra viena esminių, nustatant, jog vokiečių belaisviams taikyta bado politika tiesiogiai siejosi ir su masinėmis žydų žudynėmis⁶⁹. Taip pat tyrimui itin aktualus atskirame straipsnyje Ch. Dieckmanno aprašytas sovietų karo belaisvių aprūpinimas maistu⁷⁰. Vokietijos politika buvo paremta sovietų maisto resursų panaudojimu Vermachto tikslams ir stabilium vokiečių gyventojų aprūpinimu. Sovietų karo belaisviai buvo pirmos šios politikos aukos, nes menki maisto daaviniai dirbantiems belaisviams buvo žemiau išgyvenimo minimumo⁷¹. Labiausiai tikėtina, kad prasčiausios gyvenimo sąlygos vokiečių okupuotoje Lietuvoje buvo būtent sovietų karo belaisvių stovyklose. Pas ūkininkus gyvenę belaisviai buvo geresnėje padėtyje, bet lietuvių gyventojų ir karo belaisvių ryšiai priverčiamųjų darbų srityje iki šiol lieka pilka zona⁷². Disertacijoje bandoma šią temą papildyti, bet tai išlieka papildomų tyrimų reikalaujanti sritis.

Iš visų darbe minimų gyventojų grupių mažiausiai tyrinėtos evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių gyvenimo sąlygos. Jų aukų Lietuvoje skaičius siekė 30 000–35 000 ar net daugiau⁷³. Išlikę pirminiai šaltiniai patvirtina, jog daugelis jų turėjo intensyvius kontaktus su vietos gyventojais, be to, dalies evakuotų civilių apgyvendinimas pas ūkininkus neabejotinai turėjo ženklų

---

⁶⁶ Ch. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje...*, p. 52.

⁶⁷ *Ibid.*, p. 209.

⁶⁸ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva...*, p. 438.

⁶⁹ A. Walke, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, *East European Jewish Affairs*, 2014, 44/1, p. 138.

⁷⁰ Ch. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje, 1941–1944/Murders of prisoners of war and of civilian population in Lithuania, 1941–1944*, Vilnius, 2005.

⁷¹ Ch. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje...*, p. 14–15.

⁷² *Ibid.*, p. 39.

⁷³ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 1391.

įtaką vietinių gyventojų buičiai. Lietuvos istoriografijoje publikuotas tik vienas Nastazijos Kairiūkštytės straipsnis, kuriame pastebėta, jog kartais ūkininkai galėjo sunkiai išlaikyti jiems paskirtas evakuotų civilių šeimas⁷⁴. Tyrime šis mitybos klausimas yra dar labiau detalizuotas, be to, bandyta įvertinti iki šiol nenagrinėtas evakuotų civilių ir dėtėtosios šiltinės sąsajas. Anot jau ne kartą minėto, ir šią temą nagrinėjusio Ch. Dieckmanno⁷⁵, tai „balta dėtė“ ne tik Lietuvos istoriografijoje⁷⁶.

Taigi, net vokiečių genocidinės politikos tyrimuose esama keletu nemenkų spragų, bet jų dar daugiau matome tuomet, kai dėtėsį atkreipiame į civilių gyventojų buities sąlygas. Ši Antrojo pasaulinio karo tyrimų problema būdinga daugeliui Europos šalių. Naujausioje šaltinių publikacijoje apie kasdienį gyvenimą vokiečių okupuotose šalyse bandyta šią problemą išspręsti. Iki šiol tai vienas iš didžiausių kasdieniam gyvenimui II pasaulinio karo metais skirtų tyrimų projektų, kuriame publikuoti dokumentai ir apie vokiečių okupuotos Lietuvos kasdienio gyvenimo sąlygas. Vokiečių istorikai Tatjana Tönsmeier ir Peteris Haslingeris pastebėjo, kad Antrojo pasaulinio karo istorija iki šiol dažniausiai parašyta nacionalinės valstybės rėmuose⁷⁷, o šis kolektyvinis darbas suteikia kur kas platesnę europinę vokiečių okupacijos įtakos kasdieniam gyvenimui perspektyvą.

Lietuvos atveju šalia besiplėtojančių tyrimų, skirtų genocidinei politikai, buvo aprašomi ir kitokio pobūdžio vokiečių nusikaltimai. Tai krašto išnaudojimas, kurio rezultatas buvo maisto ar kitų buities prekių trūkumas. Vienas geriausių pavyzdžių yra A. Bubnio knyga apie vokiečių okupaciją Lietuvoje, kuri iki šiol išlieka bene dažniausiai cituojamu leidiniu (nors publikuota 1998 m.) iš visų skirtų 1941–1944 m. Jame be Holokausto temos analizuoti buičiai svarbūs įvairūs aprūpinimo bei sveikatos sistemos klausimai. Knygoje taip pat patvirtinama, kad ypač sudėtinga buvo miesto gyventojų padėtis⁷⁸. Tai vienas pirmųjų detalesnių vokiečių okupacijos tyrimų po 1990 m., kuriame aptarti daugelis pagrindinių vokiečių okupacinių tikslų. Vien tik šiame darbe dėl tyrimo apimčių tikrai nebuvo galima detalčiai išanalizuoti visus politinius ir kasdienio gyvenimo pokyčius 1941–1944 m. Todėl gyventojų prisitaikymo strategijos darbe nebuvo pagrindinis objektas. A. Bubnys analizavo ir kaip vokiečių politika paveikė žemės ūkį, o vėliau tiek

---

⁷⁴ N. Kairiūkštytė, Vokiečių atvežti rusai Lietuvoje II pasaulinio karo ir pokario metais, *Lietuvos istorijos metraštis. 1992 metai*, Vilnius, 1994, p. 145–157.

⁷⁵ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 1381–1391.

⁷⁶ *Kaip tai įvyko? Christoph Dieckmann atsako Rūtai Vanagaitei...*, p. 225.

⁷⁷ T. Tönsmeier, P. Haslinger, *Fighting hunger, dealing with shortage...*, p. xxxvii.

⁷⁸ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva...*, p. 432.

disertacijoje⁷⁹, tiek straipsniuose⁸⁰ tai detalizavo Justinas Braslauskas. Labiausiai su disertacijos temomis susijęs J. Braslauko 2016 metų darbas „Gyventojų aprūpinimas ir kasdienis gyvenimas nacių okupuotoje Lietuvoje“. Be kitų temų atskleidimo, šis tyrimas parodė, kad vokiečių inicijuotas miestų daržų kolonijų steigimas buvo sėkmingas⁸¹. Straipsnio autorius susitelkė daugiau ties gyventojų aprūpinimo klausimais, todėl gyventojų sveikatos būklė liko nedetalizuota. Tais pačiais 2016 metais Mantvydas Lugavojus irgi publikavo kasdienio gyvenimo problematikai skirtą tyrimą apie Kauno miestą detaliau aptardamas gyventojų apgyvendinimą, mitybą, pramogas ir laisvalaikį⁸². Panašiai, kaip M. Lugavojaus tyrime, čia sveikatos klausimai taip pat nebuvo pagrindinis objektas. Anot M. Lugavojaus „Aprūpinimo maistu reguliavimas buvo susijęs ir su kai kuriais miesto infrastruktūros pokyčiais. Maisto poreikiai iš dalies paskatino išplėsti Kauno administracinės ribas, prijungti naujas ūkines zonas bei priemiesčių teritorijas“⁸³. Minėtas straipsnis Lietuvos vokiečių okupacijos meto kasdienio gyvenimo tyrimo kontekste svarbus, tačiau Kauno atvejis neturėjo sutapti su daugelio Lietuvos miestų padėtimi. Jis buvo vokiečių administracijos centras, todėl jame vokiečių politikos įtaka, tikėtina, buvo labiausiai pastebima. Kitas vienas didžiausių miestų – Vilnius taip pat nėra daugelio Lietuvos vietovių kasdienio gyvenimo sąlygų pavyzdys, nes nuo daugelio Lietuvos miestų skyrėsi ne tik etnine sudėtimi, tačiau Vilniaus krašto ekonominė padėtis buvo pakankamai prasta. Šio miesto kasdienį gyvenimą yra tyrinėjusi lenkų istorikė Stanisława Lewandowska. Ji nevengė nagrinėti ir genocidinės vokiečių politikos klausimų. Vienos svarbiausių tyrimui S. Lewandowskos knygos dalių, kurios padeda nagrinėti mitybos ir aprūpinimo klausimus yra apie Vilniaus

---

⁷⁹ J. Braslauskas, *Lietuvos socialinė-ekonominė padėtis nacių okupacijos metais*, daktaro disertacija, Vilnius, 2001.

⁸⁰ J. Braslauskas, Nacių politika Lietuvos pramonės srityje ir jos rezultatai, *Lietuvos istorijos studijos*, 2003, nr. 11; J. Braslauskas, Lietuvos žemės ūkis nacių okupacijos metais, *Lietuvos istorijos studijos*, 2000, nr. 8; J. Braslauskas, Žemės ūkio prievolių išreikalavimas nacių okupuotoje Lietuvoje, *Genocidas ir rezistencija*, 2017, nr. 42.

⁸¹ J. Braslauskas, Gyventojų aprūpinimas ir kasdienis gyvenimas nacių okupuotoje Lietuvoje, *Genocidas ir rezistencija*, 2016, nr. 40, p. 47; Lietuvos civilių gyventojų mitybos padėtį nagrinėjančių tyrimų yra ir daugiau. Pavyzdžiui, A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 247–258; M. Lugavojus, Kasdienis gyvenimas Kaune vokiečių okupacijos metais (1941–1944): būstas, maistas ir pramogos, *Kauno istorijos metraštis*, 2016, nr. 16, p. 122–137.

⁸² J. Braslauskas, Gyventojų aprūpinimas ir kasdienis gyvenimas nacių okupuotoje Lietuvoje, *Genocidas ir rezistencija*, 2016, Nr. 40 (2), l. 28–50.

⁸³ M. Lugavojus, Kasdienis gyvenimas Kaune vokiečių okupacijos metais..., p. 162.

ekonominę padėtį ir vidutinės vilniečių šeimos gyvenimo sąlygas⁸⁴. Galima atkreipti dėmesį, kad ir šiame tyrime sveikatos klausimai ar gyventojų prisitaikymo strategijos nėra pagrindinė knygos ašis. Kasdienis gyvenimas istoriografijoje detaliausiai atskleistas būtent apie minėtus Vilniaus ir Kauno miestus. Pastaruoju metu atsiranda publikacijų, skirtų smulkesnėms temoms, kaip Dariaus Indrišionio straipsnis apie spekuliacijos fenomeną, paremtas to meto spauda⁸⁵. Šioje publikacijoje pastebėta, kad antispekuliacinė propaganda nebuvo itin sėkminga. Tačiau iki šiol kasdienio gyvenimo tyrimuose lieka mažai atskleista gyvenimo sąlygos mažuosiuose Lietuvos miesteliuose bei kaimuose. Be to, galima konstatuoti, kad istoriografijoje sveikatos būklės pokyčiai 1941–1944 m. itin mažai išplėtoti. Daug mažiau, nei mityba ar skirtingi aprūpinimo klausimai. Taip, šis tyrimas padeda praplėsti istoriografijoje jau pradėtus nagrinėti gyventojų prisitaikymo strategijų bruožus ir atskleidžia skirtingų ligų plitimo dėsningumus, ir prevencijos rezultatus. Šis darbas ypatingas ir tuo, kad čia, tikslingai nagrinėjant kasdienio gyvenimo pokyčius, neapsiribojama tik vienu miestu ar socialine grupe, bet yra pateikiama kur kas platesnė prisitaikymo strategijų perspektyva.

Lietuvių išeivių tyrimuose, kaip ir nepriklausomos Lietuvos istoriografijoje, daugiausia galima aptikti detalių, susijusių su aprūpinimu⁸⁶. Iš visų darbų verta išskirti žurnalisto Albino Gražiūno knygą. Joje bandyta aptarti pagrindinius vokiečių okupacijos metais vykusius Lietuvoje pokyčius, o disertacijai aktualiausios knygos dalys apie mitybą, miestų daržų kolonijas, maisto surogatus, aprangą ir kt.⁸⁷ A. Gražiūnas daugiausia rėmėsi periodinių leidinių medžiaga, todėl išsamiau neaptartos gyventojų patirtys. Jis pateikė nemažai įžvalgų, iš kurių, dalis, reikalautų detalesnės analizės, pavyzdžiui, pastebėjimas, jog surogatų sfera nebuvo išvystyta.

Taigi, esant ženkliam Holokausto tyrimų įdirbiui, istoriografijoje galima pastebėti, jog vis daugiau dėmesio sulaukia Antrojo pasaulinio karo metų kasdienybė. Iki šiol geriausiai ištirta krašto ekonominio išnaudojimo tema. T. Tönsmejer ir P. Haslingeris pastebėjo, kad kur kas mažiau žinome apie tai kaip žmonės bandė išgyventi badui slėgus ištisas visuomenes⁸⁸. Tai

---

⁸⁴ S. Lewandowska, *Życie codziennie Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa, 1997, p. 72–150.

⁸⁵ D. Indrišionis, „Jie elgiasi kaip žydai“: antispekuliacinė propaganda ir „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimas Lietuvoje 1941–1944 m., *Genocidas ir rezistencija*, 2020, nr. 48.

⁸⁶ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, Vilnius, 1990.

⁸⁷ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 247–297.

⁸⁸ T. Tönsmejer, P. Haslinger, *Fighting hunger, dealing with shortage...*, p. xxi.

yra prisitaikymo ar išgyvenimo strategijos karo sąlygomis kur kas mažiau iširtos ne tik Lietuvos, bet ir kitų šalių istoriografijoje. Šiuo darbu stengiamasi spręsti minėtą vokiečių istorikų įvardintą problemą ir papildyti jau kitų autorių pradėtus kasdienybės tyrimus.

Šaltiniai

Pagrindiniai šaltiniai padedantys atskleisti kasdienio gyvenimo sąlygas vokiečių okupacijos metais yra nepublikuoti archyviniai dokumentai. Vokiečių ir lietuvių bandymams prie karo sąlygų visuomenę pritaikyti ir gyventojų prisitaikymo strategijų analizei minėti šaltiniai yra aktualiausi, todėl istoriografija užima antraeilę poziciją. Dokumentai pasklidę po įvairias šalis, tačiau dėl susiklosčiusios pandeminės situacijos, daugiausiai naudotasi Lietuvoje saugomais pirminiais šaltiniais. Pagrindines grupes sudaro: skirtingų institucijų dokumentai, nepublikuoti egodokumentai, juos papildanti publikuota egodokumentinė literatūra ir periodiniai leidiniai.

Instituciniai dokumentai

Šią grupę sudaro vokiečių pareigūnų ir vietinės lietuvių administracijos įsakai, įvairi statistika, ataskaitos, susirašinėjimai ir kita panašaus pobūdžio su nagrinėjamomis temomis susijusi medžiaga, kuri atskleidžia jau minėtas visuomenės pritaikymo prie karo sąlygų strategijas. Vienas iš institucinių dokumentų bruožų – jie paprastai atskleidžia „privalomą kasdienybę“. Tai yra kokia buvo kasdienio gyvenimo siekiamybė gyventojų mitybos sanitarijos ir kt. srityse, todėl per šią šaltinių grupę privati buitinė erdvė yra kur kas sunkiau atpažįstama. Visus šaltinius reikia vertinti kritiškai, bet jie itin vertingi platesniems apibendrinimams siekiant atskleisti apsirūpinimo maistu ar sveikatos apsaugos problemas atskirų miestų ir apskričių mastu.

Pagrindinė su nagrinėjamomis temomis susijusių dokumentus sauganti institucija yra Lietuvos centrinis valstybės archyvas. Vienas iš svarbiausių tyrimui – Vyriausiosios sveikatos valdybos fondas⁸⁹. Vyriausioji sveikatos valdyba buvo centrinė sveikatos apsauga besirūpinusi institucija Lietuvoje, todėl daugelis vokiečių nurodymų, susijusių su aprūpinimu ir sveikata, gydytojų ataskaitos, sergamumo atvejų statistika, ir kito pobūdžio dokumentai yra būtent šiame fonde. Iš skirtingų šaltinių galimai patikimiausios gydytojų ataskaitos, kuriose apibendrinami skirtingi faktai susiję su ligų atvejais, jų

---

⁸⁹ F. R-627 Vyriausioji sveikatos valdyba (Hauptgesundheitsverwaltung).

prevencija, mitybos situacija ir kt.⁹⁰ Pasitelkiant šiuos šaltinius įmanoma atskleisti ne tik tam tikrų apskričių ar miestų, bet ir visos Lietuvos generalinės srities mitybos, sergamumo bei sanitarinių sąlygų tendencijas. Tuo tarpu ligų atvejų statistika kur kas mažiau patikimas šaltinis, nes skaičiai, daugiau nei tikėtina, neatitiko realaus sergamumo masto – jis paprastai turėjo būti didesnis. Vis dėlto preliminarias susirgimų atvejų tendencijas galima pastebėti ir tai padeda nustatyti, kokios ligos vokiečių okupacijos metais išplito labiausiai. Analizuojant pritaikymo strategijas ir jų įtaką, jos geriausiai yra atskleistos dėmėtosios šiltinės atveju, kai įmanoma pastebėti skirtingus tiek vokiečių, tiek lietuvių administracijos tikslų lygmenis ligos prevencijos ir visuomenės modernizavimo klausimuose. Tai lėmė apie dėmėtąją šiltinę išlikusi gausi šaltinių bazė. Nors kitų ligų dinamika ar prevencija tyrime nėra tokia detali, dėmėtosios šiltinės atveju pastebimą vokiečių ir lietuvių pareigūnų veiksmų racionalumą skirtingose strategijose galima bandyti taikyti ir mažiau detalizuotoms ligoms. Kadangi Vyriausiosios sveikatos valdybos veikla apėmė visą Lietuvos generalinę sritį, su ja susijusių šaltinių galima aptikti miestų ir apskričių savivaldybių fonduose. Juose taip pat yra skirtingų duomenų apie gyventojų aprūpinimą, trūkumą ir kt. Būtent lokaliame lygmenyje išlikę daugybė šaltinių, kuriuos galima pasitelkti nagrinėjant vokiečių politikos įtaką kasdieniam gyvenimui ir prevencinių priemonių įgyvendinimo rezultatus⁹¹.

Jau buvo minėta, jog kasdienybės tyrimuose tenka derinti *makro* ir *mikro* prieigas. Institucinių dokumentų grupė sukuria galimybę matyti kokia buvo kasdienio gyvenimo siekiamybė iš platesnės vokiečių ir vietinės lietuvių administracijos perspektyvos, o įvairių valdžios taikytų priemonių poveikį padeda atskleisti egodokumentai.

Nepublikuoti egodokumentai

Kasdienio gyvenimo tyrimuose neretai akcentuojama būtent egodokumentų svarba⁹². Pirmą kartą – 1958 m. – egodokumentikos sąvoką

---

⁹⁰ Skirtingų apskričių medikų ataskaitose esanti informacija apie dėmėtosios šiltinės plitimo tendencijas, kurios taip pat buvo susijusios su sovietų karo belaisviais, ir evakuotais iš Sovietų Sąjungos civiliais, daugeliu atvejų sutampa.

⁹¹ F. 805 Biržų apskrities valsčių savivaldybės; f. 1075 Telšių miesto savivaldybės; f. 1262 Ukmergės miesto savivaldybės; f. 1362 Marijampolės miesto savivaldybės; f. 1426 Utenos apskrities valsčių savivaldybės; f. 1510 Raseinių apskrities valsčių savivaldybės; f. 1624 Šiaulių apskrities valsčių savivaldybės; f. 1626 Joniškio miesto savivaldybė ir kt.

⁹² T. Tönsmeier, P. Haslinger, Fighting hunger, dealing with shortage..., p. xxx.

panaudojo Antrąjį pasaulinį karą išgyvenęs žydų kilmės olandų istorikas Jacobas Presseris⁹³. Kaip savito tyrimų objekto žanras egodokumentika išsirutuliojo iš mikroistorijos, lingvistikos bei žodinės istorijos sąveikos⁹⁴. Vyrauja dvi klasifikavimo kryptys. Pirmoje tyrėjai apsiriboja tekstais, kur autorius kalba pirmuoju asmeniu apie save. Tai būtų atsiminimai, dienoraščiai, laiškai, autobiografijos. Antros grupės atstovai egodokumentikos sąvoką praplečia įterpdami visus tekstus, kuriuose atsiskleidžia autoriaus asmenybė. Čia plačiai vartojamas „savęs liudijimo“ (*Selbstzeugnisse*) terminas⁹⁵, tačiau lenkų tyrėjų nuomone „...pagrindinis kriterijus turi būti ne privatus ar oficialus dokumento pobūdis, o autoriaus gebėjimas palaužti tam tikros rūšies šaltinių sąlygiškumą, atskleidžiant jo asmenybę“⁹⁶. Darbe labiau laikomasi antrojo platesnio sąvokos apibrėžimo, bet kartais net detaliuose egodokumentuose pasitaiko itin ribotas tyrimui reikalingos informacijos kiekis⁹⁷.

Toliau paminimi ne visi, bet svarbesni egodokumentų pavyzdžiai. Tarp jų išsiskiria Vilniaus regioniniame valstybės archyve esantys Juozo Naviko dienoraščiai⁹⁸, kurie gali būti apibūdinti ir kaip namų ūkio knygos. Jose fiksuotas vištų sudėtų kiaušinių skaičius, kiek ir kokių pirкта maisto produktų,

---

⁹³ K. Von Greyerz, Ego-documents: the last word?, *German History*, 2010, 28/3, p. 277–278.

⁹⁴ V. Berenis, Egodokumentų tyrimai: ištakos, metodai, perspektyvos, in: *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI–XX amžiuje*, Vilnius, 2013, p. 17.

⁹⁵ W. Chorążyczewski, A. Rosa, Metodologiniai lietuviškųjų egodokumentų paieškos aspektai lenkišku požiūriu, in: *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI–XX amžiuje*, Vilnius, 2013, p. 38; *Selbstzeugnisse* „<...> terminu apibūdinami visi šaltiniai, kuriuose žmogus rašo apie save tiek savanoriškai, tiek priverstas tam tikrų aplinkybių“.: S. Roszak, Egodokumentai – mėginimas istorijos šaltinyje atrasti slypintį autorių, in: *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė...*, p. 48.

⁹⁶ W. Chorążyczewski, A. Rosa, Metodologiniai lietuviškųjų egodokumentų paieškos aspektai..., p. 32.

⁹⁷ Pavyzdžiui, Lietuvos centriname valstybės archyve esančiame Šiaulių apskrities Vietinės rinktinės jaunesniojo leitenanto, pradžios mokyklos mokytojo Povilo Anino dienoraštyje, beveik nėra jokių minties šuolių nuo kasdienio gyvenimo ritmo aprašymo. Dažnai nurodomas netgi konkretus veiksmų metas, bet darbui reikalingos informacijos susijusios su sanitarija ir pan. klausimais jame sunkiai galima aptikti. Štai vienas iš dienoraščio fragmentų: „Pirmadienis. Atsibudau 6 v. kėliausi 6:30 v. Oras vėl labai gražus. Susitvarkęs (vakar nusiskutau 8 val.), užrašiau dienoraštį. Per tris pirmąsias pertraukas buvo Melešius. Kitų pertraukų metų adžiau kojinę. Vaikus paleidęs 15:05 v., visus palikau po pamokų išmukti Vaižgantą. Paleidau 16 v., o vieną už vokiečių net 17 v. Jį paleidęs, užsidedęs karibitinę rašiau Tamulioniams laišką. Iki 22,40 v. rašęs ir nebaigęs paskaičiau „Lietuviai“ laikraštį iki 23,50 ir, gęstant lempai, 23, 55 v. miego“.: 1944 m. Šiaulių apskrities Vietinės rinktinės jaunesniojo leitenanto, pradžios mokyklos mokytojo dienoraštis, LCVA, f. R-675, ap. 1, b. 32, l. 1.

⁹⁸ F. 2354 Juozas Navikas.

derliaus panaudojimas ir kt. panašaus pobūdžio su kasdieniu gyvenimu susijusi informacija. Dar galima aptikti daug namų ūkio duomenis apibendrinančios medžiagos. Ji pasižymi sudarytojo kruopštumu bei faktiniu detalumu. 1941–1944 m. dažniausiai savo išgyvenimus dienoraščiuose fiksavo miestų gyventojai, todėl J. Naviko užrašų pagrindu sudėtinga daryti platesnio masto išvadas, bet informacija yra itin vertinga nagrinėjant apsirūpinimą maistu, nes galima pastebėti kokią dalį sudarė vokiečių rekvizicijos.

Mažiau egodokumentų išliko ne tik iš kaimo vietovių, bet ir iš mažųjų Lietuvos miestelių. Vienas iš jų, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomas Švenčionėliuose gyvenusio mokytojo Justino Garbėno dienoraštis⁹⁹, kuriame autorius nevengė aprašinėti net pakankamai subtilių buities detalių kaip su šeima susijusių konfliktų ar persikėlimo į žydų šeimai priklausiusius namus. Vokiečių okupacijos meto šaltiniuose galima aptikti skirtingos su žydu turtu susijusios informacijos, bet išsamus jos įtakos gyventojų buičiai atskleidimas sunkiai įgyvendinamas. Tyrime šis klausimas irgi nėra detalizuojamas. Dienoraštyje taip pat gana plačiai aprašytas autoriaus įsitraukimas į juodąją rinką. Dažniausiai apie nelegalią prekybą sužinome iš oficialių dokumentų, o pačio asmens pasakojimas apie įsijungimą į juodąją rinką suteikia visai kitą perspektyvą. Dar vienas šioje bibliotekoje esantis kasdienio gyvenimo tyrimui vertingas šaltinis – Vinco Uždavinio tekstai apie Antrojo pasaulinio karo įvykius¹⁰⁰. Tai ne tiek dienoraštinio pobūdžio įrašai, o atskirų temų refleksijos. Tyrimui svarbiausi su buitinio gyvenimo sąlygų pokyčiais susiję aprašymai apie spekuliaciją, mitybą, arklienos pardavinėjimą, atsiradusias ilgas gyventojų eilės prie prekyviečių ir kt. Informacija paprastai susijusi su Vilniumi, bet galima aptikti žinių ir apie kitus Lietuvos miestus.

Tarp saugomų Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje egodokumentų, verta išskirti Karolio Račkausko dienoraštį¹⁰¹. Asmeniui į įvykius žvelgiant ne iš tam tikros laiko perspektyvos, bet esant tiesioginiu liudininku, kasdienio gyvenimo sąlygų aprašymai dažnai užima pagrindinę užrašų dalį. Netiesiogiai tai pastebi ir pats K. Račkauskas¹⁰². Todėl šiame dienoraštyje ypatingai gausu detalių, susijusių su aprūpinimu ir mityba. Šio šaltinio dėka pakankamai aiškiai matoma kokia buvo komplikuota Kauno

---

⁹⁹ J. Garbėno dienoraštis, LMAVB, RS, f. 8-37.

¹⁰⁰ V. Uždavinio tekstai apie Antrojo pasaulinio karo įvykius, LMVAB RS, f. 183.

¹⁰¹ K. Račkausko dienoraštis, LNB RS, f. 60-46.

¹⁰² „Kai pasvarstau tuos įvykius – jie man atrodo pirmaeiliai mūsų atžvilgiu, bet kaip jie smulkūs ir nereikšmingi, palyginus juos su didžiausiais istoriniais pasaulio įvykiais ir baisiomis karo aukomis <...>“: K. Račkausko dienoraštis, LNB RS, f. 60-46, l. 37.

miesto gyventojų padėtis bei kokios buvo prisitaikymo strategijos bandant pagerinti atsiradusį maisto trūkumą. Dar vienas šioje bibliotekoje esantis gausus buities detalėmis šaltinis tai Vilniaus universiteto bibliotekoje dirbusios Marijonos Čilvinaitės plačios apimties laiškas Feliksui Bugailiškiui apie gyvenimo sąlygas Vilniuje¹⁰³. M. Čilvinatė nebuvo vilnietė, bet žemaitė kilusi iš Šilalės r., todėl fiksavo mieste vykusių procesus šiek tiek kitaip negu gimę ir gyvenę Vilniuje. Ypač svarbi aprašymų dalis apie prisitaikymo strategijas, kurios kilo iš visuomenės „apačios“ ir turėjo padėti sušvelninti maisto ar kuro trūkumą. Panašaus pobūdžio buities detalių gausa pasižymintys šaltiniai itin vertingi, tačiau nėra labai dažnai pasitaikantys.

Disertacijoje šiek tiek remiamasi ir teisminių procesų dokumentais. Pagal tradicinį J. Presserio apibrėžimą, šio pobūdžio šaltinių egodokumentais laikyti negalėtume, bet kaip jau minėta, vokiškoje tradicijoje ši sąvoka suvokiama plačiau. Iš Lietuvos ypatingojo archyvo darbei aktualiausi Sovietų karo belaisvių mitybos stovį atskleidžiantys dokumentai¹⁰⁴. Liudijimai turi būti vertinami kritiškai, bet itin prastos sąlygos stovyklose yra sunkiai kvestionuojamas faktas.

Iki šiol stinga egodokumentų, kurie būtų rašyti vokiečių okupacijos sąlygomis kaimo vietovėse bei mažuose miesteliuose. Publikuota egodokumentinė literatūra taip pat dažniausiai aprašo gyvenimo sąlygas didžiuosiuose Lietuvos miestuose.

Publikuoti egodokumentai

Šie pirminiai šaltiniai skirstomi į dvi dalis: krikščioniškosios visuomenės ir žydų. Siekiant atskleisti kasdienį visuomenės gyvenimą 1941–1944 m., svarbiausi to meto sąlygomis daryti užrašai, kuriuose kasdienio gyvenimo aprašymai paprastai yra dominuojantys. Tuo tarpu atsiminimai parašyti jau po karo yra visai kita egodokumentų grupė, kuri savo skaičiumi bene gausiausia. Anot Vytauto Berenio, „[š]alia tikrumu dvelkiančių rašytinių šaltinių, galime pažymėti nemažai „dirbtinių“, konjunktūriškų dokumentų. Didžiausių abejonių kelia atsiminimai parašyti žmogaus gyvenimo saulėlydyje“¹⁰⁵.

Kiekvieno asmens, fiksavusio įvykius situacija, buvo skirtinga. Dienoraščiuose ar atsiminimuose esantys aprašymai prisideda prie

---

¹⁰³ M. Čilvinaitės 1942 m. vasario 24 d. laiškas P. Bugailiškiui apie gyvenimo sąlygas Vilniuje, LNMMB RS, f. 64-30.

¹⁰⁴ LYA, f. K-15, ap. 1, b. 7.

¹⁰⁵ V. Berenis, Egodokumentų tyrimai: ištakos, metodai, perspektyvos, *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė...*, p. 23.

nagrinėjamų mitybos¹⁰⁶, žibalo trūkumo¹⁰⁷, bažnyčių uždarymo¹⁰⁸ ar kt. temų atskleidimo. Tuo tarpu su sveikata susijusių klausimų nagrinėjimui vertingi medikų Prano Norkūno¹⁰⁹, Jono Stanaičio¹¹⁰, Kazio Ambrozaičio¹¹¹ prisiminimai. Minėtuose leidiniuose galima aptikti skirtingų faktų apie maisto ar kitokio pobūdžio trūkumą, tačiau kur kas rečiau pasitaiko informacijos apie trūkumui spręsti skirtas alternatyvas. Tai yra kokios buvo prisitaikymo prie karo sąlygų strategijos.

Aptariant žydų dienoraščius ir atsiminimus, svarbu pastebėti, jog patys egodokumentikos tyrimai siejami su J. Presserio darbais, kuris 1949 metais parengė Anos Frank dienoraščio publikaciją, o vėliau 1955 metais Holokaustą išgyvenusių Nyderlandų žydų liudijimus¹¹². Minėtą užrašų fiksavimo laiko svarbą taip pat pastebėjo Nerijus Šepetys: „Ką kitaip rašo tie, kurie savo liudijimus fiksuoja (ar perdaro) jau karui pasibaigus, – nes išgyveno, išsigelbėjo, buvo išgelbėti? Pirmiausia, žinoma, jų būklė iš esmės kitokia: jie rašo ne žūties grėsmės, asmeninės nežinomybės ir visuotinio griuvimo–nežinia-kur link akivaizdoje, o jau dalykams pasibaigus, žinodami, kokia didžiulė Katastrofa ištiko žydų tautą, kas ir kaip šitai surengė ir kur jie dabar“¹¹³. Lietuvoje parašyti žydų dienoraščiai puikiai žinomi ir užsienio tyrėjams. Vienas tokių Hermano Kruko dienoraštis¹¹⁴, kuriame yra nemažai žinių apie maisto stygių ir sanitariją gete. Šis dienoraštis kartu su Icchako Arado prisiminimais padėjo atskleisti mitybos situaciją mažuosiuose getuose¹¹⁵. Tuo tarpu Marko Dworzeckio¹¹⁶ ar Mendelio Balberyszskio liudijimai papildė žinias apie sveikatos apsaugą Vilniaus gete¹¹⁷. Kauno gete kalėjusio Abraomo Tory dienoraštis taip pat gausiai pripildytas tyrimui reikalingomis detalėmis apie maistą bei sanitariją¹¹⁸. Anot Indrės

---

¹⁰⁶ Z. Toliušis, *Mano kalėjimai*, Vilnius, 1991.

¹⁰⁷ M. Bloznelis, *Neramūs metai*, Kaunas, 2007, p. 87.

¹⁰⁸ P. Dogelis, *Kas peryventa: 1930–1949 metų dienoraštis*, Vilnius, 2017.

¹⁰⁹ P. Norkūnas, *Atsiminimai*, Vilnius, 2002.

¹¹⁰ J. Stanaitis, *Usnynas*, Vilnius, 2019.

¹¹¹ K. Ambrozaitis, *Šimtmečio keliu*, Vilnius, 2011.

¹¹² V. Berenis, *Egodokumentų tyrimai...*, p. 13.

¹¹³ N. Šepetys, *Holokausto postsekuliarumas: tarp kritikos ir supratimo*, Vilnius, 2022, p. 225.

¹¹⁴ H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944*, Vilnius, 2004.

¹¹⁵ I. Aradas, *Iš mirties slėnio į Siono kalną*, Vilnius, 2020, p. 137.

¹¹⁶ M. Dworzecki, *Yerushalayim delite in kamf un umkum*, Tel-Aviv, 1948. Naudotasi nepublikuotu Rozos Bieliauskienės dienoraščio vertimu į rusų kalbą.

¹¹⁷ M. Balberyszski, *Stronger than iron: the destruction of Vilna Jewry, 1941–1945: an eyewitness account*, Jerusalem, 2010.

¹¹⁸ A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000.

Karčiauskaitės, šiame dienoraštyje aprašomų įvykių bei dokumentų spektras leidžia patirti Kauno geto kasdienio gyvenimo tragiškumą¹¹⁹. Tarp dienoraščių ir atsiminimų dominuoja kur kas mažesnės apimties tekstai¹²⁰, o kiekvienas dienoraštis ar atsiminimų žiupsnelis leidžia papildyti tyrimą skirtingomis kasdienio gyvenimo detalėmis.

Dažniausiai tiek krikščioniškos visuomenės dalies, tiek žydų dienoraščiuose ar atsiminimuose įmanoma aptikti informacijos apie įvairių prekių (ypač maisto) trūkumą. Tai ne tik Lietuvoje parašytų dienoraščių bruožas¹²¹. Tačiau tokių šaltinių apie sveikatos stovį išlikę kur kas mažiau.

Periodiniai leidiniai

Nacių režimas Lietuvoje, panašiai kaip Vokietijoje, griežtai kontroliavo žiniasklaidą¹²². Anot V. Uždavinio, „Vienintelis Kauno dienraštis „Į Laisvę“ redaguojamas tokiu optimistiniu tonu, kad atrodo, lyg Lietuvoje puiku gyventi, viskas gerai, žmonės laimingi sotūs ir patenkinti“¹²³. Visgi, buities temos neturėjo būti toks griežtas cenzūros objektas lyginant su politiniais klausimais.

Šių šaltinių grupėje galima išskirti Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje Jurgio Elisono fonde saugomas bylas, kuriose iš skirtingų lietuviškų laikraščių surinktos iškarpos apie utėles, blusas ir kt. užkrečiamų ligų platintojus¹²⁴. Jos daugiausia iš XX a. pirmos pusės – tuo pačiu ir Antrojo pasaulinio karo laikotarpiu¹²⁵. Šis šaltinis demonstruoja, jog daugelis kasdienio gyvenimo mitų ir įpročių iš prieškario buvo aktualūs ir Antrojo pasaulinio karo metais.

Be pagrindinių „Naujoji Lietuva“ bei „Į laisvę“ dienraščių, kasdienio gyvenimo tyrimui itin vertingi periodinio leidinio „Naujoji Sodyba“ tekstai, kuriuose aprašomi įvairūs būdai, turintys padėti prisitaikyti prie karo sąlygų, pradedant maisto ruošimo receptais ir baigiant patarimais susijusiais su

---

¹¹⁹ I. Karčiauskaitė, Avraham Tory. Kauno getas: diena po dienos, *Kauno istorijos metraštis*, 2002, p. 365.

¹²⁰ Pavyzdžiui, kaip Tamaros Lazersonaitės ar kt. panašūs dienoraščiai: T. Lazersonaitė, *Tamaros dienoraštis*, Vilnius, 1997.

¹²¹ T. Tönsmeier, P. Haslinger, *Fighting hunger, dealing with shortage...*, p. xix.

¹²² M. Bražiūnas, *Legalios spaudos ir valdžios santykis Lietuvoje vokiečių okupacijos metais (1941–1944)*, *Žurnalistikos tyrimai*, 2014, nr. 7, p. 215–216.

¹²³ LMVAB, RS f. 95.

¹²⁴ Nors tai archyvinės bylos, jų turinį sudaro spauda, todėl jos priskirtos prie šio pobūdžio šaltinių aptarimo.

¹²⁵ Šį teminį informacijos kaupimą turėjo lemti J. Elisono kaip gamtininko specializacija.

tekstilinių medžiagų deficitu. Tai lyg savotiškas instrukcijų rinkinys turėjęs padėti visuomenei lengviau adaptuotis prie susidariusio deficito. Svarbiausia, jog skirtingo pobūdžio prisitaikymo prie karo sąlygų aprašymai, daugiau nei tikėtina, jau turėjo būti išbandyti ir patikrinti. Todėl informacija negalėjo būti labai nutolusi nuo realių buityje taikytų praktikų. Tik sunku nustatyti kaip ši informacija darė įtaką individualiems gyventojų pasirinkimams, nes netgi detalūs egodokumentai šiuo klausimu nėra pakankamai informatyvūs.

Tyrimui taip pat svarbūs leidinio „Lietuviškoji medicina“ tekstai. Juose medikai karo sąlygų kontekste nagrinėjo tokius reiškinius, kaip apsinuodijimai ar alkoholizmo plitimas. Galima rasti ir pakankamai detalių atskirų temų aprašymų. Pavyzdžiui, „Lietuviškosios medicinos“ priede „Vyriausiosios sveikatos valdybos žiniuose“, V. Juškio straipsnyje apie dėmėtosios šiltinės plitimą 1941–1942 m. tiksliai ir detalai atskleista dėmėtosios šiltinės plitimo eiga bei prevencija¹²⁶, tačiau apie tolimesnį ligos plitimą iki 1944 m. publikacijų nebuvo.

Minėtuose spaudos tekstuose aprašomos prisitaikymo prie vokiečių okupacijos sąlygų rekomendacijos daugeliu atveju turėjo būti išbandytos. Šie tekstai yra kaip galimas, bet nebūtinai priimtas, juos skaičiusių asmenų kasdienio gyvenimo pasirinkimas. Itin svarbu, kad per juos matomos bendros visuomenės prisitaikymo strategijų tendencijos.

Darbo struktūra

Tyrimą sudaro įvadinė dalis, keturios dėstomosios dalys ir išvados. Pirmoji dėstomoji dalis atskleidžia aprūpinimo ir sveikatos apsaugos reglamentavimą, kuris darė įtaką vėliau aptariamiems konkretiems kasdienio gyvenimo pasirinkimams. Detaliausiai nagrinėjama sveikatos apsaugos padėtis.

Antrojoje dalyje detalizuojami konkretūs visuomenėje susidariusio trūkumo atvejai: vaistų, kuro, tekstilės ir skalbimo priemonių. Ši dalis papildo ir konkretizuoja prieš tai aptartas kasdienybės reglamentavimo strategijas.

Trečioje dalyje nagrinėjama vietos civilių, sovietų karo belaisvių, evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių ir getuose įkalintų žydų mityba. Nemažas dėmesys čia skiriamas gyventojų prisitaikymo prie trūkumo strategijoms: juodajai rinkai, naujų receptų atsiradimui ar daržų kolonijų plėtrai.

---

¹²⁶ V. Juškys, Dėmėtosios šiltinės 1941–1942 mt. epidemija, *Vyriausiosios sveikatos valdybos žinios*, 1943 m., nr. 5, p. 283–340.

Ketvirtoji dalis skirta sanitarijos ir skirtingų ligų analizei. Ją sudaro dėmėtosios šiltinės, vidurių šiltinės, difterijos, pasiutligės ir venerinių ligų atvejų tyrimas. Be to, nagrinėjama kaip išplitęs naminės degtinės vartojimas darė neigiamą įtaką žmonių sveikatai.

1. OKUPACINĖS VOKIEČIŲ VALDŽIOS IR LIETUVIŲ ADMINISTRACIJOS BUITIES IR SVEIKATOS APSAUGOS REGLAMENTAVIMO STRATEGIJOS

Antrojo pasaulinio karo metais įvairaus pobūdžio trūkumas lėmė buities reglamentavimo strategijų atsiradimą. Jos turėjo tiek okupuotoms, tiek prieš nacistinę Vokietiją kariaujančioms šalims bent kiek padėti prisitaikyti prie naujų kasdienybės sąlygų. Tik nepriklausomose teritorijose nesant okupacinės valdžios resursų išnaudojimo politikos – vietos visuomenė buvo kur kas palankesnėje padėtyje. Tačiau daugelis Europos šalių savarankiškumą prarado, o vokiečių karinių operacijų sėkmės pike, didžioji Europos kontinento dalis (su apie 235 milijonais žmonių) tapo okupuota¹²⁷. Anot A. Hitlerio, Vokietijos teritorijų išplėtimas buvo tarytum universalus skirtingų problemų sprendimas, o lengviausia jo manymu buvo galima užvaldyti Europos rytus. SS ir policijos vado Ostlande Friedricho Jeckelno teigimu, A. Hitleris ne tik norėjo Baltijos šalis prijungti prie Vokietijos, bet ketino dalį gyventojų išvežti darbams, suvokietinti ir tam tikrą skaičių sunaikinti, be to, Baltijos šalyse apgyvendinti vokiečių kareivius¹²⁸. Tuo tarpu vienas įtakingiausių nacių intelektualų Alfredas Rosenbergas, Pabaltijo kraštus „laikė vokiečių „gyvybinę erdvę“, kuri pamažu turėsianti susiliesti su Vokietija. Suvokietinus rasės atžvilgiu tinkamus elementus, įvykdžius kolonizaciją ir ištrėmus „nepageidaujamus elementus“, Pabaltijys palengva tapsiąs Didžiosios Vokietijos dalimi“¹²⁹. Ch. Dieckmannas aptardamas vokiečių politiką taip pat paminimi, kad pagal ją, Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje vyktų ilgalaikis šių regionų rengimas vokiečių aneksijai ir apgyvendinimui. Latvijos ir Estijos teritorijos prasiplėstų į rytus, o per Lietuvą (link Rygos ir Talino) būtų nutiesti „apgyvendinimo tiltai“¹³⁰. Svarbu pastebėti, kad minėtos Baltijos šalys patyrė kur kas daugiau nei tik vokiečių politikos pasekmes. Dar iki 1941 m. birželio pabaigos Lietuva jau buvo susidūrusi su ženkliai socialinio gyvenimo sanklodą paveikusia sovietų okupacija, kai sparčiai krito gyvenimo lygis, pasireiškęs: skirtingų prekių kainų augimu, kasdienio vartojimo prekių trūkumo formavimusi, buvo konfiskuojamas turtas,

---

¹²⁷ T. Tönsmeier, P. Haslinger, *Fighting hunger, dealing with shortage...*, p. x.

¹²⁸ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva...*, p. 9–11.

¹²⁹ *Ibid.*, p. 12.

¹³⁰ Ch. Dieckmann, Savivaldos politikos galimybės vokiečių okupuotoje Lietuvoje, in: *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, sud. A. Anušauskas, Č. Laurinavičius, Vilnius, 2007, p. 127–128.

prasadėjo ūkių kolektyvizacija ir kt.¹³¹ Vokiečių kariniai daliniai įžengė į sparčias permainas išgyventi spėjusį okupuotą kraštą, o po 1941 m. birželio pabaigos deficitinis skirtingų resursų klausimas tapo dar aktualesnis.

Maždaug per pirmąją okupacijos savaitę vokiečiams užėmus visą Lietuvos teritoriją, nuo 1941 m. birželio pabaigos iki 1941 m. liepos pabaigos galiojo vokiečių karinės administracijos režimas, kuriam „<...> labiausiai rūpėjo saugumo ir vermachto aprūpinimo maisto produktais bei kuru reikalai“¹³². Dėl to okupacinė valdžia perėmė maisto ir kitų prekių sandėlius. Vermachto komendantūros sprendavo beveik visus karinius ir civilinius klausimus. Lietuvos laikinoji vyriausybė ir Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas veikė nesavarankiškai, bet tik su vokiečių pareigūnais bendradarbiaudami. Šiuo etapu vieni iš vokiečių inicijuotų kasdienio gyvenimo pokyčių buvo: Vilniuje ir Kaune reicho markės prilyginimas dešimčiai rublių, visoms parduotuvėms uždraustas kainų kėlimas, liepos 7 d. Kauno karo komendantos sprendimu įsakyta normuoti maisto ir pramonines prekes, liepos 14 d. vokiečių karo vadas uždraudė palikti namus nuo 22 val. iki 6 val. (žydams nuo 20 val. iki 6 val.) Minėtas vokiečių karinės administracijos valdymo laikotarpis pasižymėjo bandymu užtikrinti saugumą bei aprūpinti kariuomenę¹³³, tačiau link šio tikslo nukreipti komendantūros įsakai mitybos, komunikacijos ir kt. srityse, vietos gyventojų kasdienes pasirinkimus kur kas labiau apribojo. Pirmosiomis vokiečių okupacijos savaitėmis pokyčius savo butyje labiau turėjo pastebėti didžiųjų miestų gyventojai. Apie 80 % gyvenusių kaimo vietovėse itin ženklų pasikeitimų neturėjo išgyventi. Veikiausiai jie apie valdžios pasikeitimus girdėjo, bet toliau pasirinko tęsti šienapjūtę, rūpintis naminiiais gyvuliais ir atlikti kitus ūkio darbus.

Vėliau, liepos pabaigoje, vokiečių civilinės administracijos laikotarpiu prasidėjo kitas vokiečių okupacijos etapas¹³⁴. Tuo metu Lietuvos laikinosios vyriausybės ministrai generalinio komisaro įsaku buvo pakeisti generaliniais tarėjais, o ministerijos pavadintos vadybomis¹³⁵. Generalinio komisaro Adriano Teodoro von Rentelno nurodymus turėjo vykdyti generaliniai tarėjai

---

¹³¹ Remtasi R. Zizo nepublikuotu tekstu apie vokiečių okupacijos laikotarpio istoriografiją.

¹³² A. Bubnys, Vokiečių karinės įstaigos Kaune 1941–1944 metais, *Kauno istorijos metraštis*, 2013, nr. 13, p. 169.

¹³³ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva...*, p. 71–75.

¹³⁴ Ji Lietuvos generalinėje srityje turėjo tris pagrindinius skyrius: politikos, administracijos ir ekonomikos: Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 457.

¹³⁵ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva...*, p. 157.

pasinaudodami apygardų tarėjais, kuriems reikėjo pasiekti apskričių viršininkus¹³⁶. Žemiausią civilinės valdžios grandį užėmė apygardų komisariai turėję užtikrinti generalinio komisaro potvarkių įgyvendinimą ir vietinės administracijos kontroliavimą¹³⁷. Vietos savivaldos žemesnę grandį sudarė: burmistrai, apskričių viršininkai, valsčių viršaičiai, pagalbinė policija, teismai¹³⁸. Svarbiausias pareigas vietinėje administracijoje lietuviai užėmė ir tautiškai mišrioje Vilniaus apygardoje¹³⁹. Paprastai aukštesnėse pareigybinėse pozicijose buvę vokiečių pareigūnai skirdavo įvairius buitinių gyvenimą kontroliavusius įsakus, o žemesnioji vietos savivaldos grandis tapdavo vienu iš pagrindinių vokiečių politikos įgyvendinimo įrankių, todėl nagrinėjant kasdienio gyvenimo pokyčius, viršaičių, burmistrų ir kt. veiklos sritis viena svarbiausių. Būtent šiame lygmenyje jau galima pastebėti kaip funkcionavo iš Berlyno, Rygos, Kauno ar kitų miestų vokiečių ir vietos įstaigų išleisti kasdienį gyvenimą reglamentuojantys potvarkiai. Vokiečių galimybės kontroliuoti skirtingas visuomenės buitines sferas buvo teoriškais plačios, bet praktiškai gana ribotos dėl mažo vokiečių civilinės administracijos etatų skaičiaus¹⁴⁰. „Beveik kiekviena vokiečių organizacija turėjo lietuvišką atitikmenį, kuriam atiteko daugiausia praktinio darbo. Keletas pavyzdžių. Įvairiose žemės ūkio institucijose 1943 m. dirbo 400 vokiečių ir 4400 lietuvių – santykis 1:11. Darbo departamentuose nuolat dirbo 44 vokiečiai ir 300 lietuvių. Butų ir nekilnojamojo turto administracijoje miestuose buvo 13 vokiečių ir 2000 lietuvių, kurie kontroliavo beveik 50 000 objektų“¹⁴¹. Užsienio klausimų atstovas Rygoje Otto Eckertas konstatavo, kad civilinė administracija Lietuvoje savo skaičiumi per maža ir ženkliai priklausoma nuo lietuvių pareigūnų¹⁴². Anot agronomu Švenčionių apskrityje dirbusio Viktoro Maldžiūno, beveik visus administracinius ir ūkinius reikalus tvarkė lietuvių savivalda – mieste buvo vos keli vokiečiai, o valsčiuose kurį laiką jų net nebuvo¹⁴³. Gausiu vokiečių pareigūnų skaičiumi nepasizymėjo ir daugelis kitų vietovių, todėl ši padėtis lietuvių pareigūnams suteikė šiek tiek platesnes savarankiškų sprendimų pasirinkimo galimybes. Vokiečiams siekus panaudoti krašto resursus karo reikmėms, nemažai sričių, kurios nebuvo

---

¹³⁶ *Ibid.*, p. 158.

¹³⁷ *Ibid.*, p. 145.

¹³⁸ *Ibid.*, p. 166.

¹³⁹ A. Bubnys, Etniniai santykiai nacių okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 m., *Genocidas ir rezistencija*, 2011, nr. 29, p. 93.

¹⁴⁰ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 462.

¹⁴¹ Ch. Dieckmann, Savivaldos politikos galimybės..., p. 129.

¹⁴² Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 480.

¹⁴³ V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoj: atsiminimai*, Kaunas, 1996, p. 122.

glaudžiai susiję su Vermachto aprūpinimu, turėjo likti kiek nuošalyje. Todėl tyrimui itin aktualus jau dalinai išskeltas klausimas ar įvairios savivaldos sritys galėjo turėti skirtingas veikimo ribas? Kadangi vokiečių politikos įgyvendinimo interesai intensyviausiai buvo sutelkti į krašto išnaudojimą, keltina prielaida, jog tokios sferos kaip sveikatos apsauga (arba bent jau atskiros jos sritys), turėjo platesnes savarankiško veikimo ribas lyginant su žemės ūkio ir pan. sritimis. Anot teisingumo generalinio tarėjo Mečislovo Mackevičiaus, generalinis komisaras „visai ignoravo Krašto apsaugos, Užsienio, Komunalinio ūkio ir Sveikatos ministerijas“¹⁴⁴. Žinoma, ši informacija gali būti ir ne visai tiksli, ypač Krašto apsaugos klausimu, bet dėl sveikatos apsaugos papildomai galima remtis Vyriausiojo sveikatos reikalų valdytojo Balio Matulionio prisiminimais: „Per pusketvirtų metų ne tik Generalkomisaras, bet nė vienas antraeilis jo pareigūnas nebuvo atėjęs pažiūrėti, kokiose sąlygose dirba Vyr. Sv. V–ba.“ Susitikimo atvejį B. Matulionis aprašė tik 1944 m. liepą, kai vokiečiams jau artėjo laikas trauktis iš okupuotos Lietuvos teritorijos¹⁴⁵. Veikiausiai jis omenyje turėjo tikslinius vizitus, nes susirašinėjimais su vokiečiais sveikatos klausimais vykdavo nuolat. M. Mackevičiaus ir B. Matulionio vokiečių elgesio apibūdinimai dalinai taip pat sutampa ir su pačia jų politika. Priešingai nuo žemės ūkio, dalyje sričių vokiečių įsakai ne visada buvo tokie „pavojingi“. Todėl net vietos lietuvių pareigūnams priimant savarankiškus sprendimus dėl prevencinių sveikatos apsaugos priemonių ar kt. panašių klausimų, tai vokiečiams neturėjo kelti susidomėjimo ar tuo labiau pasipriešinimo, nes veikiausiai panašius sprendimus reikėtų priimti jiems patiems. Šios „pilkos“ krašto administravimo sritys komplikuoja aiškų atsakingų veikėjų įvardinimą, bet galima išskirti bent keturis kasdienio gyvenimo formavimo būdus. Pirmasis pats paprasčiausias, kai vokiečių pareigūnai perduoda įsakus, o vietos pareigūnai stengiasi juos įgyvendinti. Antrasis, tai skirtingų Lietuvos institucijų savarankiškos iniciatyvos¹⁴⁶. Trečiasis, kuomet vokiečių įsakai vietos savivaldos pareigūnų yra papildomi¹⁴⁷. Ketvirtasis, tai dėl deficitinių

---

¹⁴⁴ M. Mackevičius, *Atsiminimai*, Vilnius, 1997, p. 70.

¹⁴⁵ B. Matulionis, Sveikatos reikalų tvarkymas Lietuvoje vok. okup. metu, *Sėja*, 1958 m., nr. 4, p. 22.

¹⁴⁶ Panevėžio kirpykloje buvo toks skelbimas: „Be muilo neskutama“ – norėjusiems nusiskusti barzdą reikėjo muilo atsinešti patiems. Anot teksto autoriaus, panašių skelbimų kituose miestuose jam matyti neteko, todėl galima daryti prielaidą, jog tai turėjo būti individuali iniciatyva. Galima tik spėti kiek panašių atvejų galėjo būti visoje Lietuvos generalinėje srityje: Dienos temomis: Be muilo neskutama, *Panevėžio apygardos balsas*, 1942 m. rugsėjo 12 d., nr. 33, p. 6.

¹⁴⁷ Prielaidą, jog vietos savivalda dar kartais papildydavo vokiečių įsakus patvirtina šis Ukmergės burmistro skelbimas: „Kas be pateisinamos priežasties nevyks kirsti

sąlygų atsiradusios gyventojų prisitaikymo strategijos. Skirtingų kasdienio gyvenimo reglamentavimo modelių galėjo egzistuoti ir daugiau, o paminėti tyrime yra dominuojantys. Vien jų užteko, kad 1941–1944 m. eigoje beveik neliktų gyvenimo sričių, kurių vokiečiai nebūtų bandę keisti. Šią ypatybę taikliai apibūdino žurnalistas V. Uždavinyš:

„Gyveni sąžiningai vykdai įsakymus ir reikalavimus, karo metu padiktuotus. Neini uždraustomis valandomis į gatvę. Tenkinies menka maisto porcija. Lopai senus rūbus ir avalynę. Nekalbi prieš jokią valdžią. Dirbi karo laimėjimui. Nekenti priešų. Džiaugiesi praskridusiu, bet bombos nenumetusiu lėktuvu. Nepriklausai jokiai organizacijai. Neskaitai nelegalių raštų. Nelankai jokių susirinkimų. Neini į draudžiamas zonas. Nepriimi į namus nežinomų asmenų. Nešelpi karo belaisvio. Neklausai, o jei ir nugirsti, tai niekam nesakai, ką kalba svetimojo radijo stotis. Nerašai į kitus kraštus jokių laiškų. Nepalaikai jokių ryšių su tolimesnia aplinka. Bijai pratarti žodį, kuris gali būti dviprasmiškai suprstas. Sėdi užsitemdinęs langus. Taupiai vartoji elektros srovę – žodžiu laikais, kaip gali ir nuoširdžiai vykdai visus įsakymus, suvaržai save, neiešakai patogumų – ir vis dėlto nesi ramus, kad paliksi nepaliestas“¹⁴⁸.

Taigi, pagrindinis buities reglamentavimo principas aiškus – vokiečių pareigūnai yra pagrindiniai iniciatoriai, o vietos savivalda turėjo užtikrinti sklandų potvarkių įgyvendinimą. Tačiau ne visada yra aiškos vietos savivaldos veikimo ribų galimybės ir atsakingi veikėjai minėtuose neutraliuose sanitarijos ir kt. klausimuose. Kadangi sveikatos sistemoje vykę pokyčiai tyrimui yra vieni aktualiausių, todėl jie aptariami detaliausiai¹⁴⁹.

Vokietija iki ir po nacizmo išgalėjimo epidemiologijoje, profilaktinėje medicinoje, visuomenės sveikatos politikoje, profesinės sveikatos įstatymuose, kompensacijoje už tam tikrus sveikatos sutrikimus pasaulyje užėmė lyderiaujančią poziciją. Ši valstybė išskirtinai buvo pažengusi klinikinėje medicinoje, be to, pasauliniu mastu vokiečių medicininis išsilavinimas laikytas pavyzdiniu¹⁵⁰. Nacistinėje Vokietijoje galiojo 1931 m. metų medicinos procedūrų taisyklės, kurias sveikatos teisės, bioetikos ir žmogaus teisių Bostono universiteto visuomenės sveikatos mokykloje profesorius Michaelis Grodinas apibūdino kaip daugeliu atžvilgių platesnes

---

malkų, tas negaus leidimų pirkiniams, galės negauti ir maisto kortelės“.: Ukmergės burmistro 1942 m. liepos 13 d. skelbimas dėl kuro prievoles, LCVA, f. 1262, ap. 1, b. 418, l. 29.

¹⁴⁸ V. Uždavinio tekstai apie Antrojo pasaulinio karo įvykius: „Tuštuma“, 1943 m. kovo 12 d., 1943 m. kovo 21 d.: LMVAB RS, f. 183-479, l. 30-31.

¹⁴⁹ Papildomos buities reglamentavimo strategijos mitybos ir kt. srityse detalizuojamos tam skirtuose darbo skyriuose.

¹⁵⁰ Jr. Cohen, M. Michael, Overview of German, Nazi, and holocaust medicine, *American journal of medical genetics*, part A, 152/3, 2010, p. 688.

nei Niurnbergo kodeksas ir vėlesnes, nei Helsinkio deklaracija, tačiau jos žydams, romams, psichiškai neįgaliesiems, ir kitiems režimui netinkamiems asmenims nebuvo pritaikomos¹⁵¹. Ši „rasinės higienos“ politika analogiškai veikė ir okupuotuose kraštuose, bet gyventojų tinkamos sveikatos būklės užtikrinimas nebuvo prioritetas. 1941 m. tikėtis kitokios padėties net nebūtų verta, nes tuo metu pagrindinis vokiečių tikslas – kuo greitesnė karo pergalė. Dėl to sveikatos politika Lietuvos generalinėje srityje dažniausiai apsiribojo epideminių ligų prevencija¹⁵². Veikiausiai didesnis dėmesys sveikatos apsaugos sistemai turėjo būti skirtas po pergalės prieš Sovietų Sąjungą ir asimiliavus Baltijos kraštus.

Generalinio komisaro įstaigos struktūroje Sveikatos ir slaugymo poskyrio viršininko pareigas užėmė Eberhardas Obstas¹⁵³. Vėliau jis taip pat vadovavo mitybos ir ekonomikos skyriams¹⁵⁴. Okupacijos pradžioje lietuvių administracijoje sveikatos reikalų ministras buvo gydytojas Ksaveras Vencius, bet šias pareigas jam užėmus tik trumpą laiką, esminių pokyčių sveikatos sistemoje atsirasti neturėjo¹⁵⁵. Vokiečių pareigūnams nutarus Lietuvos laikinąją vyriausybę suspenduoti, įvyko pasitarimas dalyvaujant K. Venciui, Vladiui Ingelevičiui, A. Matukui ir Baliui Matulioniui, kuriame jie nusprendė, kad iš lietuviškosios administracijos pusės sveikatos apsaugos organizavimui toliau vadovaus B. Matulionis. Vėliau Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas vokiečių irgi buvo panaikintas¹⁵⁶. Buvusią Sveikatos ministeriją pakeitė Vyriausioji sveikatos valdyba, kurią sudarė keturi departamentai: medicinos, sanitarijos, farmacijos bei administracijos. Prie jų veikė sveikatos klausimų propagandos skyrius, be to, buvo konsultantai teismo medicinos ir gyventojų maitinimo klausimais. Vyriausiajai sveikatos valdybai, kurioje dirbo apie 50 tarnautojų, priklausė visos miestų ir apskričių ligoninės išskyrus universiteto klinikas, Raudonojo kryžiaus ligonines bei

---

¹⁵¹ *Ibid.*, p. 689–690.

¹⁵² Remiantis A. Bubniu: „Okupacinė administracija sveikatos srityje labiau rūpinosi prevencinėmis priemonėmis, o ne aprūpinimu vaistais ir gydymu“.: A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva...*, p. 438.

¹⁵³ *Ibid.*, p. 143.

¹⁵⁴ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 459.

¹⁵⁵ Medikas Kazys Ambrozaitis prisiminimuose užsiminė apie K. Venciaus jam skirtą užduotį vadovauti dvylikos įvairių specialybių gydytojų grupei, kurie turėjo vykti į Vilnių „<...> ir pagal kiekvieno specialybę išskirstyti gydytojus kaip įgaliotinius užimti ligonines ir jas tvarkyti“. Bet anot jo, jiems teko grįžti į Vilnių jaučiant, kad reikiamas tikslas neįgyvendintas.: K. Ambrozaitis, *Šimtmečio keliu*, Vilnius, 2011, p. 82–83.

¹⁵⁶ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 469.

sanatorijas¹⁵⁷. 1943 m. duomenis, jai buvo pavaldžios: 53 ligoninės, 11 sanatorijų, 2 higienos institutai, 260 ambulatorijų, 3 dispanseriai su stacionarais, 72 be stacionarų, 25 motinos ir vaiko konsultacijos punktai, 2 kūdikių namai, 1 vaikų poliklinika, 7 miestų poliklinikos, 2 kurortai, 18 gimdymo namų, 23 pieno virtuvės, o bendras lovų skaičius siekė 8240¹⁵⁸.

Vokiečių okupacijos metais Lietuvoje veikė 1940 m. medicinos, odontologijos, farmacijos ir veterinarijos praktikos įstatymas¹⁵⁹. Dalies su atskiromis sveikatos organizavimo sritimis susijusių nuostatų vis dar trūko, todėl Vyriausiajai sveikatos valdybai reikėjus sprendimo, tikėtina, šioje sferoje vyko ir tam tikras progresas¹⁶⁰. Bent toks išpūdis susidaro iš B. Matulionio prisiminimų. Su sveikatos klausimais susijusių statutų progresas iš tiesų galėjo būti realus, bet jų pritaikymas karo sąlygomis nebuvo paprastas. Beje, B. Matulionis užsiminė, jog ši medžiaga, tikėtina, neišliko. Minėtos medžiagos adaptavimui 1941–1944 m. veikiausiai neatsirado pakankamai

---

¹⁵⁷ Remiantis B. Matulioniu, jie nusprendė, jog: „Reikia užsidėjus lojalumo kaukę, įsigyti vokiečių pasitikėjimą ir tuo pasitikėjimu pasinaudojant ginti Lietuvos ir lietuvių reikalus“.: B. Matulionis, Sveikatos reikalų tvarkymas Lietuvoje vok. okup. metu, *Sėja*, 1958 m. nr. 3, p. 10; Vyriausioji sveikatos valdyba turėjo šiuos uždavinius: sveikatos apsaugos organizavimas, aprūpinimas medicinos pagalba, kovos su epidemijomis, priemonių prieš kenkėjus ir parazitus organizavimas, privalomų sanitarinių priemonių vykdymo kontroliavimas, butų ir mokyklų higienos prižiūra, kova su venerinėmis ligomis, trachoma ir tuberkulioze, medicinos personalo registracijos ir paskirstymo vykdymas, vaistinių ir prekybos vaistais kontroliavimas: Vyriausiosios sveikatos valdybos darbo organizacija, 1942 m. sausio 5 d., LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 106, l. 623.

¹⁵⁸ Vyriausiosios sveikatos valdybos generalinio direktoriaus B. Matulionio 1943 m. sausio 28 d. raštas Tiekimo ir paskirstymo įstaigos Chemijos skyriaus viršininkui dėl gydymo įstaigų ir personalo skaičiaus, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 66, l. 74.

¹⁵⁹ Lietuvos Vyriausybė 1925 m. buvo parengusi medicinos, odontologijos, farmacijos ir veterinarijos praktikos įstatymą. Vėliau naujos taisyklės išleistos 1932 m. Pastarąsias pakeitė 1940 m. taisyklės: Juriskonsulto 1941 m. spalio 18 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl gydytojų praktikos taisyklių, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 61, [nenumuota].

¹⁶⁰ „Vyr. Sv. V-ba ateičiai buvo paruošusi šių statutų smulkius projektus:

1. Sanitarinės tarnybos statusas
  2. Akušerių tarnybos statusas
  3. Sveikatos Rūmų statusas. Šis statusas nieko bendra neturėjo su tais Sveikatos Rūmais, kurie buvo įrengti vokiečių įsakymu ir nurodymais.
  4. Profesinio teismo statusas.
  5. Profesinės etikos statusas.
  6. Buvo pradėta ruošti medicinos seserų mokykloms vadovėlis, Lietuvos Raudonasis Kryžius jo neturėjo.
- Buvo pradėtas ruošti akušerėms naujas vadovėlis. Deja, atrodo, kas visa ši medžiaga bus žuvusi“.: B. Matulionis, Sveikatos reikalų tvarkymas Lietuvoje vok. okup. metu, *Sėja*, 1958 m., nr. 4, p. 18.

laiko, todėl minėto progreso išliekamoji vertė yra abejotina. Tuo tarpu vyriausiojo sveikatos reikalų valdytojo pareigas užėmęs B. Matulionis galėjo leisti sveikatos apsaugos potvarkius laikydamasis generalinio komisaro nurodymų. Apskrities gydytojai buvo pavaldūs vyriausiajam sveikatos valdytojui ir srities komisarui, todėl šioje sveikatos apsaugos sistemos dalyje susiklostė neigiamos įtakos turėjęs dvigubas pavaldumas¹⁶¹. Sveikatos ministeriją vokiečių pareigūnams performavus į Vyriausiąją sveikatos valdybą, sveikatos sektoriui buvo pažadėtas pilnas savarankiškumas¹⁶², be to, kad visos su žmonių sveikatos priežiūra susijusios įstaigos bus pavaldžios naujai suformuotai Vyriausiajai sveikatos valdybai. Ypatingai okupacijos pradžioje daugelis su sveikatos apsauga susijusių organizacinių klausimų liko neapibrėžti. K. Vencius generalinio tarėjo netgi prašė leidimo nuvykti į Rygą, nes norėjo asmeniškai išsiaiškinti atsiradusius sveikatos apsaugos organizavimo Lietuvoje klausimus¹⁶³. Kurį laiką Vyriausiosios sveikatos valdybos darbuotojams net nebuvo aiškus jų pavaldumo vokiečių administracijai statusas – ar jie turi tik patariamąją funkciją – ar kartu ir vykdomąją. Šie faktai leidžia patvirtinti jau minėtą vokiečių Vyriausiosios sveikatos valdybos ignoravimą. Pats B. Matulionis norėjo, jog Vyriausioji sveikatos valdyba užimtų aukštesnį statusą, nes anot jo: „Per dvidešimt metų mūsų nepriklausomo gyvenimo tautos sveikatos reikalų degradavimas į nereikšmingą antraeilę poziciją pakankamai įrodė, ko vertas toksai tautos sveikatos reikalų tvarkymas. Dabar naujai pertvarkant mūsų krašto administracijos aparatą siūlau sveikatos reikalų instituciją padaryti savo srityje savarankišką, turinčią savo atskirą sąmatą ir etatus ir tarnybiniai nesubordinuota kitai nekompetentiškai sveikatos srityje institucijai“¹⁶⁴. Jo nuomone, Vyriausiajai sveikatos valdybai vien dėl gausaus personalo skaičiaus buvo reikalingas savarankiškumas ir pavaldumas Pirmajam generaliniam tarėjui¹⁶⁵.

---

¹⁶¹ Generalinio komisaro sveikatos organizavimo plano Lietuvoje nuostatų vertimas, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 398, l. 3-4.

¹⁶² Šaltinyje nedetalizuojama ar apie tai kalbėjo vokiečių pareigūnai ar tik generalinis tarėjas. Žr.: LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 37, l. 86.

¹⁶³ Sveikatos reikalų valdytojo 1941 m. rugsėjo 1 d. raštas Pirmajam ir Vidaus reikalų Generaliniam tarėjui dėl Vyriausiosios sveikatos valdybos veiklos, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 37, l. 86.

¹⁶⁴ B. Matulionio 1942 m. kovo mėn. raštas Pirmajam generaliniam tarėjui, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 37, l. 98.

¹⁶⁵ Šios institucijos žinioje buvo 10 029 tarnautojų etatai. Iš jų 1807 specialistai turintys aukštąjį išsilavinimą bei 1870 turintys vidurinį išsilavinimą.: B. Matulionio 1942 m. kovo mėn. raštas Pirmajam generaliniam tarėjui, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 37, l. 98-99.

Be jau minėtų administracinių problemų vokiečių okupacijos metais atsirado: vaistinių denacionalizavimo, vaistų ir maisto trūkumo, tam tikrų savivaldybių sveikatos organizavime autonomiškumo¹⁶⁶, blogėjančios šalies sanitarinės būklės ir kt. klausimai. Reikėjo dar keisti nuo sovietų okupacijos likusias ligonių gydymo ir išlaikymo kainas, kurios neatitiko vokiečių okupacijos metų sąlygų. Prieš tai veikęs nemokamas gydymas su buvusiu darbuotojų skaičiumi tapo sunkiai įgyvendinamas, nes 1941 m. spalio mėn. iš nemokame gydymo tinkle dirbusių 1500 asmenų liko apie 600 gydytojų. Sumažėjo ir kito medicinos personalo skaičius. Anot B. Matulionio, nemokamo gydymo tinklą lankė per daug žmonių, be to, kai kurie paslaugas naudojo be reikalo. Vyriausioji sveikatos valdyba nemokamai gydyti numatė sirgusius: užkrečiamomis, venerinėmis ligomis, tuberkulioze (apkrečiama forma), trachoma, psichinėmis ligomis, beturčius ir jų šeimas¹⁶⁷. Pagal Rytų kraštui reicho komisaro potvarkį, kuris turėjo veikti nuo 1942 spalio 5 d., už gydymą ir izoliavimą turėjo susimokėti pats ligonis arba jį išlaikantis asmuo. Nemokamas gydymas Lietuvoje dar tuo metu nebuvo panaikintas, todėl kaip pastebėjo Kauno miesto burmistras ir gydytojas, susiklostė paradoksali situacija, kai priešingai nuo užsikrėtusių epideminėmis ligomis, visuomenei ne taip pavojingi ligoniai nemokamas gydymo paslaugas galėjo gauti¹⁶⁸. 1942 m. duomenimis nemokamu stacionariu gydymu naudojosi – 60 % gyventojų. Ambulatoriniu – 80 %¹⁶⁹. Vėliau, nuo 1943 m. rugpjūčio 1 d., vokiečių pareigūnų nurodymu nemokamas gydymas Lietuvoje panaikintas,

---

¹⁶⁶ Pavyzdžiui, Vilniaus ir Kauno miestų savivaldybės laikė save savarankiškoms sveikatos klausimų srityje: Sveikatos reikalų valdytojo 1941 m. rugsėjo 1 d. raštas Pirmajam ir Vidaus reikalų Generaliniam tarėjui dėl Vyriausiosios sveikatos valdybos veiklos, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 37, l. 87–88

¹⁶⁷ Vyriausiojo sveikatos valdytojo 1941 m. spalio mėn. raštas generaliniam komisarui dėl nemokamo gydymo Lietuvoje, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 211, l. 91.

¹⁶⁸ Kauno miesto burmistro ir Kauno miesto gydytojo 1942 m. raštas Vyriausiosios sveikatos valdybos generaliniam direktoriui dėl sergančiųjų pavojingomis užkrečiamomis ligomis gydymo išlaidų apmokėjimo, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 28, l. 109; Nemokamas gydymas vokiečių nutarimu panaikintas 1943 m., tačiau iki tol nemokamų paslaugų teikimas ne visada vyko sklandžiai. Anot B. Matulionio Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio miestų savivaldybių išlaikomos ambulatorijos ir poliklinikos iš ligonių, kurie buvo siunčiami tyrimams iš apskričių ar apylinkių, imdavo mokesčius, nors jie turėjo teisę į nemokamą gydymą. Pagal minėtų miestų savivaldybes, nemokamos paslaugos buvo skirtos tik tų miestų gyventojams, todėl B. Matulionis kreipėsi į Pirmąjį generalinį tarėją, jog ši situacija būtų pakeista: Vyriausiojo sveikatos reikalų valdytojo B. Matulionio 1942 m. gegužės 6 d. raštas Pirmajam generaliniam tarėjui dėl Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio miestų ambulatorijų ir poliklinikų, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 106, l. 146–147.

¹⁶⁹ Vyriausiojo sveikatos reikalų valdytojo B. Matulionio 1942 m. balandžio 9 d. raštas Pirmojo generalinio tarėjo įstaigai, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 106, l. 225.

tačiau Vyriausioji sveikatos valdyba papildomai pridėjo nurodymų dėl visuomenei pavojingų užkrečiamų ligų gydymo, kad tuberkuliozės sanatorijos, dispanseriai, infekcinės ligoninės, motinos ir vaiko konsultacijų punktai, ir mokyklų sanitarinė priežiūra toliau teiktų nemokamas paslaugas. Venerinių ligų, trachomos bei minėtos pavojingų užkrečiamų ligų gydymas irgi turėjo likti nemokamas¹⁷⁰. Tikėtina, dažnai besikeitus skirtingiems įsakams, realybėje dalis jų nebuvo įgyvendinti. Dar galima kelti prielaidą apie Vyriausiosios sveikatos valdybos bandymus koreguoti vokiečių įsakus, su tikslu, kad jie turėtų kuo mažiau neigiamos įtakos.

Šiame sveikatos sistemos pokyčių kontekste vėl užsimenant apie vokiečių epideminių ligų prevencijos tikslą, jo įsisavinimą iš lietuviškosios administracijos pusės patvirtina B. Matulionio kalba, kuri buvo skirta visų apskričių ir miestų gydytojų 1942 m. gegužės mėn. suvažiavimui. Gydytojų pranešimų pagrindu reikėjo sudaryti net tik tam tikrus ateities projektus, bet ir svarbiausius su sveikatos apsauga susijusius uždavinius ateinančiai 1942 m. vasarai¹⁷¹. B. Matulionis Lietuvą apibūdino kaip nuo senų laikų buvusį ūkininkų kraštą, kurio gyventojų dauguma gyvena kaimuose, o miestuose – tik nedidelė dalis, todėl kaimo vietovės įvardintos pagrindiniu sveikatos priežiūros objektu, nes žmonės dažnai gyvena namuose neatitikusių sanitarinių reikalavimų:

„Mūsų tikslas yra pakelti sanitarinės higienos lygį visame krašte, miestuose, o ypač provincijoje. Tuo mes pasieksime bendrojo gyventojų sveikatingumo lygio pakilimą. Mes pasieksime sumažėjimo, o galop ir visiško išnykimo tų ligų, kurios nuolatos stelbia tautos jėgą. Tatai ypač liečia džiova, lytines ligas, trachomą bei infekcines ligas, kurios iššaukia epidemijas, ypač vidurių šiltinę, dizenteriją bei dėmėtąją šiltinę. Mes privalome pasiekti ir mes pasieksime tai, kad epideminės ligos krašte išnyks, visai taip, kaip tokių ligų Vokietijos gyventojų tarpe jau senai nėra“¹⁷².

Šios nuo realybės nutolusios frazės vokiečių pareigūnams patvirtino, kad jų tikslai su lietuvių administracija sutampa. Žinoma, už sveikatos apsaugą atsakingiems lietuvių pareigūnams buvo svarbus ir bendras krašto sveikatos stovio palaikymas, tačiau dėl medicinos personalo, vaistų ir kt. priemonių trūkumo, prevencija buvo kur kas sudėtingesnė. Ypač jau baigiantis

---

¹⁷⁰ Vyriausiosios sveikatos valdybos generalinio direktoriaus B. Matulionio 1943 m. liepos 15 d. nurodymai dėl nemokamo gydymo panaikinimo, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 233, l. 82.

¹⁷¹ Vyriausiojo sveikatos reikalų valdytojo B. Matulionio kalba 1942 m. gegužės 11–12 d. vykusiam apskričių ir miestų gydytojų suvažiavimui Kaune, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 66, l. 145.

¹⁷² *Ibid.* l., 145–146.

vokiečių okupacijai, kai karo frontas priartėjo¹⁷³. Prisidėjo ir skirtingų sužeidimų gydymas nuo išmėtųjų sprogmėnų¹⁷⁴, o su frontu daug gydytojų pasitraukė į vakarų šalis¹⁷⁵, tačiau medicinos personalo pokyčiai vyko ne tik baigiantis vokiečių okupacijai bet ir 1941–1944 m. eigoje.

Tinkamam sveikatos sistemos veikimui tapo itin svarbus pakankamas medicinos personalo skaičius¹⁷⁶. Vieni iš pagrindinių medicininio personalo sumažėjimą sąlygojusių veiksnių buvo: masinės žydų žudynės bei medikų mirtys nuo skirtingo pobūdžio epideminių ligų¹⁷⁷. 1941 m. rudens surašymo duomenimis, kurio iniciatoriai buvo vokiečių pareigūnai, iš viso buvo apie 1000 gydytojų. Iš jų Vilniaus krašte – apie 400. Dar į bendrą skaičių neįėjo apie 400 žydų gydytojų¹⁷⁸. Sveikatos apsaugos sistemoje žydams darbo sąlygos dėl nacių rasistinės ideologijos komplikavosi jau vokiečių okupacijos pradžioje¹⁷⁹. Be vykusių žudynių nuo 1941 m. rugpjūčio 23 d. vokiečių pareigūnai visus žydus gydytojus įsakė iš jų pareigų atleisti ir uždrausti teikti medicinos paslaugas ne arijų kilmės asmenimis¹⁸⁰. Žydų izoliavimas getuose dar labiau padidino medicinos personalo trūkumo problemą. Lietuvos generalinėje srityje 1942 m. lapkričio 1 d. statistikos duomenimis be Kauno,

---

¹⁷³ Anot Vilniuje chirurgo dirbusio Prano Norkūno: „Mūsų ligoninei buvo padarytos gilios žaizdos. Dalis pastatų sugriauta arba smarkiai apgadinta. Per bombardavimus išbyrėję visi stiklai. Tad tempėme dabar ligonius iš rūsių į palatas, kuriose laisvai švilpaudavo vėjai, ligonius vargino skersvėjai. Labai sunku buvo su maistu. Visą tą laiką vertėmės ir iš maisto likučių, turėtų ligoninės sandėlyje. Pagrindinis maistas buvo žirnių sriuba“.: P. Norkūnas, *Atsiminimai*, Vilnius, 2002, p. 100.

¹⁷⁴ J. Stanaitis, *Usnynas*, Vilnius, 2019, p. 41.

¹⁷⁵ Chirurgas Jonas Stanaitis prisiminimuose rašė, jog ypač sudėtinga situacija buvo su chirurgais, nes jų liko labai nedaug: J. Stanaitis, *Usnynas...*, p. 81.

¹⁷⁶ Medicinos personalo trūkumas buvo aktualus ir iki vokiečių okupacijos metų: N. Černiauskas, *1940. Paskutinė Lietuvos vasara*, Vilnius, 2021, p. 104.

¹⁷⁷ V. Juškys aprašydamas pirmąją dėmėtiosios šiltinės plitimo etapą apibendrino, jog: „Jei bendrinis mirtingumas visiems susirgimams yra lygus 3,16 %, tai mediciniškojo ir slaugomojo personalo bendrinis mirtingumas lygus 13,9 %“.: V. Juškys, *Dėmėtiosios šiltinės 1941–1942 mt. epidemija...*, p. 337–339.

¹⁷⁸ B. Matulionis, *Sveikatos reikalų tvarkymas Lietuvoje...*, p. 10.

¹⁷⁹ Žydų pakeitimas buvo sudėtingas. Pavyzdžiui, Kauno infekcinės ligoninės vienoje byloje išlikęs šis ligonės direktoriaus B. Matulionio ir direktoriaus pavaduoto S. Morkūno raštas: „Kauno Tuberkuliozinė ligoninė turi kaulų tuberkuliozės skyrių, kurį veda aukštai kvalifikuotas chirurgas Dr. B. Zacharinas. Kito chirurgo ligoninė neturi ir nenumato, kad galėtų gauti kitą aukštai kvalifikuotą chirurgą vietoje Dr. Zacharino“.: B. Matulionio ir S. Morkūno 1941 m. liepos 24 d. raštas dėl chirurgo B. Zacharino, KAA, R-1011, ap. 2, b. 2, l. 95.

¹⁸⁰ 1941 m. rugpjūčio 23 d. K. Venciaus nuorašas visiems apskričių ir miestų gydytojams dėl žydų atleidimo, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 44, l. 15.

Vilniaus, Šiaulių ir Panevėžio savivaldybių¹⁸¹, iš viso buvo: 753 gydytojai, 176 dantų gydytojai¹⁸², 142 felčeriai, 348 akušerių, 775 gailestingųjų seserų¹⁸³. 1943 m. iš viso buvo 837 gydytojai, 171 dantų gydytojas, 65 gydytojai praktikantai, 929 medicinos seserys, 422 akušerės, 63 laborantai, 53 felčeriai, 41 dezinfektorius, 1372 slaugytojų ir sanitarų¹⁸⁴. Taip pat reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad į šį skaičių nepatenka žydų gydytojai getuose.

Vyriausioji sveikatos valdyba siekdama gerinti situaciją norėjo pakeisti medikų rengimo sistemą. Tikėtina, tai buvo lietuvių pareigūnų sprendimas. Medicinos departamentui sužinojus, kad Vytauto Didžiojo universitete studijos prasidės nuo 1941 m. spalio 1 d., Medicinos fakulteto dekanui buvo pasiūlyta priešpaskutinio kurso studentams studijas vykdyti paspartintu tempu¹⁸⁵. 1942 m. Vyriausioji sveikatos valdyba neapsiribojo tik mokymosi eigos koregavimo rekomendacijomis, bet pateikė ir konkrečius nurodymus. Trečio kurso studentams numatyta (neprivaloma) 5 savaitių praktika ligoninėse arba miesto ambulatorijose dirbant 48 val. per savaitę. Atlyginimas, dienpinigiai ar kelionės apmokėjimas nebuvo skiriami¹⁸⁶. Išlaidos nebuvo apmokamos ir ketvirtakursiams, bet jie gėlėjo būti paskirti į etatines gydytojų praktikantų vietas. Praktika truko nuo 1942 m. birželio 15 d. iki tų pačių metų rugsėjo 15 d. Vyriausiosios sveikatos valdybos nuostatuose rašyta: „Naujų gydytojų paruošimui pagreitinti dalis tų darbų, kurie anksčiau buvo leidžiami atlikti tik įsigijusiems gydytojų diplomus, dabar duodami

---

¹⁸¹ Statistikoje nėra duomenų ir apie dieninius lopšelius, greitosios pagalbos stotis bei serologijos institutus, kurie nepriklausė Vyriausiajai sveikatos valdybai.

¹⁸² 1945 m. S. Čepulio duomenimis Lietuvoje buvo 165 dantų gydytojai, o E. Prialgauskienės duomenimis 198. Tuo tarpu 1939 m. Nepriklausomoje Lietuvoje buvo 544 dantų gydytojai: I. Balčiūnienė, *Lietuvos stomatologijos istorija*, Vilnius, 1998, p. 176, 182.

¹⁸³ Lietuvos generalinės srities medicinos personalo ir įstaigų 1942 m. lapkričio 1 d. statistiniai duomenys, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 57, l. 98.

¹⁸⁴ Vyriausiosios sveikatos valdybos generalinio direktoriaus B. Matulionio 1943 m. sausio 28 d. raštas Tiekimo ir paskirstymo įstaigos Chemijos skyriaus viršininkui dėl gydymo įstaigų ir personalo skaičiaus, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 66, l. 74.

¹⁸⁵ Sveikatos reikalų valdytojo bei medicinos departamento direktoriaus 1941 m. rugsėjo 1 d. raštas Vytauto Didžiojo universiteto Medicinos fakulteto dekanui dėl studijų trumpinimo, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 211, l. 4.

¹⁸⁶ Studentų darbo programoje numatyta: laboratoriniai tyrimai, pagalbinė terapinė technika (kompresai, taurės, poodinės injekcijos, maitinimas pro zondą ir panašūs veiksmai atliekami pagalbinio medicinos personalo), anamnezės rinkimas ir surašymas bei praktiškas susipažinimas su instrumentų ir medžiagos sterilizacija: Vyriausiosios sveikatos valdybos 1942 m. birželio 16 d. nurodymai dėl studentų medikų III ir IV kurso vasaros praktikos darbų atlikimo ligoninėse ir ambulatorijose, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 42, l. [nenumeruota].

studentams medikams išklausiusiems VIII semestrus¹⁸⁷. Nors studijų tempas turėjo spartėti, jas nuo 1943 m. užbaigti nebuvo paprasta, nes vokiečiai nutarė uždaryti universitetus. Anot 1942–1946 m. Vilniaus universitete stomatologiją studijavusios Aldonos Savickienės, kai kuriuos egzaminus tekdavo laikyti netgi gamtoje, o paskaitų metu reikėjo budėti, kad vokiečiai jaunuolių nesuimtų į Reicho tarnybą¹⁸⁸. Vienas iš jų, būsimas profesorius Vincas Lapinskas, siekdamas būti atleistas nuo mobilizacijos darbų, studijas tęsė su brolio darbo pažymėjimu¹⁸⁹. Vilniaus universiteto Medicinos fakultete mokslas nelegaliomis sąlygomis¹⁹⁰ rudens semestre prasidėjo 1943 m. lapkričio 1 d. „Studentai rinkdavosi dar iki 6 valandos ryto, kad iki aštuntos, prieš darbo pradžią, suspėtų išklausti paskaitas, atlikti praktikos darbus“¹⁹¹. Vokiečių okupacijos pabaigoje vienintelė legali medicinos mokykla buvo Mogiliavo medicinos institutas, kuris 1943 m. buvo perkeltas į Naujosios Vilnios karo belaisvių ligoninę¹⁹².

Medicinos personalo trūkumo problemą patvirtina ir skirtingi lokalaus pobūdžio šaltiniai (žr. pav. nr. 1). Pateikta diagrama atspindi tik dviejų apskričių medicinos personalo pokyčius. Kitų apskričių išlikusius statistinius duomenis sunku panaudoti, nes dažniausiai juose fiksuotas ne iki okupacijos buvęs ir esamas medicinos personalo skaičius, bet tik jų trūkumas. Seinių apskrities gydytojo rašte užsimenama, kad įžengiant vokiečiams 5 žydų gydytojai ir 1 lietuvis felčeris pabėgo. Iš viso apskrityje¹⁹³ tuo metu liko 6 gydytojai, o tarp jų buvo tik 1 žydų tautybės¹⁹⁴. Tuo tarpu Grinkiškyje jau nuo vokiečių okupacijos pradžios nebuvo dantų gydytojo – artimiausias už maždaug 25 km.¹⁹⁵ Švėkšnos valsčiuje artimiausias dantų gydytojas dar toliau

---

¹⁸⁷ *Ibid.*, I. [nenumuruota].

¹⁸⁸ A. Savickienė, Profesorių Stasį Čepulį prisimenant, in: *Profesorius Stasys Čepulis*, Vilnius, 2010, p. 69.

¹⁸⁹ V. Lapinskas, *Mediko gyvenimas*, Vilnius, 2003, p. 37.

¹⁹⁰ Vokiečių pareigūnai nutarė 1943 m. uždaryti visas aukštąsias mokyklas. Jie intelektualus apkaltino, kad sužlugdė mobilizaciją į SS legioną.

¹⁹¹ A. Andriušis, A. Adomaitis, Biografijos parašėse, in: *Decanissimus: profesorius Salezijus Benignas Pavilonis*, sud. Janina Tutkuvienė, Violeta Žalgevičienė, Vilnius, 2019, p. 17.

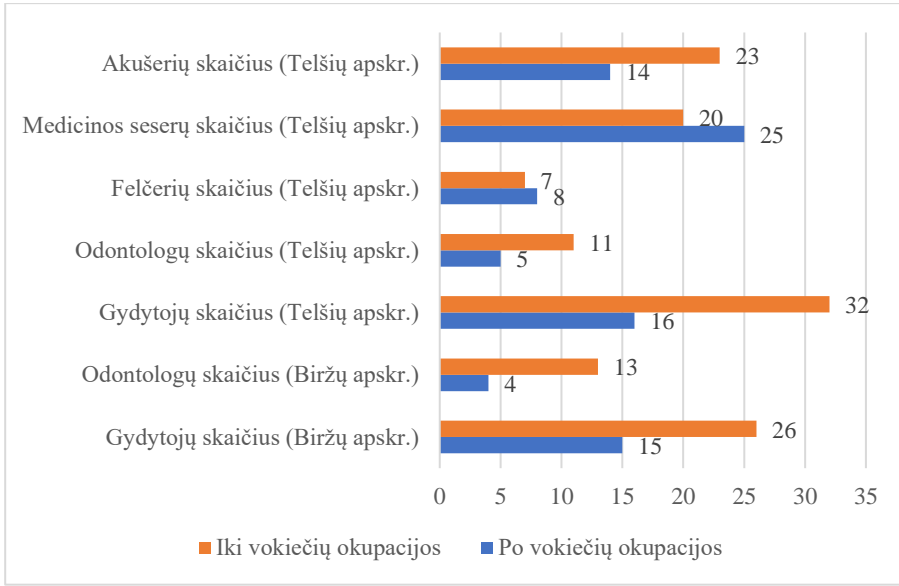
¹⁹² A. Andriušis, *Lietuvos medicinos istorijos apybraiža*, Vilnius, 2006, p. 40.

¹⁹³ Veikiausiai jis rašė apie Lazdijų apskritį.

¹⁹⁴ Seinių apskrities gydytojo 1941 m. rugpjūčio 2 d. raštas apie sveikatos stovį apskrityje, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 210, l. 2.

¹⁹⁵ Kėdainių apskrities gydytojo 1943 m. rugsėjo 20 d. prašymas Sveikatos rūmams dėl dantų gydytojo paskyrimo, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 295, l. 39; Sveiktos rūmų valdytojas pranešė, kad laisvų dantų gydytojų paskyrimui į Grinkiškį nėra: Sveiktos rūmų valdytojo 1943 m. rugsėjo 30 d. raštas Kėdainių apskrities gydytojui, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 295, l. 37.

– už 50 km.¹⁹⁶ Panašių raštų dėl dantų gydytojų poreikio išlikę gana nemažai. Labai tikėtina, šio profilio specialistų poreikis buvo didžiausias, nes jų trūko ir iki Antrojo pasaulinio karo. Beje, dalis gydytojų, kurie dar sovietų okupacijos metais buvo pasitraukę į Vokietiją nusprendė grįžti į Lietuvą¹⁹⁷, bet jie personalo stokos išspręsti negalėjo.

1. pav. Medicinos personalo skaičiaus statistika iki ir vokiečių okupacijos metais¹⁹⁸.

1941–1944 m. išaugęs medicinos personalo poreikis akivaizdus, tikėtina, galėjo išaugti ne tik gyventojų sergamumas, bet jiems laiku negavus medicininės pagalbos ir mirtingumas. Mirčių dėl medikų stygiaus patvirtinančių dokumentų aptikti nepavyko, bet išaugusį gyventojų mirtingumą patvirtina šaltiniai apie skirtingų buities reikmenų trūkumą.

¹⁹⁶ Tauragės apskrities gydytojo 1943 m. rugpjūčio mėn. raštas Sveikatos rūmams dėl dantų gydytojo poreikio Švėkšnos valsčiuje, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 295, l. 52.

¹⁹⁷ Vyriausiojo sveikatos reikalų valdytojo 1941 m. lapkričio mėn. raštas Generaliniui komisarui, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 146, l. 613; Gydytojas Vladislovas Markevičius rašė: „Dėlei grėsusios bolševikų teroro pavojaus <...> pasitraukiau iš Biržų apskrities gydytojo pareigų ir išvykau <...> kaip repatrijantas į Vokietiją. Gaunamomis žiniomis šiuo metu Lietuvoj, po praūžusio birželio mėnesį komunistinio siaubo, labai trūksta gydytojų. Aš esu virš 18 metų apskrities gydytoju ir vertėsis privačia praktika Lietuvoj. Norėčiau ir toliau darbuotis gimtiniame krašte ir gaut atitinkamą tarnybą“.: V. Markevičiaus 1941 m. rugsėjo 21 d. pareiškimas Sveikatos departamentui, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 146, l. 617.

¹⁹⁸ Sudaryta pagal: LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 211, l. 8; LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 210, l. 25.

2. PRISITAIKYMO STRATEGIJOS IR BUITIES POKYČIŲ ĮTAKA GYVENTOJŲ SVEIKATINGUMUI

Antrojo pasaulinio karo kontekste paprastai pastebimi ženkliai žmonių mirtingumą paveikę įvykiai kaip žudynės ir epidemijos, bet taip pat nereikėtų nuvertinti suprastėjusios gyvenimo kokybės veiksnio, kai dėl buities reikmenų deficito sukeltų kenksmingų sąlygų gyventojų sveikatingumas irgi nukentėjo¹⁹⁹. Tai galėjo būti tiek medikamentų trūkumas, tiek paprasčiausia kuro stoka, kuri lėmė, kad nešildomose patalpose plėtūsi skirtingo pobūdžio su peršalimais susijusių ligų atvejų skaičius. Tuo tarpu dėl tekstilės trūkumo keitėsi ne tik mados, bet ligoniams kartais paprasčiausiai neužtekdavo patalynės, o muilas susijęs ne tik su buitinės aplinkos sanitariniais poreikiais – jis buvo reikalingas ir sklandžioje medicinos personalo veikloje. Gyventojams neužteko daug daugiau skirtingų medžiagų, bet šiame skyriuje išskiriamos vienos iš aktualiausių: vaistų, kuro, tekstilės ir skalbimo priemonių trūkumo problemos²⁰⁰.

2.1. Vaistų ir gydymo priemonių trūkumas

Negatyvūs pokyčiai šioje sferoje pastebimi dar iki vokiečių okupacijos pradžios. Gydymo priemonių nepriteklus formavosi nuo Antrojo pasaulinio karo pradžios, kai papildyti vaistų atsargas tapdavo vis sudėtingiau. Sovietų okupacijos metais situacija dar labiau suprastėjo, nes nutrūko prekybiniai ryšiai su Vokietija, o vaistų gavimas iš Sovietų Sąjungos buvo sudėtingas. 1940 m. birželio 15 d. Lietuvoje buvo 366 viešos vaistinės, 15 vaistų sandėliai, 7 farmacijos laboratorijos ir 14 medicinos instrumentų prekyviečių. Dalį nacionalizavus²⁰¹, sujungus arba taupumo sumetimais uždarius, 1941 m. birželio 22 d. veikė 339 viešos vaistinės, 5 vaistų sandėliai, 3 farmacijos laboratorijos ir 5 medicinos instrumentų prekyvietės²⁰².

---

¹⁹⁹ T. Tönsmeier, Supply situations..., p. 10.

²⁰⁰ Prie apsirūpinimo klausimo neabejotinai dalinai prisidėjo žydų turtas. Tai skyriuje atskirai nenagrinėjama, nes nors šis klausimas hipotetiškai išlieka pakankamai aiškiu, bet kasdienybės atskleidime tai aprašyti gana sudėtinga. Daugelis šaltinių ir liudijimų patvirtina, kad vietiniai gyventojai išsigydavo ar pasisavindavo žydų turtą, tačiau pakankamai sunku rasti medžiagos kaip pasikeitė konkretaus žmogaus buitis po žydų turto pasisavinimo.

²⁰¹ Pagal Lietuvos laikinosios vyriausybės 1941 m. liepos 26 d. protokolą farmacijos įmones nutarta denacionalizuoti: *Lietuvos laikinoji vyriausybė: posėdžių protokolai, 1941 m. birželio 24 d. – rugpjūčio 4 d.*, Vilnius, p. 122.

²⁰² 1942 m. apibendrinamasis raštas apie vaistines ir vaistų atsargas Lietuvoje, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 389, l. [nenumeruota].

Vokiečiams okupavus Lietuvą 26 vaistinės sudegė. Be to, dalis jų buvo išgrobstytos, o 70 uždarytos, nes dalis farmacininkų buvo žydų tautybės. Aprimus kariniams veiksmais 16 vaistinių atstatyta, o iš uždarytų 38 vėl pradėjo veikti. Pastarųjų apibendrinamųjų duomenų autorius ir jų užrašymo data šaltinyje, nenurodyta, tačiau pagal dokumento turinį, galima spręsti, jog tai 1942 m. Papildomai prie Lietuvos generalinės srities vokiečių prijungtose Svyrių, Ašmenos ir Eišiškių apskrityse buvo 20 vaistinių. 1942 m. lapkričio 1 d. Lietuvos generalinėje srityje fiksuojamos 294 vaistinės ir 6 laboratorijos²⁰³. Iki Antrojo pasaulinio karo pradžios Lietuvoje viena vaistinė atiteko maždaug 8000 gyventojų. Sovietų okupacijos metais 9000, o vokiečių okupacijos metais viena vaistinė turėjo atitekti (taip pat kaip ir Vokietijoje) 10 000 gyventojų. Šis skaičius maždaug sutapo su realia to meto situacija – maždaug trims milijonams gyventojų teko apie 300 vaistinių, bet jų veikimas dėl susisiekimo, vaistų ir personalo trūkumo tapo daug sudėtingesnis. Pirmas nedidelis medikamentų siuntinys iš Vokietijos gautas 1942 m. vasario pabaigoje, todėl praktiškai daugiausiai naudotasi tarpukariu sukauptomis atsargomis. Ne veltui vokiečiai ir už sveikatos apsaugą atsakingi lietuvių pareigūnai gydytojams dažnai akcentuodavo taupyti medikamentus²⁰⁴. Privačia praktika besivertę gydytojai pažeidę taupaus vaistų vartojimo įstatymą turėjo mokėti piniginę baudą, o nedirbusiems privačiai grėsė įkalinimas priverčiamųjų darbų stovykloje²⁰⁵. Vaistinių statistika sunkiai leidžia suvokti koku mastu okupuota visuomenė patyrė vaistų nepriteklių. Tai padėtų konkretizuoti asmenų prisiminimai, bet juose kur kas dažniau aprašomas maisto trūkumas.

---

²⁰³ Taip pat dar nurodyta, jog chemikų-vaistinininkų buvo 103, provizorių 120, provizorių padėjėjų 313, vaistinės asistentų-technikų 59, vaistinės mokinių 131. 1942 m. vaistų sandėlių, farmacijos laboratorijų ir medicinos instrumentų prekyviečių skaičius pasiekė iki karinę statistiką: Vyriausiosios sveikatos valdybos Farmacijos direkcijos 1942 m. lapkričio 14 d. rašte pateikti 1942 m. lapkričio 1 d. farmacijos įstaigų ir farmacininkų skaičiaus statistikos Lietuvos generalinėje srityje duomenys, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 57, 100; 1942 m. apibendrinamasis raštas apie vaistines ir vaistų atsargas Lietuvoje, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 389, l. [nenumuota].

²⁰⁴ Šaltinyje tai pat užsiminta, jog kai kurių vaistų gavimas turi pakankamai mažą tikimybę. O jei pavyktų juos gauti – tai tik minimaliais kiekiais. Pavyzdžiui, glicerinas, jodas, jodo druskos, skirtingi aliejai, vazelinai, insulinas ir kt.: 1942 m. apibendrinamasis raštas apie vaistines ir vaistų atsargas Lietuvoje, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 389, l. [nenumuota].

²⁰⁵ Medikas Kazys Ambrozaitis prisiminimuose aprašė susidariusį nesusipratimą dėl sulfanilamidų išrašytų receptų. Detaliau žr.: K. Ambrozaitis, *Šimtmečio keliu*, Vilnius, 2011, p. 89–97.

Vaistų trūkumas paveikė skirtingas medicinos sritis įskaitant ir stomatologiją²⁰⁶. Reikėjo ypač taupyti vaistus į kurių sudėti įėjo aliejai bei glicerinas. Nesumaišytus jų kiekius²⁰⁷ leista skirti tik turėjus generalinio komisaro leidimą²⁰⁸. Jo nurodymu vaistinėse vienam asmeniui buvo galima išduoti ne daugiau 50 g terpentino, o laisvas vatos pardavinėjimas apskritai uždraustas²⁰⁹. Dėl ribotų atsargų Vyriausioji sveikatos valdyba siekė ne tik vaistus išdavinėti mažais kiekiais, bet ir vengti sudėtingų receptų²¹⁰. Dažnai skirtingų pareigūnų įsakai nepasiekdavo norimo rezultato, todėl esminių pokyčių įvykti neturėjo. Pasitaikant gyventojų nusiskundimams dėl komplikuoto vaistų gavimo, be to, atsirandant skundams iš vaistinių, kad dalis gydytojų išrašinėja vaistus su daugybe sudėtinių dalių, B. Matulionis parengė laikinus įsakymus, kurių pagrindu vaistinės vedėjas su paciento sutikimu galėjo pakeisti vaistą į kitą panašaus veikimo arba turėjo teisę sumažinti (išskyrus gydymo procesui būtinus) vaistų kiekius²¹¹.

Minėtas trūkumas gyventojus skatino ieškoti skirtingų alternatyvų. Viena jų – prekyba juodoje rinkoje²¹². Nelegali rinka tapo bene dažniausiai

---

²⁰⁶ B. Matulionis remdamasis generalinio komisaro įsaku, nurodė: „<...> visoms dantų gydymo įstaigoms ir visiems dantų gydytojams dėl dantų gydymosi medžiagos stokos, kur tik galima susilaikyti nuo dirbtinių dantų įdėjimo. Dirbtiniai dantys leidžiami įdėti <...> tais atsitikimais, kur pasireiškia sunkus kramtymo funkcijos sutrikimas“.: Vyriausio sveikatos reikalų valdytojo 1942 m. balandžio 24 d. įsakymas nr. 100, LCVA, f. 1294, ap. 2, b. 23, l. 16.

²⁰⁷ „Pagal Reicho Komisaro Rytų Kraštui potvarkį nuo tuojau draudžiama visoms Lietuvos vaistinėms atleidinėti grynus nesumaišytus šiuos aliejus: kokoso, sėmenų, migdolų, persikų, provanso, ropių, garstyčių, sezamo, sojos, saulėgrąžų ir gliceriną“.: Visų farmacijos įmonių vedėjams skirtas Vyriausiosios sveikatos valdybos 1942 m. balandžio 23 d. bendraštis nr. 2, LCVA, f. R-417, ap. 1, b. 23, l. 20.

²⁰⁸ Vyriausiojo sveikatos reikalų valdytojo 1942 m. balandžio 24 d. įsakymas nr. 100, LCVA, f. 1294, ap. 2, b. 23, l. 16.

²⁰⁹ Visų farmacijos įmonių vedėjams skirtas Vyriausiosios sveikatos valdybos 1942 m. balandžio 23 d. bendraštis nr. 2, LCVA, f. R-417, ap. 1, b. 23, l. 20.

²¹⁰ Kauno apskrities gydytojo perduotas Vyriausiosios sveikatos valdybos nurodymas visų apylinkių ambulatorijų vedėjams dėl taupaus vaistų naudojimo, KAA, f. R-1038, ap. 1, b. 1, l. 2.

²¹¹ Vyriausiojo sveikatos reikalų valdytojo laikinos taisyklės dėl vaistų išrašymo, išdavimo ir vaistinių tikrinimo, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 41, l. 116–117; Viename iš bendraščių, nurodyta, jog be gydytojo sutikimo iš esmės keisti recepte nurodytų vaistų yra negalima: Vyriausiosios sveikatos valdybos 1942 m. gegužės 15 d. bendraštis nr. 4, LCVA, f. R-417, ap. 1, b. 23, l. 22.

²¹² V. Uždavinsys savo užrašuose pažymėjo, jog: „Didelė spekuliacija vyksta vaistinėse, vaistais, kurių šiuo (karo) metu trūksta. Vaistų spekuliacija vyksta iš Generalinės Gubernijos (Lenkijos), ypač Varšuvos. Vargšas žmogus, neturįs pinigų ir pasitikėjimo, į savo receptą gauna paprastą, šablonišką atsakymą – „tokių vaistų nėra“. Tuo tarpu sumokėjęs dešimteriopą ir ligi šimteriopos kainos, ar atnešęs ką nors iškeisti, beveik, visų reikiamų vaistų gali gauti“.: V. Uždavinsio tekstai apie Antrojo

pasitaikantis pasirinkimas skirtas spręsti vos ne kiekvienos deficitinės prekės problemas. Tuo tarpu viena iš legalių priemonių gydymo įstaigose ir privačių gydytojų kabinetuose, tai plačiau taikyta elektroterapija²¹³, o dėl kardiozolio bei insulino trūkumo šokams sukelti, psichinių ligonių gydyme pradėjo dominuoti elektrošokų terapija. Anot psichiatro Napoleono Indrašiaus: „Plačiau pradėjus vartoti elektrošokų terapiją, visai pasikeitė V. Vilniaus Psichiatrinės ligoninės veidas – nebėra neramių, nesuvaldomų ligonių, padidėjo pagijimų skaičius“²¹⁴.

Dėl taukų ir kitų ingredientų trūkumo įvairiems tepalams gaminti, kurių ypač reikėjo niežų gydymui, kartais prieš išdavimą iš gyventojų vaistinėms reikalaudavo pirmiausia patiems atsinešti taukų²¹⁵. Vyriausiosios sveikatos valdybos generalinio direktoriaus pavaduotojo gydytojo V. Juškio nurodymuose apskričių ir miestų gydytojams dėl niežų gydymo, rašyta, jog atsižvelgiant į sąlygas, jie privalo pačius ligonius išmokyti kaip pasigaminti vaistų iš nesūdytų kiaulės taukų ir sieros²¹⁶. Tyrime niežų problema nesant itin gausiam šaltinių kiekiui nedetalizuota, bet atsižvelgus į prastėjančią sanitarijos būklę, nesunku nuspėti, kad niežų atvejų skaičius turėjo ženkliai išaugti. Tuo tarpu tvarstomosios medžiagos trūkumui palengvinti, Raseinių apskrities gydytojas remdamasis Vyriausiosios sveikatos valdybos ir Šiaulių srities komisaro nurodymais, prašė gyventojus perspėti, kad vykstant į Raseinių apskrities ligoninę procedūroms susijusioms su žaizdų perrišimu, būtina patiems pasiimti tvarstomosios medžiagos, o jos neturint plonos švarios lininės drobės, drobinių medžiagų, paklodžių, baltinių²¹⁷. Alternatyvių medžiagų kartais prireikdavo net vokiečiams. Tai iliustruoja šis Vilkaviškio apskrities ligoninėje buvęs atvejis.

---

pasaulinio karo įvykius: „Spekuliacija“, 1942 m. lapkričio 30 d.: LMVAB RS, f. 183-571, l. 13–14; Beje, iš Baltarusijos (Baranovičių), veikiausiai vokiečių pareigūnams nurodžius, medikams drausta keliauti ir gauti medikamentų iš Varšuvos, Vilniaus ir kitų vietų: Dienstvorschrift für Amtsärzte-Baranowitsche (Abschrift), HAPB, ф. 651, оп. 1, д. 3 л. 122.

²¹³ Kauno miesto gydytojo 1942 m. kovo 26 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl elektros naudojimo varžymo potvarkio, LCVA, f. R-627, ap. 1, 106, l. 399.

²¹⁴ N. Indrašius, Nervų ir psichikos ligos, *Lietuviškoji medicina*, 1942 m. balandžio mėn., nr. 4, p. 333.

²¹⁵ Telšių apskrities gydytojo 1942 m. vasario 23 d. raštas Šiaulių apygardos gydytojui dėl taukų trūkumo, LCVA, f. R-417, ap. 1, b. 23, l. 11.

²¹⁶ Vyriausiosios sveikatos valdybos generalinio direktoriaus pavaduotojo V. Juškio nurodymas apskričių ir miestų gydytojams dėl kovos su niežais, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 87, l. 37.

²¹⁷ Raseinių apskrities gydytojo 1942 m. sausio 21 d. raštas Raseinių ir Jurbarko miestų burmistrams, visų valsčių viršaičiams ir visų valsčių ambulatorijų vedėjams dėl tvarstomosios medžiagos trūkumo ir kt. klausimų, LCVA, f. 1753, ap. 3, b. 9, l. 7.

„Šių metų rugsėjo mėnesio dvidešimt trečią dieną apie 11 valandą chirurginėje ambulatorijoje apsilankė prl. Heringas Rudolfas su nusiskundimu, kad vakarykščiui jį sudaužęs jo paties arklys, padarydamas sulaužymą dešinės rankos raktikaulio ir sumušęs veidą. O apžiūrėdamas p. Heringą konstatavau, kad pas jį ištikrųjų skeveldrinė fraktura raktikaulio ir infractio maudibulae be dislokacijos; infrakcijos vietoje liuosas dens caninus. Sužeidimas sunkus, bet nepavojingas. Tokius sužeidimus mūsų ligoninė gydo visuomet ambulatoriškai, išskiriant tokius ligonius, kurie patys prašosi į stacionarą; todėl ir piliečiui Heringui buvo patarta atsinešti rankšluosčių lūžusio kaulo sutvarstymui, nes plasterio dabar nėra. Maždaug po poros valandų laiko p. Heringas atsinešė tris rankšluosčius kurių pagelba uždėjau Sey‘o tvarščio imitaciją, kuri raktikaulio fragmentus reponavo ir fiksavo visai neblogai. Dabar karo metu, nesant plasterio, visas raktikaulių frakturas tokiais pat iš rankšluosčių tvarščiais gydau ir gaunu visai gerus rezultatus, neblogesnius kaip sutvarsčius su plasteriu“²¹⁸.

Panašių atvejų galėjo pasitaikyti gana dažnai. Be minėtų viena iš pagrindinių vaistų trūkumo palengvinimo alternatyvų buvo liaudies medicina ir dažnesnis vaistažolių vartojimas²¹⁹. Tai ne naujai atsiradęs reiškinys, nes vaistažolių naudojimo suaktyvėjimas vyko ir Pirmojo pasaulinio karo metais²²⁰, o Antrojo pasaulinio karo metais vėl pasikartojė²²¹. Anot „Vaistingųjų augalų rinkimas ir džiovinimas“ leidinio autorės S. Sutkaitytės:

„Iki 1940 m. Lietuvoje surinkdavome tik 10 % vaistų gamybai reikalingų vaistingųjų augalų, o kitus įsiveždavome iš užsienio, gi tuo tarpu mūsų laukuose ir miškuose bujojo vaistingųjų augalų jūros. Mes galėjome pas

---

²¹⁸ Gydytojo Strimaičio 1942 spalio 19 d. raštas dėl Rudolfo Heringo traumos, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 146, l. 101.

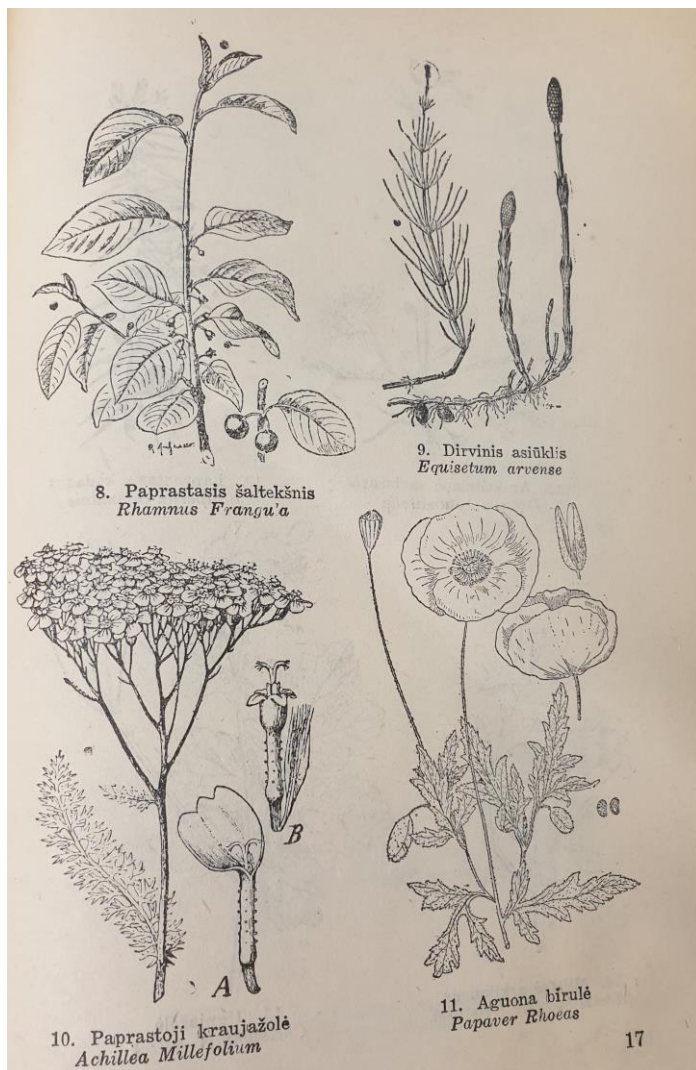
²¹⁹ Vaistažolių vartojimo suintensyvėjimo Lietuvos generalinėje srityje patvirtinimą galima aptikti ir biologės Eugenijos Šimkūnaitės 1944 m. disertacijoje: „Galą ir pradžią 42 m. teko dirbti kaime, pablogėjusios medikamentais aprūpinimo sąlygos vėl suvedė su liaudies medicina“: E. Šimkūnaitė, Lietuvos liaudies medicinos vaistingieji augalai, disertacija medicinos mokslų kandidato laipsniui įgyti, Vilnius, 1944, VU RS, f. 76-807, l. 8; 1944 m. „Lietuviškoje medicinoje“ buvo skelbtas karo metais naudotinių augalų sąrašas: kurčioji dilgėlė, dirvinis asiūklis, ožkabarzdis, (jį aktyviau pradėjo naudoti sanatorijų gydytojai, nes už didesnių kalcio kiekių išrašymą jiems grėsė išsiuntimas į darbo stovyklą), šalpusnio lapai, alijošius ir kt.: A. Garmus, Karo metu naudingi gydomieji augalai, *Lietuviškoji medicina*, 1944 m. vasario mėn., nr. 2, p. 103–107; Be to, nurodyti arbatų mišiniai. Pavyzdžiui, gerinti apetitui ar geresniam kasos funkcionavimui: *Ibid.*, p. 108–109.

²²⁰ E. Kanopka, Vaistažolės ar niekas, *Lietuviškoji medicina*, 1944 m. vasario mėn., nr. 2, p. 91.

²²¹ Pavyzdžiui, Baltarusijoje 1943 m. Volynės ir Podolės mokyklų inspektoriams reikėjo suburti mokytojus bei mokinius vaistažolių rinkimo darbams: E. A., Гребень, *Гражданское население Беларуси в условиях немецкой оккупации (1941–1944 гг.)*: Минск, 2016, с. 273.

mus augančiais augalais ne tik vietos rinkos reikalavimus patenkinti, bet dar didelius kiekius jų ir eksportuoti. Tiesa, yra vaistingųjų augalų, kurie mūsų klimato sąlygose negali augti, bet jie sudaro tik 45–50 % visų vaistingųjų augalų, reikalingų vaistų gamybai.

Jaunajam ūkininkui ar atostogaujančiam moksleiviui – gamtos mylėtoji reiktų susidomėti vaistingaisiais augalais ir neleisti tam dideliu krašto turtui žūti²²².

2 pav. 1942 m. „Vaistingųjų augalų rinkimas ir džiovinimas“ leidinio iliustracija²²³.

²²² S. Sutkaitytė, *Vaistingųjų augalų rinkimas ir džiovinimas*, Kaunas, 1942, p. 3.

²²³ *Ibid.*, p. 17.

Vaistažolių rinkimas neliko tik savanoriška veikla. Generalinis švietimo tarėjas, nurodė, kad mokytojų vadovaujami mokiniai turėjo rinkti vaistažoles jas pristatant į už tai atsakingą bendrovę arba vaistines. Pasinaudodamas susidariusia padėtimi, Panevėžio apskrities pradžios mokyklų vyriausiasis inspektorius dar prašė mokyklų vedėjus paraginti mokinius rinkti vaismedžių (obelų, kriaušių, slyvų, vyšnių ir trešnių) sėklas, nes taip būtų prisidedama prie iššalusių Lietuvos sodų atsodinimo²²⁴. Sėklas mokiniai turėjo atnešti mokytojui, kuris jas perduodavo apskrities specialiųjų kultūrų instruktoriui²²⁵. Rinkimui visa mokykla ar atskiros klasės galėjo išnaudoti kurios nors dienos, pamokos, laisvų popiečių bei mokyklos iškylių laiką²²⁶, bet intensyviausiai tai turėjo vykti atostogų metu. Rytų centrinės prekybos įmonės skyriaus vadovas ir vaistažolių specialistas Georg Michael užtikrino, jog pradžios mokyklų mokytojai nuo visų prievolių vykdymo bus atleisti²²⁷. Dėl skirtingo pobūdžio iniciatyvų²²⁸ vaistažolių panaudojimas veikiausiai plėtėsi. Agronomas J. Petronis situaciją apibūdino taip:

„Praėjusių [1943 m.] metų „Sodybos“ darbe dideliu dalyku reikia skaityti vaistažolių ūkio išplėtimą. Lietuvoje prieš karą vaistažolių rinkimas buvo tik užuomazgoje. Praėjusieji metai vaistažolėms buvo tikrai rekordiniai ir, kaip matyti, turi didelę ateitį. „Sodyba“ Švenčionyse²²⁹ turi net specialią įmonę vaistažolėms rūšiuoti, džiovinti ir visokeriopa apdirbti“²³⁰.

---

²²⁴ Dėl sodų iššalimo žr. skyrių apie sodus ir daržus.

²²⁵ Rinkti šie augalai: kraujažolių, aviečių, juodųjų aviečių, meškaugių, bruknių, juodųjų serbentų lapai, kadagių uogos, ažuolo gilės, laikinio erskėčio uogos, debesylo šaknys, pušų sakai, paparčio, gyvatžolės ir ajero šakniastiebiai.: B. Graužinis, Pradžios mokyklų vedėjams vaistažolių ir vaismedžių rinkimo reikalais, *Panevėžio apygardos balsas*, 1942 m. spalio 3 d., nr. 36–37, p. 7.

²²⁶ Panevėžio apskrities pradžios mokyklų vedėjams skirtas 1944 m. balandžio 20 d. aplinkraštis nr. 11, LCVA, f. 799, ap. 15, b. 39, l. 9.

²²⁷ Panevėžio apskrities pradžios mokyklų vedėjams skirtas 1944 m. birželio 10 d. aplinkraštis nr. 13, LCVA, f. 799, ap. 15, b. 39, l. 12.

²²⁸ Sodyba buvo numaçiusi rengti vaistažolių rinkimo ir auginimo kursus parenkant iš skyrių jau su vaistažolėmis susipažinusius asmenis.: Kronika: „Sodyba“ suruoš vaistažolių rinkimo ir auginimo kursus, *I laisvę*, 1941 m. gruodžio 18 d., nr. 152, p. 2.

²²⁹ N. Taraseiskis dar 1883 m. įkūrė pirmąjį Rusijos imperijoje vaistažolių supirkimo punktą, kuris išaugo į „N. Taraseiskio ir sūnų“ firmą. Jos sėkmingas darbas paskatino atsirasti ir kitoms panašia veikla užsiimančioms įmonėms, kaip R. Abromovičiaus ir B. Gronovo firmai „Vaistingieji augalai“. Ši veikla labiausiai suklestėjo tarpukariu, o konkurencijos klausimas buvo išspręstas, kai abejos įmonės nusprendė susijungti.: *Švenčionių krašto žydų tragedija 1941 – 1944 m.*, sud. G. Geniušienė, Švenčionys, 2002, p. 10; J. Juodgalvis, *Švenčionys: dvaras – miestas – miestas*, Vilnius, 2001, p. 93–94.

²³⁰ Sodybos darbai: iš pasikalbėjimo su „Sodybos valdytoju“ dipl. agr. J. Petroniu, *Naujoji sodyba*, 1942 m. vasario 28 d., nr. 2, p. 38.

Taigi, vokiečių okupacijos sąlygomis susidaręs vaistų trūkumas lėmė vietos vaistingųjų augalų naudojimo intensyvumą. Gal net vyko minimalus progresas, nes turėjo plėstis vaistažolių apdirbimo infrastruktūra. Bet labiau tikėtina, kad tiesiog plėtėsi vartojimo ir gamybinis intensyvumas, nes citatoje minėtuose Švenčionyse dar iki karo buvo su vaistažolėmis dirbusi firma. Vaistažolių gavyba taip pat turėjo likti svarbi farmacijos dalis ir pokariu²³¹.

2.2. Kuro trūkumas

Karinėms operacijoms įgyvendinti reikėjo ne tik žmogiškųjų, bet ir materialiujų resursų sutelkimo. Japonų karinėms pajėgoms subombardavus Perl Harborą ir Jungtinėms Amerikos Valstijoms išitraukus į Antrąjį pasaulinį karą, JAV karo laivyno admirolas Česteris Viljamas Nimicas, užsiminė, jog „pupelės, kulkos ir kuras nulems pergalę“, o baigiantis konfliktui pastarosios frazės eiliškumą šiek tiek pakeitė: „pergalę nulems kuras, kulkos ir pupelės“²³². Kuro taupymas okupuotoms ir prieš nacistinę Vokietiją kariaujančioms šalims tapo vienu iš pagrindinių tikslų. Net Anglijos spaudoje buvo gausu šalčio išvengimo patarimų kaip: mediniai japonų rankų šildikliai, susikongravimas ties viena jusle klausantis radijo tamsoje ir kt.²³³ Anot Patricijos Nicol, Anglijoje nuo 1942 m. kęsti šaltį buvo kiekvieno asmens patriotinė pareiga²³⁴, o kuras laikytas prabangos simboliu²³⁵. Minėtos „pareigos“ aktualumas priskirtinas ne tik šiai šaliai, bet ir daugeliui kitų, ypač toms, kurias okupavo vokiečiai.

Pagrindinis Lietuvos kuro šaltinis – mediena. Miškai vokiečių okupacijos metais užėmė 944 322 ha. Papildomai su pievų, dirvų ir kt. plotais 1 131 454 ha., o prijungtoje Baltarusijos teritorijoje buvo 92 602 ha miškų²³⁶. 1941 m. buvo kilę 543 miškų gaisrai, kurių metu sudegė 10 056 ha plotas. Iš

---

²³¹ „Lietuvoje klimatas tinka daugeliui vaistažolių auginti. Tokių plantacijų buvo Vilniaus krašte ir davė gan gerų rezultatų. Suorganizavus tinkamą vaistažolių rinkimą ir auginimą ir dalį žaliavos gavus iš kitų pietų Sąjungos Respublikų, vietos Tarybų Lietuvos rinka būtų galima pilnai aprūpinti vietoje pagaminta galenika“.: Sveikatos apsaugos organizacijos schematinis atstatymo planas tarybų Lietuvoje (perduota LKT 1943 m. gruodžio mėn. Pasirašyta V. Girdzijausko), LCVA, f. R-769, ap. 1, b. 2, l. 13.

²³² P. Nicol, *Sucking eggs: what your wartime granny could teach you about diet, thrift and going green*, London, 2009, p. 202.

²³³ *Ibid.*, p. 218.

²³⁴ *Ibid.*, p. 204.

²³⁵ *Ibid.*, p. 218.

²³⁶ Iki Antrojo pasaulinio karo 1938 m. valstybinių ir privačių miškų plotas siekė 893 733 ha. Remiantis spaudoje skelbtais duomenimis, numatyta, 1943 m. naujais miško medžiais apsodinti 6000 ha plotą.: Lietuvos miškų ūkis, *Panevėžio apygardos balsas*, 1942 m. rugsėjo 26 d., nr. 35, p. 2.

jų 174 gaisrai susiję su karo veiksmais, kai sudegė 7962 ha miškų²³⁷. Anot geodezijos inžinieriaus ir durpių ūkio specialisto Vinco Taujenio, esant tinkamai miškų būklei, ir planingai jų eksploatacijai, Lietuvoje buvo galima gauti 4 502 770 kietmetrio medienos kurui²³⁸. Tuo tarpu Miškų ūkio generalinės direkcijos duomenimis bendras durpynų plotas siekė 120 000 ha, tačiau ne visa žaliava buvo tinkama kurui. Iš tinkamos buvo įmanoma pagaminti apie 220 mln. tonų kuro. Akmens anglių, kokso bei briketų daugiausiai importuota paskutiniaisiais metais iki Antrojo pasaulinio karo. 1938 m. kietojo kuro įvežimas siekė 306 210 t., skystojo – 47 061 t.²³⁹ 1935 m. bendras kuro suvartojimas siekė 1 002 900 t. sąlyginio kuro. 69 % suvartota namų ūkiui (pramonei 31 %). Mediena sudarė 68,1 % (namų ūkyje 89,7 %). Iki karo 1927–1937 m. kuro suvartojime pasižymėjo laipsnišku augimu. Dėl ekonominio pakilimo 1938 m. jo suvartojimas už 1935 m. buvo didesnis 18 %, o importas – 50 %. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui importas sumažėjo, tačiau 1943 m. kuro suvartojimas lyginant su prieškarinio maksimumu (1938 m.) buvo didesnis 10 %. Tuo tarpu lyginant su 1935 m. – 27 %. Taigi, lyginant su prieškariniu dėl importo sumažėjimo vokiečių okupacijos metais aktyviau naudoti medienos išteklių²⁴⁰.

Vokiečiams itin didelę kuro išteklių dalį nukreipus karo reikmėms, jie 1942 m. birželio 9 d. ūkininkams, miesto tarnautojams, studentams ir moksleiviams įvedė darbo prievolę durpynuose, miškuose, žemės ūkyje ir transporto srityje. Reikėjo atlikti šešių savaitių miško kirtimo ir vežimo prievolę²⁴¹, bet gyvenę kaimuose malkas turėjo pasiruošti patys. Jų paprastai trūko tik pakankamai neturėjusiems darbo jėgos. Kur kas sunkesnėje apsirūpinimo padėtyje atsidūrė miestai. Malkų gavimui reikėjo užpildyti blankus ir iš Maisto – prekių paskirstymo kontoros gauti malkų kortelę²⁴². 1941–1942 m. malkų atsargos turėjo būti panaudotos kariuomenės, geležinkelio, Vilniaus bei Kauno miestų poreikiams, todėl Lietuvos apskrityse skirtingos įstaigos turėjo kuru pasirūpinti pačios²⁴³. Iš daugelio miestų Vilnius

---

²³⁷ 1940 m. kilo 273 miškų gaisrai.: Miškų nuostoliai, *Panevėžio apygardos balsas*, 1942 m. rugsėjo 26 d., nr. 35, p. 2.

²³⁸ V. Taujenio skaičiavimu, 1928 m. kraštas iš miškų ir krūmų galėjo turėti 3 563 142 kietmetrio kuro.: V. Taujenis, *Kuro išteklių ir suvartojimas Lietuvoje*, atsp. iš: „Mūsų girių“, 1944 m., sausio-vasario mėn., p. 1–4.

²³⁹ *Ibid.*, p. 4–5.

²⁴⁰ *Ibid.*, p. 6–8.

²⁴¹ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva...*, p. 345.

²⁴² A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 265–266.

²⁴³ Pavyzdžiui, Kauno universitetas pasigamino virš 3000 erdm. medienos: Kėdainių miškų inspektorius 1942 m. liepos 17 d. raštas dėl apsirūpinimo kuru, LCVA, f. 1262, ap. 1, b. 418, l. 31.

okupacijos pradžioje buvo vienoje prasčiausių padėčių, nes 1941 m. vasarą liko tik apie 25–28 tūkstančius erdmetrių malkų²⁴⁴. Vilniaus universiteto bibliotekoje dirbusi Marijona Čilvinaitė 1942 m. vasarį rašė:

„<...> mieste per pusnis veik rėpečka vaikščiojam <...> Apie ugnį šiuo metu Vilniuje mes kartais tik sapnuojam – esą kur šiltoje jaukioje vietoje. Tikrumoje dantis ant danties nesilaiko, palūpis tauška ir tauška kaip gandruvi varles ryjant. Praktiškieji Vilniaus miesto gyventojai vos nutilus bombų trenksmams ėmė lėkti Miesto savivaldybės Malkų Tarnybon kuru apsirūpinti ir gavo bent po du m² <...> šaltis riečia į ožio ragą. Kambary vos 10 °C <...> Gerai dar turiu žemaitiškus patalus, jie mane ir gina nuo visiško sustyrimo. Virtuvę kūrename tik per didžiuosius šalčius, kad vanduo neužšaltų“²⁴⁵.

Taip pat bibliotekoje (Kaune) dirbusiam Karoliui Račkauskui jau 1941 m. spalį dėl atšalusių orų reikėjo darbe būti su paltu ir kaliošais²⁴⁶. 1942 m. gruodžio mėn. pabaigoje jis dienoraštyje, užsiminė, kad dėl žemos temperatūros dirbti bibliotekoje buvo neįmanoma. Kuro nebuvo, o žmona peršalo. Temperatūra patalpoje siekė tik 3–4 °C²⁴⁷. Ne veltui daiktai buvo mainomi į medieną²⁴⁸.

Kaip ir daugelyje karą išgyvenusių šalių, taip ir vokiečių okupuotoje Lietuvoje atsirado kuro trūkimui spręsti įvairiausių alternatyvų ir taupaus kuro naudojimo patarimų²⁴⁹. Pavyzdžiui, bent kiek situacijai palengvinti Vilniuje šaltkalviai pradėjo gaminti skardines virtuvėles statomas ant rinkių:

„Plytelė – didumo ir išvaizdos kaip diplomatų skrybėlė. Viduj įlenktas skardinis lovelis, jame, pakiliau – įdėti groteliai – vėtrininkas. Po loveliu apačioj priešpriešiais „skrybelės“ šonuose keturkampės skylutės. Vėtrininko aukštumoje – įtaisytos mažytės durelės, pro jas ant vėtrininko dedamos trumpos malkutės ir kūrenama. Aplink „skrybelę“ yra rinkelė. Nuo virtuvės plytos nuimi tiek rinkių, kad tiktų skrybelės rinkelė. Ant viršaus uždedi virtuvės rinkių pagal puodo didumu, atšauni plytos jušką, uždarai plytos dureles, tuščiasias skylės ir verdi“²⁵⁰.

---

²⁴⁴ Vilniaus srities žemės ūkio reikalų vadovo, Miškų ūkio reikalų valdybos pardavimo skyriaus viršininko 1941 m. liepos 2 d. nuorašas Vilniaus miesto ir srities komitetui dėl aprūpinimo kuru, LMVAB RS, f. 165-1048, l. 4.

²⁴⁵ M. Čilvinaitės 1942 m. vasario 24 d. laiškas P. Bugailiškiui apie gyvenimo sąlygas Vilniuje, LNB, f. 64-30, l. 1-3.

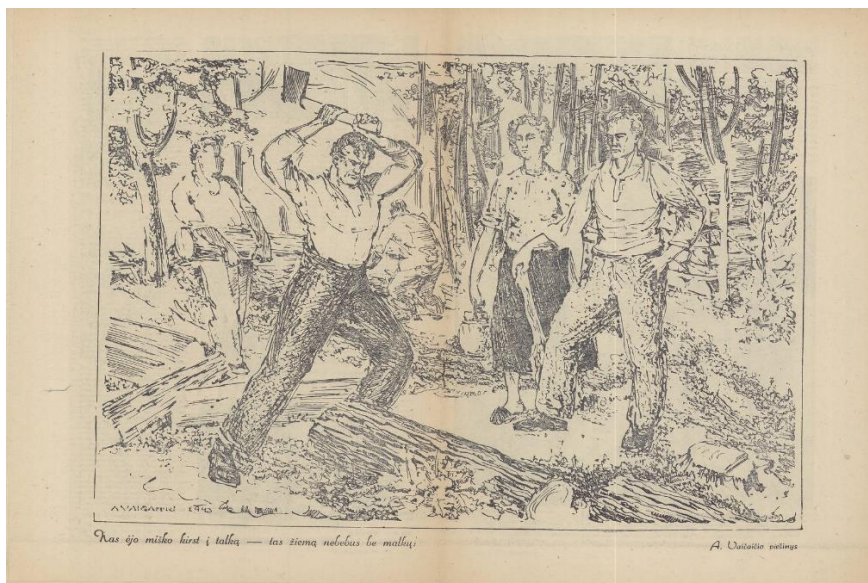
²⁴⁶ K. Račkausko dienoraštis, 1941 m. spalio 16 d., LNB RS, f. 60-46, l. 69.

²⁴⁷ K. Račkausko dienoraštis, 1942 m. gruodžio 9 d., LNB RS, f. 60-46, l. 109.

²⁴⁸ E. Kutorgienės dienoraštis, VGŽIM, 4806/1, l. 3.

²⁴⁹ J. Juška, Kaip tikslingiau kūrenti krosnis, kad išeitų mažiau kuro ir būtų šilčiau, *Naujoji Lietuva*, 1942 m. gruodžio 20 d., nr. 11/12, p. 448.

²⁵⁰ M. Čilvinaitės 1942 m. vasario 24 d. laiškas P. Bugailiškiui apie gyvenimo sąlygas Vilniuje, LNB, f. 64-30, l. 5; Be šios virtuvėlės šaltkalviai gamindavo taip pat pritaikytas krosnims, laukui ir kt., o Didžiojoje gatvėje buvo galima nusipirkti troškintuvų į kuriuos įstatytas puodas baigdavo virti be kuro: *Ibid.*, l. 6.

3 pav. A. Vaičiaitis 1943 m. piešinys su įrašu: „Kas ėjo miško kirst į talką – tas žiemą nebebus be malkų!“²⁵¹

Šie keli buities pokyčių pavyzdžiai nebuvo tik pavieniai atvejai. Daugybė panašių pasirinkimų šaltiniuose liko nefiksuoti, o vien jau pateikti aprašymai, patvirtina, kad trūkumo problema turėjo kur kas platesnę įtaką nei tik buities nepatogumai – plito ir su peršalimais susijusios ligos. Be to, kur kas sudėtingiau buvo galima pasirūpinti ligoninėse esančiais pacientais. Toliau aprašomas problemas reikėtų priskirti ne tik minimoms gydymo įstaigoms, nes su panašiomis aplinkybėmis galėjo susidurti daugelis gydytojų ir pacientų. Vienoje iš jų, Vilniaus universiteto Chirurginėje klinikoje dėl kuro stokos ne tik nepakankamai apšildytos patalpos, bet anot klinikos vyresniojo asistento: „Svarbiausia yra tai, kad negalime paruošti ligoniams vonių dėl malkų stokos. Ligonys yra guldomi lovosna atvešti tiesiog iš darbo, sutepti, nešvarūs, purvini“²⁵². Kretingos apskrityje „[y]ra buvę atsitikimų, kad utėlėti buvo paguldyti į palatas neapšvarinti, arba nepilnai apšvarinti, nes pasitaiko, kad

²⁵¹ A. Vaičiaitis 1943 m. piešinys, *Savaitė*, 1943 m. rugsėjo 18 d., nr. 37, p. 582–583. Naudotas atvaizdas iš epaveldas.

²⁵² Vilniaus universiteto Medicinos fakulteto Chirurginės klinikos vyresniojo asistento 1943 m. sausio 21 d. raportas Vilniaus universiteto Medicinos fakulteto dekanui dėl klinikos darbo sąlygų, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 28, l. 34.

nėra visai šilto vandens dėl stokos kuro <...>²⁵³. II-oje valstybinėje ligoninėje (prof. Prano Mažylio) smarkiai padažnėjo gripiniai gimdyvių susirgimai dėl kurių 1942 m. sausį netgi teko riboti pacienčių priėmimą. Panašios sąlygos būdingos ir buvusioje žydų ligonėje įrengtam Moterų ligų akušeriniam skyriui. Jame 15–20 % naujagimių sirgo sloga ir gripu, kuris komplikuodavosi į bronchopneumoniją. Iš sausį gimusių 125 naujagimių mirė net – 8. Dauguma pneumonijų prasidėdavo be ypatingos organizmo reakcijos į susirgimą. Kliniškų simptomų silpną pasireiškimą pagal Vytauto Didžiojo universiteto Moterų ligų katedros asistentą Vytautą Tupčiauską reikėjo sieti su nukritusia temperatūra ir kūno atšalimu²⁵⁴. Akušerinio skyriaus palatose temperatūra siekė 6–14 °C. Naujagimių kambariuose dieną 13–14 °C. Naktimis 11–12 °C. Skyriaus koridoriuje 6–8 °C. Gimęs kūdikis nešamas per šaltą koridorių galėjo atsigausti personalo jam paruoštoje šiltoje vonioje, tačiau paguldytas į lovą vėl pradėdavo šalti. Naujagimius papildomai šildydavo termoforais, bet šildymo priemonių visiems nepakako²⁵⁵. Tokios aplinkybės suteikė kur kas daugiau svarbos elektros energijos vartojimui. Pavyzdžiui, Kauno miesto gydytojas kreipėsi į Kauno miesto komisarą, jog gydymo įstaigoms ir privatiems gydytojams būtų padaryta išimtis, ir elektros energijos vartojimas nebūtų varžomas²⁵⁶.

Vokiečių okupacijos metais gyventojai daugiau laiko praleisdavo ne tik šaltose, bet ir neapšviestose patalpose. Okupacijos pradžioje vokiečių ūkio komendantas, nurodė, kad visi naftos produktai yra perimami gyventojams paliekant tik ribotus jų kiekius. Panašus principas išliko įsigaliojus civilinės administracijos laikotarpiui, nes šiais gaminiais turėjo teisę prekiauti tik Ostlando naftos pardavimo įmonė. Lietuvos generalinėje srityje žibalas buvo išduodamas pagal kuponus. Papildomą galimybę gauti žibalo turėjo ūkininkai už duoklių atidavimą²⁵⁷. Taigi, žibalo stygius gyventojus dažnai priversdavo

---

²⁵³ Kretingos apskrities gydytojo 1944 m. kovo 30 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai apie stacionarias gydymo įstaigas, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 333, l. [nenumuota].

²⁵⁴ V. Tupčiauskas, Šilimo nepakankamumo įtaka naujagimių susirgimams ir mirtinumui, *Lietuviškoji medicina*, 1942 m. rugpjūčio mėn., nr. 8, p. 607.

²⁵⁵ *Ibid.*, p. 608.

²⁵⁶ Kaune kai kuriose poliklinikose buvo tik 5–6 °C. Viliampolės ambulatorija šildėsi vien tik elektros energija, nes centrinis šildymas buvo užšalęs. Elektrinių krosnelių naudojimas įgavo kur didesnę svarbą, nes dėl žemos temperatūros pacientai negalėdavo nusirengti.: Kauno miesto gydytojo 1942 m. rašto nuorašas Kauno miesto komisarui (per Kauno miesto burmistrą) dėl elektros energijos naudojimo, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 106, l. 441.

²⁵⁷ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 267–268. Sukonkretinant žibalo gavimą už duokles per konkrečius pavyzdžius, 1941 m. Kauno generalinis komisaras buvo numatęs, jog kas pristatys pilnas dobių ir šieno duokles iki 1941 m.

buitinius poreikius išspręsti tamsoje. Taip net paprasčiausios situacijos kaip naujagimio priežiūra²⁵⁸, vaikų mokymas²⁵⁹ ar laikas su šeima vakarais tapo kur kas sudėtingesnis²⁶⁰. Todėl gyventojai vis dažniau pasirinkdavo skalų šviesą.

Žibalo trūkumas taip pat sąlygojo pokyčius ne tik buityje²⁶¹. Dar labiau detalizuojant komplikuo tą sveikatos įstaigų veikimą, vieną iš aplinkybių aptarė Kėdainių apskrities gydytojas, kai į ambulatorijas naktį atvežamiems ligoniams be jokio šviesos šaltinio tapo neįmanoma suteikti pirmosios pagalbos. Dauguma gimdymų pasitaikydavo nakties metu, todėl anot jo „<...> gydymo įstaigos neturėdamos šviesos, negali tinkamai sutvarkyti savo darbą ir nuo to kaip tik nukenčia žmonių sveikatingumas“²⁶². Žibalo taip pat reikėjo dantų gydymo įrankių sterilizacijai, kuriam buvo naudojamas primusas²⁶³.

Jei dėl nešildomų patalpų augo skirtingo pobūdžio su peršalimais susijusių ligų atvejų skaičius, su žibalo trūkumu sietini apsinuodijimai skirtingomis šviesai naudotomis (gazolio, benzino ir kt.) medžiagomis. Vokiečių okupacijos metais tikrojo žibalo pakaitale – *naujajame žibale* buvo kenksmingų švino junginių priemaišų. Medžiaga greitai užsiliepsnodavo, todėl pasitaikydavo gaisrų ir nudegimų²⁶⁴. Anot profesoriaus Broniaus

---

lapkričio 20 d. gaus 3 litrus žibalo, o iki 1941 m. gruodžio 15 d. 1 litrą. Tuo tarpu namie turėjusiems elektrą galėjo būti išduodamas toks pats druskos kiekis: Kauno generalinio komisaro 1941 m. spalio 30 d. rašto vertimas dėl žibalo ir druskos priedo, LCVA, f. 1757, ap. 1, b. 56, l. 3.

²⁵⁸ J. Maciūno 1942 m. lapkričio 16 d. prašymas Biržų apskrities viršininkui dėl žibalo poreikio naujagimio priežiūrai, LCVA, f. 1381, ap. 1, b. 1957, l. [nenumeruota].

²⁵⁹ Biržų apskrities Pradžios mokyklų inspekcijos 1942 m. spalio 22 d. raštas Biržų apskrities viršininkui dėl žibalo poreikio pradžios mokyklų mokytojams, LCVA, f. 1381, ap. 1, b. 1957, l. [nenumeruota].

²⁶⁰ V. Baranauskienės 1942 m. lapkričio 11 d. prašymas Biržų apskrities viršininkui dėl žibalo poreikio, LCVA, f. 1381, ap. 1, b. 1957, l. [nenumeruota].

²⁶¹ „<...> jis yra būtinai reikalingas ypač šiuo metu, kuomet yra didelis pastočių pareikalavimas, reikalinga net nakties metu taisyti pakinktus ir susisiekimo priemonės bei liuobti gyvulius“.: Tauragės valsčiaus savivaldybės 1942 m. gruodžio 12 d. raštas Tauragės apskrities viršininkui dėl žibalo išdavimo, LCVA, f. 1344, ap. 10, b. 48, l. 3. J. Garbėno gyvenusio Švenčionėliuose dienoraštyje 1941 m. spalį rašyta, kad jo gauti itin sunku, be to, jis labai brangus (75 rb. litras). Jam persikėlus į žydų namą Kaltanėnų g., ten buvo elektrą.: J. Garbėno dienoraštis, LMAVB, RS, f. 8-37, l. 55.

²⁶² Kėdainių apskrities gydytojo 1942 m. vasario 11 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl žibalo trūkumo, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 146, l. 431.

²⁶³ Vabalninko dantų gydymo ambulatorijos 1942 m. rugsėjo 24 d. raštas Biržų apskrities valdybai dėl žibalo poreikio, LCVA, f. 1381, ap. 1, b. 1957, l. [nenumeruota].

²⁶⁴ „Šių apsinuodijimų sugedusiu maistu ir ta žibinamąja medžiaga mūsų krašte anksčiau retai pasitaikydavo. Jie įvykdavo be nukentėjusių žinios ir kaltės“.:

Sidaravičiaus, Lietuvos kaimuose nuodingos degamosios medžiagos pradėjo plisti nuo 1941 m. rudens. Iš viso 1941 m. buvo 42 nudegimai. Prieš karą nudegimai dažniausiai pasitaikydavo lengvo pobūdžio, o žibalu apdegusių nebuvo. Tų pačių metų antrą pusmetį sunkių nudegimų buvo jau 12. Mirė 4 žmonės. Juodojoje rinkoje pardavinėtu žibalu apdegė 10 asmenų, kurie beveik visi buvo Kauno miesto ir apskrities gyventojai. Per 1942 m. pirmus tris mėnesius pasitaikė 13 nudegimų. Naudodami netinkamą žibalą susižalojo 3 asmenys²⁶⁵. 1942 m. sausio mėn. pabaigoje, Lapių valsčiuje, atsitiktinai išsiliejusios netinkamos šviesai medžiagos nuodingais garais apsinuodijo visa dešimties narių šeima. Mirė vienas suaugęs ir du mažamečiai vaikai. Nuo nuodingų garų nugaišo ir keli naminiai gyvūnai. Likusių šeimos narių sveikata pagerėjo arba jie pasveiko, tačiau keliems iš jų pasireiškė sąmonės aptemimas ir psichomotorinis neramumas²⁶⁶. Chemiškai ištyrus naudotą medžiagą, joje buvo rasta organiško švino junginio (*plumbum tetraethylicum*)²⁶⁷. Panašu, kad *naujasis žibalas* gyventojų naudotas gana dažnai. Viename iš Vyriausiosios sveikatos valdybos nurodymų dėl utėlių naikinimo, gyventojai perspėti nenaudoti netikro žibalo su gazolio ir benzino priemaisomis, nes galėjo kilti odos uždegimas²⁶⁸. Jo saugotis perspėjo ir lietuviška spauda:

„Bolševikų armija, bėgdama nuo vokiečių kariuomenės, yra palikusi degamosios medžiagos, kurią dabar spekuliantai pardavinėja kaip gazolį ar kitokią deginamąją medžiagą. Ši degamoji medžiaga, kuri buvo naudojama rusų aviacijos, yra nepaprastai nuodingas skystis, kuris nieko bendro neturi su gazoliu, benzinu ar kitais naftos produktais ir negali būti vartojamas šių produktų vietoje. Šis skystis yra rausvos arba melsvos spalvos ir turi stiprų aromatinių (gėlių arba obuolių) kvapą. Skysčiui degant kyla dūmų, be to, jis pats

---

V. Vaičiūnas, Nesinuodykime maistu ir naujuoju žibalu, *Naujoji sodyba*, 1942 m. birželio 30 d., nr. 6. p. 301.

²⁶⁵ V. Vaičiūnas, Ūminių toksinių psichozijų, stebėtų V. D. Un-to klinikose ir Kauno infekcinėje ligoninėje, proga. Diskusijos, *Lietuviškoji medicina*, 1942 m. balandžio mėn., nr. 4, p. 321.

²⁶⁶ *Ibid.*, p. 315.

²⁶⁷ „Jau kitą dieną kai kurie gausios B. šeimos nariai pradėjo negaluoti. Blogiau pasijuto vaikai ir ilgesnį laiką išbuvę troboje vyresnieji. Jie pradėjo skūstis galvos skausmais, kai kurie iš jų vėmė, kitus piktino šleikštulys. Vienas trejų metų amžiaus vaikas visą laiką vėmė, skundėsi dideliais galvos skausmais ir, praėjus 4 dienoms po apsinuodijimo, mirė. Antras septynerių metų vaikas skundėsi dideliais galvos skausmais, šleikštuliu ir bendrinium silpnumu; jis mirė po 6 dienų. Prieš mirdami abudu vaikai pasidarė neramūs, pradėjo visu kūnu drebėti, kliedėjo, verkė. Be to, tos pačios medžiagos garais apsinuodijo ir padvėsė tų namų katinas ir kelios troboje buvusios vištos“.: P. Tamošaitis, Nusinuodijimas organiškais švino junginiais, *Lietuviškoji medicina*, 1943 m. sausio-vasario mėn., nr. 1–2, p. 100–101.

²⁶⁸ Vyriausiosios sveikatos valdybos nurodymai kaip naikinti utėles, LCVA, f. R-646, ap. 1, b. 1, l. 87.

lengvai garuoja, o jo garai ir dūmai yra nepaprastai nuodingi. Šio skysčio turintieji raginami tuoj pat atiduoti jį artimiausiai policijos nuovadai. Apie šios degamosios medžiagos platintojus reikia neatidėliojant pranešti. Vandžiolgalos ir Šimkaičių vls. nuo šio skysčio dūmų ir garų yra jau susirgusių ir mirusių žmonių. Reikia elgtis kuo atsargiausiai. Susirgus reikia tuojau pat šauktis gydytojo pagalbos²⁶⁹.

Be alternatyvų, kurios turėjo neigiamą šalutinį poveikį, egzistavo ir kitokie sprendimai. Vienas jų aprašytas Mindaugo Blozenelio prisiminimuose:

„Buvau atsivežęs knygų, tad įnikau skaityti Maceinos „Buržuazijos žlugimą“. Ją jau buvau skaitinėjęs ir anksčiau, tačiau dabar norėjau nuosekliai išstudijuoti – laiko tam turėjau pakankamai, o pati tema man buvo labai artima. Visa bėda, vakarais nebuvo jokios šviesos. Net ir šeimininkai žibalinę lempą taupė tik būtinam reikalui – nebuvo įmanoma gauti žibalo, o šiaip į skardinę dėžutę įpildavo lajaus, įmerkdamo dagtį, ir blankokas žiburėlis leisdavo nesusidurti kambaryje ar nesupainioti šaukštų ant stalo. Nusprendžiau pasinaudoti tokiu įtaisui ir aš, tuo labiau, kad porą skardinių dėžučių buvo nesunku rasti. Miegojau medinėje kaimo meistrų sukaltoje lovoje, kurios galvūgalio abiejose pusėse buvo nedidelės plokštumos, patogios skardinėms pastatyti. Atsigulęs užsideddavau abi lajines savo „lempas“, ir knygai skaityti šviesos pakakdavo²⁷⁰.

Žibalo trūkumo problemos sprendimo paieškos nepasiliko tik buitiniame lygmenyje. Žemės ūkio generalinės direkcijos centrinėje laboratorijoje Rygoje buvo atliekami tyrimai, kurių rezultatai vėliau iš Latvių žemės ūkio žurnalo buvo skelbti lietuviškoje spaudoje. Latvių inžinieriaus ir chemiko O. Kalninio straipsnyje aptarta kaip vietoje žibalo galima naudoti spirito ir terpentino mišinį²⁷¹. Terpentiną publikacijoje rekomenduota gaminti iš pušinių malkų, o geriausia sakuotų pušų kelmų²⁷². Tai pakankamai sudėtinga veikla, todėl straipsnio tęsinyje, užsiminta, kad terpentiną ūkininkai galėtų gaminti bendromis jėgomis. Iš 100 kg sakuotų kelmų buvo galima pagaminti iki 10 kg terpentino, kurio 0,5 l sumaišius su 1 l spirito, pavykdavo pakankamai gera žaliava apšvietimui²⁷³. Kiek Lietuvoje galėjo būti paplitę panašūs bandymai galimi tik spėti. Jei jų būta, veikiausiai pasitaikė tik pavieniai eksperimentai. Panašios inovacijos vokiečių okupacijai suteikė dvi

---

²⁶⁹ Cit. in: A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 280.

²⁷⁰ M. Bloznelis, *Neramūs metai*, Kaunas, 2007, p. 84.

²⁷¹ Be terpentino spirito skleidžiama šviesa nebuvo pakankamo ryškumo.

²⁷² Spiritas ir terpentinas apšvietimui vietoje žibalo, *Panevėžio apygardos balsas*, 1942 m. spalio 31 d., 42, p. 6.

²⁷³ Spiritas ir terpentinas apšvietimui vietoje žibalo, *Panevėžio apygardos balsas*, 1942 m. lapkričio 7 d., 43, p. 6.

vertinimo kryptis. Pirmiausia susiformavęs trūkumas gyventojus gražino į tokias buitines sąlygas, kurios labiau būdingos XX a. pradžiai, nes vyko visuotinis regresas, kai to meto technologiniai pasiekimai tapo daug sunkiau prieinami. Kitas Antrojo pasaulinio karo bruožas – epizodiškai pasirodančios inovacijos ir technologinis progresas, tačiau gyventojų buitis paprastai buvo paženklinta pirmojo deficitinių sąlygų veiksnio. Be to, dalis minėtų inovacijų turėjo po Antrojo pasaulinio karo prarasti aktualumą, kai gyventojai iš lėto grįžo prie įprastų kuro šaltinių.

Taigi, vokiečių okupacijos metais kur kas svarbesni tapo medienos ištekliai. Aprašyta kuro trūkumo problema labiausiai būdinga didiesiems Lietuvos miestams. Komplikavosi ne tik paprasčiausi buitiniai sprendimai, bet ir sveikatos įstaigų veikla. Be skirtingo pobūdžio su peršalimais susijusių susirgimų atvejų augimo, remiantis naujagimių mirtingumu, tikėtina, ligoninių darbo sunkumai sąlygojo gyventojų mirtingumo skaičiaus padidėjimą. Aprašytas žibalo trūkumas tik patvirtina apsirūpinimo kuru komplikuotumą. Skirtingi pavyzdžiai atskleidžia, jog apsinuodijant netinkamomis žaliavomis išaugo gyventojų mirtingumas. Tai patvirtina skirtingi atvejai, bet pateikti net apytiksliai su kuro trūkumu susijusius mirtingumo statistinius duomenis sunkiai įmanoma. Kitas veiksnys dėl kurio esant šaltinių trūkumui galima kelti tik prielaidą – gyventojams kur kas daugiau laiko praleidus tamsoje – neigiamai buvo paveikta jų psichinė sveikata. Taip paprastai pasikeitimai buitinėje aplinkoje neretai sukeldavo grandininę reakciją, kuri turėjo neigiamą įtaką daugeliui su sveikata susijusių klausimų.

2.3. Tekstilės trūkumas

Drabužių deficitas atšalusių patalpų klausimą padarė ne tik dar aktualesnį, bet Antrojo pasaulinio karo metais tekstilės trūkumas taip pat tapo pagrindine priežastimi lėmusia madų pokyčius²⁷⁴. Todėl net karo sąlygomis atsirado bandymų „pranašauti“ galimus aprangos stiliaus pasikeitimus²⁷⁵. Anot britų rašytojos Ursulos Bloom, nors karas taupymo laikas, tai nereiškia, kad moterys gali atrodyti apdriskusios²⁷⁶. Panašiai mąstyta net tik Didžiojoje Britanijoje, tačiau prisitaikymo praktikas iliustruojant minėtos Didžiosios Britanijos pavyzdžiu, joje bažnyčia dėl sunkumo gauti skrybėles leido

---

²⁷⁴ S. Tanaka, A patriotic duty: women and fashion during World War II, *Chukyo English literature*, 2008, vol. 28, p. 71–72.

²⁷⁵ J. Laver, Fashion and war, *Journal of the royal society of arts*, 1944, vol. 92, no. 4666, p. 308.

²⁷⁶ P. Nicol, *Sucking eggs...*, p. 123.

susirinkimus lankyti ir be galvos apdangalų²⁷⁷ arba dėl kojinių trūkumo merginos kartais specialiais dažais išsipiešdavo sau kojas siekdamos nors tokiu būdu jas imituoti²⁷⁸. Vokiečių okupuotoje Lietuvoje analogiški sprendimai nepastebimi, bet prisitaikymas prie karo sąlygų vyko ir čia. Menotyrininkė Taira Žilinskienė pastebėjo, jog mados ekonomiškumas bei supaprastėjimas Lietuvoje vyko jau artėjant karui²⁷⁹. Tuo tarpu atsižvelgiant į tyrimo kontekstą, tekstilės deficitas darė neigiamą įtaką ne tik buičiai, bet ir gydytojų teikiamų procedūrų kokybei.

Aprangos kaip ir vaistų deficito pradžia yra susijusi su sovietų okupacija. Vokiečių okupacijos metai šią problemą dar labiau pagilino, be to, po vokiečių įvestos normavimo sistemos drabužių įsigijimas tapo kur kas sudėtingesnis. Pasitelkus Kauno miestą kaip pavyzdį, ten norėjusieji gauti leidimą pirkti būtiniausias normuojamas prekes, paskirstymo punktui nustatytomis dienomis turėjo pateikti pareiškimus. Jie buvo priimami tik pirmadieniais, o jei punkto vadovybė pareiškimą patvirtindavo – leidimai buvo išduodami penktadieniais. Prie punktų susirinkus daugybei žmonių, tik dalies prašymai būdavo priimami – likusieji bandydavo norimas prekes gauti kitą kartą. Netinkamai užpildyti pareiškimai ar kitos priežastys lemdavo, kad leidimus iš pirmo karto atsiimti gyventojams penktadienį taip pat ne visada pavykdavo. Itin sudėtingoje padėtyje atsidūrė tarnautojai ir darbininkai, kurie prie punktų išstis valandas stovėti negalėdavo²⁸⁰. Kaimo gyventojams galiojo ta pati tvarka, tačiau ūkininkai aprangos galėjo įsigyti už duoklių taškus²⁸¹. Trūkumas bei komplikauta prekių gavimo sistema skatina kelti prielaidą apie išaugusį tekstilės vagsyčių skaičių. To patvirtinimą galima aptikti Kriminalinės policijos žiniose, kai tarp pavogtų daiktų nurodyta: balta šilkinė dėvėta skarelė, padėvėti pusbačiai, juodas vilnonis megztinis²⁸², šilti kambariniai batai²⁸³ ir pan. Vagsyčių plitimas tapo viena iš daugelio vokiečių okupacijos realijų – tekstilė nebuvo išimtis. Taip pat išaugo ir avalynės

---

²⁷⁷ *Ibid.*, p. 149.

²⁷⁸ *Ibid.*, p. 138.

²⁷⁹ T. Žilinskienė, XX a. ketvirtojo dešimtmečio Lietuvos drabužių mados, *Liaudies kultūra*, 2005, nr. 5, p. 56.

²⁸⁰ J. Paukščio 1942 m. rugpjūčio mėn. rašto generalinio komisarui nuorašas dėl gyventojų aprūpinimo verpalinėmis medžiagomis ir avalyne, LCVA, f. R-625, ap. 1, b. 30, l. 14–15.

²⁸¹ „Vyriški drabužiai: kostiumas (su priedais) – 80 taškų, kelnės viršutinės – 28, megztos liemenės – 21–28, žieminis paltas – 90, kiti paltai 65, šalikas – 6, viršutiniai marškiniai – 24, kaklaraištis – 1, apatiniai marškiniai – 14, kojinės 4–8, nosinės ir apykaklės – po 1.“: In: A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 261–262.

²⁸² Pavogti daiktai, *Kriminalinės policijos žinios*, 1942 m. lapkričio 15 d., nr. 21, p. 10.

²⁸³ Pavogti daiktai, *Kriminalinės policijos žinios*, 1942 m. spalio 1 d., nr. 18, p. 11.

vagystės. Tai puikiai iliustruoja žurnalisto A. Gražiūno knygoje aprašytas šis atvejis: „Pagaliau atsirado ir visai negirdėtų nusikaltimų. 1942 m. balandžio 8 d. vokiečių ypatingasis teismas nuteisė mirti iš Žygaičių valsčiaus, Balskių kaimo kilusį A. Trijonį. Tokios bausmės jis susilaukė todėl, kada labai pabrangus avalynei, 1941 m spalio mėnesį atkasęs tris kapus, nuavęs numirėliams batus ir parsinešęs namo, norėdamas pats avėti ar parduoti“²⁸⁴.

Sudėtingą aprangos gavimo sistemą papildomai iliustruoja gyventojų patirtys. Ona Navašinskaitė skundėsi, kad Vilniaus 4-tos apylinkės vedėjas 12 d. laikotarpyje jai neišdavė pirkimo leidimo, be to, pirmą kartą atvykus atsiimti leidimo vietoje lapelio rašyto pieštuku – ji turėjo pateikti naują užrašytą rašalu. Pakartotinių vizitų metu vedėjas atsakydavo, kad išrašymui neturįs laiko iki pat 1941 m. gruodžio 12 d., kai pirkimas buvo sustabdytas, bet, anot jos, lenkai leidimus gavo. Skunde užsiminta: „Visai basa esu, nes neturiu batelių, paltu svetimu dėviu, neturiu kojinių ir baltinių“²⁸⁵. Dar vienas atvejis aprašytas Adolfo Kriaučiūno 1943 m. prašyme skirtame Jonišchio valsčiaus paskirstymo punkto vedėjui. Jam reikėjo kostiumo, nes gautas karo pradžioje taip susidėvėjo, jog beveik neliko kuo apsirengti. Pats įsigyti negalėjo, nes vienintelis pajamų šaltinis buvo gaunama alga, todėl atsidūrė tokioje padėtyje, kad negavus kostiumo, iš užimamų sekretoriaus pareigų reikėtų pasitraukti²⁸⁶. Panašūs skirtingi atvejai visoje Lietuvos generalinėje srityje turėjo būti pakankamai dažnai pasitaikanti kasdienio gyvenimo dalis. Vien Rokiškio apskrities mokyklose dėl drabužių ir avalynės trūkumo net pusė mokinių žiemą nelankė pamokų²⁸⁷. Veikiausiai tekstilės trūkumo problema (kaip ir daugelis kitų) buvo ypatingai pastebima didžiuosiuose Lietuvos miestuose. Yra tikimybė, kad šiek tiek pasikeitė gyvenusių kaimuose žmonių aprangos įpročiai, nes už maisto produktus jie vis gaudavo drabužių iš miesto.

Tekstilės deficitas apribojo ne tik buitinius gyventojų pasirinkimus. Tai iliustruoja gydymo įstaigų veikla. Lyginant su kuro trūkumu, šaltiniuose žalą sveikatai patvirtinančių atveju pavyko aptikti ne tiek daug, bet tikėtina, jų pasitaikė irgi nemažas skaičius. Tai aiškiai atspindi Vilniaus klinikų darbo sąlygos. Vilniaus universiteto rektorius ir Medicinos fakulteto dekanas minėjo: „Tūkstančiai kilogramų surinktų baltinių genda, o ligoniai guli nuogi

---

²⁸⁴ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 285.

²⁸⁵ O. Navašinskaitės 1941 m. gruodžio 12 d. skundas Vilniaus miesto Pirkimo skyriaus viršininkui, LCVA, f. R-643, ap. 3, b. 3914, l. 19.

²⁸⁶ A. Kriaučiūno 1943 m. gruodžio 1 d. prašymas Jonišchio valsčiaus paskirstymo punkto vedėjui dėl kostiumo gavimo, LCVA, f. 1624, ap. 2, b. 608, l. 252.

²⁸⁷ Rokiškio apskrities gydytojo pranešimas 1942 m. gegužės 11–12 d. apskričių gydytojų suvažiavimui Kaune, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 223, l. 9.

arba su savo baltiniais vilkėdami ilgą laiką veisia utėles. Prieš prie to, kad I Vilniaus ligoninė kurioje randasi trys minėtos Klinikos [vidaus ligų, akušerinė-ginekologinė, chirurginė] bus ne gydomoji įstaiga, bet infekcijos šaltinis visam Vilniaus miestui²⁸⁸. Nors baltinių atsinešimas galėjo padidinti infekcinių ligų plitimo galimybę, Vidaus ligų klinikoje 1943 m. iš buvusių 80 ligonių, 24 buvo vien tik su savo baltiniais, o iš likusių, nebuvo beveik nei vieno, kuris nebūtų atsinešęs antklodės pagalvės ar kt. Būtino gydymo ligoniai neatsivežusieji savo baltinių gulėjo tiesiog ant čiužinio užsikloję be apvalkalo vilnonėmis antklodėmis. Sunkiems ligoniams 4–6 savaitės baltiniai nebuvo keičiami, panašiai, kaip ir personalo chalatai. Klinikos vedėjo teigimu artėta prie katastrofiškos situacijos, kai gydytis ligoninėje būtų pavojinga²⁸⁹. Dar vieną pavyzdį galima pateikti iš Akušerijos-ginekologijos skyriaus veiklos, kai pacientėms nebuvo pakankamai švarių antklodžių. Jos kartais po gimdymų ar abortų gulėjo tik ant čiužinių. Dezinfekavimas tuo metu nebuvo galimas, todėl ant tų pačių čiužinių vėliau buvo guldomos kitos pacientės²⁹⁰. Pateikti pavyzdžiai iliustruoja Vilniaus gydymo įstaigų darbo sunkumus, tačiau daugiau, nei, tikėtina, panašumų būta ir kituose Lietuvos miestuose²⁹¹.

Galiausiai perėjus prie gyventojų prisitaikymo strategijų, jas išsamiausiai galima atskleisti aprangos pokyčių kontekste. Viename iš tekstų lietuviškoje spaudoje rašyta: „Gyvename tokius laikus, kuomet negalime savo garderobo papildyti įvairiais norimais drabužiais. Tačiau ir dabar noras puoštis nesvetimas moterims. Bet dabar reikia truputį daugiau pakvaršinti galvą, norint elegantiškai atrodyti, neturint kiekvienam reikalui tam tyčia pritaikytų drabužių“²⁹². Viena iš užduočių buvo jau turėtus senus drabužius kuo ilgiau išsaugoti, todėl M. Tamošaitienė moterimis patarė pasisiūti pačių įvairiausių prijuosčių: maisto gaminimui, namų apyvokos darbams, gyvulių šėrimui, karvių melžimui, storiausią daržų ravėjimui, lengvesnę šieno

---

²⁸⁸ Vilniaus universiteto rektoriaus ir Medicinos fakulteto dekanas 1943 m. raštas Vyriausiosios sveikatos valdybos generaliniam direktoriui dėl Vilniaus klinikų, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 28, l. 31.

²⁸⁹ Vidaus ligų klinikų vedėjo 1943 m. sausio 16 d. raštas Vilniaus universiteto Medicinos fakulteto dekanui dėl klinikos darbo sąlygų, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 28, l. 32.

²⁹⁰ Akušerijos ir ginekologijos skyriaus 1943 m. sausio 21 d. pranešimas Vilniaus universiteto Medicinos fakulteto dekanui dėl darbo sąlygų, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 28, l. 33.

²⁹¹ Dokumentuose esama ir daugiau panašių atvejų. Pavyzdžiui, vaikų sanatorija Aukštojoje Panemunėje beveik negalėjo priimti kūdikių, nes nebuvo pakankamai vystyklų: Vaikų sanatorijos Aukštojoje Panemunėje direktoriaus ir Ūkio vedėjo 1942 m. sausio 9 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl baltinių ir kt. trūkumo, KAA, f. R-1035, ap. 1, b. 5, 406.

²⁹² Siūkimės praktiškus drabužius, *Savaitė*, 1942 m. birželio 27 d., nr. 2, p. 39.

grėbimui ir sunkesnę rugių rinkimui. „Daugumai šeiminingų keistai atrodys tokia gausybė prijuosčių, bet tvarkingai ir taupiai šeiminingei toks skaičius yra būtinas“²⁹³. Papildomai drabužių apsaugai buvo galima pasisiūti darbo apsiaustėlių²⁹⁴. Taip pat skirtingi autoriai spaudoje pateikdavo pačius įvairiausius, be to, tikėtina, išbandytus trūkumo palengvinimo patarimus, pavyzdžiui, koku būdu iš dviejų sunešiotų suknelių pasiūti naują: „Pirmausia žiūrime, ar tos dvi medžiagos sudėtos į draugę derinasi. Iš vienos suknelės paimame priekį ir nugarą arba apatinę suknelės dalį (sijonui), o viršutinę – palaidinės dalį su rankovėmis iš kitos suknelės, tada kalnieriuką, rankovėles diržiuką siuvame iš apatinės suknelės dalies medžiagos“²⁹⁵. Tuo tarpu vaikams iš sunešiotų sportinių kojinių buvo galima pagaminti kepuraites²⁹⁶, iš vyriškų dryžuotų marškinių vaikiškas pižamas, o iš senų lininių marškinių išeidavo moteriškos palaidinės, nosinės bei prijuostės. Ne be priežasties bent jau 1943 m. dviejų medžiagų derinys tapo madingas²⁹⁷. Dar išpopuliarėjo drabužių mezgimas²⁹⁸, nes buvo galima naudoti skirtingų spalvų ir rūšių siūlus arba senus drabužius permegzti²⁹⁹. Netgi tarp Kalėdinių dovanų idėjų „Naujosios sodybos“ žurnale gyventojams buvo siūlymas pagaminti vaikui kambarinius batukus iš senos tėčio skrybėlės arba vyrui pasiūti marškinius iš dviejų jau sudėvėtų marškinių³⁰⁰. Be minėtų pasitaikė ir dar išradingesnių inovacijų. Spaudoje atsirado aprašymu kaip mergaitėi suknelę ar palaidinę pasiūti iš padėvėtų storesnio tiulio užuolaidų, vestuvinių veliumų³⁰¹ arba koku būdu drabužių gamybai panaudoti net popierių:

---

²⁹³ „Iš naujų lininių audeklų siuvame namų ruošai prijuostes, iš baltintų pakulinių bei pašukinių audeklų – karvėms melžti, rugiams rinkti, iš maišinių audeklų – kiaulėms šerti, daržams ravėti, iš išdėvėtų, senų drabužių, paklodžių lovatiesių ir kt. – šienui grėbti ir kitiems lengviems darbams“.: A. Tamošaitienė, Prijuostės, *Naujoji sodyba*, 1942 d. liepos 30 d., nr. 7, p. 334.

²⁹⁴ Darbo apsiaustėlis, *Savaitė*, 1942 m. spalio 31 d., nr. 20, p. 398.

²⁹⁵ A. Tamošaitienė, Iš senų drabužių nauji drabužiai, *Naujoji sodyba*, 1941 m. spalio 15 d., nr. 4–5, l. 70.

²⁹⁶ Vaikams kepuraitės iš sunešiotų sportinių kojinių, *Naujoji sodyba*, 1942 m. sausio 15 d. nr. 1, p. 161.

²⁹⁷ Daili išieginė suknelė, *Savaitė*, 1943 m. vasario 6 d., nr. 5, p. 79.

²⁹⁸ „Net ir tos, kurios seniau, beveik, pasididžiavimos sakydavo: nemoku megzti, nemoku siūti, dabar ne be pasididžiavimo giriasi pačios pasiuvančios arba numezgančios saviesiems įvairių drabužių“.: Ruduo artėja, *Savaitė*, 1943 m. rugsėjo 25 d., nr. 38, p. 605.

²⁹⁹ Jau atėjo rudenėlis, *Savaitė*, 1943 m. spalio 30 d., nr. 43, p. 685.

³⁰⁰ M. Tamulaitienė, Praktiškos dovanos Kalėdų šventėms, *Naujoji sodyba*, 1943 m. gruodžio 25 d., nr. 12, p. 293.

³⁰¹ Puošnus vasarinis drabužis, *Savaitė*, 1943 m. birželio 26 d., nr. 25, p. 399.

„Tačiau reikalavimai gimdo išradimus. Ir štai moterys jau ištyrė, kad be kita ko, šiltus drabužius galima pasisiūti iš paprasto laikraštinio popierio. Iš jo galima siūti liemenes, kambarinius batukus, antklodėles ir kt.

Pirmiausia vienas ant kito sudėkite 3–4 laikraščio lapus ir ant viršutinio išpieškite pasirinktą drabužio formą <...>.

Išpieštą formą rūpestingai iškirpkite. Nugara kerpama per vidurį sulenkta <...>.

Tada patieskite formą ant dviejų medžiagų: viršaus ir pamušalo, ir užleisdamos 1 cm išiuvimams, iškirpkite pamušalui medžiaga gali būti plonesnė, paprasta: perkelis, kartūnas ar drobė, viršui reikia paieškoti storesnės ir gražesnės medžiagos <...>.

Baigdamas sujunkite atskiras drabužių dalis: priekį su nugara ir stipriai susiūkite pečius ir šonus <...>³⁰².

4. pav. „Savaitės“ žurnale esančios palaidinių iliustracijos³⁰³.

³⁰² Drabužiai iš popierio, *Savaitė*, 1942 m. spalio 19 d., nr. 19, p. 378–379.

³⁰³ *Savaitė*, 1943 m. kovo 20 d., nr. 11, p. 175. Naudotas atvaizdas iš epaveldas.

Tuo tarpu galvos apdangaluose „[v]ėl atėjo mada dengti galvą gobtuvais. Pasidėjus karui, gobtuvai pasidarė svarbiausi galvos apdangalai“³⁰⁴. 1942 m. Savaitėje rašyta: „Dabar mada vaikščioti vienplaukėm arba su tinkleliu ant galvos. Tačiau vėjuotą šaltesnę dieną ypač kelionėje ar lauke prie darbo jūs turite kuo nors šilčiau pridengti galvą. Patogiausias yra iš medžiagos gabalo padarytas koptūras“³⁰⁵. O dėl problematiško šukų ar plaukų smeigtukų įsigijimo, M. Tamošaitienė siūlė pasigaminti plaukų tinklelius³⁰⁶, kuriuos buvo galima nusimegzti ir per 2–3 val.³⁰⁷

Jau aptarta vokiečių normavimo sistema galiojo ir avalynei. Anot Šiaulių srities komisaro, reikėjo kuo labiau išplėsti medinių batų gamybą, nes odos tiekimas dėl kariuomenės poreikių civiliams gyventojams nebuvo galimas. Mediniams batams gaminti komisaras leido naudoti 180 g odos, kuri turėjo būti pristatyta iš Lietuvos ūkio sąjungos amatų skyrių³⁰⁸. Šiek tiek odos galėjo gauti žalias odas į fabrikus pristatę ūkininkai³⁰⁹. Šie odos panaudojimo principai turėjo galioti ir kitose apskrityse. Jau 1941 m. pabaigoje Odų pramonės trestas dėl avalynės trūkumo fabrikus ragino imtis avalynės su mediniais padais gamybos, o 1942 m. ši veikla įgavo pakankamai plačius mastus³¹⁰.

Dėl avalynės trūkumo net įprastos situacijos tapdavo kur kas labiau komplikotos. Pasitaikydavo, kad dėl drabužių ir ypač batų trūkumo darbininkai atsisakydavo vykti į miško darbus. Kai kurie vyrai į Arbeitsamtą

---

³⁰⁴ A. Tamošaitienė, Gobtuvai, *Naujoji sodyba*, 1943 m. sausio 30 d., nr. 1, p. 16.

³⁰⁵ Neturite skarutės, *Savaitė*, 1942 m. liepos 25 d., p. 118–119.

³⁰⁶ A. Tamošaitienė, Plaukams tinkleliai, *Naujoji sodyba*, 1942 m. rugpjūčio 30 d., nr. 8, p. 361.

³⁰⁷ Mezgimo menas: plaukams tinklelis, *Savaitė*, 1942 m. liepos 4 d., nr. 3, p. 58; Beje, trumpame 1943 m. rugsėjo mėnesio lietuviškos spaudos tekste užsimenama apie potvarkį kirpykloms, kurio pagrindu leidžiamos tik kuklios šukuosenos. Tačiau anot teksto autoriaus (nenurodytas), potvarkio moterys neturėtų išsigąsti, nes kuklią ir tuo pačiu dailę šukuosena galima pasidaryti ir namuose: Karo meto šukuosena, *Savaitė*, 1943 m. rugsėjo 9 d., nr. 35, p. 557.

³⁰⁸ Šiaulių srities komisaro 1942 m. gegužės 29 d. rašto Šiaulių burmistrui ir apskrities viršininkui, ir Telšių, Mažeikių, Tauragės, Kretingos, Raseinių apskričių viršininkams vertimas dėl medinių batų gamybos, LCVA, f. 1757, ap. 1, b. 114, l. 22; Pavyzdžiui, Skaudvilės valsčiaus savivaldybė pranešė, kad buvo 7 klumpių dirbėjai, kurie per mėnesį galėjo pagaminti daugiau kaip 72 poras klumpių: Skaudvilės valsčiaus savivaldybės pranešimas apie klumpių dirbėjus, LCVA, f. 1757, ap. 1, b. 114, l. 15.

³⁰⁹ Pirkimo leidimus odai puspadžiams dėl darbo pobūdžio turėjo kur kas palankesnes galimybes miško kirtėjai bei durpių kasėjai: A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 263.

³¹⁰ *Ibid.*, p. 263.

ateidavo ne tik su netinkama avalyne, bet ir apsvynioję kojas skudurais³¹¹. Galima tik įsivaizduoti kaip suprastėdavo tokių žmonių darbo kokybė ir išaugdavo galimybė susižeisti. Nors itin daug informacijos šiuo klausimu nesama, galima remtis Mašos Rolnikaitės pastebėjimu apie Vilniaus geto vaikų iki žaizdų dėl klumpių nutrintas kojas³¹². Tokio pobūdžio žaizdos galėjo pasitaikyti daugeliui. Be to, galima daryti prielaidą apie padažnėjusius dėl avalynės trūkumo peršalimus. Ypač šaltuoju orų sezonu, nes gauti papildomą avalynę nebuvo paprasta. Tai patvirtina Zenono Blyno dienoraštis: „Vakar atplyšo kairio bato puspadis. Pasirišau virvele, išdažiau ją juodai ir vaikštau. Abu puspadžiai jau kiauri. Kiti batai liko Kaune, bet ir jų puspadžiai prakiurę. O prašymų gauti batus netenkina. Reikia pažinčių“³¹³. Dar vienas pavyzdys išlikęs vargonininko Juozo Janulaičio prašyme Lazdijų apskrities Maitinimo skyriaus vedėjui: „Aš pareiškiu kad nuo karo pradžios per šiuos du metus esu gavęs dėl savęs dvi poras batų vieną porą išėiginių, o kitą darbinių ir jau iš tų batų neliko nei vienos poros, kuriais galima būtų avėti, o pareigas reikia atlikti kiekvieną dieną bažnyčioje ir kitur tai ir aik kad nori basas. Tad maloniai prašau poną vedėją kad per jūsų malonę priskirtumėt man leidimą pirkti batelius“³¹⁴. Panašių prašymų išlikę ir daugiau.

Dar užsimenant apie avalynės trūkumo sušvelninimo alternatyvas, medinis padas galėjo būti dviejų rūšių: iš vienos medžio dalies arba besilankstantis sujunktas odos gabalėliu, o siekus sumažinti medinių padų skleidžiamą garsą, reikėjo prikalti po kulnais ir bato priekyje šiek tiek senos odos arba gumos³¹⁵. Anot A. Tamošaitienės: „Moterys dėvės klumpaitėmis tik tada, kai jos bus gražiai padarytos. Klumpaičių forma turi būti elegantiška ir moderniška. Senoviškas žemaitiškas klumpės moterys dėvės be noro“³¹⁶. Ji dar papildė: „Namų darbo mediniais padais batai tai nėra paprastos, tik aptašytos medpadės – klumpės, bet pats gražiausias apavas, kuris šiuo metu Vakarų Europoje yra labai madingas“³¹⁷. 1942 m. nenurodyto autoriaus tekste rašyta, jog dabartiniu metu priimta vaikščioti su apavu be kojinių

---

³¹¹ 1942 m. rugsėjo 19 d. rašto Marijampolės apskrities viršininko nuorašas dėl pusbačių, LCVA, f. 1362, ap. 1, b. 725, l. 29.

³¹² R. Konstanian-Danzig, *Dvasinė rezistencija Vilniaus gete*, Vilnius, 2006, p. 52.

³¹³ Z. Blynas, *Karo metų dienoraštis...*, p. 444.

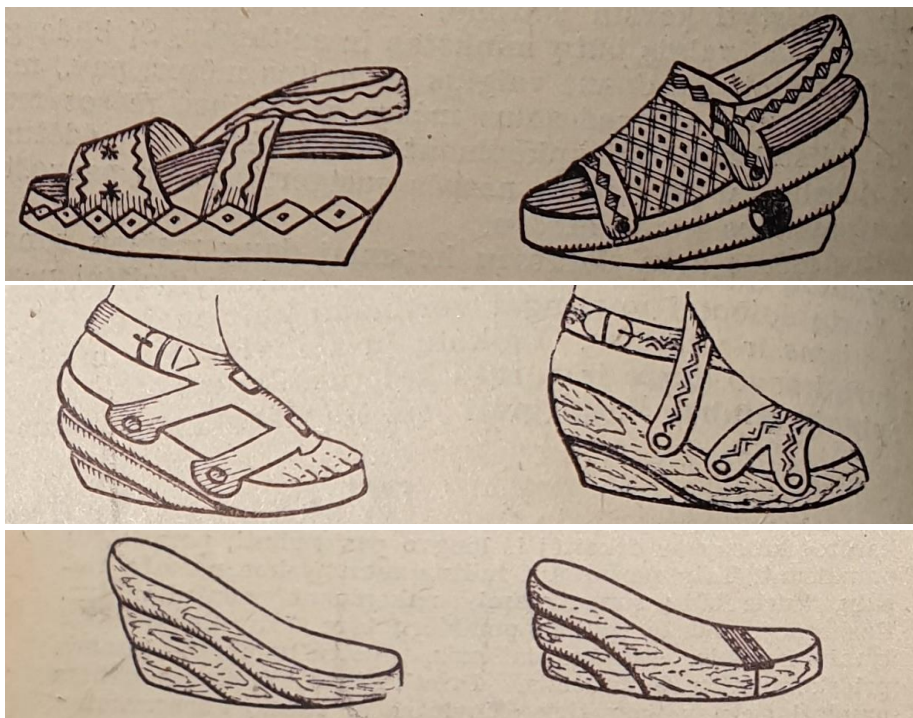
³¹⁴ J. Janulaičio prašymas Lazdijų apskrities Maitinimo skyriaus vedėjui dėl avalynės gavimo, LCVA, f. R-1721, ap. 1, b. 10, l. [nenumuota].

³¹⁵ A. Tamošaitienė, Karo meto apavas ir drabužiai, *Naujoji sodyba*, 1941 m. rugpjūčio 25 d., nr. 1, p. 21.

³¹⁶ A. Tamošaitienė, Moterų klumpaitės, *Naujoji sodyba*, 1942 m. gegužės 20 d., nr. 5, p. 278.

³¹⁷ A. Tamošaitienė, Karo meto apavas ir drabužiai, *Naujoji sodyba*, 1941 m. rugpjūčio 25 d., nr. 1, p. 21.

(*basnirčiomis*). Beje, kojines šeiminkėms irgi teko išmokti pasigaminti pačioms³¹⁸.

5 pav. Klumpaičių iliustracijos esančios „Naujosios Sodybos“ žurnale³¹⁹.

Tekstilės deficitas sąlygojo ekonominės mados plėtojimą. Tikėtina, aprašyti alternatyvūs sprendimų daugiau būdingi mieste gyvenusių žmonių buičiai³²⁰. Vokiečių okupacijos metų šaltiniai leidžia plačiau atskleisti madų pokyčius, bet gyventojų neigiamai paveiktą sveikatą detalizuoti yra sunkiau. Tačiau yra akivaizdu, kad tekstilės trūkumas neigiamai paveikė sveikatos sistemos veiklą, nes kartasi nebuvo galima užtikrinti pilnavertės pacientų

³¹⁸ Kojinės iš siūlų likučių, *Savaitė*, 1942 m. rugpjūčio 15 d., nr. 9, p. 179; Gavus leidimą įsigyti naujas kojines spaudoje patarta nepradėti jų nešioti pirmiausia nesutvirtinus greitai plyšančių vietų: Būkime praktiškos šeiminkės, *Savaitė*, 1942 m. spalio 10 d., nr. 17, p. 338.

³¹⁹ A. Tamošaitienė, Moterų klumpaitės, *Naujoji sodyba*, 1942 m. gegužės 20 d., nr. 5, p. 278.

³²⁰ A. Tamošaitienės teigimu, naminė „kaimo audinių pramonė“ karo metu palyginus su miestu buvo kur kas geresnėje padėtyje. „Atėjo laikas, kada ne miestas, o kaimas nustato visam kraštui drabužių madą“.: A. Tamošaitienė, Atėjo naminių drabužių mada, *Naujoji sodyba*, 1941 m. lapkričio 15, nr. 6, l. 97.

priežiūros. Beje, jau aptartas kuro trūkumas irgi buvo svarbus, nes pasitaikydavo, kad neveikdavo skalbyklos.

2.4. Skalbimo priemonės ir jų alternatyvos

Skalbimų priemonių, kurios buvo normuojama prekė³²¹, nepakako miesto ir kaimo gyventojams, o viena pagrindinių tai lėmusių priežasčių – nutrūkęs riebalų importas³²². Todėl reikėjo išnaudoti vietines riebalų surinkimo priemones. Rytų okupuotoms sritims ministro 1942 m. balandžio 24 d. įsako pagrindu, Lietuvoje nuo 1942 m. spalio 15 d. drausta kaulus naikinti, sudeginti, išmesti arba kitaip nepanaudoti pramoniniais tikslais. Jie turėjo būti pristatomi į oficialias surinkimo įstaigas³²³, bet daugelis įmonių tinkamų dvėsėlienės lydymo pritaikymui karo metais neveikė³²⁴. 1943 m. lietuviškos spaudos duomenimis, iš viso buvo numatyta (konkretūs iniciatoriai nenurodyti) steigti 50 riebalų tirpyklų iš kurių 20 jau veikė. Per mėnesį jos vidutiniškai apdorodavo 25 000 kg riebalų iš kurių galėtų gautis apie 2,5 mln. muilo gabalėlių. Labiausiai tikėtina, vokiečių pareigūnų sprendimu, iš viso Lietuvos generalinėje srityje numatyta įrengti 6 dvėsėlienės apdirbimo įmones iš kurių dvi 1943 m. rugpjūtį jau veikė³²⁵.

Viename iš savo raštų generalinis komisaras, užsiminė, kad ūkininkai Lietuvoje pristatinėti kritusius gyvulius nepratę, todėl muilo premijos galėjo tapti paskatinimu. Nors komisaras paminėjo gyvenusius kaime, šis įprotis

---

³²¹ Pavyzdžiui, 1942 m. vasarį Lietuvos generalinės srities gyventojai (išskyrus Vilniaus miestą ir sritį, nes ten išleistas atskiras potvarkis) turėjo gauti po 1 pakuotę skalbimo miltelių, gabalą branduolinio muilo (80 g), standartinio tualetinio muilo, 100 g žalio muilo. Gyventojai gaudavo ne visus išvardintus produktus, bet vieną iš jų. Higienos priemonės dalintos pagal maisto kortelių kuponus. Panašu, kad jis ne visada būdavo tinkamos kokybės, nes pasitaikė skundų, kad išduodamas muilas tepa baltinius: Rokiškio apskrities gydytojo pranešimas 1942 m. gegužės 11–12 d. apskričių gydytojų suvažiavimui Kaune, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 223, l. 8.

³²² Vienu svarbiausių šaltinių tapo kritusių naminių gyvulių kūnai. Lydymų punktų įrengimui buvo reikalingi 100–1500 l talpos katilai. Taigi apskričių viršininkai turėjo pranešti apie šio pobūdžio įmones ir jose esančius katilus: Tiekimo ir paskirstymo įstaigos, Chemijos skyriaus viršininko bei Pramonės valdybos valdytojo 1942 m. birželio 23 d. raštas dėl gyventojų aprūpinimo skalbimo priemonėmis, LCVA, f. 1757, ap. 1, b. 94, l. 1.

³²³ 1942 m. spalio 15 d. potvarkis dėl kaulų suėmimo ir apdirbimo, LCVA, f. R-969, ap. 2, b. 5, l. 244.

³²⁴ Tiekimo ir paskirstymo įstaigos, Chemijos skyriaus viršininko bei Pramonės valdybos valdytojo 1942 m. birželio 23 d. raštas dėl gyventojų aprūpinimo skalbimo priemonėmis, LCVA, f. 1757, ap. 1, b. 94, l. 1.

³²⁵ Vilniaus kronika: Įsteigta Krašto Ūkio Įmonė gyvulių kūnui sunaudoti, *Naujoji Lietuva*, 1943 m. rugpjūčio 10 d., nr. 185, p. 4.

nebuvo būdingas ir miestui³²⁶. Daugeliui Lietuvos gyventojų tai buvo galimybė formuotis naujam kasdienio gyvenimo įpročiui. Didžiausia 5 kg muilo premija numatyta už 100 kg kritusio gyvulio svorį³²⁷. Viena iš pridėtų kritusių gyvulių sąrašų, minima, kad Jonas Aleksandravičius už arklį gavo 54 muilo gabaliukus, Juozas Grigonis už kiaulę 36 ir pan.³²⁸ Paskirų šaltinių duomenimis pakankamai sunku nustatyti realią riebalų tirpinimo punktų įtaką gyventojų buičiai. Galbūt trūkumas sumažintas, bet jis vis vien išliko. Vieno iš punktų veikla detaliai aprašyta nežinomo autoriaus lietuviškos spaudos straipsnyje:

„Į didįjį katilas įverstas lavonas ir kitokios jo dalys, bendrai kasdien susidaranti didelės skerdyklos atmatos pradedamos kaitinti daugiau kaip 160° perkaitintu garu. Po to į katilą įleistas maišymo įrengimas, kurio vamzdžiais taip pat be paliovos eina perkaitintas garas, maišo visą katilo turinį, apie 2,000 kg tol, kol viskas suverda ir pagaliau išdžiūsta, taip kad po kelių valandų pasilieka tik išdžiūvusi ruda masė, kurioje vienur kitur dar kyšo koks didesnis sąnarys. Visi kiti kaulai nuo karščio ir nuolatinio maišymo visiškai susmuko. Patyręs katilo prižiūrėtojas tiksliai žino, kada viskas gatava. Maišytuvai išjungiami, atidaromas vožtuvas katilo apačioje ir katilo turinys išskrenta į didelį kubilą. Kvapo beveik jokio nėra <...> Katilo turinys, atidarius presą, pasirodo esąs didelė, apvali, tamsiai rudos spalvos kieta išspauda, iš kurios beveik negalima suprasti, kad prieš kelias valandas čia būta arklių, raguočių, kiaulių ar skerdyklos atmatų“³²⁹.

Prieš pereinant link gyventojų prisitaikymo strategijų detalizavimo, kaip ir kitose dalyse, trumpai yra išskiriama sveikatos įstaigų padėtis. Muilo išdavimas medicinos personalui bei gydymo įstaigoms vokiečių buvo detaliai reglamentuotas³³⁰. Esminė problema buvo ta, kad skalbimo priemonių trūko.

---

³²⁶ „1941 mt. gruodžio mėn. 4 dn. buvo paskelbtas Pono Vilniaus Miesto Srities Komisarų potvarkis nr. 16, pagal kurį Vilniaus miesto gyventojai įpareigojami visus turimus kaulus pristatyti į atitinkamas kaulų surinkimo vietas. Pastebėta, kad gyventojai pilnai nevykdo minėto potvarkio ir neatlieka pilno kaulų surinkimo“.: Vilniaus miesto burmistro K. Dabulevičiaus 1942 m. vasario 27 d. pranešimas dėl kaulų surinkimo, LCVA, f. R-643, ap. 3, b. 3911, l. 83.

³²⁷ Generalinio komisaro nuorašo vertimas Maisto įmonei dėl kritusių gyvulių, LCVA, f. R-1739, ap. 1, b. 27, [nenumuota].

³²⁸ Verzeichnis der Personen, die für gefallene Tiere Seife erhalten haben, LCVA, f. R-1739, ap. 1, b. 2, [nenumuota].

³²⁹ Apsilankymas gyvulių kūnų sunaudojimo įstaigoje, 1943 m. rugpjūčio 21 d., nr. 195, p. 4.

³³⁰ Generalinio komisaro potvarkyje, nustatyta, jog gydytojai turintys leidimus dirbti privačiai, kiekviena mėnesį turėjo teisę gauti 1 gabalėlį branduolinio muilo ir 250 g skalbimo miltelių. Paprastai ligoninės bei apskričių ir miestų gydytojai tualetinį ir skalbiamą muilo turėjo gauti per Vyriausiosios sveikatos valdybos Sveikatos reikalų ir Tautos globos skyrių: 1941 m. raštas Pirmajam ir Vidaus reikalų generaliniam

Anot Vilniaus universiteto Medicinos fakulteto Chirurginės klinikos vyresniojo asistento: „Muilo reikalas yra labai opus. Gauname labai mažą kiekį, kuris yra suvartojamas operacinėje ir tvarstomose salėse. Stacionariųjų ligonių švarai palaikyti negaunama visai muilo“³³¹. Apie šią problemą 1944 m. rašė ir pats Vilniaus miesto gydytojas³³². Tuo tarpu Zarasų apskrities ligoninė buvo gavusi iš Žemės ūkio kooperatyvo 10 kg žalio muilo, kuris naudotas ligoniams ir personalui rankoms nusiplauti, tačiau reikėjo dar papildomai 30 kg muilo, nes „[y]ra tokių ligonių, kurių baltinius ir patalą reikia dažnai skalbti, kas reikalauja nemažai muilo“³³³. Galima tik spėti kiek dar išlikę panašaus pobūdžio raštų, tačiau jie nukreipia link bendros išvados, kad įprasti veiksmai pradėdant nuo paprasčiausio rankų nusiplovimo iki ligonio priežiūros, tapo kur kas sunkiau įgyvendinami. Be to, gyventojams už tai atsakingų institucijų išduodamas muilas būdavo ne visada tinkamos kokybės ir netgi galėjo sukelti odos ligas³³⁴.

Ši muilo trūkumo situacija gyventojus vertė ieškoti papildomų alternatyvių sprendimų. Žemės ūkio rūmų leidinyje „Kur švara ten sveikata“ rašyta: „Iki karo skaitėsi ta tauta kultūringesnė, kuri daugiau sunaudoja muilo. Karo metu turi būti kitaip: kultūringesni tie žmonės, kurie su mažu muilo kiekiu sugeba tinkamai apsišvarinti. Šiuo metu naudokime pelenų šarmą,

---

tarėjui bei Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl tualetinio ir skalbiamo muilo išdavimo, KAA, f. R-1038, ap. 1, b. 1, l. 14; Galutiniame Reicho komisaro Rytų kraštui nutarime nustatytos šios skalbimo priemonių išdavimo normos: apskričių ir miestų gydytojams išduodama 1 vnt. branduolinio muilo (Schwimmseife) ir 250 g skalbimo miltelių (Waschpulver). Ligoninėms, sanatorijoms, dispenseriams ir gimdymo namams vienai užimtai lovai 1083 g skalbimo miltelių bei 8 operacijoms 1 vnt. (200 g) branduolinio muilo. Tai tik keli pavyzdžiai, dokumente muilo išdavimas skirtingoms institucijoms detalizuotas kur kas labiau: B. Matuliono 1942 m. liepos 21 d. raštas dėl naujų nurodymų gydomųjų įstaigų muilo aprūpinimo klausimu, KAA, f. R-1035, ap. 1, b. 5, l. 169.

³³¹ Vilniaus universiteto Medicinos fakulteto Chirurginės klinikos vyresniojo asistento 1943 m. sausio 21 d. raportas Vilniaus universiteto Medicinos fakulteto dekanui dėl klinikos darbo sąlygų, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 28, l. 34.

³³² Vilniaus miesto gydytojo 1944 m. balandžio 14 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai apie stacionarias gydymo įstaigas, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 333, l. [nenumuota].

³³³ Zarasų apskrities ligoninės vedėjo bei Ūkio reikalų vedėjo 1942 m. sausio mėn. raštas Zarasų apskrities viršininkui dėl muilo poreikio, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 162, l. 1.

³³⁴ „Dėl vistiklų pusė bėdos – galima ir su šarmu išmazgoti, bet su tuo vadinamu tualetiniu muilu, jokių būdų negalima prausti kūdikio, nes galima gauti odos ligas, kurioms dabar gydyti nėra vaistų <...> Reiktų būtinai kūdikius aprūpinti muilu, nes barzdoms skusti muilo atsirado, tai tokio pat muilo galima duoti ir kūdikiams prausti“.: Rokiškio apskrities gydytojo pranešimas 1942 m. gegužės 11–12 d. apskričių gydytojų suvažiavimui Kaune, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 223, l. 9.

muilažoles, smulkų smėlį ir kitas švarinančias priemones³³⁵. Deficitinė situacija leido atsirasti iki tol nebūdingoms situacijoms. Pavyzdžiui, Panevėžio kirpykloje buvo toks skelbimas: „Be muilo neskutama“ – norėjusiems nusiskusti barzdą reikėjo muilo atsinešti patiems³³⁶. O Vilniaus halės turguje: „Šiomis dienomis viena moterėlė vietoj muilo nusipirko medžio gabaliukus muilu apteptus“³³⁷. Ne be priežasties muilo ir skalbimų priemonių trūkumas spręstas pačiomis įvairiausiomis priemonėmis: skalbimas pelenų šarmu, kaštonais, tulžimi ir kt.³³⁸ Nors ne visada pavykdavo³³⁹, kartais gyventojai bandydavo muilą pasigaminti patys:

„Muilui virti vietoje vadinamo muilo akmens, kurio man nepavyko gauti, ėmiau pelenų šarmą. Šarmą paruošiau iš beržinių ir alksninių malkų. Vakare du kibirus pelenų užpyliau vienu kibiru karšto vandens. Iš ryto šarmą nukošiau per drobę. Šarmo stiprumą išmėginau nevirtu kiaušiniu – jei į šarmą įmerkta kiaušinis plaukia paviršiu, tai šarmas gero stiprumo, jeigu grimsta į dugną, tai per silpnas

Muilą viriau iš žarnų ir taukų likučių, 1 kilogramui imant 2,5 – 3 litrus šarmo. Pelenų šarmą supyliau į katilėlį, įdėjau taukų likučius ir viriau apie 2 valandas. Po to katilėlį nukėliau, padėjau sustingti, ir tada supiausčiau gabalais.

Muilo virimo laiką nustačiau taip. Įpyliau į lėkštę nedaug muilo masės, išnešiau šaltin ir stebėjau, kaip muilas sustingsta. Kada muilas nesustingdavo, į masę primaišydavau dar nedaug šarmo ir viriau toliau.

Pažymiu, kad su pelenų šarmų pagamintas muilas išėjo labai minkštas. Gerai tinka skalbimui ir rankoms plauti. Iš 1 kg taukų likučių išėjo 2,0 – 2,2 kg muilo.

---

³³⁵ A. Ambraziejūtė-Steponaitienė, et al., Kur švara – ten sveikata, Kaunas, 1942; Šis Žemės ūkio rūmų leidinys publikuotas net 160 tūkst. egzempliorių tiražu: G. Jankevičiūtė, L. Laučkaitė-Surgailienė, *Okupacijos realijos: Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų Lietuvos plakatai/The reality of occupation: Posters in Lithuania During World War I and World War II*, Vilnius, 2014, p. 191.

³³⁶ Be muilo neskutama, *Panevėžio apygardos balsas*, 1942 m. rugsėjo 12 d., nr. 33, p. 6.

³³⁷ Vilniaus kronika: Pirko muilą, o nupirko medžio gabalą, *Naujoji Lietuva*, 1942 m. lapkričio 27 d., nr. 281, p. 4.

³³⁸ Br. Šimkevičienė, Kaip skalbti be muilo, *Naujoji sodyba*, 1943 m. kovo 25 d., nr. 4, p. 91; Dėmių iš drabužių šalinimas galėjo būti atliekamas naudojant pakankamai skirtingas priemones. Riebalų dėmės galėjo būti šalinamos naudojant benzina, spiritą, amoniaką, terpentina. Rūdžių dėmės galėjo būti šalinamos su valgomąja ar citrinos druska bei pasukomis. Rašalo dėmės šalintinos praskiestu actu, rūgusių pienu, citrinos rūgštimi, o deguto ir smalos dėmės žibalu, kiaušinio tryniu, nesūdytu sviestu, benzinu, terpentinu: Žieminiai drabužiai vasarą, *Savaitė*, 1942 m. liepos 18 d., nr. 5, p. 98.

³³⁹ „...muilą dirbome – neišėjo [iš] 500 gr. akmenėlio, 17 ltr. vandens ir 4 kg. mėsgalių, virinome 7 val. bet nestingsta, riebalai sau, vanduo sau“.: J. Naviko dienoraštis, 1942 m. vasario 13 d., VRVA, f. 2354, ap. 1, b. 14, l. 46.

Taip aš viriau muilą iš pelenų šarmo, bet tuo nenoriu pabrėžti, kad visos šeiminkės laikytųsi mano nurodyto šarmo bei taukų svorio ir saiko. Pavyzdžiui, mano kaimynė į pelenus, dar prieš užpilant juos karštu vandeniu, pridėjusi 1 kg negesytų kalkių miltų. Gavo visai stangrą muilą. Ji ilgiau laikė šarmą nekoštą – košė tik po 24 valandų. Ir šarmo šiek tiek mažiau terekėję. Būtų gera, kad savo patyrimus paskelbtų ir kitos šeiminkės³⁴⁰.

Be minėtų skalbimo priemonių trūkumo sukeltų problemų buityje, dalies užkrečiamų ligų stabdymas taip pat tapo komplikuotas, ypač, kai vokiečių ir lietuvių pareigūnų įsakai reikalavo nuolatinio asmeninės higienos bei gyvenamosios aplinkos švaros palaikymo. Aprašytos skirtingos su aprūpinimu susijusios problemos turėdavo neigiamos įtakos gyventojų sveikatingumui, tačiau apsirūpinimo maistu klausimas veikiausiai buvo dar aktualesnis.

---

³⁴⁰ Kaip viriau muilą be akmenėlio, *Naujoji sodyba*, 1942 m. vasario 15 d., nr. 2, l. 177; Remiantis Lietuvos istorijos instituto etnografinių ekspedicijų medžiaga, muilą skirtą veido prausimui virdavo iš kiaušinių bei muilinės druskos. Jis nebuvo gaminamas tik jau po Antrojo pasaulinio karo, kai jo buvo galima nusipirkti: Rozalijos Baranauskaitė prisiminimai. Duomenis užrašė Dalia Pipaitė, 1993 m. birželio 29 d., LII, f. 73, b. 1738, l. 5.

3. GYVENTOJŲ MITYBA

Antrojo pasaulinio karo metais skirtingų išteklių (įskaitant maisto produktus) trūkumas buvo aktualus nuo Prancūzijos iki Rusijos bei nuo Norvegijos iki Graikijos³⁴¹. Apie 20 mln. žmonių gyveno pusbadžiu, o tiesiogiai nuo badavimo galėjo mirti apie milijonas žmonių³⁴². Vienu iš pagrindinių okupuotas visuomenės vienijusiu bruožų tapo maisto trūkumas³⁴³. Tuo tarpu nacistinei Vokietijai apsirūpinimas reikiamas ištekliais išliko vienu iš pagrindinių prioritetų siekiant pergalės. Vadovaujantys nacionalsocialistų pareigūnai prisimindami Pirmojo pasaulinio karo pamokas, manė, kad pralaimėta kova dėl maisto nulėmė ir patį Vokietijos pralaimėjimą. Be to, medikai perspėjo, jog maisto trūkumas Pirmojo pasaulinio karo metais esą sąlygojo vėlesnės kartos rasinį suprastėjimą. Todėl dar 1939 m. vasarį A. Hitleris kreipėsi į Vermachto karininkus, pareikšdamas, kad maisto klausimas turi būti sprendžiamas užimant naujus kraštus³⁴⁴. Lietuva nebuvo išimtis. Okupuotų kraštų ištekliai irgi turėjo prisidėti prie nacistinės Vokietijos karinių tikslų įgyvendinimo³⁴⁵.

Dar vienas akivaizdus Antrojo pasaulinio karo metais skirtingas šalis vienijęs bruožas – maisto normavimas³⁴⁶. Lietuvoje po 1941 m. liepos pabaigoje išigaliojusios vokiečių civilinės valdžios, maisto kortelės įvestos 1941 m. lapkričio 10 d. Gyventojai buvo suskirstyti į dvi grupes: galinčius apsirūpinti ir tuos, kuriuos aprūpindavo viešosios įstaigos³⁴⁷. Normuojamas prekes Lietuvos generalinėje srityje kontroliavo Tiekimo ir paskirstymo įstaiga, kurios vienas iš padalinių buvo Maitinimo valdyba. Dar veikė maitinimo ir ūkio įstaigos turėjusios savo skyrius miestuose bei apskrityse. Jų padaliniai buvo paskirstymo punktai (miestuose ir valsčiuose) išduodavę maisto korteles³⁴⁸. Lietuvos generalinėje srityje aprūpinimo maistu sistemoje atskiras dalis užėmė Kauno ir Vilniaus miestai bei Kauno, Vilniaus, Šiaulių,

---

³⁴¹ T. Tönsmeier, Supply situations: national socialist policies of exploitation and economies of shortage in occupied societies during World War II. In: *Coping with hunger and shortage under German occupation in World War II*, Springer, 2018, p. 3.

³⁴² J. Brozek, Psychology of human starvation and nutritional rehabilitation, *The scientific monthly*, 1950, vol. 70, no. 4, p. 270; Kitais duomenimis (kažin ar patikimais) nuo badavimo mirė apie 20 milijonų žmonių: L. Collingham, *Taste of war: World War II and the battle for food*, New York, 2012, p. 1.

³⁴³ T. Tönsmeier, P. Haslinger, Fighting hunger, dealing with shortage..., p. xx.

³⁴⁴ T. Tönsmeier, Supply situations..., p. 3–6.

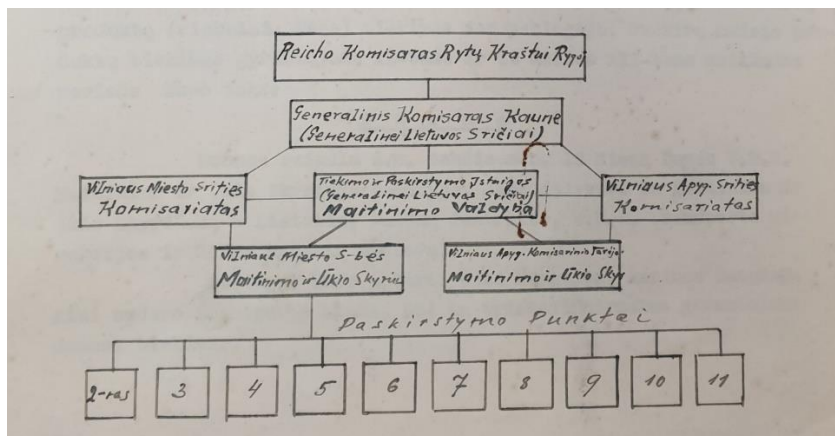
³⁴⁵ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva...*, p. 313.

³⁴⁶ T. Tönsmeier, P. Haslinger, Fighting hunger, dealing with shortage..., p. lvi–lvii.

³⁴⁷ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 247.

³⁴⁸ *Ibid.*, p. 248.

Panevėžio apygardos. Visi jie turėjo Maitinimo ir ūkio skyrius su paskirstymo punktais³⁴⁹.

6 pav. M. Vanago pranešime apie Vilniaus gyventojų mitybos situacija esanti maitinimo struktūros schema³⁵⁰.

3.1. Mityba miestuose

Maisto trūkumas tiek Lietuvoje, tiek kitose okupuotose šalyse geriausiai matėsi didžiuosiuose miestuose³⁵¹. Lietuvoje vienas iš tai nulėmusių veiksnių – sumažėjusi apyvarta, nes nutrūko prekybiniai ryšiai su Vakarų Europa. Dar prekybą trikdė susisiekimo priemonių ir prekybininkų trūkumas, kurių daugumą sudarė žydai³⁵², o maisto kortelių normos buvo per mažos ir net jose esančios normos kartais neišduodamos³⁵³. Tuo tarpu vokiečiai buvo kur kas geresnėje padėtyje, nei likę vietos gyventojai³⁵⁴. Jų statusas ypač tapo

³⁴⁹ Nežinomo autoriaus sudaryta Lietuvos generalinės srities maitinimo struktūros schema, LCVA, f. R-620, ap. 1, b. 298, l. [nenumuota].

³⁵⁰ LCVA, f. R-620, ap. 1, b. 298, l. [nenumuota].

³⁵¹ Remiantis J. Braslausku, Lietuvos miestuose „[y]pač prastai vertėsi darbininkai: darbo užmokestis negalėjo jiems garantuoti net pragyvenimo minimumo. Kiek geresnė buvo pramonės tarnautojų socialinė padėtis. Amatininkų padėtį nacių okupacijos metais labiausiai sunkino dideli mokesčiai ir pagalbinių darbininkų trūkumas, taip pat gamybos priemonių ir žaliavų stoka“.: J. Braslauskas, Gyventojų aprūpinimas ir kasdienis gyvenimas..., p. 47

³⁵² 1941 m. *pro-memoria* apie prekybos padėtį Lietuvoje vokiečių okupacijos pradžioje, LCVA, f. R-969, ap. 2, b. 118, l. 244.

³⁵³ K. Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais*, disertacijos mašinraštis, Vilnius, 1970, LMAVB RS, f. 26-1475, p. 221.

³⁵⁴ Kauno miesto burmistras Kauno miesto komisaro prašė, jei lietuviams negalima maisto normų padidinti iki tokių kokias gauna vokiečiai, kad nors būtų gaunama

pastebimas Kaune. Čia vokiečiai turėjo atskirus kino teatrus, maisto parduotuves, restoranus, vokiečių prekybos rūmus ir kt. tuo sukeldami tarp vietinių nepasitenkinimą³⁵⁵. Prie riboto maisto asortimento parduotuvėse prisidėjo ir pavienių vokiečių karių savivaliavimas, kai jie nesumokėję pasiimdavo prekių³⁵⁶. Veikiausiai tokia padėtis susiklostė, nes Kaunas buvo vokiečių administracijos centras Lietuvoje. Kauno kasdienio gyvenimo sąlygos dėl itin gausaus vokiečių skaičiaus neturėjo sutapti su daugeliu Lietuvos miestų. Nors maisto trūko visoje Lietuvoje, bet miesteliuose vokiečių kontrolė nebuvo tokia ženkli. Minėtas rasine nacių politika paremtas maisto normavimas pastebimas ir kituose okupuotuose kraštuose³⁵⁷. Jis Šiaurės ir Vakarų Europoje, priešingai nuo Rytų Europos, nebuvo toks ryškus³⁵⁸.

Maisto produktai	Normos lietuviams (g)	Normos vokiečiams (g)
Duona	1700	3500
Mėsa	250	1,350
Sviestas		250
Cukrus	150	250
Miltai	300	700
Kruopos	150	250
Sūris		100
Druska	50	125

1 lentelė. Savaitinė maisto 1941 m. rugsėjo 15 d. norma Kaune lietuviams bei vokiečiams³⁵⁹.

nurodytos maisto kortelių normos: Kauno miesto burmistro 1943 m. sausio 19 d. raštas Kauno miesto komisarui dėl miesto gyventojų aprūpinimo, LCVA, R-969, ap. 2, b. 4, l. 2.

³⁵⁵ V. Uždavinių tekstai apie Antrojo pasaulinio karo įvykius: „Kaunas“, 1943 m. liepos 24 d.: LMAVB RS, f. 183-585, l. 27.

³⁵⁶ 1941 m. Lietuvos laikinosios vyriausybės *pro memoria* dėl vokiečių karių savivaliavimo ir Kauno miesto gyventojų aprūpinimo, LCVA, f. R-496, ap. 1, b. 1, l. 3.

³⁵⁷ J. Kochanowski, Black market in the General Government 1939–1945: survival strategy or (un) official economy? In: *Coping with hunger...*, 2018, p. 29.

³⁵⁸ T. Tönsmeier, P. Haslinger, Fighting hunger, dealing with shortage..., p. xliv.

³⁵⁹ Dokumente 1,900 g duonos norma išbraukta ir pakeista 1,700 g. Mėsos 200 g pakeista į 250 g. Sviesto 100 g visiškai išbraukta. Cukraus 50 g pakeista į 150 g, o miltų iš 400 g į 300 g. Sudaryta pagal Lietuvos laikinosios vyriausybės 1941 m. *pro*

Darbo ir socialinės apsaugos generalinio tarėjo „[Jono] Paukščio tvirtinimu, jau pirmaisiais okupacijos metais miestų gyventojai pagal korteles galėdavo gauti tik 36–37 % normuotų prekių“³⁶⁰. Jei šie duomenys bent dalinai atitiko realybę, akivaizdu, kad reikiamas kalorijų kiekis nebuvo gaunamas. Vidutiniškai Lietuvoje suaugęs vyras kasdien suvartodavo 3353 kalorijas, todėl B. Matulionio apskaičiavimu, vidutinis maisto davinys turėtų sudaryti 2743 kal. Kreipdamasis į generalinį tarėją maisto normų padidrinimo klausimu, jis rėmėsi vokiečių mokslininko Makso Rubnerio apskaičiavimais, jog žmogui vidutiniškai reikia gauti 2700 kal., o kauniečiai pagal korteles iš maisto produktų gaudavo tik 1104,8 kal.³⁶¹ Tai buvo vienas iš daugelio lietuvių pareigūnų bandymų kreiptis į vokiečių vadovybę siekus didesnių maisto davinių kiekių, kurie veikiausiai nesukeldavo ženklių pokyčių. Finansų generalinis tarėjas Jonas Matulionis prisiminė, kad „Vokiečiai motyvuoja, kad esą sunku jį padidinti, nes kaimas neišpildąs savo prievolių, o antra, frontas turįs būti aprūpintas maistu pirmon eilėn. Pagaliau dar primeta, kad esanti maisto spekuliacija“³⁶². B. Matulionio teigimu, kalorijų deficitas tapo sunkiai išlyginimas, kai žmonės negalėjo nusipirkti žuvies, vaisių, konservų, o vien bulvės ar kitos daržovės kalorijų trūkumo negalėjo pakeisti (reikėtų suvalgyti 2360 g bulvių ar beveik 7 kg morkų). Vaikams nebuvo baltos duonos, sviesto, kiaušinių, o pieną gaudavo irgi ne visi, be to, jį išduodavo nereguliariai. Vaikų ligų specialistų darbas tapo ypač komplikuoatas, kai reikėdavo paskirti dietinio maitinimo režimą. Vėl remiantis B. Matulioniu, jis minėjo, kad: „Nepakankamas gyventojų mitimas man išmuša kovos ginklus iš rankų, nes nedavalgymas – atsparumo epidemijoms mažinimas. Ne dovanai sakoma, dėmėtoji šiltinė tai bado šiltinė (*Hungertyphus*)“³⁶³. Kauno miesto gydytojo 1942 m. pranešime, konstatuota, kad miesto mitybos situacija yra pablogėjusi. Maisto stoka labiausiai neigiamai paveikė vargingiausiai gyvenančių sluoksni ir kiek mažiau labiau pasiturinčius. Gydytojas užsiminė ir apie prastą kūdikių mitybos situaciją, nes jie visiškai negaudavo sviesto. Dar nepakako baltos duonos ir manų kruopų: „...o pagaliau, jau priėjo prie to, kad ištisą savaitę nėra

---

memoria dėl lietuvių ir vokiečių maisto davinių skirtumo, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 272, l. 13.

³⁶⁰ K. Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje...*, p. 221.

³⁶¹ B. Matulionio raštas Pirmajam ir Vidaus reikalų generaliniam tarėjui dėl normuojamų produktų Kauno miesto gyventojams kiekio padidrinimo, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 37, l. 49.

³⁶² J. Matulionis, *Neramios dienos*, Toronto, 1975, p. 34.

³⁶³ B. Matulionio 1942 m. vasario 2 d. nuorašas Kauno generaliniam komisarui dėl gyventojų mitybos, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 146, l. 587–588.

gavę saldaus karvės pieno³⁶⁴. Pieno trūko ir Vilniuje gyvenusiems vaikams³⁶⁵. Iki karo per dieną Vilniaus miesto gyventojai pieno suvartodavo apie 25 000 – 30 000 l per dieną³⁶⁶, o 1943 m. gruodžio mėn. duomenimis Pienocentro gaunamo pieno kiekio nepakako net Vermachto ligoninėms ir vokiečiams³⁶⁷. Pagal kunigą Povilą Dogelį, Pienocentro nustatytas normos vokiečiai atmetė, norėdami, kad ūkininkai jo pasilikytų tik savo poreikiams, o likusį atiduotų. Dėl to ūkininkai pieno pristatydavo labai mažai. Jo neužtekdavo nei vokiečiams, nei lietuviams³⁶⁸. Kauno miesto burmistras kreipdamasis į Kauno miesto komisarą dėl miesto gyventojų aprūpinimo rašė: „<...> buvo ne vienas atsitikimas, kad tarnautojai, dirbdami įstaigoje, dėl didelio organizmo nusilpnėjimo alpsta ir griūva nuo kėdžių. Todėl mane nestebina taip žymus jų sergančių skaičius. Nei vienas iš jų nei pusės žodžio nesako dėl padidintų darbo valandų, bet mane atsilankė jau kelios jų delegacijos prašydamos pagelbėti jų aprūpinime maistu, nes iš tikro, kurie neturi giminių ar pažystatų kaime, tiesiog badauja“³⁶⁹. J. Braslauskas pastebėjo, kad vokiečių okupacija galėjo paveikti darbininkų bei tarnautojų mirtingumo išaugimą³⁷⁰. Tai patvirtinti konkrečiais faktais sudėtinga, bet prasta apsirūpinimo maistu miestuose padėtis akivaizdi. Kauno miesto gydytojo apibendrinimu, prasta mitybos situacija lėmė: sunkius viduriavimus (net žiemą ir pavasarį), suliesėjimą, mažakraujystę, distrofijas, mažą atsparumą ligoms, krito naujagimių svoris, o prastas motinų maitinimasis neigiamai sąlygojo naujagimių fizinių stovi³⁷¹. Panašios tendencijos turėjo vyrauti ir Vilniuje. Ne be priežasties jame dėl maisto stygiaus gausėjo

---

³⁶⁴ Kauno miesto gydytojo pranešimas 1942 m. gegužės 11–12 d. apskričių ir miestų gydytojų suvažiavimui, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 223, l. 24.

³⁶⁵ Vyr. kontrolieriaus M. Vanago 1943 m. vasario 4 d. pranešimas Administracinės kontrolės Vilniaus skyriaus vedėjui apie Vilniaus miesto civilių gyventojų maitinimo struktūrą ir faktinę maitinimo padėtį, LCVA, f. R-620, ap. 1, b. 298, l. [nenumeruota].

³⁶⁶ Vilniaus skyriaus Pienocentro direktoriaus 1942 m. lapkričio 25 d. žinios apie Vilniaus miesto gyventojų aprūpinimą pienu, LCVA, f. R-620, ap. 1, b. 298, l. [nenumeruota].

³⁶⁷ Vilniaus miesto Maitinimo ir ūkio skyriaus viršininko V. Šmulksčio ir Maitinimo referento V. Kairaičio 1943 m. gruodžio 28 d. rašto nuorašas Tiekimo ir paskirstymo įstaigos Maitinimo valdybai Kaune apie Vilniaus miesto gyventojų maitinimo padėtį 1943 m. gruodžio mėn. Raštas konfidencialiai skirtas Sveikatos valdybos Vilniaus skyriui, LCVA, f. R-769, ap. 1, b. 3, l. 17.

³⁶⁸ P. Dogelis, *Kas pergyventa...*, p. 362.

³⁶⁹ Kauno miesto burmistro 1943 m. sausio 19 d. raštas Kauno miesto komisarui dėl miesto gyventojų aprūpinimo, LCVA, f. R-969, ap. 2, b. 4, l. 2.

³⁷⁰ J. Braslauskas, Nacių politika Lietuvos pramonės srityje ir jos rezultatai, *Lietuvos istorijos studijos*, 2003, nr. 11, p. 75.

³⁷¹ Kauno miesto gydytojo pranešimas 1942 m. gegužės 11–12 d. apskričių ir miestų gydytojų suvažiavimui, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 223, l. 25.

tuberkuliozės atvejų³⁷². Neigiamus maisto trūkumo padarinius sveikatai patvirtančių faktų išlikę ir daugiau³⁷³. Finansų generalinis tarėjas J. Matulionis 1943 m. taip pat rašė, kad „Tuberkuliozė ir rachitas smarkiai padidėjo. Pasekmės pasireiškia tik vėliau. Apsirgusių į sanatorijas talpinti negalima, nes dėl stokos maisto greičiau nusilpsta negu namie, nes čia jis gaus nors menką maisto papildymą iš šalies. Mokyklose, vaikai pradeda jau alpti“³⁷⁴. Ch. Dieckmanno tyrime rašoma, kad 1942–1943 m. galėjo Lietuvoje būti net 13 566 (1942 m. – 6641; 1943 m. – 6925) tuberkuliozės atvejų³⁷⁵. Remiantis 1942 m. ligų statistika, tuberkuliozės atvejų buvo 6720³⁷⁶. Tik neaišku koks buvo mirtingumas. 1932–1937 m. nuo tuberkuliozės kasmet mirdavo daugiau kaip 2000 asmenų³⁷⁷. Bent kiek situacijai pagerinti Savitarpinė pagalba Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Ukmergėje ir kitur įsteigė valgyklas, kurios nemokamu maistu kasdien aprūpindavo apie 300–600 asmenų³⁷⁸. Be to, organizavo vaikų iš miestų apgyvendinimą (bent kuriam laikui) kaimuose³⁷⁹. Miestuose vaikų su neigiamai paveikta sveikata skaičius turėjo būti ženklus, nes net Norvegijoje, kurioje nebuvo ūmaus badavimo, medicinos tyrimai parodė, kad dėl nepakankamos mitybos buvo neigiamai paveikta didžiųjų miestų Oslo ir Bergeno vaikų sveikata³⁸⁰. Antrojo pasaulinio karo kontekste

---

³⁷² Lietuvos apskričių ir miestų gydytojų 1942 m. gegužės mėn. 11–12 d. suvažiavimo pranešimų svarbesnės ištraukos, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 213, l. 133.

³⁷³ „Naujoji Lietuva“ redaktorius Rapolas Mackonis pablogėjusią sveikatos būklę aprašė taip: „<...> jaučiuosi gerokai nusilpęs. Retai kada pasijuntu noris valgyti, kaskart rečiau jaučiu alkį, tik blogai, kad lygiagrečiai jaučiuosi vis blogiau, ypač dažnai skaudą galvą. Kai kada nieko nepadeda ir įvairūs milteliai, kuriuos vartoju kaip priemonę“.: Rapolo Mackonio dienoraštis, 1943 m. kovo 8 d. LYA, K-1, ap. 58, b. 20317/3, p. 2–260; K. Račkauskas jau 1941 m. gruodžio 5 d. rašė, jog susidarė tokia situacija, kad kartais likdavo be pusryčių ir priešpiečių, o toks maitinimosi ritmas pavojingas jo sveikatai: K. Račkausko dienoraštis, 1941 m. gruodžio 5 d. LNB RS, f. 60–46, l. 74.

³⁷⁴ J. Matulionis, *Neramios dienos*, Toronto, 1975, p. 273

³⁷⁵ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 1386.

³⁷⁶ 1942 m. žinios apie apkrečiamas ligas, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 627, p. 28.

³⁷⁷ *Lietuvos viešosios sveikatos 1937 metų apžvalga*, Kaunas, 1939, p. 31.

³⁷⁸ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 254; 1942 m. duomenimis „Kauno, Vilniaus, Šiaulių ir Ukmergės biednuomenei šelpti SP Komitetų įsteigtos viešos valgyklos kurios <...> kasdien aprūpina valgiu nuo 150 iki 300 asmenų“.: Savitarpinės pagalbos komiteto 1942 m. kovo 10 d. pranešimas apie veiklą 1942 m. vasario mėn., LCVA, f. R-978, ap. 1, b. 1, l. 25.

³⁷⁹ Vaikai jau vyksta į kaimą, *Savitarpinės pagalbos žinios*, 1942 m. birželio 13 d., nr. 14, p. 8. Papildomai žr. Mažieji atostogininkai grįžta, *Savitarpinės pagalbos žinios*, 1942 m. rugpjūčio 25 d., nr. 20, p. 3.

³⁸⁰ G. Hjeltnes, *Supplies under pressure: survival in a fully rationed society: experiences, cases, and innovations in rural and urban regions in occupied Norway*, in: *Coping with hunger...*, p. 77.

išimtis gali būti taikoma Anglijai, kai nepasiturinčių asmenų mitybos padėtis tapo net geresnė, nei prieš karą. Anot britų rašytojos Jill Norman, susidariusi karo metu dieta teigiamai paveikė visuomenę. Ji buvo lieknesnė ir sveikesnė nei dabartinė³⁸¹. Žinoma, su tokiomis išvadomis galima nesutikti, nes tikrai gali pasitaikyti netikslumų, bet Lietuva tokia tendencija nepasižymėjo. Galima kelti tik prielaidą, jog kažkas panašaus Lietuvoje galėjo įvykti tik pavieniams, itin maisto trūkumo nepatyrusiems ir daugiau augalinio maisto vartojusiems asmenims.

Oficialūs produktų normų kiekiai keisdavosi (žr. lentelę nr. 2). Be minėtų savaitinių davinių atskirais skelbimais skirstyti ir kiti maisto produktai³⁸², tačiau esminė maisto produktų trūkumo problema išlikdavo per visą vokiečių okupaciją. Dažnai nurodytos normos neatitiko to meto realaus mitybos stovio, nes ne visada maisto kortelių produktų kiekiai gyventojams būdavo išduodami³⁸³. Taip didieji Lietuvos miestai tapo pagrindiniais maisto trūkumo taškais. Vilnius ir Kaunas, tikėtina, neigiamas vokiečių okupacijos pasekmes gyventojų apsirūpinime maistu patyrė labiausiai, todėl paprastai aprašytą situaciją galima taikyti būtent jiems. Iš maždaug trijų milijonų populiacijos, 1942 m. gegužę be žydų ir sovietų karo belaisvių Vilniuje buvo 146 273, o Kaune 113 870 gyventojai³⁸⁴.

---

³⁸¹ J. Norman, *Eating for victory: healthy home front cooking on war rations. Reproductions of official Second World War instruction leaflets*, London, 2007, p. 12; Anot M. Patten, tam tikrų produktų trūkumas turėjo teigiamą įtaką. Didžiojoje Britanijoje sumažėjo kūdikių mirtingumas, o amžius nuo natūralios mirties išaugo. Galimai tai sąlygojo sumažėjęs cukraus, riebalų, mėsos ir kt. vartojimas: M. Patten, *We'll eat again: a collection of recipes from the war years*, Hamlyn, 1990, p. 6.

³⁸² A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 251.

³⁸³ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, Vilnius, 1990, p. 119. Pavyzdžiui, K. Račkauskas sviesto šventiniam metui negavo, bet kortelėse jis buvo įrašytas. „Namič pietavome: gabalėlis apdžiūvusios vištienos nuo Kalėdų ir blynėliai. Ir tai laimikis – daugelis ir to neturėjo Naujų Metų pietums“.: K. Račkausko dienoraštis, 1941 m. sausio 1 d. LNB RS, f. 60-46, l. 78.

³⁸⁴ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 282.

Maisto produkta i	1941 m. rugsėjo 29 d. Kauno gyventojų normuojamų produktų daviny s (g)	1941 m. liepos-rugpjūčio Vilniaus miesto gyventojų produktų daviny s (g)	1942 vasario mėn. produktų normų duomeny s (g)	1943 birželio mėn. produktų normų duomeny s (g)	1944 m. kovo 6 d. – 1944 m. balandžio 2 produktų normų duomeny s d. (g)
Duona	1700	1750	1750	1400	2000
Miltai	300	200	250	225	
Kruopos	100	150	100	150	150
Cukrus	100	125	100	125	125
Riebalai		50	150		130
Mėsa	350	400	300		250
Sviestas	200	75			
Druska	50		50	100	
Bulvės				1923	
Kavos surogatai				15	

2 lentelė. Maisto produktų normų duomenys Lietuvoje vokiečių okupacijos metais³⁸⁵.

3.2. Mityba kaimuose

Lyginant Pirmąjį pasaulinį karą su Antruoju, nacistinė Vokietija nustatė mažesnes rekvizicijos normas, nei kaizerinė, nes vokiečiai nustatydami ūkininkams duoklių dydį rėmėsi viršaičių bei seniūnų pateiktais duomenimis,

³⁸⁵ Sudaryta pagal šiuos šaltinius ir literatūrą: B. Matulionio raštas Pirmajam ir Vidaus reikalų generaliniam tarėjui dėl normuojamų produktų Kauno miesto gyventojams kiekio padidinimo, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 37, l. 49; B. Matulionio 1942 m. vasario 2 d. nuorašas Kauno generaliniam komisarui dėl gyventojų mitybos, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 146, l. 587; Finansų generalinio tarėjo 1943 m. birželio mėn. raštas Maitinimo ir Žemės ūkio generaliniam tarėjui dėl miestų gyventojų aprūpinimo maisto ir kt. prekėmis, LCVA, f. R-969, ap. 2, b. 300, l. 4; Tiekimo ir paskirstymo įstaigos Lietuvos generaliniai sričiai maisto ir pašarų normos paskirtos 27 maitinimo laikotarpiui 1944 m. kovo 6 d. – 1944 m. balandžio 2 d., LCVA, f. R-1301, ap. 1, b. 239, l. 11; S. Lewandowska, *Życie codzienne Wilna...*, p. 89.

kurie sumažindavo faktinį gyvulių bei turėtos žemės kiekį³⁸⁶. Žemės ūkio padėtį 1941–1944 m. tyrinėjęs J. Braslauskas taip pat pastebėjo, kad vietos savivaldos pareigūnai švelnino vokiečių okupacinės valdžios išnaudojimo politiką³⁸⁷, be to, į vokiečių įstatų pažeidimus ne visada atsižvelgdavo, kai ūkininkai slapta skerdė gyvulius³⁸⁸, užrašydavo ne visas karves ir kt., o vokiečiai vieni dėl nepakankamo personalo skaičiaus sukontroliuoti įsakų vykdymo nesugebėjo³⁸⁹. Jau aprašyta didžiųjų miestų mitybos padėties atskleidžia, kad naminiai gyvūnai bei skirtingos auginamos kultūros buvo kur kas patikimesnis maisto šaltinis, lyginant su nestabiliomis ir nepakankamomis maisto normomis miestuose. Rimanto Zizo teigimu, iki šiol Lietuvos istorikai nesiryžta paneigti sovietinės istoriografijos mitų apie vokiečių okupacijos metais ūkinio gyvenimo sužlugdymą. Vokiečiai nesistengė pakeisti socialinės kaimo struktūros ir susiformavusio gyvenimo būdo. Jie žemės ūkį išnaudojo savo kariniams tikslams, bet kartu siekė ramaus ir našaus ūkinio gyvenimo³⁹⁰. Tokia apsirūpinimo maistu situacija ne tik miesto ir kaimo ryšius padarė kur kas intensyvesnius, bet taip pat lėmė urbanizacijos stagnaciją, kai išaugo gyventojų skaičius, kurie iš miesto keldavosi (grįždavo) gyventi į kaimą, tačiau pakankamai sunku nustatyto šio proceso intensyvumą bei srautus. Žinoma, daugelis priėmusių persikėlimo sprendimą po kurio laiko vėl turėjo grįžti į miestus, todėl minėtas urbanizacijos sulėtėjimas yra daugiau laikino pobūdžio procesas. Galima kelti prielaidą, kad didžioji dalis Lietuvos gyventojų itin ryškaus maisto stygiaus neturėjo patirti, nes karo metais kaimuose gyveno 80 % visų gyventojų³⁹¹.

Kazimieras Ralys 1943 m. laiške Felicijai Bortkevičienei savo persikėlimą apibūdino taip:

„Aš pats nuo 1942 VI pabaigos iš Kauno išvykau į savo tėviškę Žalpius Raseinių apskr. kur ir gyvenu su visa šeima mažame ūkelyje (7 ha). Čia ūkininkauju – pats apsidirbu visus ūkio darbus ir, nekalbant apie visus šių laikų

---

³⁸⁶ Lyginama remiantis ūkininkų prisiminimais: Z. Toliušis, *Mano kalėjimai...*, p. 48.

³⁸⁷ J. Braslauskas, *Lietuvos žemės ūkis...*, p. 75.

³⁸⁸ Vokiečių pareigūnai nurodė, kad naminių gyvūnų skerdimui reikėjo gauti leidimus, kuriuos išduodavo valsčių viršaičiai. Plačiau žr.: Nurodymai valsčių viršaičiams dėl leidimų gyvuliams skersti išdavimo, LCVA, f. R-646, ap. 1, b. 1, l. 46.

³⁸⁹ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 281–282.

³⁹⁰ Remtasi R. Zizo nepublikuotu tekstu...

³⁹¹ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 267: Kaimuose gyveno 2 135 500 gyventojų. 64, 58 % sudarė suaugusieji.: Vyriausiosios sveikatos valdybos generalinio direktoriaus pavaduotojo V. Juškio 1943 m. gegužės 28 d. raštas Maitinimo valdybai dėl cukraus išdavimo kaime gyvenantiems vaikams, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 309, l. 7.

trūkumus ir nepatogumus, esu patenkintas nes maisto, kad ir ne poniško – turiu pakankamai.

Be to iki šiol nešalome taip kai pereitą žiemą Kaune, nes turime savo lažynėlių iš kurio pasikerti kūro. Esame visi sveiki.

Koks skirtumas tarp miesto ir kaimo gyvenimo – toks, kad kaime dabar pavalgom sočiau ir gyvenam šilčiau nei seniau, bet dirbam sunkiau labai trūkstame šviesos (nėra žibalo) ir visokių prekių, kaip avalynės drabužių indų ir geležies dirbinių. Dėl to kaimas eina atgal į primityviškumą ir stengiasi visą patį pasigaminti. Tie gaminiai išeina prasti ir brangūs. Iki šiol daugiausiai paplitęs ir geriausiai pagaminamas – „samagonas“, kuris apėmė visą kaimą ir nežinau kaip jo reikės atsikratyti!

Šiaip kaimas dar vis šiaip taip verčiasi ir yra tų vietų kurios karo našta visiškai užslopinti nepajėgė. Kaip ilgai jisai taip išsilaikys – pasakyti sunku. Visi ir čia laukia labai karo pabaigos ir Lietuvos valstybės atstatymo³⁹².

Citatoje minimą skirtingų prekių trūkumą kartais padėdavo išspręsti juodoji rinka³⁹³, o reikiamų produktų legaliai įsigyti ūkininkai turėjo galimybę už daržovių, vaisių ir kt. pristatymą, nes už prievolių įvykdymą ūkininkai gaudavo premijų taškus. 1942–1943 m. už toną javų buvo galima gauti 4 (po 1943 m. kovo 1 d. – 3) taškus. Už kiaulę priklausomai nuo jos svorio 1–5 taškus, 10 kg sviesto 1 tašką ir t. t. Šie „mainai“ tikrai nebuvo lygiaverčiai, pavyzdžiui, 1943 m. spalio duomenimis už vieną premijinį tašką ūkininkas galėjo gauti 0,5 l degtinės arba 750 g cukraus (arba 20 g sacharino) bei kitų prekių³⁹⁴. Kažin ar atsirasdavo asmenų, kurie už 10 kg sviesto gautą vieną tašką, jį pasirinkdavo iškeisti į pusę litro degtinės. Naudingiau buvo produktus pasilaikyti sau arba juos realizuoti juodojoje rinkoje. Tik ūkininkai atidavę duokles gaudavo pažymėjimą su kuriuo galėjo laisvai savo produktus vežtis į miestų bei miestelių turgus. Jų neturėję pasitaikydavo, kad slaptai gyvulių mėsą kartais gabendavo įdėję net į karstus³⁹⁵. Priešingai nuo oficialių kainų, jie nelegaliai produktus galėjo parduoti dešimtimis kartų brangiau arba į norimą prekę iškeisti. R. Zizas pastebėjo, kad vokiečių pareigūnų ūkininkams nustatytos produktų pristatymo prievolės buvo didelės, tačiau 1941–1942 m. jos griežtai nebuvo reikalaujamos, o vėliau vokiečiai išgauti nustatytų normų

---

³⁹² Kazimiero Ralio 1943 m. sausio 12 d. laiškas Felicijai Bortkevičienei apie gyvenimą kaime, LNB RS, f. 68-265, l. 1.

³⁹³ P. Binkio 1943 m. rugpjūčio 23 d. raštas A. Sniečkui apie padėtį Lietuvoje, LYA, f. 1, ap. 1, b. 437, l. 176.

³⁹⁴ Detaliau apie prievolių taškus žr.: J. Braslauskas, Žemės ūkio prievolių išreikalavimas..., p. 49.

³⁹⁵ Z. Toliušis, *Mano kalėjimai...*, p. 49.

neturėjo pajėgumų³⁹⁶. Todėl kaimuose vyko paradoksalūs procesai, kai ūkininkai vengdami savo produktus realizuoti rinkoje (reichmarkės beveik neturėjo vertės) ir turėdami galimybę už jų prievolių nevykdymą išvengti represijų, yra tikimybė, kad maitinosi geriau, nei prieš karą. Svarbūs ir papildomi veiksniai. 1942 m. derlius buvo gausesnis už vidutinį, o dėl 1943 m. labai lietingos vasaros liko daug nenušienautų pievų ir nenuimto derliaus. Tai lėmė naminių gyvulių kainų kritimą, jų išpardavimą ir sunaudojimą savo reikmėms³⁹⁷. Veikiausiai R. Zizas buvo pirmasis tarp Lietuvos istorikų, kuris išdrįso kelti tokią prielaidą. Remiantis vyraujančia historiografija, jos iškart atmesti nevertėtų, bet veikiausiai tai turėjo būti daugiau individualių šeimos ūkių, o ne visos Lietuvos generalinės srities tendencija. Verta atsižvelgti ir į kitus mitybos stovį apsunkinančius veiksnius kaip maisto produktų mainai su miestu ar evakuotų civilių iš Sovietų sąjungos maitinimas. Be to, kartais vokiečiai konfiskuodavo neatidavusiems mėsos prievolės gyvulius netgi jų neįskaitydami į rekvizicijų normas³⁹⁸. Pavyko aptikti informacijos, kad Antrojo pasaulinio karo kontekste geresnio maitinimosi galimybė egzistavo Anglijoje³⁹⁹. Tačiau remiantis vokiečių okupacijos laikotarpio dokumentais, yra sunku nustatyti geresnio maitinimo prielaidos Lietuvoje realumą, nes paprastai galima remtis tik vienalaikiais šaltiniais. Vienas jų Varkalių kaime (Ukmergės apskrityje Pabaisko valsčiuje) gyvenusio Juozo Naviko dienoraštis. Jame fiksuotos net smulkausios buities detalės, be to, pažymėta kokią dalį bendrame derliaus suvartojime sudarė rekvizicijos. Iš prikultų 958 kg rugių rekvizicijai atidavė 150 kg, o sumalė 347 kg. Iš 510 kg miežių rekvizicijai atidavė 40 kg, o sumalė 180 kg (žr. lentelę nr. 3). Tai individualūs vieno namų ūkio duomenys. Juo remiantis sunku daryti platesnio masto prielaidas, bet remiantis išlikusiais dienoraščio įrašais, J. Naviko ūkyje maisto trūkumas sunkiai pastebimas.

---

³⁹⁶ Pavyzdžiui, Kauno apskrityje su 98 tūkst. gyventojų ir 11 tūkst. ūkių, apskrities viršininkas turėjo tik 26 policininkus.: A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva...*, p. 150.

³⁹⁷ Remtasis R. Zizo nepublikuotu tekstu...

³⁹⁸ Policininko B. Krilavičiaus 1944 m. sausio 12 d. laiškas B. Baušai dėl vokiečių rekvizicijų ir kitų klausimų, LYA, f. 1, ap. 1, b. 105, l. 27.

³⁹⁹ J. Norman, *Eating for victory...*, p. 12.

	Data	Rugiai	Kviečiai	Miežiai	Avižos	Sėmenys	Žirniai
Prikulta	IX, XI	958	45	510	440	40	100
Pirkta		274		171	150	52	289
Pasėta		296	25	169	196	28	65
Rekvizicija	IX, XI	150		40	91	60	27
Sumalta	XI	347	20	180	140		70
Grąžinta skola	IX, XII	155		80			
Sušerta gyvuliams		10		218	163		137
Viso (kilogramais)		958	45		590		299

3 lentelė. J. Naviko 1942 m. derliaus suvartojimo žinios⁴⁰⁰.

Nors gyvenimas kaimuose turėjo privalumų, bet karo sąlygų neigiama įtaka pastebima ir jame. Dėl druskos trūkumo, kai veterinarijos gydytojo nuomone gyvulį reikėjo skersti, gyvenę kaimuose ne visada galėjo mėsą tinkamai sunaudoti⁴⁰¹. Tuo tarpu cukraus reikėjo vaikams bei kūdikių papildomo maisto gaminimui. Vyresniems vaikams vieną iš svarbiausių dietinių produktų sudarė irgi cukrus, bet kaimuose gyvenę vaikai 1943 m. duomenis pagal maisto korteles jo negaudavo. Cukrus buvo prieinamas tik stambesniems ūkininkams per premijas⁴⁰². Vaikams iki 6 m. savaitei buvo galima skirti iki 175 g, o vyresniems iki 125 g. cukraus⁴⁰³. Jis dietiniam gydymui sergantiems vaikams galėjo būti išduodamas vaistinės su gydytojo receptu. 1943 m. Farmacijos direkcijos duomenimis iš viso Lietuvoje 25

⁴⁰⁰ Statistinius duomenis sudarė dienoraščio autorius: VRVA, f. 2354, ap. 1, b. 15, l. 28

⁴⁰¹ Pranešimas (tikėtina, 1942 m.) apie gyventojų maitinimo padėtį sudarytas pagal Maitinimo ir Ūkio skyrių pranešimus už rugpjūčio mėn., LCVA, f. R-1223, ap. 1, b. 1, l. 39.

⁴⁰² Vyriausiosios sveikatos valdybos generalinio direktoriaus pavaduotojo V. Juškio 1943 m. gegužės 28 d. raštas Maitinimo valdybai dėl cukraus išdavimo kaime gyvenantiems vaikams, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 309, l. 7.

⁴⁰³ 1943 m. rugpjūčio 21 d. bendraštis nr. 193 dėl cukraus išdavimo kaimuose gyvenantiems ir sergantiems vaikams, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 309, l. 13.

apskritims ir 245 vaistinėms paskirta 109 000 kg cukraus⁴⁰⁴. Vėlesnis reikalaujamas kiekis buvo kur kas didesnis. V. Juškys 1944 m. Maitinimo valdybos prašė metams vaistinėms paskirti daugiau kaip 442 000 cukraus⁴⁰⁵. Minėto J. Naviko užrašuose, matoma, kad tarp maisto produktų jis taip pat daugiausiai įsigydavo būtent cukraus bei druskos.

Maisto produktai	Cukrus		Druska		Mielės	Grūdų malimas		Uogos	Viso
	Kg	Rm	Kg	Rm		Kg	Rm		
Mėnuo	1,2	0,60	1,2	0,12		274	2,11		2,83
Sausis	2,4	1,120	1,2	0,12		180	1,33	0,70	3,35
Vasaris	2,4	1,120	1,2	0,22	0,25	253	2,31		3,98
Kovas	2,4	1,27	5,4	0,90					2,17
Balandis	5,3	2,32	5,3	0,78		67	0,54		3,64
Gegužė			3,0	0,57		145	1,82		2,39
Birželis	4,0	1,98	7,0	4,14	0,50				6,62
Liepa	2,0	1,96	2,0	0,32					1,28
Rugpjūtis	2,0	1,96	2,0	0,32					1,28
Rugsėjis	2,0	1,96	2,0	0,32	0,50 100 g	90	1,2 2 Rm leidi mas		4,98
Spalis			1,5	0,24					0,24
Lapkritis			1,2	0,25		200	1,9		2,15
Gruodis	1,2	0,48	4,2	0,36	0,40	357	3,0		4,24
Kiekis (Kg)	22,9		35,2			1566			
Suma (Rm)		10,97		8,34	1,65		16,21	0,70	37,8 7

⁴⁰⁴ 1943 m. gruodžio 28 d. Farmacijos direkcijos duomenys apie cukraus paskirstymą kaimuose gyvenantiems ir sergantiems vaikams, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 309, l. 22; Vilniaus krašte cukraus paskirstymas buvo labiau komplikotas lyginant su kitomis Lietuvos dalimis. Anot Vilniaus apskrities gydytojo: „iš kai kurių provincijos vaistinių cukrų išplėšia įvairūs partizanai“, todėl gydytojas nutarė cukraus išdavimą sulaikyti Jašiūnų, Šumsko ir Turgelių vaistinėms: Vilniaus apskrities gydytojo 1944 m. birželio 1 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl cukraus išdavimo, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 309, l. 5.

⁴⁰⁵ Vyriausiosios sveikatos valdybos generalinio direktoriaus pavaduotojo V. Juškio 1944 m. birželio 17 d. raštas Maitinimo valdybai dėl cukraus išdavimo kaimuose gyvenantiems vaikams, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 66, l. 31.

4 lentelė. J. Naviko 1942 m. išlaidų maisto produktams duomenys⁴⁰⁶.

Maisto produktai		Kiekis kg/vnt.	Reichsmarkės
Druska		73	13,67
Cukrus		8,250	5,90
Pipirai		10 (g)	5
Sūris		8 (vnt.)	33
Sviestas		1,5	31,20
Lašiniai		2	80
Mėsa		4	10
Miltai		2	12
Kiaušiniai	Vištų	38 (vnt.)	19
	Žąsies	1	4
	Kalakuto	10	25

6 lentelė. J. Naviko 1943 m. pirktų maisto produktų duomenys⁴⁰⁷.

Gyvenusių kaimuose vaikų amžius (m.)	Gyvenusių kaimuose vaikų skaičius	Gyvenusių kaimuose vaikų sergamumo procentas	Gyvenusių kaimuose sergančių vaikų skaičius
0–1	53672	75	40254
1–2	53672	75	40254
2–3	53672	50	26836
3–6	137526	40	55010
6–8	457851	10	45785

7 lentelė. V. Juškio 1944 m. birželio 17 d. rašte esanti lentelė apie vaikų sergamumą ir reikalingą cukraus kiekį⁴⁰⁸.

⁴⁰⁶ Statistinius duomenis sudarė dienoraščio autorius: VRVA, f. 2354, ap. 1, b. 15, l. 31.

⁴⁰⁷ Statistinius duomenis sudarė dienoraščio autorius: VRVA, f. 2354, ap. 1, b. 18, l. 36.

⁴⁰⁸ Vyriausiosios sveikatos valdybos generalinio direktoriaus pavaduotojo V. Juškio 1944 m. birželio 17 d. raštas Maitinimo valdybai dėl cukraus išdavimo kaimuose gyvenantiems vaikams, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 66, l. 31.

Telšių apskrities Motinos ir vaiko konsultacijos punkto vedėja, pastebėjo, kad „[d]irbtinai maitinami kūdikiai arba primaitinami atsiduria gana sunkioje būklėje, ir motinos pradeda maitinti neskiestu pienu, nuo ko prasideda viduriavimai, o apie viduriavimų gydymą be cukraus sunku ir kalbėti“⁴⁰⁹. Vyriausiasis sveikatos reikalų valdytojo pavaduotas V. Juškys 1944 m. rašte, nurodė, kad kaime gyvenusių 0–1 m. amžiaus vaikų buvo 53672, o sergančių net 40254 (75 %). Neaišku kiek šie duomenys tikslūs, tačiau 1–2 m. vaikų sergamumo statistika irgi sutapo su 0–1 amžiaus grupe. Šie analogiški skaičiai akivaizdžiai patvirtina, kad statistikoje esama klaidų. Iš viso 0–8 amžiaus sergančių kaimo vaikų galėjo būti daugiau kaip 200 000⁴¹⁰. Be išaugusio vaikų sergamumo aiški dar viena neigiama vokiečių okupacijos metų pasekmė. 1944 m. gydytojas Stasys Čepulis aprašė mažo gimstamumo problemą. Anot jo, moterų ligų ligoninės daugiausia dėl neštumo nutraukimo komplikacijų yra perpildytos⁴¹¹. Tokia informacija leistų kelti prielaidą, kad dėl suprastėjusių gyvenimo sąlygų galėjo padaugėti abortų, o remiantis jau aprašyta miestų ir kaimų mitybos padėtimi, jų kur kas dažniau turėjo pasitaikyti didžiuosiuose miestuose.

Kaip jau minėta, kaimuose apsirūpinimo maistu galimybės buvo kur kas palankesnės⁴¹². Ne veltui dalis gyventojų iš miestų persikėlė gyventi į kaimus. Tai buvo bendra Antrojo pasaulinio karo metų tendencija⁴¹³. Lietuvoje dar iki karo gyvenusių kaimuose skaičius buvo dominuojantis, o vokiečių okupacijos metais šis skaičius dar labiau išaugo.

---

⁴⁰⁹ Vyriausiosios sveikatos valdybos Telšių apskrities Motinos ir vaiko konsultacijos punkto vedėjos 1943 m. balandžio 8 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl cukraus išdavimo, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 309, l. 104.

⁴¹⁰ Vyriausiosios sveikatos valdybos generalinio direktoriaus pavaduotojo V. Juškio 1944 m. birželio 17 d. raštas Maitinimo valdybai dėl cukraus išdavimo kaimuose gyvenantiems vaikams, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 66, l. 31.

⁴¹¹ S. Čepulis, Lietuvos tautos sveikatos ir gyvybės reikalu, *Lietuviškoji medicina*, 1944 m. sausio mėn., nr. 1., p. 5.

⁴¹² K. Račkauskas jau baigiantis vokiečių okupacijai rašė taip: „Iš ūkininkų ne ką tegalėjome gauti – už 5 kiaušinius reikalauja šilkinės bliuzelės, už kilogramą duonos – poros batukų. Pinigų niekas nenori imti. Kaimiečiai atrodo ir pavalgę ir apsirėdę, tik mes, miestiečiai, ypač kurie nepritapome prie hitlerininkų, turėjome skursti. Ir aš išvargau, sumenkau, nuolat pailsęs ir išsieikvojęs“.: K. Račkausko dienoraštis, 1944 m. liepos 13 d., LNB RS, f. 60-46, l. 140.

⁴¹³ J. Norman, *Eating for victory...*, p. 10–11.

3.3. Apsirūpinimo maistu strategijos

Skirtingos prisitaikymo prie karo sąlygų strategijos irgi buvo būdingos okupuotoms visuomenėms⁴¹⁴. Tai galėjo būti paprasčiausi inovatyvūs maisto ruošimo būdai, o kartais išradingas laukimas su pamainomis ilgose eilėse prie parduotuvių, kurios buvo pastebimos visoje Europoje⁴¹⁵. Vilniaus universiteto bibliotekoje dirbusi Marijona Čilvinaitė okupacijos pradžią aprašė taip: „Nesuprantu kodėl vilniečiai amžinai alkani ir alkani. Pirmadienio rytą (antrą karo dieną) nuo ankstaus ryto jau žmonių eilės prie maisto krautuvių, barniai net peštynės, puola krautuvėms, malasi, braunasi <...> Apgultos ir apgultos krautuvės kol tik nieko neliko“⁴¹⁶. 1941 m. liepos 12 d. į Naujosios Vilnios vieną iš parduotuvių žmonės laužėsi jėga, be to, puolė mušti už tvarką atsakingus policininkus⁴¹⁷. Anot žurnalisto V. Uždavinio, karas Vilniuje „nukalė“ lietuvių kalboje naują *koleikų* barbarizmą, kuriuo įvardintos ilgos gyventojų eilės. Žmonės jose pasirodydavo po komendanto valandos jau nuo ankstaus ryto (5 val.), nors parduotuvės buvo atidaromos tik 8 val. Eilėse daugiausiai laiko praleisdavo moterys, vaikai bei senyvo amžiaus žmonės. Laikraščiuose netgi pasitaikydavo skelbimų, kuriuose ieškota žmonių galinčių (at)stovėti eilėse, o mažesnės šeimos bendradarbiaudavo su kelių šeimų kortelėmis vienas kitą pakeisdami⁴¹⁸. Pasitaikydavo, kad gyventojai norėję įsigyti mėsos eilėje nepaisydami komendanto valandos laukdavo nuo pat vakaro⁴¹⁹. Vokiečių okupuotose visuomenėse apsirūpinime maistu ir kt. prekėmis kur kas didesnė atsakomybė teko moterims, pagyvenusiems žmonėms ir vaikams⁴²⁰. Lietuvoje šie pokyčiai turėjo būti labiau pastebimi tik didesniuose Lietuvos miestuose.

M. Čilvinaitė pastebėjo, kad po maisto kortelių įvedimo eilės sutrumpėjo, tačiau netrukus prasidėjo spekuliacija ir mainai⁴²¹ – bene

---

⁴¹⁴ T. Tönsmeier, P. Haslinger, Fighting hunger, dealing with shortage..., p. xx.

⁴¹⁵ T. Tönsmeier, Supply situations..., p. 14.

⁴¹⁶ M. Čilvinaitės 1942 m. vasario 24 d. laiškas P. Bugailiškiui apie gyvenimo sąlygas Vilniuje, LNB RS, f. 64-30, l. 13.

⁴¹⁷ Vilniaus apskrities pagalbinės policijos Naujosios Vilnios nuovados viršininko 1941 m. liepos 16 d. raportas, LCVA, f. R-689, ap. 4, b. 916, l. 400.

⁴¹⁸ V. Uždavinio tekstai apie Antrojo pasaulinio karo įvykius: „Koleikos“, 1942 m.: LMAVB RS, f. 183-572, l. 7; Veikiausiai kituose miestuose gyventojai eiles dažnai vadindavo „uodegomis“.: A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 283;

⁴¹⁹ M. Bloznelis, *Neramūs metais*, Kaunas, 2007, p. 96.

⁴²⁰ T. Tönsmeier, P. Haslinger, Fighting hunger, dealing with shortage..., p. xxxviii.

⁴²¹ M. Čilvinaitės 1942 m. vasario 24 d. laiškas P. Bugailiškiui apie gyvenimo sąlygas Vilniuje, LNB, f. 64-30, l. 13; Remiantis J. Braslausku: „Okupantų vykdoma griežta maisto ir nemaisto prekių normavimo sistema, nerealias kainos ir atlyginimai lėmė juodosios rinkos suvešėjimą. Juodoji rinka savo ruožtu žlugdė okupantų siekį pažaboti

pagrindinė apsirūpinimo maistu strategija. Jai, kilusiai iš Upynos kaimo (Šilalės r.), tai buvo neįprastas reiškinys, kadangi gimtinėje mainytis daiktais su mieste gyvenančiais žmonėmis buvo negarbinga. Išskyrus svarią priežastį – vedybos ar mainymasis arkliais⁴²². Vienas iš atvejų buvo šis: „Pirmosiomis karo dienomis viena bendradarbė (lenkė) atnešė kitai naktinius marškinius už bulves. Mums tai buvo be galo keista. Turėdama atliekamų bulvių aš daugiau bendradarbiai be jokių duotų mainais“⁴²³. Tai buvo visai kita, asmens kilusio iš Žemaitijos perspektyva. Daugeliui vietinių vilniečių mainai neturėjo sukelti itin didelio diskomforto, nes Vilniaus krašto ekonominės padėtis dar iki vokiečių okupacijos buvo pakankamai prasta. Mainai būdingi ne tik Vilniui, tačiau mainų intensyvumas Vilniaus krašte turėjo lenkti daugelį Lietuvos regionų. Ūkininkai už į turgų atvežtus produktus pradėjo reikalauti drabužių, avalynės, baldų ir kt. Pavyzdžiui, už tris kilogramus sviesto ūkininkė prašė spintos su veidrodžiu. Vėliau lietuvių pareigūnai ir vokiečiai kartais atvažiuojančius ūkininkus pasitikdavo ir reikalauti, kad parduotų produktus už nustatytas kainas. Dėl to ūkininkai norėdami išmainyti produktus dangstydami keliaudavo aplinkiniais keliais⁴²⁴. Beje, kaimuose supirkinėję maistą ir gabenę į miestą kartais vadinti „naujaisiais knygnešiais“⁴²⁵. Tokiu būdu daug ūkininkų iš miesto gyventojų įsigijo baldų, kilimų, indų ir kt.⁴²⁶ Kaune gyvenęs ir taip pat bibliotekoje dirbęs Karolis Račkauskas dienoraštyje rašė: „Pardaviau mėlyną kostiumą, galėsime šio to nusipirkti. Spekuliantų krautuvėje, kur sukinėjasi vokiečiai kareiviai, gavome 5 kg miltų už 100 rb., 1 kg cukraus už 40 rb., sako už kelių dienų bus ir muilo po 160 rb. kg. Pelninga spekuliacija eina visu vokiškojo užnugario frontu“⁴²⁷. Anot J. Brazaičio, spekuliacija buvo beveik atviras reiškinys⁴²⁸. Finansų generalinio tarėjo teigimu, 1943 m. dauguma viešųjų tarnautojų siekdami gauti maisto produktų jau seniai pardavė ar iškeitė reikalingiausius rūbus bei daiktus⁴²⁹. Tokia situacija Vilniuje sąlygojo įsilaužimų, apiplėšimų bei

---

infliacija, atimdavo iš viešosios rinkos daug įvairių maisto produktų ir pramoninių prekių“.: J. Braslauskas, Gyventojų aprūpinimas ir kasdienis gyvenimas..., p. 47.

⁴²² M. Čilvinaitės 1942 m. vasario 24 d. laiškas P. Bugailiškiui apie gyvenimo sąlygas Vilniuje, LNB RS, f. 64-30, l. 13–14.

⁴²³ *Ibid.*, l. 14–15.

⁴²⁴ *Ibid.*, l. 15.

⁴²⁵ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, Vilnius, 1990, p. 120.

⁴²⁶ Z. Toliušis, *Mano kalėjimai*, Vilnius, 1991, p. 49–50.

⁴²⁷ K. Račkausko dienoraštis, 1941 m. lapkričio 11 d., LNB RS, f. 60-46, l. 72.

⁴²⁸ J. Brazaitis, *Vienų vieni...*, p. 119.

⁴²⁹ Finansų generalinio tarėjo 1943 m. birželio mėn. raštas Maitinimo ir Žemės ūkio generaliniam tarėjui dėl miestų gyventojų aprūpinimo maisto ir kt. prekėmis, LCVA, R-969, ap. 2, b. 300, l. 4, 6.

vagyčių skaičiaus augimą, nes pas prasčiau pasiturinčius baigėsi daiktai⁴³⁰. Panaši nusikaltimų išaugimo tendencija turėjo pasižymėti ir kiti Lietuvos miestai. Be to, 1941–1944 m. eigoje dalies kaimo gyventojų butis turėjo šiek tiek pasikeisti, kai jų namai papildė iš miestų gyventojų (įskaitant žydus) gautais baldais ar drabužiais.

Minėtas ūkininkų stabdymas kelyje vyko ne be priežasties, nes išplitusioje juodojoje rinkoje produktai kainavo kur kas brangiau. Vilniaus miesto kainų priežiūros įstaiga, nustatė, kad už 1 kg pomidorų, kurių fiksuota kaina buvo 1,05 RM prekybininkai reikalavo 10 RM, o už 1 kg obuolių kurių įprasta kaina turėjo būti 0,90 RM, reali kaina siekdavo 8 RM⁴³¹. Kartais už kainų nesilaikymą buvo uždamos net privačios parduotuvės⁴³². Be to, prekės ne visada pasiekdavo klientus jas pasiskirsčius tarnautojams⁴³³. Ūkio generalinis tarėjas V. Jurgutis visoms prekybos įmonėms įsakė, jog parduotuvių vedėjai prižiūrėtų visų pirkėjų vienodą traktavimą⁴³⁴, bet šis įsakas realybėje turėjo likti formalumu. Toliau pateiktose lentelėse matomi šaltiniuose fiksuoti galimi oficialiosios ir juodosios rinkų kainų pavyzdžiai.

Maisto produktai	Valstybinė kaina		Spekuliacinė kaina	
	Reichsmarkės	Pfeningai	Reichsmarkės	Pfeningai
Juoda duona		20	4	
Kvietiniai miltai		26	10	
Druska		16	4	
Cukrus		48	40	
Sviestas	3	50	50	

⁴³⁰ Vyr. kontrolieriaus M. Vanago 1943 m. vasario 4 d. pranešimas Administracinės kontrolės Vilniaus skyriaus vedėjui apie Vilniaus miesto civilių gyventojų maitinimo struktūrą ir faktinę maitinimo padėtį, LCVA, f. R-620, ap. 1, b. 298, l. [nenumeruota].

⁴³¹ Paskutinis įspėjimas, *Naujoji Lietuva*, 1943 m. rugpjūčio 21 d., nr. 195, p. 4.

⁴³² J. Bražiūno straipsnis „Ar nereikėtų persijot?“ skirtas „Naujoji Lietuva“ redakcijai, LCVA, f. R-639, ap. 1, b. 3, p. 217–220.

⁴³³ „Kožnas iš jų turi savo klientūrą. Prie durų laukia eilės žmonių, bet jiems visiems vienas atsakymas – šiandien rūkalų arba kokios kitos prekės nėra, negausit, atsineškit pašą. Ant rytojaus atėjus su pasu atsakymas – jūs pavėlavot ir prekės negausit“.: Jono Šimkaus raštas dėl augančios spekuliacijos, LNB RS, f. 68-284, l. 3.

⁴³⁴ Žemės ūkio generalinio tarėjo V. Jurgučio 1941 m. lapkričio 7 d. įsakymo nr. 52 visoms prekybos įmonėms nuorašas, LCVA, f. 1151, ap. 1, b. 61, l. 1–2.

Kiauliena	2	50	32	
Pienas		10	4	
Bulvės		10	1	50

8 lentelė. Valstybinių ir spekuliacinių kainų skirtumas pagal šaltinį apie lenkų padėtį Vilniuje vokiečių okupacijos metais⁴³⁵.

Maisto produktai	Valstybinė kaina		Spekuliacinė kaina	
	Reichsmarkės	Pfeningai	Reichsmarkės	Pfeningai
Rugiai 50 kg	5	60	40	
Kviečiai 50 kg	5	60	60	
Miežiai 50 kg	6	55	35	
Avižos 50 kg	6	55	30	
Žirniai 50 kg	11	45	60	
Bulvės 50 kg	3	10	10	
Sėmenys 50 kg	14		100	
Sviestas 1 kg	2	20	25	
Kiaušiniai 1 vnt.		0,08		0,50
Lašiniai 1 kg	2	20	20	
Jautiena 1 kg	1	25	5	
Kiauliena 1 kg	1	30	8	
Duona 1 kg		0,14	2	
Pienas 1 l		0,13	1	50

9 lentelė. Valstybinės ir juodosios rinkos kainų skirtumas 1943 m. birželį pagal Seinų apskrities Veisėjų policijos nuovados viršininko duomenimis⁴³⁶.

⁴³⁵ Sudaryta pagal: 1943 m. rugpjūčio mėn. Vilniaus lenkų komunistinio pagrindžio vadovo J. Przewalskio raštą „Lenkų padėtis Vilniaus krašte vokiečių okupacijos metu“, LYA, f. 16895, ap. 2, b. 188, l. 132.

⁴³⁶ Sudaryta pagal: Seinų apskrities Veisėjų policijos nuovados viršininko 1943 m. birželio 27 d. raštą Lazdijų apskrities viršininkui dėl juodosios rinkos kainų, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 43, l. 62.

Lentelėse esančius duomenis dėl vokiečių okupacijos dinamikos reikėtų vertinti tik kaip galimą juodosios rinkos kainų variantą. Įvairiuose šaltiniuose galima aptikti pačių įvairiausių juodosios rinkos kainų pavyzdžių, o kiekvienas Lietuvos regionas veikiausiai turėjo tam tikrą juodosios rinkos kainų savitumą. Pavyzdžiui, Veisėjų policijos nuovadai pavyko gauti juodosios rinkos kainas 1943 m. balandžio ir birželio mėnesiais. Tiek balandžio, tiek birželio mėnesį maisto produktų kainos juodojoje rinkoje fiksuotos nepakitusios⁴³⁷, bet, matoma, kad birželį buvo kiek brangesnės skirtingos paslaugos kaip vyriško kostiumo ar kelnų pasiuvimas. Veikiausiai po kurio laiko galėjo panašiai kisti ir nusistovėjusios maisto kainos. Vien pats juodosios rinkos kainų fiksavimo faktas ir pokyčiai liudija apie šios rinkos tam tikrus dėsningumus, bet tam išsamiau atskleisti reikėtų daugiau pirminių šaltinių. J. Garbėno dienoraštyje kainų klausimas šiek tiek aprašytas, tačiau trūksta minėtų dėsningumų detalizavimo.

„Švenčionėlių gyventojai dauguma spekuliuodavo: važiuodavo Panevėžio link, kaimuose pirkdavosi, lašinių, dešrų, mėsos, sviesto, kiaušinių, kvietinių miltų. Parsivežę vietoje parduodavo 100 % uždabiu. Neturėjau pakankamai pinigų tokiems pirkiniams įsigyti, tad važiuodavau į Vilnių, pirkdavau: rūbams dažų, adatų, siūlų, ant kaklo grandinėlių, pieštukų, trintukų, sąsiuvinių, plunksmę, žiebtuvėliams akmenukų ir net muilo akmens ir p. Sudarę prekių bagažą pasiuntėdavau prie bilietai dviratį į Troškūnus. Iš ten savu transportu leisdavosi Viešintų link. Prekę daugiausia keisdavau į produktus: lašinius, sviestą, sūrius, dešras, miltus, kiaušinius, paukštieną. O jei tekdavo prekę atiduoti už pinigus, uždirbdavau minimum 50 %, banknotais taipogi įsigydavau prekių. Tokiu būdu grįždavau į šeimos židinį apsikrovęs provijomtūra, kad negalėdavau net panešti, ypač įsigijęs grūdų būtinai privalėjau bagažą geležinkeliu parsigabenti. Šeima maistu buvo aprūpinama taip, kaip sakoma, paukščių pieno testigo. Žinoma, kely išbūdavau keletą dienų, labai išsvargdavau, bet be prakaito ir triūso šeima vegetuotų <...> Taip versdamasis apsirūpinau net tik produktais, bet užsikaliau ir pinigų. Produktų perteklių parduodavau. Iš Vilniaus atvažiuodavo miestiečiai į Švenčionėlius apsipirkti produktais. Pasipildavo atvykėliai po miestelį, pirkdavo ypač riebalus. Pavyzdžiui: parsiveži lašinių po 4 Rm už kg, o parduoti po 6 Rm. Taip parduodavau aš, o kiti pigiau 8 Rm. neduodavo. Vilniečiai radę sąžiningą ir nebrangininką spekuliantą, galvotrukčiais iš traukinio bėgdavo pas mus. Žinoma, prekių ne visiems tekdavo. Bet penktadieniais mūsų bute tiek prigūžėdavo vilniečių, kad, rodos, tikras turgus būtų. Jei prekių kartais

---

⁴³⁷ *Ibid.*, I 62; Seinų apskrities Veisėjų policijos nuovados viršininko 1943 m. balandžio 23 d. raštas Lazdijų apskrities viršininkui dėl juodosios rinkos kainų, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 43, l. 15.

neturėdavom, spyna užrakindavo laukujas duris ženklan, kad nieko nėra. Tarpusavy atvykėliai kalbėdavosi sakę: Švenčionėliuose yra dvi geros vietos – čia ir dar kažkur“⁴³⁸.

Be juodosios rinkos, kuri buvo visuomenės atsakas į susidariusią padėtį⁴³⁹, atsirado ir legalių maisto trūkumo sušvelninimo priemonių. Jos dažniausiai buvo inicijuotos vokiečių arba lietuvių pareigūnų. Pavyzdžiui, pieno trūkumui palengvinti (ypač negalintiems išlaikyti karvės) P. Valo straipsnyje miestų, miestelių ir kt. gyventojams akcentuota ožkų auginimo svarba. Anot jo, vietoje Lietuvoje buvusių maždaug 6000, turėtų būti 30–50 tūkstančių ožkų⁴⁴⁰. Tuo tarpu dėl mėsos trūkumo, miesto gyventojams (ypač turintiems žemės sklypus) agronomas M. Žilevičius rekomendavo atkreipti dėmesį į triušių auginimo galimybę. Jo straipsnyje minima, jog 2 kv. m. plote galima užsiauginti ir 50 kg triušienos mėsos⁴⁴¹. Panašu, kad triušių auginimas neliko tik formali paskata, nes 1944 m. spaudoje konstatuota: „Karo metu triušių auginimas labai praplito ir Lietuvoje. <...> Dabar reta rasti kiemą mieste, kur nesimatytų įvairių dėžių, senų statinių, net tam tikrų namukų triušiams auginti“⁴⁴². Dar viena priemonė buvo arklienų vartojimas. Anot V. Uždavinio, ties Maisto paruošimu eilėse stovėję žmonės „ilgai šnairavo į raudonuojančią arklieną sukabinėtą krautuvės sienose ir sukrautą ant ilgų stalų“⁴⁴³. Netgi galimybė nusipirkti pigiau bei didesniais kiekiais nelabai traukė gyventojus. Visgi, pagal V. Uždavinį, karas ir arkliena užsispyrusį vilnietį nugalėjo⁴⁴⁴. Arkliena buvo prieinama ir kitose šalyse. Tačiau, pavyzdžiui, Anglijos mitybos kultūroje, arkliena, kaip ir banginio mėsa, nepriėjo⁴⁴⁵. Ši kasdienio gyvenimo dalis pradėjo tapti netgi kūrybos objektu. Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyriuje išliko nenurodyto autoriaus eilėraštis pavadintas „Arklienų garbei“:

Prieš mėnesį pastipęs tas jis
Šiandien išvirtas tas arklys
Į mūšį niekas juo nejos –

---

⁴³⁸ J. Garbėno dienoraštis, LMAVB RS, f. 8-37, l. 71–72.

⁴³⁹ J. Brazaitis spekuliaciją įvardino kaip gyventojų savisaugos priemonę: J. Brazaitis, *Vieni vieni*, Vilnius, 1990, p. 119.

⁴⁴⁰ P. Valas, Dėmesio ožkoms!, *Naujoji sodyba*, 1942 m. vasario 15 d., nr. 2, l. 180.

⁴⁴¹ M. Žilevičius, Triušis – mėsos tiekėjas, *Naujoji sodyba*, 1943 m. kovo 31 d., nr. 3, p. 53.

⁴⁴² Kaip paruošti triušių mėsą, *Naujoji sodyba*, 1944 m. sausio 31 d., nr. 1, p. 13.

⁴⁴³ V. Uždavinio tekstai apie Antrojo pasaulinio karo įvykius: „Arkliena laimėjo“, 1942 m. gruodžio 7 d.: LMAVB RS, f. 183-575, l. 4.

⁴⁴⁴ *Ibid.*, l. 4.

⁴⁴⁵ J. Norman, *Eating for victory...*, p. 9.

Kotletai skanūs jo mėsos

Atkandi kąsnį ir giri:
Arklienos kumpiai man geri
Įdėjęs lėkštėn šmotą dar –
Jauties privalgęs jau dabar

Tiek vietoj duotų padažų
Kažkaip vis noris avižų;
Tačiau praeina valanda
Ir pasigirsta: "I ha-ha..."

Čionai juokai visai menki –
Kalbėti noris – o žvengi,
Ir kojos krypsta į šalis
Tuoį spardais tu kaip kumelys⁴⁴⁶.

Be minėtų, artimųjų pagalba buvo bene efektyviausia maisto trūkumo sušvelninimo priemonė. Ne kartą cituota M. Čilvinaitė gaudavusi iš namų siuntinį irgi galėdavo sau leisti šiek tiek daugiau nei įprasta – netgi pasikviesti svečių (K. Borūtą, M. Jucevičaitę ir kt.) Kartą ji jiems prižadėjo iškepti tarkuotų *kleckų*, tačiau pradėjus skusti bulves ir supratus kiek daug laukia darbo, nusprendė, kad meniu geriau pakeisti į žemaitišką šilkinę košę⁴⁴⁷ bei kopūstus su spirgais, nes anot jos, mėsos porcijos jau seniai „nemadingos“⁴⁴⁸. Dar ji savo laiške rašė, kad įvairaus pobūdžio medžioklės vyksta ir vyko Vilniuje, bet centrinė tuo metu buvo maisto medžioklė, kuri mieste vis labiau intensyvėjo⁴⁴⁹. Miesto ir kaimo ryšiams detalizuoti galima pasitelkti ir jos brolio Vaclovo Čilvino 1942 m. laišką.

---

⁴⁴⁶ Paskutinis eilėraščio stulpelis neperrašytas: Nenurodyto autoriaus 1943 m. eilėraštis „Arklienos garbei“: VUB RS, f. 5-F27578a, l. 1.

⁴⁴⁷ „Šilkinė košės receptas toks: užkaisti vandenį, įdėti kruopų, tiek, kad išvirtų skysta tyrė, sutarkuoti bulvių ir kaip baigs virti įdėti druskos, įplakti tarkuotas bulves (tarkuotų bulvių dėti tiek, kad būtų tiršta košė) ir pavirinti kol supliks (išvirs) tarkiai. Sudėjus lėkštėn (prieš valgant) apipilti tirpytais lašiniais-spirgais. Arba be tarkių valgyti su saldžiu pienu pasisriuobiant“: M. Čilvinaitės 1942 m. vasario 24 d. laiškas P. Bugailiškiui apie gyvenimo sąlygas Vilniuje, LNB, f. 64-30, l. 4.

⁴⁴⁸ Košė visiems patiko, bet ji, užsiminė, kad K. Boruta būdamas suvalkietis žemaitiškos košės valgyti, nemokėjo. Anot jos, taukus sėmė ir bandė šaukštu nupilti, o M. Čilvinaitėi liepus juos sumaišyti su koše, pirmiausia taukus nugėrė ir tik „paskui sausą košę suvalgė“: *Ibid.*, l. 4–5.

⁴⁴⁹ *Ibid.*, l. 6.

„Jau senai, kai baudžiuos parašyti laišką ir pasiūsti obuolių, bet vis neprisibaudžiu <...> Tai laukus baigti valyti, tai bulves kasti, o žmonių šiemet nieko negali gauti pasamdyti, kitaip neina, kaip už produktus. Taip kad veik vieni gavom kasti bulves ir daržus valyti. Surinkau visas dėžes ir pridėjau kiek tilpo obuolių, bet viena nabagė kur buvo su dieže obuolių košės bekeliaudama sugriuvo ir iš Tauragės grįžo atgal. <...> Tai aš parsinešiau atgal sukauščiau, peržegnojau ir atgal į paštą. Tris pasiunčiau Marytės vardu iš kurių viena sugrįžo, o vieną siunčiau Onos Šimaitės vardu iš viso keturias <...> Maryte valgykit kiek tik galite, pasilikit žiemai, o likusius parduokit o aš be sustojimo gruzysiu ir grūzysiu, kiek tik spėsiu, kol atsiras šalčiai. Su maistu, Maryte, nesibėdavokit kai iškulsiu tuoj sumalsiu ir miltų prisiūsiu į valias, tik kiek blogiau su ta malka, kad taip tuoli. Jeigu bus blogai palikit viską ir parvažiuokit į Upyną čia vis kaip nors išmisim“⁴⁵⁰.

Juodoji rinka buvo mažiau aktuali turėjusiems artimųjų, kurie galėjo atsiūsti iš kaimo produktų. Mainai tarp miesto ir kaimo darė įtaką paradoksaliems procesams, kai kaimo buitinė aplinka vis labiau pasipildydavo miestams būdingais drabužiais ar baldais. Dar mainų poreikį mažino kitos alternatyvos: nauji maisto ruošimo receptai, daržų steigimas ir kt.

3.3.1. Nauji receptai

Prie karo sąlygų pritaikyti receptai atsirado daugelyje šalių, netgi Jungtinėse Amerikos Valstijose ar Australijoje⁴⁵¹. Vieni iš patiekalų Australijoje buvo: netikras ananasas, netikras obuolys, netikras kumpis bei dešra be mėsos⁴⁵². Tuo tarpu Nyderlanduose pasitaikydavo, jog tulpių svogūnėliai naudoti sriubai gaminti⁴⁵³, gimtadienio pyragas gamintas iš cukrinių runkelių⁴⁵⁴, Norvegijoje sirupas ruoštas iš namie augintų cukranendrių ir kiaulpienių šaknų⁴⁵⁵, Anglijoje atsirado džiovinti kiaušiniai ir nugriebto pieno milteliai⁴⁵⁶, o jau 1941 m. spalį Paryžiaus prefektas

---

⁴⁵⁰ Vaclovo Čilvino 1942 m. spalio 18 d. laiškas Marijonai Čilvinaitei apie maisto produktų išsiuntimą, LNB RS, f. 64-102, l. 1.

⁴⁵¹ A. M. Ensmiger, E. G. Davis, *Peas & beans: meals in wartime*, Washington, 1943, p. 1–12; E. G. Davis, *Meat extenders: meals in wartime*, Washington, 1943, p. 1–12.

⁴⁵² L. Samuelsson, Getting creative with less. Recipe lessons from the Australian Women's Weekly during wartime, Faculty of law, humanities and the arts – papers, 4165, 2020, p. 2.

⁴⁵³ T. Vorstenbosch, I. de Zwarte, L. Duistermaat, T. van Andel, Famine food of vegetal origin consumed in the Netherlands during World War II, *Journal of ethnobiology and ethnomedicine*, 2017, 13/63, p. 2.

⁴⁵⁴ *Ibid.*, p. 11.

⁴⁵⁵ G. Hjeltnes, *Supplies under pressure...*, p. 69.

⁴⁵⁶ J. Norman, *Eating for victory...*, p. 7.

gyventojus perspėjo, kad valgant troškintą katieną galima užsikrėsti ligomis⁴⁵⁷.

Žemės ūkio rūmai taip pat išleido su maisto kortelėse gaunamais produktais subalansuotą receptų knygą „Šių dienų valgiai“, kurioje minima, kad reikia imti pavyzdį iš Vokietijos, nes žmonės ten besimaitindami normuotais produktais išlaikė sveiką ir tvirtą kūną. „Dėl prasto, bet sveiko karo meto maisto, ne vienas nustojo skęsti virškinimo negalavimais“⁴⁵⁸. Leidinyje atsakomas vienas iš esminių klausimų – kaip karo metais turėjo kisti lietuviška virtuvė? „Iki šiol pagrindinį maistą sudarė mėsa, riebalai ir duona. Šiandien kaip tik tų produktų trūksta ir todėl juos reikia pakeisti bulvėmis ir daržovėmis“⁴⁵⁹. Taip pagal V. Žukaiskienę galėjo atrodyti savaitinis mitybos planas:

„Pirmadienis: Pietūs – morkų tyršriubė su miežių kruopomis; keptos virtų bulvių bandelės, įdarytos su troškintais rūgščiais kopūstais; vakarienė – pakepintos, paliktos negrūstos nuo pietų bulvės su marinuotais burokėliais.

Antradienis: pietūs – raugintų kopūstų sriuba, užspirginta spirgučiais; miltiniai briedukai su grybu padažu; vakarienė – kava su marmeladu.

Trečiadienis: pietūs – bulvių sriuba; troškinti burokėliai su keptomis bulvėmis; vakarienė – miltiniai žnaibyti kleckučiai.

Ketvirtadienis: pietūs – daržovinė sriuba; kruopų košė, troškinta su mėsos gabaliukais; vakarienė – pašildyta nuo pietų likusi kruopų košė su svogūnų salotom; kava.

Pentadienis: pietūs – saldi duonos sriuba su skryliukais; virtų bulvių bandelės su svogūnų padažu; vakarienė pašildyta nuo pietų bulvių košė su rūgščiais kopūstais, paskanintais su aliejum; kava.

Šeštadienis: pietūs – bulvių ir šviežių kopūstų sriuba su skryliukais; virti mėsos kukulaičiai su troškintomis morkomis ir marinuotais burokėliais; vakarienė – pašildytos troškintos morkos; arbata.

Sekmadienis: pietūs – barščiai; bulvinė boba, kepta skardoj su spirgučiais; vakarienė – pašildytos bobos likučiai; kava su juoda duona ir marmeladu“⁴⁶⁰.

---

⁴⁵⁷ T. Tönsmeier, *Supply situations...*, p. 7.

⁴⁵⁸ *Šių dienų valgiai*, Kaunas, 1942, p. 3; 1925–1940 m. tyrimo duomenims, lietuviai daržovių ir vaisių vartodavo mažiau už vokiečius: V. Lašas, J. Kuprys, Lietuvos gyventojų mitimas 1925–1940 m., *Lietuviškoji medicina*, 1942 m. balandžio mėn., nr. 4, p. 285.

⁴⁵⁹ *Šių dienų valgiai...*, 3.

⁴⁶⁰ Cit iš. A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 249–250.

7 pav. „Šių dienų valgiai“ receptų knygos viršelio fragmentas.

Šiame mitybos plane akivaizdi bulvių svarba. Jos iš visų daržovių lietuvių racione buvo vienos populiariausių⁴⁶¹. Lietuviškoje spaudoje galima aptikti informacijos, kad Vokietijoje tiek miestų gyventojai, tiek ūkininkai mažiausiai kartą per dieną valgydavo bulvinius patiekalus, o Lietuvoje kur kas daugiau buvo suvartojama mėsos⁴⁶². Tikėtina, tokiais tekstais siekta ugdyti gyventojų augalinio maisto vartojimo įpročius, todėl jų tikslumas kartais yra abejotinas. V. Lašo ir J. Kuprio tyrime apie Lietuvos gyventojų mitybą 1925–1940 m., nustatyta, kad ūkininkai Lietuvoje bulvių suvartodavo už vokiečius daugiau. Jų mažiau valgydavo tik lietuvių amatininkai ir taip vadinami proto darbininkai⁴⁶³. 1941 m. vasarą bulvės Vokietijoje nebuvo normuojama prekė. Jau 1940–1941 m. Vokietijoje žiemą vienam asmeniui buvo išduodama po 2,5 kg. Nuo 1942 m. spalio įprastam pirkėjui leista įsigyti 4,5 kg bulvių, o šachtininkams 6 kg. Prieš karą vienas gyventojas per savaitę suvartodavo

---

⁴⁶¹ Jos Lietuvoje pagal populiarumą buvo antras produktas po rugių pakeitęs ropės: A. Čepaitienė, *Gyvenimo etnografija...*, p. 258.

⁴⁶² L. Gaulienė, Daugiau valgių iš bulvių!, *Naujoji sodyba*, 1941 m. lapkričio 15 d., nr. 6, p. 99.

⁴⁶³ V. Lašas, J. Kuprys, Lietuvos gyventojų mitimas 1925–1940 m., *Lietuviškoji medicina*, 1942 m. balandžio mėn., nr. 4, p. 285.

maždaug 3,3–3,5 kg bulvių⁴⁶⁴. Bulvės buvo populiarios ir kitose šalyse. Norvegijoje gyvenęs Ingeris Robberstadts atsiminė, jog: „[d]augiausiai gyvenome bulvėmis ir naujienomis iš Londono“⁴⁶⁵. Beje, Anglijoje plakatuose atsirado Bulvės Petės personažas⁴⁶⁶ ir net bulvių biskvito receptas⁴⁶⁷. Labai panaši situacija susiklostė ir Lietuvoje. Neatsitiktinai dėl bulvių populiarumo lietuviškoje receptų knygoje pateiktas platus joms paruošti receptų pasirinkimas: bulvės bešamelio padaže, bulvės su salierais, bulvės su pomidorais, bulvės su obuoliais, skardoje keptos bulvės, žalių bulvių kukuliai⁴⁶⁸, virtų bulvių blyneliai ir kt.⁴⁶⁹ Tokio pobūdžio receptus dar papildė publikacijos spaudoje: bulvių piršteliai, bulvės rūgščiam padaže, bulvės su kmynais, bulvių ir kopūstų apkepas, bulvės su skerdienos likučiais⁴⁷⁰, pyragas su bulvėmis⁴⁷¹. Taip pat bulvės galėjo būti vitamino C šaltiniu, kurio trūkumas didino susirgimo skorbuto riziką. Agronomė F. Kantautienė rašė, jog 10–20 mg vitamino C kiekį galima gauti iš: 100 g žalių bulvių, 150 g virtų (su žieve), 300 g virtų (nuluptų), 800 g virtų tarkuotų⁴⁷². Salomėja Sutkaitytė-Janulaitienė netgi rašė diplominį darbą: „C vitaminas 1942 m. bandymo stotyse augintose bulvėse“, tačiau neaišku ar jos tyrimas išliko⁴⁷³.

Karo metais bulvių svarba neabejotina, bet alternatyvių paruošimo būdų atsirado susijusių ne tik su jomis. Trūkstamiems maisto produktams pakeisti šeiminkėms reikėjo pasitelkti visus savo sugebėjimus, o atrastomis inovacijomis spaudoje raginta pasidalinti: „Neabejojime, kad tiek kaime, tiek

---

⁴⁶⁴ Ch. G. Spicknall, H. D. Fishburn, W. S. Baum, The diet in Germany and the occupied countries during the Second World War, *Public Health Reports (1896–1970)*, November 12, 1943, 58/46, p. 1670.

⁴⁶⁵ Cit. in: G. Hjeltnes, *Supplies under pressure...*, p. 65.

⁴⁶⁶ P. Nicol, *Sucking eggs...*, p. 51–53.

⁴⁶⁷ P. Nicol, *Sucking eggs...*, p. 52.

⁴⁶⁸ „1½ kg bulvių, ½ l pieno 100 g. manų kruopų, bulkutė. Luptas žalias bulves įtarkuoti į vandenį (kad nepajuoduotų) ir per skudurą gerai išspausti. Taip paruoštas bulves užplikyti labai karšta ir skysta iš 6–8 bulvių išvirta koše, arba karšta piene virtų manų kruopų tyre. Tešlą gerai suminkyti ir daryti kukulius, į kurių vidų galima vynioti supiaustytų ir taukuose apkepintų bulkutės gabalėlių. Šie kukuliai ilgiau verda negu virtų bulvių“.: *Šių dienų valgiai...*, p. 23.

⁴⁶⁹ *Ibid.*, p. 22–23.

⁴⁷⁰ L. Gaulienė, Daugiau valgių iš bulvių!, *Naujoji sodyba*, 1941 m. lapkričio 15 d., nr. 6, p. 99.

⁴⁷¹ Pyragas su bulvėmis, *Naujoji sodyba*, 1942 m. gruodžio 20 d., nr. 11/12, p. 432.

⁴⁷² F. Kantautienė, Bulvės nepamainomas vitamino C šaltinis, *Naujoji sodyba*, 1943 m. kovo 31 d., nr. 3 p. 62.

⁴⁷³ S. Sutkaitytės-Janulaitienės 1943 m. lapkričio 5 d. prašymas Klimatologijos instituto direktoriui dėl duomenų suteikimo diplominio darbo rašymui apie 1942 m. gegužės–spalio mėn. vidutinę temperatūrą ir kritulių kiekį Dotnuvoje, Joniškėlyje, Radviliškyje, Samališkėse, LCVA, f. 759, ap. 1, 164, l. 137.

mieste yra gerų, patyrusių šeiminkų, kurios ypatingai sugeba prisitaikyti karo metui, namų ūkio srityje gal yra padariusios ir išradimų. Visos tokios šeiminkės savo praktiškais patyrimais (virimo, kepimo, namų ruošos ir t. t.) kviečiamos pasidalinti su kitomis⁴⁷⁴. Tikėtina, dažniausiai prisitaikymas vyko didžiuosiuose Lietuvos miestuose, o išlikusi informacija yra tik maža karo metais atsiradusių alternatyvų dalis. Kartais jos buvo visai paprastos, pavyzdžiui, vietoje razinų kepiniuose buvo galima dėti džiovintas mėlynės, slyvas arba kriaušes. Vietoje kiaušinių jais aptepat mėsa, žuvį, daržovių griežinėlius, galima naudoti skystą miltų tyrele. Salotoms neturėjus aliejaus jį įmanoma pakeisti smulkiai supjaustytomis ir gerai ištirpintais lašiniiais. Norėjus padidinti spirgučių kiekį, į juos reikėjo pridėti tokio pat dydžio duonos gabėlių, kurie spiginami prisigerdavo riebalų ir savo skoniu tapdavo panašūs į spirgučius⁴⁷⁵. Kur kas kardialesni pokyčiai pastebimi marmeladų gamyboje – juos bandyta pagaminti net iš daržovių. „Nė nepagalvodavome, kad galima išsivirti marmelado iš kai kurių daržovių, o vietoje cukraus tokiam marmeladui panaudoti cukrinius runkelius. Žinoma, toks iš daržovių marmeladas skoniu neprilygsta iš obuolių ar uogų pagamintam marmeladui, bet vis dėlto valgyti jis visiškai tinka, o kai sviesto nėra, tai puikiai tinka su duona prie arbatos ar kavos“⁴⁷⁶. Galėjo būti trys galimi receptai: marmeladas iš morkų, burokėlių arba iš morkų ir burokėlių. Pastarasis buvo praktiškiausias, nes dažnai pakankamo morkų kiekio neturėta, o marmeladas iš burokėlių buvo ne toks skanus⁴⁷⁷. Aprašytos inovacijos yra tarytum galimas buitės sąlygų pokyčių variantas. Realiausia scenarijus, kad tiesiog vartoti produktai, kurie tuo metu buvo tiesiog prienami⁴⁷⁸. Daugelio gyventojų virtuvėse galėjo pasitaikyti netgi radikalesnių šaltiniuose nefiksuotų eksperimentų, bet kaip minėta, šios inovacijos dažniausiai turėjo būti didžiųjų miestų kasdienio gyvenimo dalis, nes maisto produktų ten trūko labiausiai.

---

⁴⁷⁴ L. G., Keletas trumpų patarimų šeiminkėms, *Naujoji sodyba*, 1942 m. vasario 15 d., nr. 2, l. 189.

⁴⁷⁵ *Ibid.*, p. 189.

⁴⁷⁶ St. Proškuvienė, Daržovių marmeladai, *Naujoji sodyba*, 1944 m. sausio 31 d., nr. 1, p. 13.

⁴⁷⁷ *Ibid.*, p. 13.

⁴⁷⁸ M. Čilvinaitė savo laiške Feliksui Bugailiškiui apsirūpinimą maistu apibūdino taip: „Turguje prie Halių pirkau specialų spyžinį 2 ltr. puodą su dangčiu, mokėjau 120 rb. Tai vienintelis „išganymas“. Rytą pakuriu krosnį ir tuoj imu „pietus“ ruošti – dedu į tą puodą bulvių, morkų, kruopų. Žodžiu ko tik turiu ir truputį riebalų; išeidama tarnybon pašaučiu krosnin, grįžusi suvalgau ir prastumta dienele“.: M. Čilvinaitės 1942 m. vasario 24 d. laiškas P. Bugailiškiui apie gyvenimo sąlygas Vilniuje, LNB RS, f. 64-30, l. 3.

Taupumas buvo svarbus ne tik patiekalų sudėčiai, bet ir ruošimo procese. Viename iš „Naujosios sodybos“ straipsnių užsiminta, kad ne tik miestuose, tačiau „[l]aikas ir kaime riebalus taupiai naudoti“⁴⁷⁹. Mėsos kepimui alternatyva galėjo būti jos visų pusių iki rudumo apkepimas sausoje keptuvėje, o baigti kepti reikėjo orkaitėje arba paruošti mėsą troškinant puode. Tuo tarpu kepat žuvį ją svarbu gerai nusausinti, pavolioti į miltus ir apibarstyti prieskoniais, nes taip ji sugers mažiau riebalų. Blynų ruošime bus mažiau sunaudota riebalų juos kepat per visą keptuvę. Lietiniam keptuvę galima patrinti: „su karštuose taukuose išmirkytu duonos gabalėliu ar patrinti su pusiau perpjautu svogūnu, kurį pamirkant ištirpintuose riebaluose galima tepti kaip su teptuku. Svogūnų kvapas iškeptuose lietiniuose nejaučiamas“⁴⁸⁰. Karo metų receptuose galima pastebėti tam tikrų panašumų su šiandieniais produktais, kurių sudėtyje vis labiau didinamas daržovių kiekis. Spaudoje užsiminta, kad „[k]epant mielinis pyragus labai patartina dėti morkų ir arbūzų“⁴⁸¹. Šias daržoves reikėjo smulkiai sutrinti ir sudėjus tešlon gerai išminkyti“⁴⁸². Taip pat į juodą duoną buvo galima įmaišyti bulvių dėl kurių ji ne taip greitai pasensta. Kepimui reikalingų mielių deficitas buvo šiek tiek paprasčiau išsprendžiamas Lietuvos regionuose, kur daugiau gaminta alaus⁴⁸³, o konservuoti be cukraus buvo galima naudojant tirpintus taukus, vatos kamščius ar gyvulio pūslę⁴⁸⁴. Tam galėjo padėti ir Vokietijoje naudoti Friko milteliai⁴⁸⁵.

Tuo tarpu obuolių, ramunėlių, žemuogių lapų, kmynų, morkų ir kt. arbatos rūšys turėjo pakeisti iki tol importuotas arbatas⁴⁸⁶. Kauno botanikos sodas buvo paskelbęs, kad norintieji galėjo ateiti pasirinkti ramunėlių

---

⁴⁷⁹ M. K., Taupykime riebalus, *Naujoji sodyba*, 1942 m. gegužės 20 d., nr. 5, p. 277.

⁴⁸⁰ *Ibid.*, p. 277; Ne visos šalys turėjo tokias svogūnų atsargas kaip Lietuva. Karo pradžioje Didžiojoje Britanijoje svogūnai galėjo būti naudoti net kaip gimtadienio dovana: P. Nicol, *Sucking eggs...*, p. 55.

⁴⁸¹ Tuo metu arbūzais vadinti moliūgai.

⁴⁸² M. K., Taupykime riebalus, *Naujoji sodyba*, 1942 m. gegužės 20 d., nr. 5, p. 280.

⁴⁸³ Vienas iš būdų mieles pasigaminti patiems: „...paimti apynių, juos išvirti, ir tokiu apynių nuoviralu užpilti truputį piklevotų miltų. Toliau įdėti cukraus ir taip, pagaminus tokią buizelę, palikti likimo valiai. Po 1–2 dienų šioji buizelė pradės burbuliuoti – gyventi, nes joj savaime atsiras mielių“.: K. Brundza, Kaip pačiam pasigaminti mielių, *Naujoji sodyba*, 1943 m. kovo 25 d., nr. 4, p. 86.

⁴⁸⁴ Konservavimas buteliuose be cukraus, *Naujoji sodyba*, 1942 m. liepos 30 d., nr. 7, p. 332.

⁴⁸⁵ Nauja konservavimo priemonė – Friko milteliai, *Naujojo sodyba*, 1942 m. liepos 30 d., nr. 7, p. 332–333.

⁴⁸⁶ Kaip pasigaminti naminės arbatos, *Naujoji sodyba*, 1941 m. rugpjūčio 25 d., nr. 1, p. 19–20.

galėjusių pakeisti trūkstamas arbatžoles⁴⁸⁷. Viename iš straipsnių spaudoje detaliai atskleistas ir arbatos gamybos procesas, kuris turėjo padėti gyventojams jas pasidaryti patiems. Pagrindinei mišinio daliai naudotini šie augalai: obuolių žievė, žemuogių, gervuogių lapai, erškėtrožių uogų žievės bei sėklos, aviečių, juodųjų serbentų, liepų lapai. Iki 50 % galėjo sudaryti: obelų, serbentų, šermukšnių ir rūgščių vyšnių lapai. Dar mažiau iki 25 % lazdynų, erškėtrožių, viržio lapai su žiedais, mairūnų lapų ir liepų stiebai. Iki 10 % pupelių ankštys, krapų stiebai, varpučio šaknys, rūgščių ir saldžių vyšnių koteliai, mėlynių, melisų, bruknių, kryklės ir gudobelės lapai. O iki 5 % įmaišymui tiktų: apelsinų žievelės, baziliko stiebai, beržo ir didžiosios dilgėlės lapai, šermukšnio uogos, čiobrinio mairūno ūgiai su lapais, šeivamedžio žiedai, barkūno ūgių lapai ir žiedai, apynių žiedai, šalpusnio lapai, rugiagėlių, bijūnų, didžiosios kryklės, gudobelės žiedų, geltonųjų našlaičių žolių, rietenos ūgių lapų ir žiedų, kadagio bei gudobelės uogų⁴⁸⁸. Veikiausiai ši informacija Lietuvos gyventojams nebuvo ypatingai svarbi, nes daugeliui arbatos pasigaminimas neturėjo sudaryti itin didelių sunkumų. Šie pavyzdžiai paprasčiausiai liudija apie vietinių gamtinių išteklių aktualumą. Vokiečių okupacijos metais reikėtų kalbėti ne apie patį arbatos deficitą, bet importinės arbatos rūšių trūkumą, kuris karo metų kontekste buvo viena mažiausių problemų.

Kiek sudėtingiau buvo su kava, bet ją tapo įmanoma pasigaminti iš cukrinių runkelių⁴⁸⁹ ir kt. šiam tikslui paprastai nenaudotų žaliavų. 1941 m. gruodį spaudoje esančioje informacinėje žinutėje skelbta, kad po Naujų metų bus pradėta prekiauti daug geresniu kavos mišinių už daugelį tuo metu buvusių surogatų. Jį gamino Sodybos fabrikai Ramunė ir Varpas, ir kai kurie Vilniaus fabrikai⁴⁹⁰. Maltų pupelių kavą vokiečių okupacijos metais buvo galima gauti nebent juodoje rinkoje⁴⁹¹, o kavos pakaitalai skirstyti į tris rūšis: nukartinamus, cukringus ir riebalingus. Pirmajai priskiriamos gilės bei lubinai, kuriuos pirmiausia reikėjo 2–3 d. mirkyti šaltame vandenyje, vėliau džiovinti bei gruzdinti su gilėmis. Cukringieji pakaitalai: cikorija, kiaulpienės šaknys, morkos, cukriniai ir pašariniai runkeliai. Paskutiniąją grupę sudarė visų uogų grūdėliai. Beje, „[y]pač skanią ir aromatingą kavą, kuri savo skoniu labai primena tikrąją kavą, galima pasigaminti iš šparagų uogų. Vokietijoje,

---

⁴⁸⁷ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 258.

⁴⁸⁸ St. T., *Arbata iš vietinių augalų, Naujoji sodyba*, 1943 m. birželio d. 30, nr. 6, p. 148.

⁴⁸⁹ Šeimininkėms: runkelių kava, *Savaitė*, 1942 m. lapkričio 28 d., nr. 24, p. 475.

⁴⁹⁰ Kronika: Jau pradėtas gaminti naujas kavos mišinys, *Į laisvę*, 1941 m. gruodžio 4 d., nr. 140, p. 6.

⁴⁹¹ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 258;

pereito didžiojo karo metu, dėl kvapių eterinių aliejų, degustuojant įvairių rūšių kavos, gavo I premiją. Šparagų uogos yra gana vertingos, jos turi: 34 % cukraus, 3,5 mineralinių druskų, 1,08 % eterinio aliejaus, 1,5 % baltymų, be to, truputį obuolių ir citrininės rūgšties. Todėl, kas auginą šparagus gali šios kavos skonį išmėginti⁴⁹².

A. Gražiūnas pastebi, kad surogatų sfera nebuvo išvystyta, nes tam reikėjo daugiau laiko, reikiamų žinių ir priemonių. Anot jo, šioje sferoje labiausiai pasižymėjo degtindariai⁴⁹³. Galima sutikti, kad vokiečių okupacijos metais alkoholio vartojimo mastai ženkliai išaugo, tačiau atsižvelgiant į gausias publikacijas su skirtingais produktų gamavimo (labai tikėtina jau išbandytai) patarimais spaudoje, galima spręsti, kad šis procesas Lietuvoje jau buvo įgavęs tam tikrą pagreitį ir buvo panašus į daugelį Antrąjį pasaulinį karą išgyvenusių šalių.

3.3.2. Daržų ir sodų plėtra

Maisto produktų (ypač mėsos) trūkumą turėjo kompensuoti platesnis augalinio maisto vartojimas, todėl abu pasauliniai karai lėmė sodų ir daržų plotų išaugimą⁴⁹⁴. Jie atsirasdavo „tiek sprogdinimų paliktuose krateriuose, tiek ir miestų skveruose ir aikštėse“⁴⁹⁵. Norvegijoje vaismedžiai bei kiti augalai auginti futbolo aikštelėse, bažnyčių šventoriuose, kalvose, miestų parkuose ir Oslo karališkųjų rūmų teritorijoje⁴⁹⁶. Analogiškai Anglijoje visoje šalyje sodai, parkai, golfo klubai, teniso aikštelės, pakelės ir net langų dėžės skirtos gelėms turėjo užleisti vietą daržovėms. Šioje šalyje atsakingos valdžios

---

⁴⁹² M. K., Mažai žinomi kavos pakaitalai, *Naujoji sodyba*, 1943 m. spalio 30 d., nr. 10, p. 249.

⁴⁹³ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 258; Pagal Juozo Valentijaus šeimos prisiminimus, alų „...iš cukrinių runkelių pradėjo daryti II-jo pasaul. karo metais, kai nebuvo cukraus. Anksčiau nė cukrinių runkelių neaugindavo. Alų tada darydavo iš duonos ir cukraus ar iš miežių salyklo, paskutinis buvo labai stiprus nusigerti galėdavo“.: Vaciaus Miliaus engografinės ekspedicijos 1953 m. liepos 11 d. medžiaga. Juozo Valentijaus šeimos prisiminimai, LII, f. 73, b. 17, l. 24.

⁴⁹⁴ M. Šiupšinskas, *Kolektyvinio sodo fenomeno urbanistinis ir sociokultūrinis aspektai. Sovietinės Lietuvos atvejis*, daktaro disertacija, Vilnius, 2021, p. 30; Jungtinėms Amerikos Valstijoms įsitraukus į karą, netrukus buvo atnaujintos Pirmojo pasaulinio karo metais ten veikusios sodininkystės programos: R. Hayden-Smith, “Soldiers of the Soil”: the work of the United States school garden army during World War I, *Applied Environmental Education and Communication*, 2007, 6/1, p. 26; Dar Pirmojo pasaulinio karo metais JAV atsirado „Pergalės sodo“ terminas: Miller, Char, In the sweat of our brow: Citizenship in American domestic practice during WWII—Victory Gardens, *The journal of American culture*, 2003, 26/3, p. 396.

⁴⁹⁵ M. Šiupšinskas, *Kolektyvinio sodo...*, p. 30.

⁴⁹⁶ G. Hjeltnes, *Supplies under pressure...*, p. 78.

struktūros jau nuo karo pradžios pradėjo įgyvendinti „Kask dėl pergalės“ („Dig for Victory“) programą, kai gėlynus reikėjo pakeisti daržovių plotais⁴⁹⁷. Tuo tarpu Norvegijoje 1939–1944 m. apsodintų bulvėmis plotų skaičius išaugo 44,8 %⁴⁹⁸, o minėtoje Anglijoje bulvių suvartojimas karo pabaigoje išaugo 60 %⁴⁹⁹, be to, iki 1944 m. apie 2,4 milijono hektarų ganyklų paversta dirbama žeme⁵⁰⁰. Lietuvoje dėl šaltinių trūkumo sudėtinga nustatyti kiek vokiečių okupacijos metais daržų plotas padidėjo lyginant su prieškarium. Paprastai galima remtis tik pakankamai abstrakčiais skaičiais, kurių patikimumas yra diskutuotinas. Pavyzdžiui, Žemės ūkio generalinis tarėjas 1942 m. J. Petronis rašė, jog pirmiausia reikia plėsti bulvių pasėlių plotus kiekviename ūkyje užsodinant bent ketvirtadaliu didesnę plotą nei iki tol⁵⁰¹ 1942 m. spaudoje skelbta, kad daržai Lietuvoje užėmė apie 25 000 ha plotą, o sodai apie 38 000 ha. Dalis jų dėl 1941 m. žiemos šalčių labai išretėjo, tačiau minėtame straipsnyje, užsimenama, kad artimiausiu metu daržų bei sodų plotai Lietuvoje užims apie 100 000 ha.⁵⁰² Sodų plotai tikrai turėjo augti, bet 100 000 ha tikslo įgyvendinimas kelia abejonių.

Prieš detaliau analizuojant 1941–1944 m., svarbu pastebėti iki tol buvusius gamtos reiškinius, kurie darė ženklų įtaką sodininkystei Lietuvoje. Vieni žymesnių pokyčių tarpukariu vyko 1928–1929 m., kai apie pusė medelynų ir sodų medžių dėl žemos temperatūros iššalo. Išliko tik keli didesni medelynai⁵⁰³. Tačiau per ateinančius 10 metų „<...> krašte buvo jau daugelis sodų su labai vertingomis vaismedžių rūšimis ir atmainomis“⁵⁰⁴. Tarpukario Lietuvoje vaismedžių produkcija vis augo. Tinkamų sodinti obelaičių 1936 m. užauginta – 99 540, 1937 m. – 146 982, 1938 m. – 244 844, 1939 m. – 523 241. Kitų vaismedžių (kriaušių, slyvų, vyšnių ir trešnių) šiek tiek mažiau. Iš viso medelynuose 1939 m. užauginti tinkami sodinimui 623 584 vaismedžiai, o vaismedžių skaičius siekė apie 5 mln. Taigi vienam gyventojai teko apie 20 kg vaisių. 1939–1940 m. žiemą vėl iššalo daugiau kaip 50 %

---

⁴⁹⁷ J. Norman, *Eating for victory...*, p. 10.

⁴⁹⁸ G. Hjeltnes, *Supplies under pressure...*, p. 73.

⁴⁹⁹ P. Nicol, *Sucking eggs...*, p. 52.

⁵⁰⁰ F. Ginn, *Dig for Victory! New histories of wartime gardening in Britain*, *Journal of historical geography*, 2012, 38/3, p. 3.

⁵⁰¹ J. Petronis, Į Naujus metus, *Naujoji sodyba*, 1942 m. sausio 15 d., nr. 1, p. 141.

⁵⁰² Didelė vaisių ir daržovių tvirtovė šalia Kauno, *Naujoji sodyba*, 1942 m. sausio 15 d. nr. 1, l. 142.

⁵⁰³ Pr. Rimkus, Reikia didinti medelynų plotus, *Naujoji sodyba*, 1940 m. gruodžio 1 d., nr. 24, p. 363.

⁵⁰⁴ S. Bagodonas, K. Bajoras, et. al., *Sodininkystės vadovėlis ūkininkams*, Vilnius, 1942, p. 3.

vaismedžių. Tai turėjo paveikti bent trejų metų medelių kiekį⁵⁰⁵. Išliko tik šalčiams atsparūs vaismedžiai. Anot sodininkystės vadovėlio „<...> gal būsime kiek atsargesni ir pasirinksime savo sodams daugumoje tas atmainas, kurios išliko sveikos po 1940 m. šalčių“⁵⁰⁶. Vilniaus srityje iššalo visos be išimties 2–3 m. liemeninės slyvos, trešnės (kriaušių 80 %, obelių 60 %). Išimčių pasitaikė tik miestuose ir kur buvo didelė sniego danga. Temperatūra svyravo nuo -26 iki -33 °C, o Pavilnyje fiksuotos tris dienos, (su pertraukomis), kai minusinė temperatūra siekė net iki -45 °C. Tokie šalčiai su vienu atodrėkiu tęsėsi du mėnesius⁵⁰⁷. Dėl žiemos šalčių Vilniaus krašte mažą sodų skaičių patvirtina ir vokiečių okupacijos laikotarpio šaltiniai⁵⁰⁸. Žemos temperatūros padariniams ištirti buvos sudaryta speciali komisija. Ji lankėsi Kauno, Marijampolės, Vilkaviškio ir Šakių apskričių soduose bei medelynuose⁵⁰⁹. Informacija apie 1939–1940 m. žiemą domino ir vokiečių pareigūnus. Sodininkystės-daržininkystės bandymų stoties⁵¹⁰ vedėjas 1942 m. Kauno meteorologijos instituto prašė suteikti atskirų meteorologinių stočių 1939–1940 m. temperatūrų minimumus, kurie reikalingi Lietuvos sodų iššalimo žemėlapiui sudarymui. Skubiai informacijos reikėjo „Ostland films“ bendrovei filmo „Gartenbau im Ostland“ kūrimui⁵¹¹. Be to, vokiečiai Lietuvos orų duomenis taip pat nusprendė fiksuoti. Reicho orų tarnybos nurodymu, vėliausiai nuo 1942 m. prie Klimatologijos instituto turėjo būti įkurtas

---

⁵⁰⁵ Pr. Rimkus, Reikia didinti medelynų plotus, *Naujoji sodyba*, 1940 m. gruodžio 1 d., nr. 24, p. 363.

⁵⁰⁶ S. Bagodonas, K. Bajoras, et. al., *Sodininkystės vadovėlis...*, p. 3.

⁵⁰⁷ J. Kryvko, Vaismedžiai medelynuose po 1939–40 m. žiemos, *Naujoji sodyba*, 1940 m. balandžio 5 d., nr. 7, p. 98.

⁵⁰⁸ Wirtschaftsübersicht des Bezirkes Vilnius, LCVA, f. R-617, ap. 1, b. 17, l. 1.

⁵⁰⁹ N. Černiauskas. *Paskutinė Lietuvos vasara...*, p. 20.

⁵¹⁰ 1938 m. pabaigoje buvo įsteigta sodininkystės-daržininkystės bandymų stotis Dotnuvoje, kuri priklausė Žemės ūkio tyrimų departamentui. Siekiant tyrimams sudaryti palankesnes sąlygas, 1940 m. rudenį ji perkelta į Vytėnų ūkį šalia Kauno. Ten bandymų atlikimui buvo 104 ha žemės. Sodininkystės, daržininkystės ir daržovių sėklininkystės skyriuose darbuotojai atlikdami skirtingus tyrimus taip pat ieškojo kokios augalų rūšys Lietuvai yra palankiausias: Didelė vaisių ir daržovių tvirtovė šalia Kauno, *Naujoji sodyba*, 1942 m. sausio 15 d. nr. 1, l. 142–144; Pavyzdžiui, nustatyta, jog lyginant su kitomis kopūstų kultūromis (jais buvo apsodinta apie 5000 ha), Lietuvai tinkamiausi Baltgudiški kopūstai: J. Proškus, 20 milijonų rublių patys pražudome už kopūstus, *Naujoji sodyba*, 1941 m. lapkričio 15 d., nr. 6, p. 82–84.

⁵¹¹ Sodininkystės-daržininkystės bandymų stoties Vytėnuose vedėjo 1942 m. spalio 12 d. raštas Kauno meteorologijos institutui dėl meteorologinių stočių žinių apie 1939–1940 m. temperatūrų minimumus suteikimo, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 759, l. 13.

fenologinių tyrimų skyrius, kurio rezultatai galėjo būti naudingi įvairių žemės ūkio klausimų nagrinėjimui⁵¹².

1939–1940 m. žiemos temperatūra °C							
Nr.	Meteorologinės stotys	Absolūtus temperatūros minimumas			Šaltų dienų skaič. (maks. < -10 °C)		
		1939 m.		1940 m.	1939 m.		1940 m.
		Gruodis	Sausis	Vasaris	Gruodis	Sausis	Vasaris
1	Alytus	-16,7	-34,5	-35,3	3	13	15
2	Biržai	-21,4	-35,0	-32,3	3	13	17
3	Dotnuva	-16,16	-32,6	-34,6	2	12	16
4	Kaunas	-17,2	-33,7	-30,8	2	12	16
5	Lazdijai	-19,0	-34,5	-37,4	2	13	15
6	Marijampolė	-16,4	-32,6	-36,7	-	12	15
7	Palanga	-15,4	-27,8	-30,1	1	11	15
8	Panevėžys	-18,2	-34,0	-30,7	2	13	16
9	Rokiškis	-20,0	-35,8	-30,1	3	14	17
10	Šiauliai	-18,1	-34,0	-28,5	3	15	17
11	Šikšniai	-16,8	-30,8	-35,5	2	12	13
12	Telšiai	-18,5	-32,7	27,8	1	14	16
13	Ukmergė	-16,1	-35,7	-39,0	2	12	16
14	Varėna	-22,0	-42,0	-37,0	2	13	14
15	Vilnius	-18,6	-37,2	-32,0	-	-	-
16	Zarasai	-21,4	-38,0	-32,0	4	17	18

10 lentelė. 1939–1940 m. žiemos temperatūros duomenys⁵¹³.

1931–1940 m. aukščiausia ir žemiausia temperatūra C°												
Mėnesiai	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Telšiai												
Aukščiausia temperatūra	7,4	7,8	16,5	22,8	30,0	32,8	31,2	30,0	26,1	21,2	11,8	10,0

⁵¹² Klimatologijos instituto direktoriaus S. Olšausko 1942 m. liepos 3 d. rašto nuorašas Švietimo vadybos Kauno skyriaus direktoriui dėl fenologinio skyriaus kūrimo, LCVA, f. 759, ap. 1, b. 5, l. 200.

⁵¹³ Sudaryta pagal: LCVA, f. R-759, ap. 1, b. 162, l. 14.

Žemiausia temperatūra	-32,7	-27,8	-19,8	-9,7	-5,9	0,5	4,4	5,1	-2,7	-4,9	-14,8	-20,8
Dotnuva												
Aukščiausia temperatūra	8	7,3	18,3	24,8	29,4	33,2	31,6	32,0	27,0	22,5	11,5	7,6
Žemiausia temperatūra	-32,6	-34,6	-19,7	-12,3	-3,7	0,6	4,6	4,7	-5,3	-6,2	-18,4	-21,2
Šiauliai												
Aukščiausia temperatūra	6,7	7,0	16,9	23,0	28,7	32,1	30,7	30,6	25,5	20,6	12,9	6,8
Žemiausia temperatūra	-34,0	-28,5	-17,6	-9,7	-5,8	-0,4	5,3	4,4	-6,5	-5,9	-16,3	-23,7
Raseiniai												
Aukščiausia temperatūra	6,0	7,0	17,3	23,9	28,6	31,3	30,6	30,2	26,6	22,0	11,8	6,7
Žemiausia temperatūra	-31,6	-26,8	-17,6	-7,2	-1,2	3,0	7,4	8,0	-3,0	-5,2	-15,2	-21,0
Vilnius												
Aukščiausia temperatūra	7,4	7,3	18,2	25,3	31,8	33,4	33,8	33,8	28,6	23,1	12,4	8,5
Žemiausia temperatūra	-37,2	-34,9	-20,1	-14,4	-3,0	1,6	6,2	4,4	-4,4	-7,2	-14,3	-24,3

11 lentelė. Aukščiausia ir žemiausia temperatūra °C 1931–1940 m.⁵¹⁴

Maksimalus sniego aukštis (cm)							
Metai	Sausis	Vasaris	Kovas	Balandis	Spalis	Lapkritis	Gruodis
Vilnius							
1931 m.	21	36	36		6	1	8
1932 m.	4	18	21		-	-	12
1933 m.	16	15	19		-	7	10
1934 m.	20	9	8		-	4	1
1935 m.	12	17	5		-	3	11

⁵¹⁴ Sudaryta pagal: LCVA, f. 759, ap. 1, b. 161, l. 16.

1936 m.	13	30	20		-	4	5
1937 m.	9	18	20		-	6	30
1938 m.	31	22	3		-	-	12
1939 m.	35	14	27		-	-	6
1940 m.	30	43	34		-	4	11
Šiauliai							
1931 m.	25	37	40	10	2	-	11
1932 m.	10	24	33	-	-	-	3
1933 m.	28	16	10	-	-	13	12
1934 m.	15	3	13	-	-	-	1
1935 m.	10	21	4	-	-	1	17
1936 m.	7	6	3	8	-	1	2
1937 m.	4	25	24	-	-	3	44
1938 m.	45	18	3	-	-	-	12
1939 m.	13	13	13	-	-	4	13
1940 m.	42	50	29	6	-	3	10

12 lentelė. Maksimalus sniego aukštis cm 1931–1940 m.⁵¹⁵

Daržų kolonijos Lietuvoje buvo kuriamos pagal Vokietijos kolonijų pavyzdį⁵¹⁶. Tokiam planui Lietuvių administracija neturėjo priešintis, nes padidėję daržovių kiekiai visuomenę paveiktų teigiamai. Net jei Lietuva

⁵¹⁵ Sudaryta pagal: LCVA, f. 759, ap. 1, b. 161, l. 31.

⁵¹⁶ M. Lugaėjus, Kasdienis gyvenimas Kaune..., p. 125–126.

nebūtų okupuota, tikėtina, daržų plotų didinimo sprendimas būtų priimtas savarankiškai. Darbo ir socialinių reikalų vadyba sukviėtė du tarpžinybinius pasitarimus. Viena iš išvadų buvo, kad daržų kolonijų steigimas miesto gyventojams būtų naudingas ne tik karo, bet ir taikos metu⁵¹⁷. Tokie svarstymai tik patvirtina lietuvių administracijos palankumą. Viename iš išlikusių dokumentų (veikiausiai jis parengtas iki oficialių įsakų paskelbimo), kurio autorius nėra nurodytas, svarstyta, kad Vokietijos pavyzdžiu optimaliausias daržų plotas galėjo siekti 300 m². Laikino tipo daržams reiktų išnaudoti tuščias miesto centro erdves, o nuolatinio pobūdžio daržus įtraukti į žaliųjų miesto plotų sistemą. Užstatant miesto erdves laikinieji daržai turėjo palaipsniui išnykti juos perkėlus į nuolatinio pobūdžio daržus. Vokietijoje 2 ha tokių daržų duodavo 1100 cnt. daržovių ir vaisių derlių, todėl miesto gyventojas turėdamas 200–300 m² žemės beveik pats galėtų apsirūpinti daržovėmis ir vaisiais, be to, papildomai būtų galima auginti ožką, vištas ir bites: „[I]auko darbams žmonių trūkumo problema būtų dalinai išsprendžiama taip, kad ne miestietis prie žemės, bet žemė prie miestiečio būtų priartinta“. Miesto gyventojams nesusipažinusiems su praktine daržininkyste turėjo padėti instruktavimo organizavimas: specialios instrukcijos publikavimas, radijas, paskaitos, parodos, pavyzdiniai mokomieji daržai⁵¹⁸. Antrojo pasaulinio karo metais tiek Lietuvoje, tiek kituose Europos miestuose buvo grįžtama prie tokių buities sąlygų, kurios daugiau būdingos chronologiškai ankstesniems laikotarpiams, kai auginti daržus ir naminius gyvūnus miestuose buvo įprasta. Daugelis galėjo pastebėti kaip pradeda gyventi „sukaimintuose“ miestuose, o mažesniuose miesteliuose minėtas daržų ir naminių gyvūnų auginimas ir taip buvo įprastas. Taip vokiečių okupacija Lietuvos agrarinio krašto statusą dar labiau sutvirtino ir „slopino“ įprastą miestietišką buitį, kuomet vis daugiau atsirado kaimams būdingų kasdienybės bruožų.

Atsakingiems asmenims išgryninus pagrindines daržų kolonijų steigimo gaires, informacija apie daržų poreikį lietuviškoje spaudoje skelbta 1942 m. kovo 9 d.⁵¹⁹ Tarp neužstatytų plotų tinkamų daržovių auginimui buvo perkeltų į getą ar sušaudytų žydų žemė⁵²⁰. Žemės plotus išnuomoti galėjo:

---

⁵¹⁷ Darbo apsaugos departamento 1942 m. kovo 21 d. raštas Vyriausiosios butų valdybos valdytojui dėl daržų kolonijų, LCVA, f. R-625, ap. 1, b. 52, l. 94.

⁵¹⁸ Nenurodyto autorius raštas apie daržų kolonijų steigimą Lietuvoje, LCVA, f. R-625, ap. 1, b. 52, p. 103–105.

⁵¹⁹ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 255.

⁵²⁰ Išlikę žydų sklypų sąrašai Kauno mieste: Neužstatytų nuosavų žydų sklypų Kauno mieste 1942 m. kovo 4 d. sąrašas, LCVA, f. R-625, ap. 1, b. 52, p. 112; Neužstatytų miesto žydų žemės sklypų Kauno mieste 1942 m. kovo 4 d. sąrašas, LCVA, f. R-625, ap. 1, b. 52, p. 113.

vietos savivaldybė, Nacionalizuotų pastatų valdyba, Vyriausioji butų valdyba, bet kokia įmonė, įstaiga ar juridinis asmuo. Kaina negalėjo būti mažesnė nei 1 Rpf ir didesnė, nei 3 Rpf už 1 m²⁵²¹. Spaudoje gyventojai raginti taip pat atkreipti dėmesį į upių krantus, nes jie galėjo tapti vaisių, daržovių ir uogynų laukais⁵²². Vyriausios miestiečių daržų komisijos pranešime minima⁵²³, kad nuomojamo sklypo dydis turėjo būti nustatomas atsižvelgiant į dirvožemio kokybę bei nuomininko šeimos narių skaičių – nemažesnis nei 100 m² ir nedidesnis už 600 m² plotą. Nuomos mokestis siekė 1–5 Rpf už 1 m²⁵²⁴. Beje, plotus daržovėms nuomojosi ne tik privatūs asmenys. Viena iš Vilniaus ligoninių ankstyvosioms daržovėms auginti iš Lietuvos nekilnojamojo turto bendrovės nuomojosi prie ligoninės buvusį apie 2835 m² žemės sklypą⁵²⁵. Tuo tarpu dėl sėklų reikėjo kreiptis pas apskrities agronomą, bet jų kiekiai buvo riboti⁵²⁶, todėl tapo aktualu sėklų užsiauginti patiems⁵²⁷. Minėtas susidomėjimas sodininkyste-daržininkyste taip pat skatino atkreipti dėmesį ir iki tol nevisai populiarias kultūras, pavyzdžiui, kukurūzus. Šis augalas apibūdintas kaip „rekomenduotinas karo metu ne tik kaime, bet [ir] miestiečio darže“⁵²⁸. Vokiečių okupacijos laikotarpis nebuvo kukurūzų sūklestėjimo Lietuvoje laikas, bet lyginant su prieškarium, galėjo atsirasti daugiau pavienių bandymų juos užsiauginti savo daržuose.

Neabejotinai po kurio laiko miesto daržų kolonijų tikslas sulaukė rezultatų. 1943 m. agronomas Justas Strazdas rašė: „Dabar daržovės puošia didžiųjų miestų gražiasias aikštes ir šaligatvių pakraščius. Kas ir kur tik galėdamas daržovės sėjo ir augino. Daržovių pareikalavimas ir jų suvartojimas yra žymiai pašokęs“⁵²⁹. Vokiečių administracijos centre – Kaune, ypač gausiais daržovių plotais išsiskyrė Žaliakalnis, kur daržoves augintos visai šalia šaligatvių⁵³⁰. Bene daugiausiai informacijos išlikę apie

---

⁵²¹ J. Paukščio 1942 m. gegužės mėn. potvarkis dėl daržų miestuose steigimo, LCVA, f. R-625, ap. 1, b. 52, l. 45–47.

⁵²² Vyt. Tuinyla, Išnaudokime atšlaites, *Naujoji sodyba*, 1942 m. gegužės 20 d. nr. 5, p. 152.

⁵²³ Ji sudaryta Pirmojo generalinio tarėjo pavedimu pritariant generaliniam komisariui.

⁵²⁴ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 256.

⁵²⁵ 1944 m. sausio 25 d. Vilniaus nervų ir vidaus ligų ligoninės revizijos aktas, LCVA, f. R-620, ap. 1, b. 218, l. [nenumuruota].

⁵²⁶ J. Paukščio 1942 m. gegužės 8 d. pranešimas dėl miesto daržų ir sėklų, LCVA, f. R-625, ap. 1, b. 52, l. 34.

⁵²⁷ J. Mockaitis, Sėklos iš savo daržo, *Naujoji sodyba*, 1942 m. vasario 15 d., nr. 2, p. 201.

⁵²⁸ J. L., Kukurūzai, *Naujoji sodyba*, 1943 m. kovo 25 d., nr. 4, p. 89.

⁵²⁹ J. Strazdas, Paimkime pilną daržovių derlių, *Naujoji sodyba*, 1943 m. birželio 30 d., nr. 6, p. 127.

⁵³⁰ M. Lugavojus, Kasdienis gyvenimas Kaune..., p. 125–126.

Kauną, tikėtina, daržovių auginimo politika buvo labiausiai pastebima būtent čia, nes lyginant su kitais Lietuvos miestais, vokiečių Kaune būta kur kas daugiau. Kadangi miestuose žemės nebuvo ypatingai daug: „<...> dėl to ne viena miestietė atsisakė nuo gražaus, širdį džiuginančio darželio, jo vietoje uždaigius ridikėlių, salotų ir kitų kasdieniam vartojimui reikalingų daržovių“⁵³¹. Agronomė E. Mickienė miestuose gyvenančioms šeiminkėms apsirūpinti žiemai vienam asmeniui patarė turėti: 40–50 kg kopūstų, 20 kg burokėlių, 25 kg morkų, 2–3 kg konservuotų pomidorų, 25 kg agurkų, 4 kg svogūnų⁵³². Beje, išaugus daržovių plotams, išaugo ir su jų priežiūra susijusių problemų skaičius:

„Karo metu pasunkėjus maisto produktų tiekimui, pasirūpinta tiek kaime, tiek mieste apsodinti daržovėmis visus sklypus. Tačiau atsiranda piktadarių, kurie tą darbščių žmonių triūsą naikina. Daug gyventojų nusiskundžia, kad dar nespėjo daigai suaugti, o jau piktadariai laužo tvorą, grobia daržoves. Ne tik grobia, bet dar daugiau nuostolių padaro daržoves išmindžioję, išlaužę, tvorą sužaloję. Dabar, kada negalima gauti nei lentų, nei vinių, tai sudaro daug sunkumų. Varomas iš daržo, toks piktadaris geruoju neina, plūstasi ir įvairiai grasina. Daržų savininkai laukte laukia atitinkamų valdžios organų potvarkio, kuris radikaliomis priemonėmis tinkamai sudraustų neklaužadas, kad nenaikintų svetimo turto, nes nuo to labai nukenčia miestiečių aprūpinimas būtiniaisiais maisto produktais“⁵³³.

Dar verta užsiminti, kad lietuviškoje spaudoje gana dažnai buvo skelbiami tekstai su raginimais plėsti bičių ūkį, kuris prisidėtų prie daržų ir sodų derliaus padidinimo⁵³⁴. Agronomas K. Gurskis rašė, jog lyginat su kitomis žemės ūkio šakomis – tarpukariu bitininkystė progresavo daug lėčiau. Vokiečių okupacijos metais Žemės ūkio tyrimų departamentas siekdamas gerinti padėtį įsteigė Bitininkystės skyrių. Šie sprendimai leidžia kelti prielaidą, kad bitininkystės srityje galėjo atsirasti minimalių progreso apraiškų⁵³⁵, bet informacijos trūkumas neleidžia to detalizuoti.

Apibendrinant daržų ir sodų plėtros politikos rezultatus, nėra dokumentų, kurie padėtų statistiškai apibrėžti pokyčių mastą. Pateikiant bent

---

⁵³¹ E. V., Ankstyvųjų daržovių sunaudojimas, *Naujoji sodyba*, 1942 m. gegužės 20 d. nr. 5, p. 276.

⁵³² „Čia reikia atminti, kad gausesnėms šeimoms šie kiekiai bus per dideli ir taip pat netaikoma šeimoms su mažais vaikais“.: E. Mickienė, Miestietės daržovių atsarga, *Naujoji sodyba*, 1943 m. rugsėjo 30 d., nr. 9, p. 219.

⁵³³ Cit. in: A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 285.

⁵³⁴ Plėskime bičių ūkį ir didinkime medaus derlių, *Naujoji sodyba*, 1942 m. birželio 30 d., nr. 6, p. 286.

⁵³⁵ L. Gurskis, Pradedamas bitininkystės tiriamasis darbas, *Naujoji sodyba*, 1942 m. birželio 30 d., nr. 6, p. 286.

apytikslę prielaidą, vaisių ir daržovių auginimo kiekis, lyginant su prieškarium, turėjo išaugti bent 20–30 %.

3.4. Gydytojų išduodamas papildomas maisto davinys

Skirtingomis ligomis sirgusiems asmenims tinkama mityba buvo vienas iš svarbiausių pasveikimo veiksnių. Gauti pakankamą produktų kiekį nebuvo paprasta, tačiau šiek tiek padėdavo papildomo maisto pažymėjimai, kuriuos paprastai išduodavo viešųjų gydymo įstaigų gydytojai. Pažymėjime reikėjo nurodyti ligos pavadinimą, numatomą savaitę maisto kiekį ir reikalingo maisto papildymo laiką. Poreikio svarbą ir reikalaujamą maisto kiekį patikrindavo miesto arba apskrities gydytojas⁵³⁶. Tiekimo ir paskirstymo valdyba nurodė šešis maisto produktus iš kurių medikai papildomam maisto daviniui galėjo skirti tris: mėsa, riebalai, duona arba miltai, kruopos, kiaušiniai, nenugriebtas pienas. Taip gydytojas papildomai ligoniui per savaitę suteikdavo apie 5000–8000 kalorijų. Jei nebuvo duonos, riebalų, pieno arba šių produktų ligonis vartoti negalėjo, tuomet apie 2000–4000 kalorijų⁵³⁷.

Pažymėjimų išdavimų eigoje tapo aišku, kad koordinuojantys šį procesą asmenys ne viską spėjo apgalvoti. Pavyzdžiui, skiriant kvietinius miltus, pasitaikydavo, kad ligonis negalėjo kepti dėl mielių trūkumo, todėl V. Juškys Maitinimo valdybai rašė apie poreikį gydytojams suteikti galimybę išdavinėti mieles, o gydymo įstaigoms padidinti mielių normą, nes jos įeidavo į kai kurių dietinių patiekalų sudėtį⁵³⁸. Dar vienas V. Juškio prašymas Maitinimo valdybai buvo leisti išduoti besigydantiems namuose ketvirtą priedą dietiniam gydymui – 150 g. cukraus savaitę⁵³⁹. Vokiečių okupacijos metais vaikų viduriavimo gydymui neliko dietinių preparatų, todėl V. Juškys, be jau minėtų produktų, Maitinimo valdybos prašė ligoninėse, sanatorijose bei namuose besigydantiems vaikams išduoti firmos „Prieskonis“ gaminamos

---

⁵³⁶ Kauno generalinio komisaro 1941 m. lapkričio 12 d. raštas Pirmajam ir Vidaus reikalų generaliniam tarėjui ir Vyriausiajai sveikatos valdybai Kaune dėl gydytojų išduodamų pažymėjimų papildomam maisto daviniui gauti, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 37, l. 52.

⁵³⁷ Kauno miesto savivaldybės Sveikatos valdybos 1943 rugsėjo 28 d. nuorašas Tiekimo ir paskirstymo įstaigos Maitinimo valdybai dėl papildomo maisto išdavimo, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 244, l. 96.

⁵³⁸ Vyriausiosios sveikatos valdybos generalinio direktoriaus pavaduotojo V. Juškio 1943 m. rugsėjo 22 d. nuorašas Maitinimo valdybai dėl mielių išdavimo, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 306, l. 75.

⁵³⁹ Vyriausiosios sveikatos valdybos generalinio direktoriaus pavaduotojo V. Juškio 1943 m. rugsėjo 22 d. nuorašas Maitinimo valdybai dėl cukraus išdavimo, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 306, l. 76.

gilių kakavos, kuri „...buvo mėginta vartoti ūminių ir chroninių gastritų, enteritų ir kolitų atsitikimais ir davė gerų rezultatų“⁵⁴⁰. Beje, papildomą maisto davinį (350 g. mėsos ir 100 g. kruopų) turėjo teisę gauti kraujo donorai davę ne mažiau 200 kub. cm kraujo, besilaukiančios moterys, žindyvės ir gimdyvės (nenugriebto pieno 500 kub. cm. asmeniui dienai, 150 g. kruopų)⁵⁴¹.

Pasitaikydavo, kad žmonės bandydavo gauti pažymėjimus tiesiog siekdami didesnių maisto normų. Kauno miesto ir apskrities trachomos dispenserio vedėjui skirtame rašte, pabrėžiama, kad gydytojai juos per daug lengvai išduoda, lyg vos ne visi Kauno miesto gyventojai sirgtų skilvio kataru, skirtingomis tuberkuliozės formomis ar kitomis ligomis⁵⁴². Kartais medikai nustatydavo mažakraujystę be kraujo tyrimų, ta pati diagnozė buvo paskiriama 5–8 asmenų šeimai arba suaugusio vyro maisto norma skiriama dviejų metų vaikui⁵⁴³. Viename iš Vyriausiojo sveikatos reikalų valdytojo raštų pakankamai aiškiai atskleistos papildomo maisto išdavimo problemos, kai Kauno, Švenčionių, Trakų, Kėdainių miestuose buvo išrašoma didesnė nei leidžiama 130 g. sviesto norma. Kauno apskrityje ir mieste, Tauragėje, ir Kėdainiuose perženota 150 g. kruopų riba. Nustatytų kiaušinių ir pieno normų nesilaikė minėti Kauno bei Švenčionių miestai. Kaune gydytojas kartais išrašydavo mėsos gaminių po 1 kg., bet legaliai galėjo išduoti 250 g. Biržų gydytojas visuomet skirdavo maksimalią leidžiamų produktų normą neatsižvelgiant į ligas⁵⁴⁴. Dar vienas piktnaudžiavimo atvejis pastebėtas, kai Vilniaus miesto ambulatorijos vedėjas Stefanijai Romejkaitei dėl širdies ligos išdavė pažymėjimą kavos pupelėms gauti. Už panašių pažymėjimo išdavinių galėjo būti atimta netgi gydytojo praktikos teisė⁵⁴⁵. Reali

---

⁵⁴⁰ Vyriausiosios sveikatos valdybos generalinio direktoriaus pavaduotojo V. Juškio 1943 m. lapkričio 30 d. raštas Maitinimo valdybai dėl gilių kakavos išdavimo, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 244, l. 10.

⁵⁴¹ „Nėščioms moterims, pradant nuo VII nėštumo mėnesio, gimdyvėms ir žindyvėms per pirmąsias šešias savaites nuo gimdymo kruopų dalis gali būti pakeista sviestu 125 gr. savaitei. Tokiais atvejais išlyginimui sumažinama kruopų dienai 50 gr. arba savaitei 350 gr.“: Maisto produktų paskyrimo nuostatai ligoniams, personalui ligoninėse, besigydantiems namuose, nėščioms moterims, žindyvėms, gimdyvėms ir kraujo davėjams, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 340, l. 20.

⁵⁴² 1941 m. lapkričio 18 d. nuorašas Kauno miesto ir apskrities trachomos dispenserio vedėjui dėl papildomo maisto davinio išdavimo, KAA, f. R-1038, ap. 1, b. 1, l. 9.

⁵⁴³ Kauno miesto gydytojo bei Ambulatorijų vedėjo 1942 m. gruodžio 17 d. raštas Šančių ambulatorijos vedėjui dėl netinkamai išduodamų papildomų maisto davinių, KAA, f. R-1046, ap. 1, b. 4, l. 51.

⁵⁴⁴ Vyriausiojo sveikatos reikalų valdytojo raštas dėl pažymėjimų miesto priedams gauti, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 340, l. 12.

⁵⁴⁵ Vyriausiojo sveikatos reikalų valdytojo B. Matulionio 1942 m. vasario 2 d. įsakymas nr. 17, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 18, l. 145; Vyriausiojo sveikatos reikalų valdytojo B. Matulionio 1942 m. vasario 3 d. raštas Vilniaus miesto gydytojui dėl

papildomo maisto išdavimo situacija pastebima ir šiame K. Račkausko dienoraščio įrašė:

„Jau antra savaitė kaip vaikščioju dėl papildomo maisto. Man, kaip sergančiam „ulcus ventriculi“, gydytojas užrašė papildomo maisto – 200 gr. sviesto, 200 gr. miltų, 125 gr. kruopų, 2 kiaušinių, 125 gr. cukraus, 3 litrus pieno (savaitei). Su receptu reikia eiti į ambulatoriją, iš ten – į sveikatos vadybą iš ten dar kur kitur... iš to maisto negaunu. Pagaliau, gavau tik pieno, ne 3, o 2 litrus. Iš viso su maistu labai blogai. Riebalų, pr. sviesto, piliečiai gauna tik 1/10 dalį to, kas numatyta maisto produktų kortelėse“⁵⁴⁶.

Taigi, vien pateiktų pavyzdžių užtenka konstatuoti, kad papildomo maisto pažymėjimų išdavimas tikrai nebuvo sklandus. Atsirado nemažai neteisėtų maisto produktų gavimo bandymų.

3.5. Netinkami vartojimui produktai ir apsinuodijimų išplitimas

Vokiečių okupacijos metais išplitę vartojimui netinkami produktai tikrai ne naujas reiškinys, bet iki Antrojo pasaulinio karo tokių atvejų buvo kur kas mažiau. Prieškariu, ypač miestų gyventojai, susidurdavo su duonos falsifikavimu. Jos išvaizdos pagerinimui kartais bandyta pridėti mėlyno akmenėlio (vario sulfato), kalkių vandens ir kt.⁵⁴⁷ Tuo tarpu garstyčių miltuose pasitaikydavo sumaltų lininių išspaudų, krakmolo, kreidos ar trintos plytos⁵⁴⁸. Bene sunkiausia buvo nusipirkti kokybiškų pipirų, kuriuos klastodavo „<...> iš kokių nors miltų ar pipirų nuotrupų bei dulkių, jų paviršių nudažo net kenksmingais dažais, ar suodžiais. Tokius padirbtus pipirus primaišo į tikruosius pipirus ir parduoda kaip gerą prekę. Į tikruosius pipirus kartais prideda kitokių augalų sėklų, kurios turi panašumą į tikrus pipirus“⁵⁴⁹. Į arbatą buvo pridėdama gluosnio, bruknių ar kitų lapų⁵⁵⁰. Pašalinių priedų įdėdavo ir į pieno produktus. Svieste kartais atsirasdavo stambios sunkiai tirpstančios druskos, bulvinės košės, krakmolo ir kt. priedų. Anot A. Ambraziejūtės-Steponaitienės:

XVII rajono ambulatorijos gydytojo įspėjimo už netinkamai išduotą papildomo maisto pažymėjimą, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 18, l. 148.

⁵⁴⁶ K. Račkausko dienoraštis, 1942 m. vasario 14 d., LNB RS, f. 60-46, l. 84.

⁵⁴⁷ A. Ambraziejūtė-Steponaitienė, Maisto produktai higienos atžvilgiu. Duona: paruošiamoji medžiaga radijo paskaitai. 1929 m. rugsėjo 8 d., LNB RS, f. 25-511, l. 8.

⁵⁴⁸ A. Ambraziejūtė-Steponaitienė, Maisto produktai higienos atžvilgiu. Prieskoniai, vaisiai, grybai: paruošiamoji medžiaga radijo paskaitai. 1930 m. vasario 25 d., LNB RS, f. 25-516, l. 1.

⁵⁴⁹ *Ibid.*, l. 3.

⁵⁵⁰ A. Ambraziejūtė-Steponaitienė, Maisto produktai higienos atžvilgiu. Arbata, kava, kakava, šokoladas: paruošiamoji medžiaga radijo paskaitai. 1930 m. sausio 13 d., LNB RS, f. 25-513, l. 2.

„Ypač sviestą falsifikuoja stambesniuose miestuose smulkios vertelgos <...> taip vadinamos Kauno „Ciocės“ užlėkdamos žmonėms už akių superka iš ūkininkų gerą sviestą, ar grietinę juos tuojaus perdirba savo „fabrikuose“, sufušeriuoja, o paskui parduoda <...> „Kauno „Ciocės“ dar sugalvoja tokius dalykus, kad apdurt žmonėms akis ir kad parodyti pirkikams, jog jos neva doros kaimietės, tos miesščionės ciocės pasisamdo ūkininkų vežimus sėdas į juos rinkoje ir pardavinėja sufušeruosas pieno prekes. Šitokius vertelgas reikėtų stropiai persekioti ir smarkiai bausti“⁵⁵¹.

1941–1944 m. panašių atvejų dėl maisto trūkumo pasitaikė kur kas dažniau. Toliau pateikiama tik keletas šaltiniuose išlikusių pavyzdžių. Į Vilniaus pieninę pristatomo pieno kokybę tapo labai prasta, nes jį maišė su vandeniu. Paprastai Lietuvoje vidutinis pieno riebumas žiemos mėnesiais būdavo 3,7–3,8 %, o vasaros 3,4–3,5 %. Pasitaikydavo, kad buvo pristatomas 2 % ir net mažiau už 1 % riebumo pienas⁵⁵². Kartais gyventojams išduodamų kiaušinių didelį procentą sudarė seni bei sugedę⁵⁵³. Zarasuose pardavinėtos sugedusios mielės⁵⁵⁴, o viename iš raštų dėl papildomo maisto davinio ligoniams rašyta, kad jie dažnai gaudavo sušvinkusią mėsą, suplėkusius miltus, vandeningą pieną ir pan. „Vartotojai dažnai skundžiasi maisto kokybe: tai duona kai molis, dešros pavalgęs vemiąs, ant surauginto pieno užsideda pieno plona plėvelė, kiaušiniai sugedę ir pan.

Menkos kokybės maistą tiek ligonis, tiek sveikieji ir į tą aplinkybę reikia atkreipti didžiausią dėmesį“⁵⁵⁵.

Pasitaikė netgi mirtimis pasibaigusiu atveju. 1942 m. vasario mėn. į kliniką buvo paguldyta šeima, kuri apsinuodijo sugedusia mėsa. Susirgimai

---

⁵⁵¹ A. Ambraziejūtė-Steponaitienė, Maisto produktai higienos atžvilgiu. Grietinė, sviestas: paruošiamoji medžiaga radijo paskaitai. 1930 m. sausio 13 d., LNB RS, f. 25-512, l. 6–7.

⁵⁵² 1942 m. duomenims Vilniaus pieninėje priimto pieno riebumas buvo: sausį 3,4 %, vasarį 3,5 %, kovą, 3,4 %, balandį 3,4 %, gegužę 3,2 %, birželį 3,0 %, liepą 2,8 %, rugpjūtį 2,8 %, rugsėjį 3,0 %, spalį 2,9 %.: Vilniaus skyriaus Pieno centro direktoriaus 1942 m. lapkričio 25 d. žinios apie Vilniaus miesto gyventojų aprūpinimą pienu, LCVA, f. R-620, ap. 1, b. 298, l. [nenumuota].

⁵⁵³ Vyr. kontrolieriaus M. Vanago 1943 m. vasario 4 d. pranešimas Administracinės kontrolės Vilniaus skyriaus vedėjui apie Vilniaus miesto civilių gyventojų maitinimo struktūrą ir faktinę maitinimo padėtį, LCVA, f. R-620, ap. 1, b. 298, l. [nenumuota].

⁵⁵⁴ Anot kooperatyvo vedėjo: „jeigu žmonės prispyrę reikalauja, geriau parduoti ir sugedusias, negus jas išmesti“. Jo teigimu, tinkamų mielių sandėlyje nebuvo, tačiau veikiausiai tai netiesa, nes buvo rasta mielių dėžė, kurios tinkamos naudojimui: Zarasų apskrities gydytojo 1942 m. liepos 16 d. raštas Zarasų apskrities viršininkui apie sugedusių mielių pardavinėjimą, LCVA, f. R-415, ap. 1, b. 15, l. 40.

⁵⁵⁵ Kauno miesto savivaldybės Sveikatos valdybos 1943 rugsėjo 28 d. nuorašas Tiekimo ir paskirstymo įstaigos Maitinimo valdybai dėl papildomo maisto išdavimo, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 244, l. 96.

galimai kilo pavalgius arklienos sriubos bei juodojoje rinkoje pirktos jautienos. Visiems pavalgiusiems arklienos pradėjo skaudėti galvą, prasidėjo pykinimas ir visi blogai miegojo. Jiems gydymo įstaigoje buvo plaunamas skrandis ir duota gausiai gerti skysčių, o negavus antitoksinio serumo prieš botulizmą, leistas priešdifterinis serumas, vynuogių cukrus ir kt. Iš šešių šeimos narių išgyveno tik vienas. Po 35 dienų mirė 52 m. tėvas, 46 m. motina mirė po 4 dienų, jauniausioji 12 m. duktė mirė persirgusi 2 dienas, jaunesnysis sūnus po 3 dienų, vyresnioji 19 m. duktė mirė po 8 dienų. Išgyveno tik 17 m. vyresnysis sūnus⁵⁵⁶.

Dėl panašių atvejų Vyriausioji sveikatos valdyba gyventojus perspėjo, kad:

„Daug pasitaiko apsinuodijimų jau pūvančiais maisto produktais.

<...> Pastaruoju laiku pastebėti gyventojų apsinuodijimai milteliais, kurie perkami turguje kaip soda. Yra apsinuodijimų dumaropių (*Datura stramon*) vaisiais ir t. t. Visos čia paminėtos nelaimės kilo iš medžiagų, pirktų ne krautuvėse, bet iš nežinomų pašaliečių. Vyr. Sveikatos Valdyba laiko savo pareiga apie tai painformuoti gyventojus. Įspėjame, kad būtumėt labai atsargūs, pirkdami pas nežinomus asmenis maisto produktus, tariamus vaistus, degamas medžiagas; nevertokite naminės degtinės ir t. p. žmogaus sveikatai žalingų produktų. Įsidėmėkite, kad kiekvienas įsigytas iš tamsių gaivalų pirkinys gali atnešti jums mirtį arba sunkią ligą“⁵⁵⁷.

Sudėtinga nustatyti apsinuodijimų išplitimo mastą, bet galima daryti prielaidą, kad didesniuose miestuose panašūs atvejai turėjo pasitaikyti gana dažnai. Taip maisto trūkumas lėmė ne tik daugelio gyventojų organizmo nusilpimą, bet ir kenksmingų produktų išplitimą.

3.6. Ap(si)rūpinimas maistu Lietuvos teritorijoje veikusiuose getuose

Europoje vokiečių pareigūnų įkurtuose žydų getuose be maisto trūkumo problemos pasitaikydavo ir badavimo sukeltų mirčių⁵⁵⁸. Lodžės gete vien nuo 1942 m. vasario 22 d. iki vasario 26 d. dėl badavimo mirė 84 žmonės⁵⁵⁹.

---

⁵⁵⁶ V. Vaičiūnas, Ūminių toksinių psichozijų, stebėtų V. D. Un-to klinikose ir Kauno infekcinėje ligoninėje, proga, *Lietuviškoji medicina*, 1942 m. balandžio mėn., nr. 4, p. 316.

⁵⁵⁷ Cit. in: A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse...*, p. 281.

⁵⁵⁸ Svarbu pastebėti, jog su aprūpinimo maistu tikslu sutapo vokiečių intensyvėjančios ir vis radikalesnės antisemitinės priemonės.: T. Tönsmeyer, *Supply situations...*, p. 3–6.

⁵⁵⁹ L. Tushnet, Health conditions in the ghetto of Lodz, *Journal of the history of medicine and allied sciences*, 1963, (January), 18/1, p. 68.

Varšuvos gete daug žydų pradėjo nuo badavimo mirti jau nuo 1940 m.⁵⁶⁰ Per pirmuosius geto egzistavimo 18 mėnesių Lenkijos sostinės gete nuo badavimo mirė apie 15–18 % žmonių⁵⁶¹. Jame daktarui Izraeliui Milejkowskiui kilo idėja detaliai ištirti badujančių pacientų fizinę būklę. Prie šio tyrimų plano, kuris buvo slepiamas nuo vokiečių prisidėjo ir kiti geto medikai. Dalis tyrimų medžiagos prarasta, tačiau išlikę duomenys apie badavimą iki šiol yra detaliausias tyrimas. Oftalmologai nustatė, jog organizmui apsisaugant dėl žemo kraujo spaudimo, slėgio lygis akyje sumažėja, be to, medikai aptiko, jog įprastas tuberkuliozės testas neveiksmingas, nes į suleistas injekcijas organizmas neduodavo jokio atsako. Tik po 50 metų medicinoje tapo žinoma, kad tai įvyksta dėl silpnos imuninės sistemos. Tyrinėdami badujančių pacientų širdies ir kraujagyslių sistemą, nustatė, kad kraujo tūris padidėja, o širdis silpniau pumpuodama kraują, sulėtėja. Spaudimas arterijose bei venose sumažėdavo ir kraujas organizme cirkuliudavo lėčiau. Dar organizme sumažėdavo medžiagų apykaita ir vyko visiškas glikogeno ir riebalinio audinio atsargų išnaudojimas. Šis organizmo prisitaikymas iki tol niekada nebuvo dokumentuotas. Tai buvo kažkas panašaus (bet ne identiška) į tam tikrų žinduolių žiemos miegą. Į tyrimą įsitraukę medikai, numatė, kad reabilitacija turi vykti lėtu tempu, nes nelimituotas maisto kiekis gali įtakoti greitą medžiagų apykaitą, kuri sukeltų pavojų širdies veiklai. Anot Kolumbijos universiteto profesoriaus emerito Myrono Winicko, jei tai būtų žinoję koncentracijos stovyklas išlaisvinantys kariai, daugelis gyvybių, tikėtina, būtų išgelbėta⁵⁶².

Vokiečių rasistinės žydų aprūpinimo maistu politikos pasekmės Lietuvoje sutapo su daugeliu okupuotų šalių – oficialių maisto davinių žydams išgyventi nepakakdavo. Žydai dėl vokiečių nustatytų produktų pirkimo apribojimų su apsirūpinimo problemomis susidūrė jau nuo vokiečių okupacijos pradžios. Irena Veisaitė atsiminė, kad žydams skirtose parduotuvėse praktiškai nieko nebūdavo, todėl reikėjo eiti į tas, kuriose

---

⁵⁶⁰ Ch. G. Roland, An underground medical school in the Warsaw ghetto, 1941–2, *Medical history*, 1989, vol. 33, p. 404.

⁵⁶¹ A. J. Sindler, N. S. Wellman, O. Baruch Stier, Holocaust survivors report long-term effects on attitudes toward food, *Journal of nutrition education and behavior*, 2004, 36/4, p. 2.

⁵⁶² M. Winick, Jewish medical resistance in the Warsaw ghetto, in: *Jewish medical resistance in the Holocaust*, New York, 2017, p. 103-105; Apie badavimą Varšuvos gete buvo žinoma ir Vilniaus gete. Pagal H. Kruko žinias gautas iš Varšuvos, geto parduotuvės buvo pilnos pirkėjų, kuriose buvo galima nusipirkti net apelsinų. Tuo pačiu šimtai žmonių mirdavo iš bado, o lانونai gulėdavo tiesiog gatvėse: H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos...*, p. 218.

produktus pirkdavo lietuviai⁵⁶³. Zeligas Kalmanovičius dienoraštyje rašė, jog kartais krikščionys nupirkdavo produktų už žydus ir jiems vėliau slapta parduodavo⁵⁶⁴. Po getų įkūrimo žydai buvo dar labiau atskirti nuo įprastos miestų gyventojų maistu aprūpinimo sistemos. Produktų trūkumas buvo nuolatinė getų kalinių kasdienybės dalis, tačiau jų situacija nebuvo identiška minėtiems Lenkijos getams. Vokiečių istorikas J. Tauberis pastebėjo, kad šaltiniuose apie Vilniaus ir Kauno getus nėra informacijos apie badavimo sukeltas mirtis⁵⁶⁵. Tokia padėtis turėjo sutapti ir su Šiaulių bei Švenčionių getais, kuriuose apsirūpinimo maistu padėtis nebuvo prastesnė. Getuose pagrindiniai apsirūpinimo šaltiniai buvo šie: vietos pareigūnų getams tiekto maisto produktų normos, galimybė įsigyti maisto produktų geto viduje (valgyklos, nemokamos maisto porcijos ir kt.) ir slapta įsigyti maisto produktų už geto ribų. Šie maisto patekimo į Vilniaus, Kauno, Šiaulių bei Švenčionių getus keliai bus aptariami toliau.

Apie vokiečių ir lietuvių administracijos getų maistu aprūpinimo eigą išlikę mažiau informacijos. Pagrindinis principas aiškus – paprastai atsakingi lietuvių pareigūnai ir vokiečiai getams išduodavo produktus, o Žydų tarybos atsakomybė buvo juos paskirstyti geto viduje. Taip jie buvo priklausomi nuo vietinės ir vokiečių administracijos. Vietinė miesto administracija apskaičiuodavo išduodamus maisto kiekius remdamasi oficialiai registruotu gete žmonių kiekiu, todėl vien tai keldavo nesklandumų, nes realiai gete būdavo daugiau asmenų, nei Žydų tarybą drįsdavo informuoti. Be to, buvo stengiamasi nusišluoti pagyvenusių žmonių ir vaikų skaičių, kuriuos vokiečiai laikė neproduktyviais⁵⁶⁶. Žydams skirtos dienos maisto racioną sudarė tik 710 kal., kai vidutiniškai suaugusiajam reikėjo suvartoti 2100 kal.⁵⁶⁷ Remiantis Lietuvos generalinės apygardos Tiekimo įstaigos 1942 m. balandžio mėn. raštu Kauno miesto komisariato mitybos ir ekonomikos

---

⁵⁶³ A. Švedas, *Irena Veisaitė. Gyvenimas turėtų būti skaidrus*, Vilnius, 2016, p. 65; Žydams dirbusiems maisto sektoriuje tęsti tolimesnę veiklą tapo sudėtinga. Šį faktą iliustruoja Žydų reikalams referento 1941 m. liepos raštas dėl didelio žydų tautybės kepejų skaičiaus. Vilniaus miesto kepyklose nebuvo galimybės juos pakeisti lietuvių tautybės kepejais, todėl, anot referento, pageidautina, kad žydų kepejai būtų koncentruojami į tokias kepyklas, kurios aprūpintų tik pačius žydus. Jis taip pat rašė, kad Prekybos skyriui reikia surengti trumpalaikius kepejų kursus, kad žydai būtų pakeisti arijais: Vidaus reikalų valdytojo įstaigos, Žydų reikalams referento 1941 m. liepos 12 d. raštas Prekybos skyriui dėl žydų tautybės kepejų, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 9, l. 128.

⁵⁶⁴ Z. Kalmanovičius, *Viltis stipresnė už gyvybę: Vilniaus geto dienoraštis*, Vilnius, 2021, p. 55.

⁵⁶⁵ J. Tauber, '... Have not received any deliveries of potatoes...', p. 275–276.

⁵⁶⁶ *Ibid.*, p. 275–277.

⁵⁶⁷ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 1064.

skyriui, nedirbantys žydai turėjo gauti pusę civiliams gyventojams skirtos maisto normos. Dirbantys žydai irgi galėjo gauti tik pusę maisto raciono, tačiau darbingumui palaikyti gaudavo visą duonos normą. Visas civilių gyventojų maisto davinyms buvo suteikiamas tik ekonomiškai svarbiose įmonėse dirbusiems žydams⁵⁶⁸. Tikėtina, kaip maisto daaviniai skirti civiliams, taip ir šios net minimalios normos neatitikdavo formalių kiekių. Pasitaikydavo, kad ir išduoti produktai ne visada buvo tinkami vartojimui. Ši problema buvo aktuali civilių gyventojų tarpe, bet getas išduodamų produktų negalėjo rinktis. 1942 m. šešias savaites iš eilės Kauno getas vietoje duonos gavo sugedusius raugintus kopūstus⁵⁶⁹. Dar jame teko užkasti 3054 kg sugedusios arklienos⁵⁷⁰, o sykių buvo atvežta mažų pašvinkusių žuvelių vaidintų kilkėmis, kurias geto valdžia nutarė užkasti⁵⁷¹. Panašių atvejų galėjo pasitaikyti ir daugiau, tačiau bendra visų getų aprūpinimo būklė aiški – išduodamų maisto produktų normaliam organizmo funkcionavimui palaikyti neužtekdavo. Oficialių normų nepakako net miestų gyventojams. Tuo tarpu daaviniai getams buvo dar mažesni. Taip pat reiktų dėmesį atkreipti į tai, jog dalis žydų arklienos nevalgydavo, nes ji nebuvo košerinis maistas. Pavyzdžiui, M. Dworzeckis užsimena apie nusilpusius vaikus, kurie atsisakė arklienos⁵⁷². Rabinas E. Ošris, tiems, kurie vartotų vokiečių pareigūnų išduotą mėsą, nurodė, jei neturėtų druskos, kuri ištraukdavo iš mėsos kraują, ją virti puode, kiekvienam mėsos gabaliukui (šiek tiek daugiau nei 200 g.) skiriant mažiausiai šešis puodelius vandens⁵⁷³.

Antroji apsirūpinimo maistu galimybė buvo pačiame gete. Ji ženkliai priklausydavo tiek nuo vokiečių ir lietuvių administracijos suteiktų produktų, tiek už geto ribų nelegaliai gauto maisto. Žinoma, nelegali prekyba vykdavo ir gete. Anot Z. Kalmanovičiaus „Valstiečiai rytais į getą karučiais veža daržoves. Nerašytas įstatymas toks: kas draudžiama dieną, leidžiama anksti ryte“⁵⁷⁴. Vilniaus gete buvo 4 parduotuvės, kuriose pagal maisto korteles išduodavo produktus⁵⁷⁵. Beje, anot J. Tauberio, duonos kaina buvo geto

---

⁵⁶⁸ Lietuvos generalinės apygardos Tiekimo įstaigos 1942 m. balandžio 30 d. raštas Kauno miesto komisariato Mitybos ir ekonomikos skyriui dėl žydų maitinimo, LCVA, f. R-616, ap. 1, b. 4, l. 37.

⁵⁶⁹ A. Tory, *Kauno getas...*, 119.

⁵⁷⁰ A. Bubnys, *Kauno getas...*, p. 75.

⁵⁷¹ J. Fainas, *Berniukas su smuiku*, Vilnius, 2017, p. 49.

⁵⁷² Naudotasi M. Dworzeckio, *Yerushalayim delite in kamf un umkum*, Tel-Aviv, 1948, dienoraščio R. Bieliauskienės nepublikuotu vertimu į rusų kalbą, p. 75.

⁵⁷³ E. Oshry, *Responsa from the Holocaust*, New York, 1989, p. 54–55.

⁵⁷⁴ Z. Kalmanovičius, *Viltis stipresnė už gyvybę...*, p. 106.

⁵⁷⁵ A. Bubnys, *Vilniaus getas...*, p. 28; Vilniuje H. Krukas (tikėtina, 1941 m. spalio pradžios įrašė), minėjo, kad getas jau palengva atsigauna. Grįžtančių brigadų

ekonominės padėties rodiklis⁵⁷⁶. 1941 m. gruodį veikė penkios valgyklos⁵⁷⁷. 1941 m. gruodį keturios valgyklos per mėnesį išdalino 72 202 pietus tarp kurių maždaug 35 procentai išdalinti nemokamai. 1942 m. sausį – 75 843, iš jų nemokamai apie 54,5 procentai. Vasarį iš 73 701 pietų išdalinta nemokamai 64,7 procentai. Taigi, anot Hermano Kruko, skaičiai rodo, kad getas vis labiau skurdo, nes nemokamai besimaitinančių skaičius vis augo⁵⁷⁸. Valgyklos panašiai buvo atidaromos ir Kauno gete⁵⁷⁹. Pavyzdžiui, 1942 m. liepos mėn. jose išdalintos 24 165 maisto porcijos tarp kurių 13 229 nemokamai⁵⁸⁰. 1942 m. gruodį Kauno gete buvo 18 kepyklų ir 33 parduotuvės⁵⁸¹. Išlikę informacijos ir apie Šiaulių gete buvusių socialiniams tikslams skirtą virtuvę⁵⁸², o dėl valgyklos veikimo Švenčionių gete neaišku. Tikėtina, jame pakakdavo produktų, kuriuos žydų šeimos sugebėdavo persinešti pro geto vartus. Štai vienas iš Vilniaus geto prekybos pavyzdžių:

„Dabar atvirai ir laisvai [prekiaujama] cigaretėmis, tabaku, degtukais, ir t. t. Galima pamatyti krepšį svogūnų, maišą bulvių, ką nors parduodantį ryšulį malkų, šalia jo kažkas parduoda ketvirtį kubo medienos. Tarpduriuose žmonės parduoda mažus trijų ar penkių kilogramų malkų ryšulėlius...

Gete atidarytos mažos parduotuvėlės. Jose keli kilogramai miltų, bulvių, saldainių. Visa parduotuvė išsitenka ant nedidelio stalo. Keli partneriai įsikūrė apgriautoje parduotuvėje ir išdėstė savo prekes: cigaretes, popierių cigaretėms, žvakes, keletą gabalėlių muilo, pyragų, riestainių. Šalia ketvirčio kilogramo mėsos – citrina, šalia citrinos – kilogramas cukraus ir t. t.

Valstiečiai ateinantys į getą išvežti šiukšlių, atneša prekių ir gete vyksta tokia prekyba, kokios niekur nepamatysi. Dabar prekiaujama gyvais paukščiais, žuvimi ir t. t.

---

darbininkai atsinešdavo maisto produktų, be to, geto gatvėse prasidėjo prekyba: H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos...*, p. 121–122.

⁵⁷⁶ J. Tauber, *Arbeit als Hoffnung...*, p. 283; Bene didžiausia duonos kaina buvo prieš pat geto likvidavimą – 2 kg kainavo 250 rublių: M. Balberyszski, *Vilniaus geto likvidavimas*, Vilnius, 2020, p. 35–36.

⁵⁷⁷ Sionistų Staršūno g. 2, vaikų Strašūno g. 12, košerinė Šiaulių g. 5 (joje dažniausiai būdavo maistas be mėsos, nes gete dažniausiai būdavo nekošerinė arkliena), bundininkų Rūdininkų g. 17 bei didžiausia Judenrato valgykla buvusi Rūdininkų g. 6 skirta žydų policijai ir Judenrato tarnautojams: H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos...*, p. 138.

⁵⁷⁸ *Ibid.*, p. 247; Rūdininkų g. 6 valgykla per metus išdalino daugiau kaip milijoną porcijų pietų: *Ibid.*, p. 381.

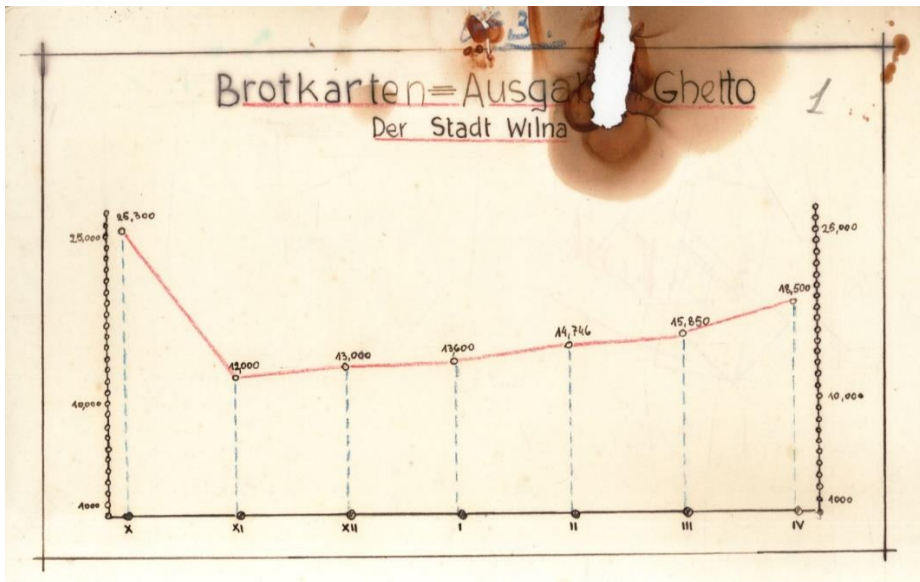
⁵⁷⁹ Viena jų Ariogalos g. 11 valgykla vargšams: A. Tory, *Kauno getas...*, p. 76.

⁵⁸⁰ A. Bubnys, *Kauno getas...*, p. 73.

⁵⁸¹ J. Tauber, *Arbeit als Hoffnung...*, p. 268.

⁵⁸² Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 1071.

Už geto ribų kalbama, kad žydai gete gyvena geriau nei miesto gyventojai. Tame yra dalelytė tiesos. Šiuo atžvilgiu getas yra gyvybingesnis ir aktyvesnis nei miesto gyventojai⁵⁸³.

8 pav. Vilniaus geto duonos kortelių 1941 rugsėjo – 1942 m. balandžio mėn. statistika⁵⁸⁴.

Dalis šaltinių leidžia kelti prielaidą, kad bent jau Vilniaus atveju, intensyvi prekyba gete galėjo šiek tiek paveikti net pačio Vilniaus miesto apsirūpinimo maistu padėtį. 1942 m. liepą Z. Kalmanovičius užsiminė, jog gete daug daržovių, kurias be kitų produktų valstiečiai atveždavo vežimais⁵⁸⁵. Vėliau tų pačių metų rugpjūtį jis trumpai savo dienoraštyje paminėjo pakankamai įdomų Vilniaus miesto Maitinimo skyriaus skundą, „kad valstiečiai visas daržoves veža į getą, o mieste daržovių nėra“⁵⁸⁶. Daugelis ūkininkų gete galėjo savo produktus realizuoti kur kas brangiau, nei parduodami oficialiomis vokiečių nustatytomis kainomis mieste. Žinoma, jie nelegalia prekyba užsiminėjo ne tik gete, tačiau nuolatinis maisto poreikis gete galėjo suformuoti glaudžius, gal net pastovius prekybinius ryšius. Iki šiol trūksta šaltinių galinčių padėti atskleisti kaip ūkininkų prekyba su getu paveikė Vilniaus ar Kauno miestus, bet minėta įtaka iš tikrųjų galėjo būti reali.

⁵⁸³ H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos...*, p. 245.

⁵⁸⁴ LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 154, l. 1.

⁵⁸⁵ Z. Kalmanovičius, *Viltis stipresnė už gyvybę...*, p. 110.

⁵⁸⁶ *Ibid.*, p. 131.

Prie apsirūpinimo maistu getuose taip pat galima priskirti daržų plotų didinimą. Ikonografinių bei kitokio pobūdžio šaltinių apie getų daržus daugiausiai išliko apie Kauną. Apskritai šis getas lyginant su kitais Lietuvos teritorijoje veikusiais getais turi daugiausiai kasdienį gyvenimą atspindinčių nuotraukų⁵⁸⁷. A. Tauberis pastebėjo, kad daržus turėjo tiek Kauno, tiek Vilniaus getai⁵⁸⁸, bet Vilniaus getas buvo senamiestyje, todėl lyginant su Vilijampole, jame daržų plėtimo galimybės buvo kur kas prastesnės. Apie planus Vilniaus gete kurti daržus galima šiek tiek informacijos aptikti viename iš 1943 m. H. Kruko dienoraščio įrašų⁵⁸⁹, tačiau bendrame dienoraščių bei atsiminimų apie Vilniaus getą kontekste – tai itin retai pasitaikanti informacija. Dar svarbu, kad ir pačiame Kauno mieste daržovės buvo auginamos labai aktyviai. Veikiausiai tai lėmė Kauno kaip vokiečių administracijos centro statusas.

Kauno žydų policijos užrašuose minima, kad daržų ploto didinimo idėja gete priklausė komendantui Lotui. Seniūnų taryba įsakė visus tuščius plotus apsėti, tačiau iš pradžių į daržovių auginimą žiūrėta pakankamai atmetinai. Po kurio laiko situacija pasikeitė, kai daržoves pradėta auginti beveik prie kiekvieno namo (ypač antrame ir trečiame geto rajone)⁵⁹⁰. Vadovaujant agronomui Šlomo Kelzonui apie 300 moterų prižiūrėjo maždaug 2,4 ha daržų plotą, o Chaimo Nachmano Šapiro iniciatyva buvo sukurtas jaunimo judėjimas (*Ešrel*), kurio nariai saugojo pasėlius⁵⁹¹. Žydų taryba už gerą daržų priežiūrą netgi numatė skirti premijas⁵⁹². 1942 m. daržų plotų didinimo programa nebuvo itin sėkminga, nes daugelis nežinojo kaip šiuos darbus atlikti. Tačiau 1943 m. buvo imtasi griežtesnių priemonių, kai policininkai kartu su vokiečių pareigūnais žmones siūsdavo dirbti į daržus. Shalom Eilati tai apibūdino kaip katės ir pelės žaidimą. Visai kitokia situacija buvo su laukais geto pakraštyje. Už jų apsaugą buvo atsakinga žydų policija⁵⁹³.

---

⁵⁸⁷ Š. Sederevičiūtė, *Fotografija vokiečių okupuotoje Lietuvoje (1941-1944): tarp istorinio šaltinio ir interpretacijų*, daktaro disertacija, Vilnius, 2021, p. 117–147.

⁵⁸⁸ J. Tauber, '... Have not received any deliveries of potatoes...', p. 282.

⁵⁸⁹ „Kaip ir praėjusiais metais, planuojama užveisti daug mažų darželių kiemuose, pavyzdžiui, Ligoninės g. 5, Mėsinių g. 15, Šiaulių g. 5, Lydos g. 8, Strašuno g. 3, Šiaulių g. 1 ir Strašuno g. 15. Mažesni darželiai bus pasodinti beveik visuose geto kiemuose.

Vietoj gėlių virš mūsų mes priversime kurį laiką žydėti savo kiemus“.: H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos...*, p. 540.

⁵⁹⁰ *The clandestine history of the Kovno Jewish ghetto police by anonymous members of the Kovno Jewish ghetto police*, Bloomington, 2014, p. 298.

⁵⁹¹ J. Elkes, *Dr. Elkschan Elkes of the Kovno ghetto: a son's Holocaust memoir*, Massachusetts, 1999, p. 43.

⁵⁹² A. Tory, *Kauno getas...*, p. 110.

⁵⁹³ Sh. Eilati, *Crossing the river*, Tuscaloosa, 2008, p. 83.

Remiantis A. Tory dienoraščio 1942 m. liepos 30 d. įrašu, geto daržams įdirbti dėta daug pastangų ir tai davė vaisių: „Vokiečių valdžia ir gestapas turėjo pripažinti, kad geto daržai prižiūrimi geriau negu mieste“⁵⁹⁴. S. Ginaitė atsiminimų knygoje rašė:

„Pavasarij mums paskirtoje lysvėje pasodinai agurkų, pomidorų ir kitų daržovių, kurios labai gerai užderėjo, mat aš tuomet jau buvau tapusi visai nebloga „agronome“. Derliaus iš mūsų „daržo“ užteko visai vasarai ir rudeniui. Tai sukėlė mūsų kaimynės nepasitenkinimą. Ji burbėjo, kad mes neva per daug žemės pasiėmėme ir dalį derliaus turime jai atiduoti. Ji net buvo mane į teismą padavusi, bet jis taip ir neįvyko, nes kaip tik tada vokiečiai įsakė uždaryti Žydų teismą. O mes su kaimyne susitaikėme“⁵⁹⁵.

Daržų apsaugai papildomai buvo įdarbindami geto paaugliai⁵⁹⁶, o trečią vasarą išaugus darbų apimtims įsidarbindavo ir jaunesni vaikai. Tarp jų Sh. Eilati, kuriam buvo beveik dešimt metų. Iš pradžių šešiolikos-septyniolikos metų jaunuolis jį apklausė ir patikrino lietuvių bei hebrajų kalbos žinias. Dar išbandė fizinius sugebėjimus užduodamas atlikti skirtingus pratimus. Aplink kiekvieną daržovių plotą buvo 3–4 sargybiniai. Apie 3–4 val. trukęs budėjimo laikas tęsdavo tik dienos metu, nes naktimis įsigaliodavo komendanto valanda. Kiekvienas sargas tapdavo atsakingas už keletą plotų. Jei kažkas prisiartindavo prie daržų siekdamas pavogti daržoves, pagalbiniai sargybiniai turėjo perspėti netoliese buvusį žydų policininką⁵⁹⁷. Kauno geto žydų policijos 1942 m. birželio mėn. statistikoje fiksuota, kad už daržų ir sėklų gadinimą piniginėmis baudmėmis nubausta 11 moterų bei 1 vyras⁵⁹⁸. 1942 m. rugpjūčio mėnesį už daržų apsaugos nuostatų pažeidimą baudas gavo 20 vyrų ir 18 moterų⁵⁹⁹. 1942 m. rugsėjį nubausta 18 vyrų ir 22 moterys⁶⁰⁰, o tų pačių metų

---

⁵⁹⁴ A. Tory, *Kauno getas...*, p. 114.

⁵⁹⁵ S. Ginaitė, *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais*, Vilnius, 1999, p. 92.

⁵⁹⁶ Sargais buvo apie 300–400 geto vaikų tarp 8 ir 14 metų: Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 1066.

⁵⁹⁷ Sh. Eilati, *Crossing the river...*, p. 83–84; A. Tory dienoraščio 1942 m. birželio mėn. įrašė minima, jog: „Daržų sargų organizacija pradėjo veiklą“.: A. Tory, *Kauno getas...*, p. 98.

⁵⁹⁸ Vilijampolės žydų geto policijos administracine tvarka nubaustųjų 1942 m. birželio mėn. statistika, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 43, l. 10.

⁵⁹⁹ Vilijampolės žydų geto policijos administracine tvarka nubaustųjų 1942 m. rugpjūčio mėn. statistika, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 43, l. 8.

⁶⁰⁰ Vilijampolės žydų geto policijos administracine tvarka nubaustųjų 1942 m. rugsėjo mėn. statistika, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 43, l. 7.

spalį 2 vyrai ir 6 moterys⁶⁰¹. Vienas iš daržų sodinimo momentų taip pat aprašytas A. Tory dienoraštyje:

„Oras gete kupinas šilumos, šviesos ir džiaugsmo. Medžiai ir visa augalija mėgavosi saulės atokaita.

Dideliame plačiame lauke prie Demokratų aikštės žydas žemdirbys ėjo paskui dviejų arklių tempiamą plūgą. Gretimame sklype mergaitės žaliais, raudonais ir žydrais sijonais kasė siauras lysves ir bėrė į dirvą sėklas iš popierinių maišelių. Tai buvo tikrai pavasariškas vaizdas, kaip kad matydavome prieš karą kaime ar kokiam paveikslėlyje.

<...> Tačiau į šį gražų vaizdelį įsirėžia mus supanti spygliuotos vielos tvora“⁶⁰².

Taigi, lyginant Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Švenčionių getus, išlikę šaltiniai skatina daryti prielaidą, kad daržininkystės darbai labiausiai išplėtoti Kauno gete. Veikiausiai intensyvus daržų kolonijų plėtojimas Kauno mieste turėjo įtakos ir pačiam Kauno getui.

9 pav. Bulvių kasimas Kauno gete⁶⁰³.

---

⁶⁰¹ Viliampolės žydų geto policijos administracine tvarka nubaustųjų 1942 m. spalio mėn. statistika, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 43, l. 6.

⁶⁰² A. Tory, *Kauno getas...*, p. 318–319.

⁶⁰³ VGŽIM, f. 381, nr. 1810.

Bene pagrindinis apsirūpinimo maistu šaltinis tapo mainai su už geto ribų gyvenusiais žmonėmis⁶⁰⁴. Anot H. Kruko, vartai tai „<...> pagrindinė geto gyvenimo arterija“⁶⁰⁵. Pro juos maistas buvo įnešamas pačiomis išradingiausiomis priemonėmis. Mažesnius maisto kiekius į Vilniaus getą kartais atsinešdavo netgi pasislėpę šukuosenose⁶⁰⁶. I. Rudaševskis 1942 m. rugsėjį rašė, kad „[g]ete visko galima gauti. Tačiau beprotiškai brangu, ir tik maža dalis gali sau tai leisti“⁶⁰⁷. J. Tauberis nagrinėjęs Kauno geto teismų bylas pastebėjo, kad maistas buvo įsigyjamas ne tik dėl savo pačių poreikių, bet kartu su intencija maistą perparduoti pačiame gete. Pavyzdžiui, vienas iš Kauno geto kalinių, panašu, jog sugebėjo per dieną į getą įsinešti 10 kg sviesto, be to, šis atvejis nebuvo vienintelis ar išskirtinis⁶⁰⁸. Arba Ilya Gerberis gimtadieniui atšvęsti turėjo net skirtingų saldumynų⁶⁰⁹. Tamara Lazersonaitė savo dienoraštyje rašė taip: „Vos gyva parslūkinau iš brigados. Mat nešiau 10 kilogramų daržovių. Sunku buvo tempti. Kitą kartą pasiimsiu kuprinę – bus šimteriopai lengviau. Pardavėme tėvelio paltą. Mūsų padėtis (man irgi padedant) taisosi“⁶¹⁰. Kartais vaikai šeimos aprūpinime užimdavo itin svarbią vietą⁶¹¹. 1942 m. geto kaliniai į Kauno getą sugebėjo parsigabenti net karvę, kurią pagal *Halachos* reikalavimus paskerdė Cvi Goldbergas. Kadangi didelė dalis maisto produktų patekdavo pro geto vartus, dažnai kainų svyravimas ir geto apsirūpinimo padėtis sutapdavo su geto vartų saugojimo intensyvumu. Palankesniu metu produktų kainos mieste ir gete mažai skirdavosi. Dalis geto kalinių liaudavosi bandyti įsinešti produktus ir pirkdavo tiesiog gete⁶¹². Dažniausiai situacija tapdavo kur kas labiau komplikauta jei į apsaugą įsitraukdavo vokiečiai. Anot Kauno geto žydų policijos užrašų: „Susiformavo

⁶⁰⁴ Remiantis M. Dworzeckio dienoraščiu, už vyriška paltą buvo galima gauti 10 kg duonos 0,5 kg riebalų ir 18 kg bulvių, o už moterišką rankinę 4,5 kg duonos: Naudotasi M. Dworzeckio, *Yerushalayim delite in kamf un umkum*, Tel-Aviv, 1948, dienoraščio R. Bieliauskienės nepublikuotu vertimu į rusų kalbą, p. 53.

⁶⁰⁵ H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos...*, p. 462; 1943 m. balandžio įrašė H. Krukas užsiminė: „Mureris atostogauja. Gestapo vadas Noigebaueris išvykęs. Tai reiškia, kad vartų sargyba „atsipalaidavusi“, ir šiuo metu žmonės į getą atsineša įvairiausių daiktų, tarytum tai niekam nerūpėtų. Kas tik gali, „verčiasi kontrabanda“, todėl kainos gete sumažėjo“. *Ibid.*, p. 532.

⁶⁰⁶ Naudotasi M. Dworzeckio, *Yerushalayim delite in kamf un umkum*, Tel-Aviv, 1948, dienoraščio R. Bieliauskienės nepublikuotu vertimu į rusų kalbą, p. 52.

⁶⁰⁷ I. Rudaševskis, *Vilniaus geto dienoraštis*, Vilnius, 2018, p. 99.

⁶⁰⁸ J. Tauber, ‘Purchasing and Bringing Food into the Ghetto...’, p. 81–82.

⁶⁰⁹ I. Gerber, *Diary from the Kovno ghetto: August 1942-January 1943*, Jerusalem, 2022, p. 74–75.

⁶¹⁰ T. Lazersonaitė, *Tamaros dienoraštis...*, p. 14.

⁶¹¹ *Kaip tai įvyko? Christoph Dieckmann atsako Rūtai Vanagaitei...*, p. 182.

⁶¹² J. Tauber, ‘Purchasing and Bringing Food into the Ghetto...’, p. 90; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 1114.

ištisos „pirklių“ kategorijos, smulkesnieji ir stambesnieji, prekiavusieji didmeniškai, pasiekusieji didelės „apyvartos“⁶¹³. Tikėtina, labiausiai nuo Vilniaus, Kauno, Šiaulių getų, apsirūpinimo maistu padėtis skyrėsi mažiausiame Švenčionių gete. Dauguma darbo vietų buvo už geto ribų, todėl prekiaujant su vietiniais buvo galimybė trūkstamą maisto kiekį papildyti⁶¹⁴. Anot Icchoko Arado:

„Kad ir kaip trūko maisto, mes, tiesą sakant, nebadavome. Nedidelio davinio, apie 100 gramų duonos per dieną, šiek tiek miežių kruopų, bulvių ir kitų produktų nepakako, bet eidami į darbą pasiimdavome ką nors iš likusių daiktų ir mainydavome juos į maisto produktus su ūkininkais ir miestelėnais. Įsinešti maistą į getą nebuvo sunku, mat *Judenratas* papirkdavo prie vartų budinčius lietuvių policininkus, kad šie nekrėstų įeinančių, o vokiečiai tikrindavo retai. Visos į namus patenkančios maisto atsargos būdavo vartojamos visų namiškių bendrai, o mano teta Henia, turint omenyje aplinkybes, sugebėdavo pagaminti labai skanių patiekalų“⁶¹⁵.

Provincijos getų (įskaitant Švenčionių) mitybos stovio skirtumas, lyginant su didžiaisiais getais, atsiskleidžia prasidėjus 1943 m. pavasarį jų likvidacijai⁶¹⁶. Dalis provincijos žydų buvo perkelta į Vilniaus getą. Jų atsivežtos maisto atsargos nustebino kalėjusius Vilniaus gete. Dalis maisto buvo atimta prie geto vartų, tačiau vėliau geto administracija nusprendė dalį produktų sugrąžinti savininkams. Nechama Glezer prašė grąžinti du maišus miltų ir 65 kg žirnių. Svirskių šeima pateikė keturis prašymus kiekviename iš jų prašant grąžinti po du maišus miltų, o Smurgainių rabinas Icchokas Markusas prašė atgauti 150 kg bulvių, 32 kg druskos ir kt. Panašių pavyzdžių išlikę ir daugiau⁶¹⁷.

Galima prielaida, kad be vokiečių ir vietinės administracijos politikos įtakos, lygiagrečiai buvo svarbi ir bendra regiono ar miesto apsirūpinimo padėtis, kuri taip pat darė įtaką getų ap(si)rūpinimui. Todėl Švenčionių gete

---

⁶¹³ *Kauno geto policininko Šabselio Zilberkveito dienoraštis*, Kaunas, 2021, p. 116.

⁶¹⁴ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 1192.

⁶¹⁵ I. Aradas, *Iš mirties slėnio į Siono kalną*, Vilnius, 2020, p. 137.

⁶¹⁶ „Nuo 1943 m. kovo 26 d. iki balandžio 2 d. į Vilniaus getą iš Švenčionių, Ašmenos ir Mikailiškių getų buvo atsiųsta 1250 žmonių. Dar 1459 žmonės buvo išvežti į Žaslių, Žiežmarių ir Kenos darbo stovyklas“.: Bubnys, A. Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos, in: *Holokaustas Lietuvoje 1941 – 1944 m.*, sud. A. Bubnys. Vilnius, 2011, p. 156.

⁶¹⁷ „Hiršas Ziskindas prašo, pavyzdžiui, grąžinti ne daugiau kaip keturis bidonus aliejaus, 4 pūdus miltų, medaus ir t. t. Maša Levina prašo grąžinti jai pustrečio maišo miltų ir 5 kilogramus taukų. Labai daug žydų prašo grąžinti jiems didelius kiekius gabalinio cukraus ir ypač miltų, miltų ir dar kartą miltų“.: H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos...*, p. 503–504, 506.

mitybos būklė buvo palankesnė, nes ir mažuosiuose miesteliuose ar kaimuose apsirūpinti maistu buvo paprasčiau.

3.7. Sovietų karo belaisvių bei evakuotų iš Sovietų sąjungos civilių maitinimas

Vokietijos politika buvo paremta sovietų maisto resursų panaudojimu Vermachto tikslams ir stabiliu vokiečių aprūpinimu. Sovietų karo belaisviai buvo pirmos šios politikos aukos, nes menki maisto daaviniai buvo žemiau išgyvenimo minimumo⁶¹⁸. Vien iki 1941 m. pabaigos žuvo apie 2 milijonai, o iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos daugiau kaip 3,3 mln. belaisvių⁶¹⁹. Analogiškai ir Lietuvoje iš maždaug 170 000 tūkstančių sovietų karo belaisvių, ženkliai aukų dalis mirė būtent dėl badavimo ir išsekimo⁶²⁰.

Vokiečių okupacijos metais „1941 m. spalio vidury Lietuvoje jau buvo įprasta gaminti „maistą“ belaisviams iš atliekų: iš gyslų, kiaulių odų ir kraujo“⁶²¹. Galėjo pasitaikyti net kanibalizmo atvejų už kuriuos visose stovyklose grėsė mirties bausmė⁶²². Ne veltui jie jau 1941 m. rugsėjį stovyklose mirdavo masiškai⁶²³. Viename iš Mėsos pramonės centro Maistas raštų, minima, kad veterinarijos gydytojų įvertintą kaip menkos vertės mėsą pirmiausia reikalinga pasiūlyti karo belaisvių stovykloms. Civiliams gyventojams pagal korteles dviguba norma mėsą buvo galima pardavinėti jei stovyklų nebūdavo arba jų administracija mėsos atsisakydavo⁶²⁴. Generalinio komisaro nutarimu dvigubu svoriu buvo parduodama: kiaulių kulnys ir galvos (su ausimis be pažandžių), raguočių uodegos, plaučiai, tešmenys, smegenys, širdis ir kt. Keturguba norma: raguočių galvos, avių galvos, kiaulių uodegos, stuburo kaulai ir kt.⁶²⁵ Galvijų galvų buvo gavęs ir Vilniaus getas⁶²⁶. Išlikę duomenų, kad patekusios į nelaisvę rusų karių šeimos kartais gaudavo žydams

---

⁶¹⁸ Ch. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje...*, p. 14–15.

⁶¹⁹ *Ibid.*, p. 18.

⁶²⁰ *Ibid.*, p. 52.

⁶²¹ *Ibid.*, p. 16.

⁶²² *Ibid.*, p. 24.

⁶²³ *Ibid.*, p. 42.

⁶²⁴ Mėsos pramonės centro „Maistas“ 1942 m. sausio 15 d. rašto nuorašas Tauragės, Panevėžio, Šiaulių, Vilniaus, Naujosios Vilnios, Kauno mėsos fabrikams dėl menkavertės mėsos pardavinėjimo, LCVA, f. R-1739, ap. 1, b. 55, [nenumuota].

⁶²⁵ Generalinio komisaro 1941 spalio 3 d. rašto vertimas dėl mėsos liekanų išdavimo, LCVA, f. R-1739, ap. 1, b. 55, [nenumuota].

⁶²⁶ H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos...*, p. 599.

priklaususių produktų⁶²⁷. Leonardas Galevskis liudijo, kad pagrindinį maisto racioną Naujosios Vilnios karo belaisvių stovykloje sudarė dilgėlės, burokėlių lapai ir žolė. Duonos per dieną išduodavo tik apie 150 g.⁶²⁸ Tuo tarpu F. J. Kožedubas patekęs į Kauno VI fortą 1941 m. spalio 19 d. laiške šeimai rašė: „Gauname 200 g duonos per dieną, pusę litro virtų kopūstų ir pusę litro mėtų arbatos. Viskas nesūdyta, kad nesutintume. Į darbą mus varo lazdomis ir plieniniais virbais, papildomo maisto už tai negauname“⁶²⁹. Panašių liudijimų išlikę ir daugiau⁶³⁰. Juose galima aptikti papildomų su mityba susijusių detalių, tačiau itin prasta mitybos būklė yra aiški. Veikiausiai kur kas palankesnes sąlygas belaisviai turėjo dirbę skirtingose įstaigose arba pas ūkininkus⁶³¹. Šiaulių apskrities gyventoja Ona Urbonienė Šiaulių apskrities viršininkui savo padėtį apibūdino taip:

„Turiu ūkį susidedantį iš 14 ha žemės. Vyras yra žuvęs. Turiu dvi mergaites: viena 12 met., antroji 4 met. ir samdinę mergaitę.

Dabartiniu laiku ūkyje turiu rusų karo belaisvį, bet viršaitis nori iš manęs atimti ir atiduoti ūkininkui, kuris turi daugiau žemės ir būk neva tai saugesnion vieton, nes prie miško gyvename ir kad belaisvis gali pabėgti. Mano belaisvis yra ramus ir pas mane buvimu yra patenkintas, nes aš jį visais atžvilgiais rūpinuosi ir jis jaučiasi kaip savo namuose ir kitur nenori išeiti.

Visus įsakymus liečiančius belaisvius pasižadu griežčiausiai pildyti.

Kadangi ūkyje dabar neturiu jokio vyro, o reikalinga atlikti visas naturalines prievoles, o atėmus belaisvį to padaryti nebus galima, nes esu tik viena moteris su mažais vaikais ir jauna samdine.

---

⁶²⁷ Į nelaisvę patekusių rusų karių šeimoms išduotų maisto produktų sąrašas, LCVA, f. 1753, ap. 3, b. 8, l. 4; Sąrašo apačioje pieštuku užrašyta: „Iš žydų apleistų namų“.

⁶²⁸ 5 сентября, 1944, справка по материалам расследование о зверствах немецко-фашистских оккупационных властей и массовом истреблении военнопленных Красной армии в лагере военнопленных в городе Новая Вилейка: свидетель Л. Галевский, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 7, l. 8.

⁶²⁹ Cit. in: Ch. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje...*, p. 21.

⁶³⁰ K. Potanino liudijimo Sovietinei ypatingajai komisai kopija, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4913, l. 104–121.

⁶³¹ Pavyzdžiui, Žemės ūkio akademijoje buvusių 79 sovietų karo belaisvių maitinimui 1941 m. gruodžio mėn. 15–21 d. buvo sunaudota 7,9 kg mėsos, 7,9 kg riebalų, 158 kg duonos, 300 kg duonos, 8295 kg druskos: Žemės ūkio akademijoje buvusių belaisvių 1941 m. gruodžio 15–21 d. maitinimo ataskaita, LCVA, f. R-1224, ap. 1, b. 2, l. 5; Tuo tarpu 1942 m. vasario 23 – kovo 1 d. 59 belaisviams maitinti panaudota 4130 kg mėsos, 4130 kg riebalų, 6195 kg druskos, 8850 kg kruopų, 118 kg duonos, 501,5 kg bulvių: Žemės ūkio akademijoje buvusių 59 belaisvių 1942 m. vasario 23 – kovo 1 d. maitinimo ataskaita, LCVA, f. R-1224, ap. 1, b. 2, l. 38.

Todėl prašau, Poną Apskritis viršininką, sutikimą pas mane esamą belaisvį ir toliau palikti, nes artinasi pavasaris ir įvairūs ūkio darbai, o atėmus belaisvį aš atsidurčiau beviltiškoje padėtyje⁶³².

Šis atvejis nėra su daugumos šeimų padėtimi sutapęs pavyzdys, bet aišku, kad belaisviai gyvenę ir dirbę pas ūkininkus gaudavo palankesnę materialinę aprūpinimą. Vienu atveju, net ūkininko išnaudojamas belaisvis verčiau rinkosi kęsti netinkamą elgesį, nei grįžti į karo belaisvių stovyklą⁶³³. Taip pat pasitaikydavo, kad ūkininkai belaisvius į ūkius paimdavo ne dėl materialinės naudos, o siekdami padėti⁶³⁴.

Perėjus link evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių padėties, 1943 m. spalio 1 d. Lietuvoje jų buvo 23 918, iš kurių 5 203 gyveno kaime ir 18 761 Alytaus, Kauno, Šiaulių stovyklose⁶³⁵. Padidėjus evakuotų civilių skaičiui, reikėjo daugiau asmenų apgyvendinti pas ūkininkus, todėl anot generalinio komisaro, siekiant tarp ūkininkų ir pabėgėlių išvengti įtampų, maitinimo sistemą reikėjo suderinti atsižvelgiant į ūkininkų poreikius⁶³⁶. Mitybos ir finansiniams klausimams spręsti reikalingą evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių registraciją turėjo atlikti valsčiaus viršaitis arba burmistras⁶³⁷. Beje, maisto produktų jie taip pat atsigabendavo evakuacijos metu, bet jų ilgam neužteko⁶³⁸. 1943 m. spalį Raseinių apskrities viršininkas miestų burmistrams ir valsčių viršaičiams pranešė, jog daugelis evakuotų civilių turėjo atvykti su gausia nuosavybe, todėl kiekvienas valsčius turėjo paruošti nemažiau 500 pastočių. Evakuotų civilių maitinimui ir jų gyvulių šėrimui, Maitinimo skyrius pagal valsčiaus viršaičio prašymą, turėjo išduoti orderius pirkimui iš vietos kooperatyvo⁶³⁹. Panevėžio apygardos komisaro 1943 m. spalio mėn. skelbime

---

⁶³² O. Urbonienės 1942 m. kovo 13 d. prašymas Šiaulių apskrities viršininkui dėl sovietų karo belaisvio, LCVA, f. R-1099, ap. 1, b. 32, l. 219.

⁶³³ M. Bloznelis, *Neramūs metai...*, p. 87.

⁶³⁴ *Ibid.*, 84–85.

⁶³⁵ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik...*, p. 1385.

⁶³⁶ Generalinio komisaro 1943 m. gruodžio 28 d. nuorašo vertimas Panevėžio srities komisarui dėl evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių, LCVA, f. 1426, ap. 1, b. 383, l. 23.

⁶³⁷ Generalinio komisaro 1943 m. rugsėjo 29 d. nurodymai apskričių viršininkams arba miestų burmistrams dėl evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių, LCVA, f. R-1104, ap. 1, b. b. 91, [nenumuota].

⁶³⁸ Generalinio komisaro 1943 m. gruodžio 28 d. nuorašo vertimas Panevėžio srities komisarui dėl evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių, LCVA, f. 1426, ap. 1, b. 383, l. 23.

⁶³⁹ Raseinių apskrities viršininko 1943 m. spalio 3 d. telefonograma nr. 615 miestų burmistrams ir valsčių viršaičiams dėl evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių, LCVA, f. 1510, ap. 3, b. 162, l. 2; Kiekviename valsčiuje tarpininku tarp viršaičio ir evakuotų civilių turėjo būti evakuotų civilių patikėtiniai pavaldūs apskrities patikėtiniui, bet šių pareigybių egzistavimas ir funkcionavimas pakankamai neaiškus: 1943 m. lapkričio

rašyta⁶⁴⁰, kad evakuotų civilių apgyvendinimas ir aprūpinimas pavestas valsčiams kaip viešosios teisės pobūdžio prievolė. Kiekvienas gyventojas turėjo priimti jam nustatytą valsčiaus viršaičio evakuotų civilių skaičių, o žemės ūkių valdytojai jiems priskirtus evakuotus civilius, maitinti. Suteikti maisto produktai galėjo būti įskaityti į prievoles. Asmenims, kurie per valsčių viršaičius atsisakydavo priimti pabėgėlius arba nesuteikdavo jiems maisto, grėsdavo būti nubaustiems 6 savaičių areštu ir 1000 RM bauda, arba viena iš minėtų bausmių⁶⁴¹. Pavyzdžiui, pas ūkininką Juozą Januškevičių buvo apgyvendinta – 8 asmenys, Feliksą Bačiūną – 6, Petrą Jakštą – 5, Mykolą Barisą – 2⁶⁴². Generalinis komisaras nurodė visus darbingus evakuotus civilius laikyti įprasta ūkyje esančia darbo jėga, todėl jie turėjo būti paties ūkio išlaikomi. Vaikus (iki 10 m.) ir visus fiziškai nepajėgius dirbti asmenis vokiečiai leido aprūpinti iš ūkio prievolių sąskaitos⁶⁴³, o su evakuotų civilių gyvuliais ūkininkai turėjo teisę elgtis kaip su savo nuosavybe – net panaudoti mėsos prievolei. Evakuotiems civiliams cukraus skirti nebuvo galima, o druska turėjo būti išduodama pagal miesto gyventojų normas. Dirbusieji miestuose, pramonės ir amatų įmonėse bei namų ūkiuose, galėjo gauti maisto korteles kaip ir visi kiti gyventojai⁶⁴⁴.

Minėtos generalinio komisaro įtampos tarp evakuotų civilių ir ūkininkų buvo sunkiai išvengiamos. Nesugyvenimą taip pat patvirtina dalis šaltinių⁶⁴⁵. Maisto klausimas, tikėtina, buvo pagrindinė konfliktų priežastis. Anot Naujamiesčio valsčiaus viršaičio „[s]kundai į valsčių kaip tik daugiausiai ir plaukia apie maitinimą: ūkininkai skundžiasi, kad rusai suvalgys visą prievolę

---

10 d. instrukcijos nuorašas apskričių viršininkams bei Kauno, Vilniaus, Panevėžio, Šiaulių miestų burmistrams dėl evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių, LCVA, f. R-1104, ap. 1, b. b. 91, [nenumuota].

⁶⁴⁰ Jame skelbti nurodymai veikiausiai buvo aktualūs visai Lietuvos generalinės srities teritorijai.

⁶⁴¹ Panevėžio apygardos komisaro 1943 m. spalio mėn. skelbimas dėl priemonių taikomų evakuotiems iš Sovietų Sąjungos civiliams, LCVA, f. R-1104, ap. 1, b. b. 91, [nenumuota].

⁶⁴² 1943 m. lapkričio 11 d. apgyvendintų Berčiūnų seniūnijoje evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių sąrašas, LCVA, f. R-622, ap. 1, b. 2, l. 26.

⁶⁴³ Tam per metus buvo galima skirti 70 kg grūdų: Generalinio žemės ūkio tarėjo 1944 m. sausio 28 m. nuorašas Utenos apskrities viršininkui dėl evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių aprūpinimo, LCVA, f. 1426, ap. 1 b. 383, l. 39.

⁶⁴⁴ *Ibid.*, l. 39.

⁶⁴⁵ „<...> Elena Paramanova gyv. Vaskonių km. pas ūkininką Jutelį Česlovą, nieko nedarba ir palaiko ryšius su įtartinais asmenimis, išeina be ūkininko žinios ir dar jam palieka prižiūrėti 2 vaikus 4–7 metų amžiaus. Bendrai turiu pabrėžti, kad panašių atsitikimų ir daugiau pasitaiko, kad rusai šeimininkų neklauso ir savivaliauja“.: Naujamiesčio valsčiaus viršaičio 1943 m. gruodžio 22 d. raštas Panevėžio apskrities viršininkui dėl Elenos Paramanovos, LCVA, f. R-622, ap. 1, b. 2, l. 161.

ir net daugiau, o rusai skundžiasi, kad jiems neduoda savaitinių kortelių kurios būk tai jiems pažadėtos, ūkininkai juos blogai maitina ir t. t.“⁶⁴⁶ Maitinimo problemai spręsti viršaitis Panevėžio apskrities viršininko prašė leisti evakuotų šeimas išskaidyti ūkininkams kiek smulkiau. Vidutiniai ūkiai sunkiai išlaikydavo 5–8 asmenų šeimas net jų tarpe buvus 2–3 darbingiems asmenims⁶⁴⁷. Dėl išlaikymo problemų, pasitaikė, kad gyventojai prašė iš jų namų civilius gyventojus iškelti kitur. Pavyzdžiui, Juozas Kuodis valdęs 11 ha žemės iš Mazgaigalio kaimo prašė iškelti 4 asmenų rusų šeimą. Jo paties šeimą sudarė 4 asmenys, o turėjęs tik vieną (jei informacija teisinga) gyvenamą kambarį, su evakuotais civiliais reikėjo gyventi kartu⁶⁴⁸. Tuo tarpu Ona Sereikienė⁶⁴⁹, kuriai priklausė 40 ha žemės, savo situaciją apibūdino taip:

„Dabar gavau rusų pabėgėlių šeimą susidedančią iš šešių asmenų iš kurių nei vieno nėra darbininko. Tėvas ir motina seni ir invalidai, nes turi ir invalidų dokumentus ir nieko negali dirbti. Vaikai keturi maži didžiausias 19 metų. Mums tas yra labai sunku ir neįmanoma tokią šeimą maitinti ir dar samdyti darbininkus mokant didelius atlyginimus. O dar be to ir samdiniai nebenori būti, nes mažos paliko patalpos, nes tėra vienas kambarys ir virtuvė“⁶⁵⁰.

Akivaizdu, kad evakuotų civilių apgyvendinimas ženkliai paveikė daugelio ūkininkų buitį. Lyginant evakuotų civilių mitybos padėtį, su karo belaisviais, tikėtina, evakuoti civiliai buvo kiek geresnėje padėtyje, bet pastarasis teiginys daugiausiai remiasi oficialių įsakų reikalavimais. Dėl riboto šaltinių kiekio sunku nustatyti realias evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių gyvenimo sąlygas bei detalai atskleisti kaip evakuacijos procesas paveikė ūkininkų buitį. Nors tam tikri faktai yra žinomi, evakuotų civilių temai atskleisti reikalingi papildomi detalesni tyrimai, kurie taip pat įtrauktų ir sveikatos apsaugos klausimų problematiką.

---

⁶⁴⁶ Naujamiesčio valsčiaus viršaičio 1943 m. gruodžio 18 d. raštas Panevėžio apskrities viršininkui dėl evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių, LCVA, f. R-622, ap. 1, b. 2, l. 116.

⁶⁴⁷ *Ibid.* l. 116.

⁶⁴⁸ N. Kairiūkštytė, Vokiečių atvežti rusai..., p. 148; J. Kuodžio 1944 m. vasario 24 d. prašymas Naujamiesčio valsčiaus viršaičiui dėl evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių iškėlimo, LCVA, f. R-622, ap. 1, b. 2, l. 390.

⁶⁴⁹ Ji turėjo dvi dukteris bei samdė du darbininkus.

⁶⁵⁰ O. Sereikienės prašymas Naujamiesčio valsčiaus viršaičiui dėl evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių šeimos iškėdinimo arba pakeitimo, LCVA, f. R-622, ap. 1, b. 2, l. 202.

4. SANITARIJA, LIGOS IR JŲ PREVENCIJA

Ne tik kariniai konfliktai, bet ir mirtys nuo užkrečiamųjų ligų ženkliai padidina aukų skaičių. Iki Antrojo pasaulinio karo pradžios, tarpukariu, nuo užkrečiamųjų ligų galėjo mirti maždaug kas ketvirtas ar penktas žmogus⁶⁵¹, todėl jau Antrojo pasaulinio karo kontekste 1940 m. „Motinos ir vaiko kalendorius“ užsimindamas apie galimus pavojus rekomenduodavo: „<...> stiprinti imunitetą ne tik žuvų taukais, bet ir apelsiniais bei citrinomis, kad būtų išvengta tokių epidemijų kaip Didžiojo karo metais“⁶⁵². Po 1940 m. birželio 15 d. užkrečiamųjų ligų prevencijos organizavimas tęsėsi, be to, veikiausiai tam tikrose sferose net suintensyvėjo⁶⁵³. Priešepideminė valdyba organizavo profilaktinius skiepimus nuo raupų, vidurių šiltinės, difterijos ir dizenterijos. Prie visų miestų ir apskričių buvo organizuoti priešepideminiai sektoriai. Taip pat turėjo būti taikomos tokios priemonės kaip izoliacija ir hospitalizacija⁶⁵⁴. Prasidėjus vokiečių okupacijai liko galioti LTSR Sanitarijos inspekcijos nuostatai⁶⁵⁵, tačiau ne teisinis reglamentavimas buvo svarbiausias. Minėta užkrečiamųjų ligų prevencija tapo itin sunkiai įgyvendinama, nes gyventojų sergamumas augo⁶⁵⁶, trūko medicinos personalo, reikiamų transporto ir kt.

---

⁶⁵¹ J. Šopauskas, *Ligotumas Lietuvoje mirties priežasčių ir apkrečiamų ligų registracijos duomenimis*, Kaunas, 1939, p. 39; Anot V. Šopausko, viena iš registracijos netikslumo priežasčių buvo ši: „Susirgimų statistika apkrečiamomis ligomis susidaro iš gydytojų pranešimų, kurie atsilanko pas ligonį dažniausiai vieną kartą ir daugiau jo nemato. Todėl ir diagnozė ne visada gali būti tikra, ir tolimesnis ligonio likimas dažnai nežinomas“: *Ibid.*, p. 40; Tarpukario Lietuvoje didžiausias mirštamumas buvo nuo kvėpuojamųjų organų ligų (tuberkuliozė, plaučių uždegimas), širdies ligos bei vėžys: *Ibid.*, p. 24–25.

⁶⁵² N. Černiauskas, *1940 m. Paskutinė Lietuvos vasara...*, p. 108.

⁶⁵³ Kauno miesto sanitarijos inspekcijos gydytojo-epidemiologo ir Kauno miesto vyriausiojo komiteto Ūkio vandentiekio ir kanalizacijos skyriaus pastangomis infekcinių ligų susirgimai (išskyrus epideminį vaikų meningitą) sumažėjo trigubai, o pagerėjusi vandens kokybė prisidėjo prie bendro miesto gyventojų sveikatos stovio pakilimo. Beje, ši informacijos dalis šaltinyje išbraukta rašikliu. Tik neaišku ar kaip netinkama informacija, ar tiesiog nereikalinga teksto dalis: Kauno miesto Komunalinio ūkio ir butų valstybės sanitarijos inspektoriaus H. Armanavičiaus raštas apie Kauno miesto sanitarinę padėtį, LMAVB, RS, f. 29-680, l. 4.

⁶⁵⁴ Priešepideminės valdybos LTSR teritorijoje veiklos apibendrinimas, LCVA, f. R-769, ap. 3, b. 276, l. 7–8.

⁶⁵⁵ Sveikatos valdybos juriskonsulo J. Vileišio 1941 m. rugsėjo 12 d. raštas Sanitarijos departamento direktoriui dėl LTSR Sanitarijos inspekcijos nuostatų, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 153, l. 332–333.

⁶⁵⁶ Duomenys dar galėtų būti tikslinami, tačiau K. Rukšėnas disertacijoje rašė, kad: „Susirgimų skaičius užkrečiamomis ligomis Sveikatos apsaugos valdybos duomenimis, jau pirmais – antrais okupacijos metais išaugo, palyginus su 1940 m. beveik dvigubai. 1940 m. buvo 21477 susirgimo atvejai, 1942 m. – 34927“:.

priemonių⁶⁵⁷. Dar atsirado visiškai naujų sanitarinių uždavinių kaip apleistų žydų namų ir masinių žudynių vietų priežiūra⁶⁵⁸. Remiantis Vyriausiojo sanitarijos inspektoriaus 1942 m. duomenimis, vien Švenčionyse buvo 200 visai negyvenamų žydams priklausiusių namų⁶⁵⁹. Visoje Lietuvoje panašių namų bei kitokio pobūdžio patalpų turėjo būti tūkstančiai⁶⁶⁰, todėl masinės žudynės ir getoizacija turėjo dvigubą efektą tiek dėl antisanitarinių sąlygų pačiuose getuose, tiek dėl palikto neprižiūrimo žydų nekilnojamo turto už getų ribų. Šiame skyriuje dėmesys sutelkiamas į užkrečiamas ligas, kurių prevencijai tiek vokiečiai, tiek lietuvių pareigūnai skyrė bene daugiausiai dėmesio: dėmėtoji šiltinė, vidurių šiltinė, difterija, pasiutligė bei venerinės ligos. Kitų ligų įtaka gyventojų mirštamumui nenuvertinama, bet jų aptarimas dėl tyrimo apimčių ir šaltinių ribotumo yra sunkiau įgyvendinimas. Dėl kitų ligų atvejų skaičiaus šiek tiek padeda žemiau pateikta diagrama (žr. pav. 10).

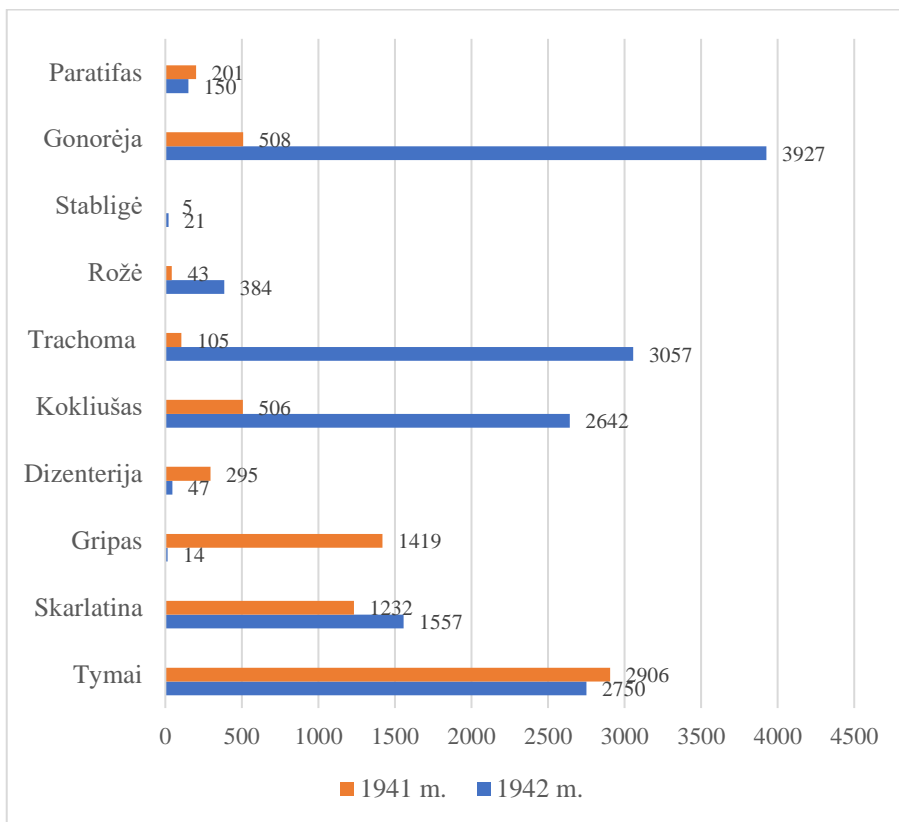
K. Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais*, disertacijos mašinraštis, Vilnius, 1970, LMAVB RS, f. 26-1475, p. 223.

⁶⁵⁷ Kauno vyresniojo sanitarijos inspektoriaus J. Balčiūno 1942 m. vasario 14 d. raštas Sanitarijos departamento direktoriui apie Kauno sanitariją, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 153, l. 308.

⁶⁵⁸ Kretingos apskrities gydytojas konstatavo: „Kiemai nacionalizuotų namų ir buvusių žydų namų yra Butų Biuro žinioje ir yra labai nešvarūs ir jų apšvarinimas eina labai sunkiai“.: Kretingos apskrities gydytojo 1942 m. vasario mėn. raštas Vyriausiajai sveiktos vadybai apie apskrities sanitarinį stovį, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 122, l. 362; Dar viename dokumente apie sanitarinį patikrinimą rašyta: „Telšių apskr. Alsėdžių Sveikatos punkto gydytoja Antušiene su policijos atstovu Alsėdžių policijos punkto polic. Petru Palkimu tikrinau Alsėdžių miestelį buv. žydų namų kiemus ir radau: Kiemai per žiemą nevalyti, priteršti, krūvos įvairių atmatų neišvežtos, išeinamos vietos neišvalytos, kai kurie šuliniai reikalingi išvalyti ir nekurie visai panaikinti, toks kiemų stovis higienos atžvilgiu yra visai nepakenčiamas“.: Alsėdžių Sveikatos punkto gydytojos Antušienės ir policijos atstovo P. Palkimo 1942 m. balandžio 12 d. sanitarinio patikrinimo aktas, LCVA, f. R- 417, ap. 1, b. 67, l. 130.

⁶⁵⁹ Vyriausiojo sanitarijos inspektoriaus apyskaitinis protokolas apie sanitarinio stovio tikrinimą (1942 m. rugpjūčio 25 d. – 1942 m. rugsėjo 6 d.) Kaišiadoryse, Vilniuje, Švenčionyse, Utenoje ir Ukmergėje, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 213, l. 71.

⁶⁶⁰ „Pagal to meto vokiečių dokumentus, 1941 m. vasarą Lietuvoje buvo 48 611 buvusių žydų namų ir nekilnojamo turto vienetų“.: *Kaip tai įvyko? Christoph Dieckmann atsako Rūtai Vanagaitei...*, p. 112.

10 pav. Ligų atvejų skaičius 1941–1942 m.⁶⁶¹

4.1. Dėmėtoji šiltinė

Pirmiausia svarbu aptarti su dėmėtąją šiltine susijusį prieškarinio kontekstą, kuris padeda aiškiau suvokti situaciją vokiečių okupacijos metais⁶⁶². Ši liga paprastai susijusi su karo veiksmais, todėl dar žinoma kaip

⁶⁶¹ Sudaryta pagal: LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 627, p. 28; LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 324 l. [neaiški puslapio numeracija p. 33?].

⁶⁶² Paprastai ligos inkubacinis periodas trunka 10–14 d. Per 2–3 d. temperatūra ligoniui pakyla iki 39–40 °C ir laikosi apie 2 savaites. Susirgimo metu atsiranda galvos skausmas, silpnumas, pykinimas, nemiga. Kartu parausta ir paburksta veidas, krenta arterinis kraujospūdis, mažiau išsiskiria šlapimo, o po 4–5 d. ligoniui išberia kūną: *Medicinos enciklopedija*, Vilnius, 1991, t. 1, p. 169–170; 1933 m. knygoje „Žmonių gydymas namie“ dėmėtosios šiltinės simptomai apibūdinti taip: „Liga paprastai, užklumpa ūmai. Susirgusių nukrečia šaltis, karštis greitai pakyla iki 39–40 laipsnių C, gelia galvą, kryžių, strėnas, gali paskaudėti ir visą kūną. Paskauda akių obuolius, akių vokai kiek parausta. Slogos nebūna ir lūpų neišberia. Ligonį tuoj parbloškia, apima

bado arba karo šiltinė⁶⁶³. Prieškariu lietuviškoje spaudoje rašyta, kad dėmėtoji šiltinė gyventojams tapo gerai žinoma tik po Pirmojo pasaulinio karo⁶⁶⁴. Tai patvirtina ir daktarė Agnietė Ambraziejūtė-Steponaitienė⁶⁶⁵. Reikėtų patikslinti, kad dėmėtosios šiltinės atvejų skaičius ypač išaugo jau Pirmojo pasaulinio karo metais. Be to, dėmėtosios šiltinės atvejų skaičius išaugimą karinių konfliktų laikotarpiu bei pokariniais metais patvirtina statistiniai duomenys. Lietuvoje 1920 m. įregistruota 5320 atvejų, 1921 – 3004, 1922 – 3287 ir tik nuo 1923 m. pastebimas ženklesnis atvejų mažėjimas – 816 (žr. pav. nr. 11). Tarpukariu iš visų Baltijos šalių Lietuvoje dėmėtosios šiltinės atvejų buvo daugiausia, o susirgimų atvejų skaičius krito lėčiausiai. Nors Estijoje atvejų skaičius 1920 m. taip pat buvo aukštas (4125), 1923 m. buvo įregistruoti tik 63 (Latvijoje – 430) susirgimų atvejai⁶⁶⁶. Didžiausias sergamumas buvo Trakų, kiek mažiau sirgta Alytaus bei Ukmergės apskrityse. O Vilniaus krašte W. Prażmowskio duomenimis, kurie 1939 m. skelbti *Warszawskie czasopismo lekarskie* bei lietuviškoje spaudoje, 1930 m. 100 000 gyventojų teko 44 dėmėtosios šiltinės atvejai: 1931 m. – 55, 1937 – 33. Tais pačiais 1937 m. Lietuvoje 100 000 gyv. teko 4,5 atvejų. Taigi tais metais Vilniaus krašte dėmėtosios šiltinės atvejų buvo 7,3 kartų daugiau⁶⁶⁷.

---

silpnumas ir reikia gulti. Liežuvis apželia, sunkiai susirgusio esti sausas ir suskirdęs. Sąmonė silpnėja. Apie 4–6 ligos dieną kūną išberia smulkiais, įvairaus dydžio, murzinos spalvos dėmėmis“.: J. Alekna, A. Ambraziejūtė-Steponaitienė, J. Čiplijauskas, V. Juškys, J. Marcinkus, A. Matulevičius, B. Matulionis, P. Stančius, V. Vaičiūnas, J. Žemgulys, *Žmonių gydymas namie*, Kaunas, 1933, p. 152.

⁶⁶³ Fleckfieber-Merkblatt, 1942, НАРБ, ф. 393, оп. 1, д. 340, л. 8.

⁶⁶⁴ Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: Dėmėtoji šiltinė ir utėlės, Lietuvos ūkininkas, 1927 m. birželio 26 d. m., nr. 25, Sveikata nr. 4, LMAVB RS, f. 95 (JE)-302, l. 16; 1910 m. Kauno gubernijoje užregistruoti 369, Vilniaus gubernijoje 1274 dėmėtosios šiltinės atvejai: J. Šopauskas, *Ligotumas Lietuvoje...*, p. 54.

⁶⁶⁵ A. Ambraziejūtė-Steponaitienė, *Limpamosios ligos*, Kaunas, 1919, p. 7.

⁶⁶⁶ J. Šopauskas, *Ligotumas Lietuvoje...*, p. 54; Apie mirštamumą galima spręsti pagal spaudoje skelbtą statistiką: 1925 m. Lietuvoje iš 221 susirgimų 12 pasibaigė mirtimi, 1926 m. iš 395 mirė 30 žmonių.: Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: Dėmėtoji šiltinė ir utėlės, Lietuvos ūkininkas, 1927 m. birželio 26 d., nr. 25, Sveikata nr. 4, LMAVB RS, f. 95 (JE)-302, l. 16; 1928 m. iš viso mirė 8,72 procentai užsikrėtusių, vėliau 1929 m. – 8,33 procentai užregistruotų ligonių: Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: Saugokimės dėmėtosios šiltinės, Mūsų kraštas, 1931 m. gegužės 14 d., nr. 20, LMAVB RS, f. 95 (JE)-302, l. 38.

⁶⁶⁷ Br. Stasiukaitis, Dėmėtosios šiltinės židiniai svetur ir Lietuvoje, *I laisvę*, 1941 m. gruodžio 20 d., nr. 154, p. 5; Remiantis V. J. Miežutavičiūtės tyrimu, nuo 1925 m. Vilniaus krašte dėmėtosios šiltinės susirgimų vis daugėjo. Jai stabdyti 1929 m. apskrityse buvo sudaryti keturi valstybiniai priešepideminiai būriai. 1931 m. Vilniaus mieste dėmėtosios šiltinės atvejų sumažėjo: V. J. Miežutavičiūtė, *Vilniaus medicinos*

Kartojantis užsikrėtimams Kazys Grinius užsiminė ir apie dar gana gyvas Pirmojo pasaulinio karo metų patirtis. Jis teigė, kad tuo metu šiltinė nepajėgė išsiplėsti, nes vokiečiai reikalavo *išutinimo* pažymėjimo (*Entlausungschein*) ir vertė naikinti utėles dezinfekcinėse kamerose bei pirtyse: „Dešimt nepriklausomybės metų suėjus, tenka pasakyti, kad kovoj su dėmėtąja šiltine yra nedaug kas padaryta. Mažiau negu buvo padaryta vokiečių okupacinės valdžios“⁶⁶⁸. Norint patvirtinti šį teiginį, reikėtų atlikti išsamesnę analizę. Lyginant 1925–1930 m. ir 1931–1936 m. laikotarpius, mirtingumas nuo dėmėtosios šiltinės sumažėjo aštuonis kartus⁶⁶⁹. Tuo tarpu maždaug poros šimtų atvejų nesiekianti apsikrėtimo statistika tarpukariu pastebima tik nuo 1937 m. – 112, 1938 – 123 (žr. pav. nr. 11)⁶⁷⁰.

Taigi, per Pirmąjį pasaulinį karą išaugusių dėmėtosios šiltinės atvejų labiausiai ėmė mažėti Lietuvoje nuo 1923 m., o mažiausiai atvejų registruota 1937 m. Bet prasidėjus vokiečių okupacijai dėmėtosios šiltinės atvejų skaičius vėl išaugo.

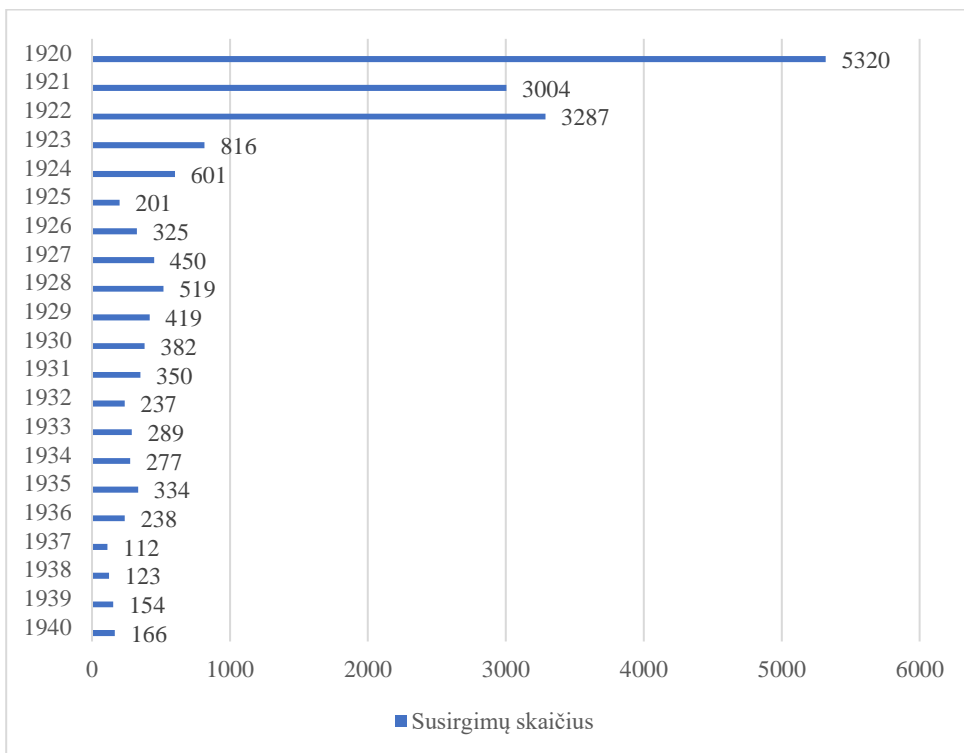
---

draugija ir jos kova su infekcinėmis ligomis (1805–1939): mokomoji knygelė studentams, Vilnius, 2001, p. 34–36.

⁶⁶⁸ Neaišku ar tai K. Griniaus mintis, ar autoriaus rengusio straipsnį spaudai: Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: Apsivalykime nuo utėlių! (Pasikalbėjimas su D. K. Grinium), Lietuvos žinios, 1928 m. gegužės 31 d., LMAVB RS, f. 95 (JE)-302, l. 33–34.

⁶⁶⁹ J. Šopauskas, *Ligotumas Lietuvoje...*, p. 55.

⁶⁷⁰ Žinios apie infekcinius susirgimus 1935–1941 m. sausio mėn., LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 327, l. 95.

11 pav. Dėmėtosis šiltinės atvejų skaičius 1920–1940 m.⁶⁷¹

4.1.1. Dėmėtosis šiltinės prevencija

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui ir sovietų okupacijai, dėmėtosis šiltinės atvejų skaičius išaugo nežymiai: 1939 m. – 154, 1940 – 166, 1941 m. (sausis) – 28⁶⁷² (žr. lentelę nr. 13) Prevencinės priemonės saugantis dėmėtosis šiltinės taikytos ir sovietų okupacijos metais. Priešepideminė valdyba Vilniuje, Panevėžyje ir Šiauliuose organizavo nemokamą gyventojų maudymą, kirpimą bei dezinsekciją. Alytaus apskrityje Butrimonių valsčiuje įsteigė 20 lovų karantiną⁶⁷³.

⁶⁷¹ Sudaryta pagal: J. Šopauskas, *Ligotumas Lietuvoje...*, p. 54; LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 327, l. 95.

⁶⁷² LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 327, l. 95; Svarbu pastebėti, jog tuo metu į Lietuvos teritoriją jau įėjo Vilniaus apskritis.

⁶⁷³ Raštas apie Priešepideminės valdybos veiklą kovojant su apkrečiamomis ligomis LTSR teritorijoje, LCVA, f. R-769, ap. 3, b. 276, l. 7.

Mėnesiai	1939 m.	1940 m.	1941 m. (iki lapkričio mėn.)
Sausis	30	2	28
Vasaris	42	20	23
Kovas	32	9	86
Balandis	23	18	70
Gegužė	6	31	18
Birželis	1	25	6
Liepa	10	13	
Rugpjūtis	1	2	8
Rugsėjis	1		1
Spalis	2	12	
Lapkritis	4	20	93
Gruodis	2	14	

13 lentelė. Dėmėtiosios šiltinės mėnesinis atvejų skaičius 1939 m. – 1941 m. lapkritis⁶⁷⁴.

Tuo tarpu vokiečių kariniams daliniams okupavus Lietuvą, maždaug po trijų mėnesių, 1941 m. spalio pradžioje, Vyriausioji sveikatos valdyba įspėjo apskričių gydytojus būti pasiruošusiems galimam dėmėtiosios šiltinės epidemijos plitimui. Pagal sveikatos reikalų generalinio tarėjo pavaduotoją Vytautą Juškį, pirmasis signalas buvo lapkričio mėnesio pradžioje, kai Utenos apskrities gydytojas fiksavo pirmuosius ligos atvejus. 1941 m. lapkričio 12 d. vykusiame posėdyje dėl epidemijos Utenos apskrityje stabdymo, gydytojai ir kt. nariai iki 20 d. nutarė patikrinti visos apskrities karo belaisvių sveikatą, prašyti apskrities viršininką išleisti nutarimą dėl privalomo pirčių kas 2 savaites lankymo, steigti baraką-ligoninę ir kt.⁶⁷⁵ Medicinos departamento vyriausiojo inspektoriaus Vlodo Kviklyo⁶⁷⁶ 1941 m. lapkričio 18 d. raporte

⁶⁷⁴ Sudaryta pagal: LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 324.

⁶⁷⁵ Kovai su epideminiais susirgimais Utenos apskrityje 1941 m. lapkričio 12 d. protokolo nuorašas, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 21, l. 6.

⁶⁷⁶ 1941–1943 m. V. Kviklys dirbo gydytoju Utenos apskrityje Daugailiuose. 1943–1944 m. buvo Utenos apskrities gydytojas, o 1944 m. dirbo Debeikių poliklinikoje. Kovoiant su dėmėtąja šiltine mirė ir dalis jo kolegų dirbusių Utenoje.: G. Kviklys, *Gydytojas Vladas Kviklys*, Vilnius, 2008, p. 43, 62.

rašyta, kad sirgo 15 belaisvių, kurie hospitalizuoti Utenos ligoninėje⁶⁷⁷. Vyriausioji sveikatos valdyba nutarė nedelsiant sudaryti priešepideminę tarnybą bei kviesti specialistus dėl prevencinių priemonių organizavimo. Su jais 1941 m. lapkričio 21, 26, 29 d. surengti trys posėdžiai⁶⁷⁸, kurių išvadų pagrindu galima spręsti, jog iniciatyvą saugotis nuo epideminių susirgimų pirmiausia rodė Lietuvos medikai⁶⁷⁹. Akivaizdu, kad šis klausimas panašiai kaip Pirmojo pasaulinio karo metais domino ir vokiečių okupacinę valdžią. 1941 m. lapkričio 1 d. Reicho ministerijos Rytų okupuotiems kraštams ministras prašė Ostlando komisaro Ostlande bei Ukrainoje atsirandant dėmėtosios šiltinės atvejams organizuoti jos kontrolę⁶⁸⁰. Tai buvo bendra okupuotų Rytų žemių (ir ne tik) problema. Todėl tokie pat vokiečių vykdytos politikos principai turėjo funkcionuoti ir Lietuvos teritorijoje. 1941 m. gruodžio 23 d. Ostlando komisaras Hinrichas Lohse rašė, jog Ostlande dėmėtoji šiltinė paplito per karo belaisvius ir pasiekė Vermachtui pavojingus mastus, o vienintelis vaistas arba apsisaugojimo priemonė yra utėlių išnaikinimas visuomenėje. Tuo nedelsiant turėjo pasirūpinti visų vietovių apskričių vadovai ir burmistrai. H. Lohsė akcentavo, kad apskričių komisarams tuo metu šiltinės kontrolė turėjo būti vienas svarbiausių prioritetų⁶⁸¹.

Vokiečių ir lietuvių interesams sutampant, prevencinių priemonių taikymas galėjo įgauti kur kas platesnį mastą bei efektyvumą. Vokiečių okupacijos metais ženkliai išaugo skirtingo pobūdžio informacijos platinimas susisijęs su tinkamų higienos įpročių svarba. Vien 1942 m. duomenimis atspausdinta 50 000 plakatų „Utėlė platina dėmėtąją šiltinę-utėlė tavo giltinė“, neskaičiuojant kitokio pobūdžio medžiagos⁶⁸², pavyzdžiui informacinių pranešimų „Saugokitės dėmėtosios šiltinės“, kurių vien Mažeikių apskritis gavo 23 000⁶⁸³. Tikėtina, netgi būta tokio pobūdžio medžiagos pertekliaus.

---

⁶⁷⁷ Medicinos departamento vyriausiojo inspektoriaus V. Kviklio 1941 m. lapkričio 18 d. raportas Vyriausiajam sveikatos reikalų valdytojui dėl dėmėtosios šiltinės stabdymo Utenos apskrityje, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 21, l. 5.

⁶⁷⁸ V. Juškys, Dėmėtosios šiltinės 1941–1942 mt. epidemija..., p. 286–288.

⁶⁷⁹ *Ibid.*, p. 288.

⁶⁸⁰ Reicho ministerijos Rytų okupuotiems kraštams ministro (Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete) 1941 m. lapkričio 1 d. rašto nuorašas Ostlando komisarui dėl dėmėtosios šiltinės prevencijos, LCVA, f. R-613, ap. 1, b. 63, l. 189.

⁶⁸¹ Ostlando komisaro H. Lohse 1941 m. gruodžio 23 d. raštas generaliniams ir apskričių komisarams dėl dėmėtosios šiltinės prevencijos, LCVA, f. R-613, ap. 1, b. 63, l. 51.

⁶⁸² Žinios apie 1942 m. išplatintus Sanitarinio švietimo skyriaus spaudinius, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 14, l. 126–127.

⁶⁸³ Informacinių lapelių „Saugokitės dėmėtosios šiltinės“ 1942 m. sausio 20 d. gavimo raštas, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 18, l. 199.

Nemenčinės miesto valgykloje į Vyriausios sveikatos valdybos plakatus vyniodavo parduodamus maisto produktus⁶⁸⁴. Taip pat dėmėtą šiltinę lapeliai neretai naudoti ir vietoje popieriaus įvairiems susirašinėjimams (ypač sveikatos klausimais). Lazdijų apskrityje vietos pareigūnai plakatais turėjo aprūpinti mokyklas, policijos būstines, pienines ir kitas žmonių susibūrimo vietas⁶⁸⁵. Zarasų apskrityje po vieną plakatą turėjo gauti kiekvienas ūkis⁶⁸⁶. Tačiau plakatai ne visada būdavo reikiamu laiku iškabinami viešose žmonių susibūrimo vietose⁶⁸⁷. Išlikusiame Sanitarinio švietimo skyriaus vedėjo K. Griniaus rašte Vilniaus vyskupijos kurijai prašyta plakatus apie dėmėtą šiltinę iškabinti ir prie parapijų namų bei bažnyčių šventorių⁶⁸⁸. Kaip saugotis dėmėtą šiltinę klebonai mokė ir bažnyčiose⁶⁸⁹, o K. Grinius rašte Panevėžio vyskupui dar pridėjo, kad apsisaugojimo nuo apkrečiamų ligų būdai būtų skelbiami ne tik iš sakyklų, bet ir lankant parapijiečius ar kitomis panašiomis priemonėmis⁶⁹⁰. Ši higienos propaganda sunkiai galėjo įtakoti ženklius gyventojų buitines pokyčius. Nebent kažkas galėjo pasikeisti jei atvykdavo patys kunigai, tačiau jei tokių vizitų išvis pasitaikydavo, tai turėjo būti tik vienetiniai atvejai. Plakatai nublukusioje karo kasdienybėje traukė žmonių dėmesį, nes „Spalvotu vaizdu, tvirto ir standaus popieriaus kokybe jie išsiskyrė nuskurdusioje aplinkoje“⁶⁹¹. Tik skelbiama informacija ne visuomet atitiko karo meto žmonių gyvenimo realijas. Rokiškio apskrities gydytojas pranešime rašė: „...dabar plakatą turime kovai su utėle ir ten pažymėta žibalas, o iš kur mes, gydytojai, jį duosim piliečiam ir dėl to turim tik nemalonumų. Todėl darant plakatus ir ką nors užrašant, reiktų pagalvoti ar tai galima tą įvykdyti praktiškai žmonėms. Geriau nieko neužrašyti, kaip užrašais erzinti ir

---

⁶⁸⁴ Vilniaus apskrities gydytojo 1942 m. birželio 25 d. nuorašas Vilniaus apskrities viršininkui apie plakatus skirtus kovai su apkrečiamomis ligomis, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 34, l. 301.

⁶⁸⁵ Lazdijų apskrities viršininko 1942 m. vasario 25 d. raštas valsčių viršaičiams dėl plakatų apie dėmėtą šiltinę išplitinimo, LCVA, f. 653, ap. 1, b. 1, l. 13.

⁶⁸⁶ Tikėtina, kad ši medžiaga buvo platinama ir kitų apskričių ūkiuose: Zarasų apskrities viršininko 1941 m. gruodžio 24 d. raštas Zarasų miesto burmistrui ir visiems valsčių viršaičiams dėl plakatų prieš dėmėtą šiltinę išplitinimo, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 96, l. 2.

⁶⁸⁷ Generalinio tarėjo bei Spaudos ir propagandos referento 1942 m. lapkričio 13 d. nuorašas apskričių viršininkams, miestų burmistrams ir valsčių viršaičiams dėl propagandinių plakatų, LCVA, f. R-655, ap. 2, b. 2, l. 5.

⁶⁸⁸ K. Griniaus 1942 m. kovo 10 d. raštas Vilniaus vyskupijos kurijai dėl plakatų apie dėmėtą šiltinę, LMAVB RS, f. 318-37079, l. 1.

⁶⁸⁹ Švenčionių apskrities gydytojo 1943 m. gruodžio 2 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 329, [nenumuruota].

⁶⁹⁰ K. Griniaus 1941 m. gruodžio 11 d. raštas Panevėžio vyskupui dėl apsisaugojimo nuo apkrečiamų ligų informacijos platinimo, LVIA, f. 1650, ap. 1, b. 80, l. 69.

⁶⁹¹ G. Jankevičiūtė, L. Laučkaitė-Surgailienė, *Okupacijos realijos...*, p. 112.

taip išnervuotus žmones⁶⁹². Be žibalo deficito dėmėtosis šiltinės prevenciją taip pat apsinkino muilo ir kt. priemonių trūkumas.

Dažniausiai įvairiuose skelbimuose akcentuota tinkamų higienos įpročių svarba, bet epidemijos prevencija paveikė kur kas daugiau nei tik minėtą sferą. Užsikrėtimo vietose (prie namų ir butų mieste; prie kelių aplinkui apkrėstą kaimą ar miestelį) reikėjo įrengti aiškius ženklus, kuriuose didelėmis raidėmis lietuvių ir vokiečių kalbomis turėjo būti užrašyta: „Čia serga dėmėtąja šiltine“. Rytų Lietuvoje tokią informaciją reikėjo skelbti dar lenkų ir baltarusių kalbomis⁶⁹³. Būta ir tokio pobūdžio skelbimų: „Dėmesio beriamoji šiltinė! Įeiti į sklypą draudžiama! Nepaklausiusieji įspėjimo bus sušaudyti! (*Achtung Fleck-Typhus! Betreten den Grundstueckers verboten! Zuwiderhandelnde werden erschossen!*)“⁶⁹⁴, „Dėmesio Beriamoji šiltinė! Šoferiai čia sustoti draudžiama! (*Achtung Fleck-Typhus! Kraftfahrer Halten im Ort verboten!*)“⁶⁹⁵. Siekiant stabdyti dėmėtosis šiltinės plitimą, vieši susirinkimai pagal 1941 m. gruodžio mėn. skelbiamą spaudoje generalinio komisaro nutarimą, drausti Kauno mieste ir apskrityje, Vilniaus mieste ir apskrityje, Trakų, Švenčionių, Zarasų, Utenos, Alytaus, Marijampolės, Lazdijų, Vilkaviškio ir Šakių apskrityse. Kaune ir Vilniuje mokykloms dar leista veikti⁶⁹⁶, o turgūs uždrausti visoje Lietuvos generalinėje srityje⁶⁹⁷. Komisaro įsake taip pat neleista prekiauti žemės produktais namuose⁶⁹⁸. Papildomai 1941 m. gruodžio 15 d. vokiečių pareigūnų įsaku uždraustas susiekimas su tam tikromis vietovėmis: Kalvarijomis, Suvalkėliais, Brazavu

---

⁶⁹² Rokiškio apskrities gydytojo pranešimas 1942 m. gegužės 11–12 d. apskričių gydytojų suvažiavimui Kaune, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 223, l. 8.

⁶⁹³ Nurodymai apskričių ir miestų gydytojams dėl pasiruošimo galimam dėmėtosis šiltinės epidemijos plitimui, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 42, [nenumuota].

⁶⁹⁴ Perspėjantis skelbimas dėl dėmėtosis šiltinės, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 465, [nenumuota].

⁶⁹⁵ Skelbimas įspėjantis apie dėmėtąją šiltinę, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 465, [nenumuota].

⁶⁹⁶ Generalinio komisaro 1941 m. gruodžio 13 d. įsakymu švietimo įstaigos uždarytos: Marijampolės, Vilkaviškio, Alytaus, Trakų, Utenos, Kauno ir Vilniaus apskrityse: Generalinio komisaro 1941 m. gruodžio 13 d. skelbimas dėl priemonių prieš dėmėtąją šiltinę, *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1941 m. gruodžio 31 d., nr. 19, p. 284.

⁶⁹⁷ Uždrausti vieši susibūrimai, kad neišsiplėstų dėmėtoji šiltinė, *I laisvę*, 1941 m. gruodžio 12 d., nr. 149, p. 6; Tikėtina, kad skelbime praleista Ukmergės apskritis: *Bekanntmachung über Massnahmen gegen des Fleckfieber*, 12. Dezember 1941, LCVA, f. R-634, ap. 2, b. 11, l. 296.

⁶⁹⁸ *Bekanntmachung über Massnahmen gegen das Fleckfieber*, 12. Dezember 1941, LCVA, f. R-634, ap. 2, b. 11, l. 296.

ir kt.⁶⁹⁹ Nuo paskutinio susirgimo gyvenvietei arba butui turėjo būti skirtas dviejų savaitių karantinas, o judėjimo išimtys buvo galimos tik su gydytojo arba pareigūno leidimu. Ligoninėse sergantieji irgi turėjo būti izoliuojami⁷⁰⁰. Alytaus apskrityje iš pradžių buvo skiriamas dviejų savaitių karantinas, o vėliau trijų, nes pirmasis laiko tarpas buvo per trumpas⁷⁰¹. Siekdamas sumažinant užsikrėtimų riziką, Zarasų apskrities gydytojas net bandė su policijos pagalba praretinti tankias gyventojų eiles⁷⁰², bet kaip teigė nuovados viršininkas: „... policija bus bejėgė išlaikyti tarpus tarp kasdieninių eilių prie duonos krautuvės“⁷⁰³. Eilių praretinimas galėjo pasitaikyti ir kitose vietose⁷⁰⁴, bet kažin ar tai buvo efektyvu. Tiek dėl lietuvių medikų, tiek dėl vokiečių pareigūnų prieš dėmėtąją šiltinę nukreiptų prevencinių priemonių, jų taikymo svarba buvo žinoma daugeliui. Kaip ir tai, jog nesilaikantieji apsisaugojimo nuo dėmėtosios šiltinės nurodymų bus baudžiami areštu, pinigine bauda arba abiem bausmėmis iškart⁷⁰⁵. Dalis dokumentų parvirtina, kad minėtų priemonių taikymas atsispindėjo ne tik oficialiuose įsakuose, bet ir realioje epidemijos stabdymo praktikoje. Utenos apskrities gydytojas kovą su dėmėtąją šiltine apibūdino taip:

---

⁶⁹⁹ Kalvarijų miestu, Suvalkėliais, Brazavu, Alytumi, Miroslovo, Merkinės, Alytaus, Celkūnų valsčiais, Andriūnais, Peršėkininkais, Jiežnu, Slabada, Malinavos dvaru, Žiežmarių valsčiumi, Mickūnais, Šumsku, Grykiškiu, Vyžuonomis: 1941 m. gruodžio 15 d. skelbimas dėl priemonių kovai su dėmėtąją šiltine, *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1941 m. gruodžio 31 d., nr. 19, p. 284–285; Generalinio komisaro 1942 m. kovo 6 d. skelbimu susisiekiama apribojimais atšaukti: Kalvarijų mieste, Suvalkėliuose, Brazavoje, Malinavos dvare, Grykiškyje, Vyžuonose: Generalinio komisaro 1942 m. kovo 6 d. skelbimas dėl priemonių kovai su dėmėtąja šiltine, *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 m. balandžio 1 d., nr. 13, p. 118.

⁷⁰⁰ Vyriausios sveikatos valdybos 1941 m. lapkričio 11 d. nuorašas Šiaulių apskrities tarėjui ir Biržų apskrities gydytojui, LCVA, f. 805, ap. 1, b. 431, l. 27.

⁷⁰¹ Alytaus apskrities gydytojo pranešimas 1942 m. gegužės 11–12 d. apskričių gydytojų suvažiavimui Kaune, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 223, l. 30.

⁷⁰² Pavyzdžiui, prie duonos prekyvietės susidarydavo ir 100 m eilė, o padarius 0,5 m tarpus ji nusitęsė iki 150 m.

⁷⁰³ Zarasų apskrities policijos nuovados viršininko 1942 m. sausio 6 d. raportas dėl gyventojų eilių retinimo, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 96, l. 7; Zarasų apskrities policijos nuovados viršininko S. Šileikio 1942 m. sausio 5 d. raštas Zarasų nuovados policijos viršininkui dėl gyventojų eilių, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 96, l. 8.

⁷⁰⁴ Neaišku kokią tiksliai spaudą omenyje turėjo H. Krukas, tačiau jo dienoraštyje užsimenama: „Spaudoje rašoma, kad dėl užkrečiamųjų ligų žmonės turi stovėti eilėse metro atstumu vienas nuo kito“.: H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos...*, p. 185.

⁷⁰⁵ 1944 m. gegužės 16 d. Telšių viršininko privalomasis įsakymas nr. 19, LCVA, f. R-417, ap. 1, b. 67, l. 90.

„Sužinoję apie dėmėtosios šiltinės susirgimą, tuojau siųsdavome dezinfektorių į tą vietovę. Į pagalbą pasikviesdavome policijos atstovus. Vietoje liepdavome išsikūrenti pirtis ne tik pas susirgusį, bet ir pas kaimynus ir prievarta visus išmaudydavome. Rūbus gerai išdegindavome pirtyse. Susirgusio namie darydavome dezinfekciją su siera ir namą izoliuodavom dviem savaitėms. Jei apkrėstasis namas būdavo kaime tai izoliuodavome visą kaimą ir išstatydavome sargybas, o policiją įpareigodavome prižiūrėti. Pirtį įsakydavome kūrenti kas savaitę, susirgusio šeimą prigrasindavome, kad jei rasim pas ką utėlių, tai nubausim ir išvešim į baraką. Pasirodė, kad šių priemonių užteko nuslopinant atskirus epidemijos židinius, nes po šių priemonių panaudojimo mūsų apskrity nesusirgo nei vienas jei tik pirmiau nebuvo užsikrėtęs“⁷⁰⁶.

Dėl tarp gyventojų paplitusių klaidingų nuostatų panašių priemonių taikymas veikiausiai buvo neišvengiamas. Kaip teigė jau minėtas V. Juškys, kartais gyventojai netgi stengėsi nuslėpti apsikrėtusius ligonius, nes manė, kad žmones ligoninėje dar greičiau numarina. Marijampolės apskrityje dalis gyventojų slėpė ligos atvejus pasklidus gandui, esą užsikrėtusius veža į Marijampolę ir šaudo:

„Buvo nemaža atsitikimų, kur susirgę tik per prievartą leidosi išvežami į ligoninę, o buvo ir tokių ligonių, kuriems nė grasinimai nepadėjo. Apskrities gydytojas rašo: „Jeigu gydytojas nusileidžia motyvuodamas tuo, kad – „negi gaspadorių taip išveši“, o policija neranda kitokių priemonių, kaip surašyti protokolą, tai ypačiai ateityje reikėtų tokiais atsitikimais rimtai susirūpinti...“⁷⁰⁷

Be jau minėtų apsisaugojimo priemonių, vokiečiai gyventojų kontaktus bandė riboti (panašiai kaip Pirmojo pasaulinio karo metais) uždarydami šventoves⁷⁰⁸. Tuokti ir krikštyti bažnyčiose buvo galima tik dalyvaujant kuo

---

⁷⁰⁶ Utenos apskrities gydytojo 1942 m. gegužės 6 d. raštas Vyriausiosios sveikatos valdybos sanitarijos departamento direktoriui, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 330, l. 486.

⁷⁰⁷ V. Juškys, Dėmėtosios šiltinės 1941–1942 mt. epidemija..., p. 316; Marijampolės apskrities gydytojo pranešimas 1942 m. gegužės 11 d. apskričių gydytojų suvažiavimui Kaune, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 223, l. 30.

⁷⁰⁸ Pagal generalinio komisaro 1941 m. skelbimą bažnytiniai susirinkimai uždrausti: Kauno apskrityje ir mieste, Vilniaus apskrityje ir mieste, Trakų, Alytaus, Lazdijų, Marijampolės, Vilkaviškio, Šakių, Ukmergės, Utenos ir Švenčionių apskrityse: Bekanntmachung über Massnahmen gegen des Fleckenfieber, 12 Dezember 1941, LCVA, f. R-634, ap. 2, b. 11, l. 296; Bažnyčių uždarymui kunigai ne visada pakludavo: A. Streikus, Lietuvos Katalikų Bažnyčia 1940–1990 m., in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 12, 1998, p. 43; R. Laukaitytė, *Lietuvos Bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941–1944)*, Vilnius, 2010, p. 27–29; Vyskupas Vincentas Brizgys taip pat rašė apie bažnyčių uždarymą vokiečių okupacijos metais: V. Brizgys, *Katalikų bažnyčia Lietuvoje 1940–1944 metais*, Chicago, 1977, p. 132–134.

mažesniai artimųjų skaičiui⁷⁰⁹. Anot kunigo Povilo Dogelio, žmonės nuolat klausinėjo, ar bus atidaryta Kauno arkikatedra, ar vyks Bernelių mišios: „Žmonės labai varosi už tai ant vokiečių. Sako, prie maisto krautuvių tiek ir tiek žmonių pristoję. Ten pats utėlynas. Ir vienok nedraudžia stovėti, kad neužsikrėstų“⁷¹⁰. Gyventojai per Kalėdas į bažnyčią galėjo eiti nuo 6:30 val. iki 13 val.⁷¹¹ Įprastas pamaldų laikas bažnyčiose atsinaujino 1942 m. vasarį⁷¹². Labai tikėtina, kad mažesniuose miesteliuose kur vokiečių kontrolė buvo mažesnė, į vokiečių draudimus lankyti bažnyčias atsižvelgta kur kas rečiau. 1942 gruodžio 13 d. generalinio komisaro komunikacijos ribojimai 1942 m. sausio 19 d. pačių vokiečių pareigūnų skelbimu dalyje Lietuvoje teritorijų (Lazdijų, Vilkaviškio, Šakių, Ukmergės, Švenčionių, Utenos apskrityse bei Kauno apskrities Veliuonos, Seredžiaus, Čekiškės, Vilkijos, Babtų valsčiuose) panaikinti⁷¹³. Po to sekė Trakų ir Marijampolės apskritys bei Vilniaus miesto sritis⁷¹⁴. Vėliau 1942 m. vasario 11 d. viename iš trumpų pranešimų spaudoje rašyta, jog pagal generalinio komisaro įsakymą Vilniaus ir Kauno apygardose bei Kauno miesto srityje daugelis viešųjų susibūrimų irgi atšaukta: „Tuo būdu Generalinis Komisaras panorėjo patenkinti plačiųjų sluoksnių pareikalavimus <...> Taigi, viešasis gyvenimas vėl gali pulsuoti pirmąkartu ritmu“⁷¹⁵. Citatoje minimus „plačiuosius sluoksnius“, veikiausiai reikėtų laikyti lietuvių administraciją, kurie sugebėjo daryti įtaką vokiečių prevencinių įsakų eigai. Vokiečių įvestas masinis karantinas neturėjo būti palankiai lietuvių priimtas. Kitur Lietuvoje karantino sąlygos greičiausiai

---

⁷⁰⁹ Uždrausti vieši susibūrimai, kad neišsiplėstų dėmėtoji šiltinė, *I laisvę*, 1941 m. gruodžio 12 d., nr. 149, p. 6.

⁷¹⁰ P. Dogelis, *Kas pergyventa: 1930–1949 metų dienoraštis*, Vilnius, 2017, p. 349–350.

⁷¹¹ *Ibid.*, p. 357.

⁷¹² *Ibid.*, 368.

⁷¹³ Papildomai švietimo įstaigų uždarymo įsakas panaikintas Utenos ir Vilkaviškio apskrityse. Marijampolės ir Trakų valsčiuose švietimo įstaigos galėjo veikti atsižvelgiant į sąlygas. Tauragės apskrityje švietimo įstaigos liko uždarytos, be to, viešų susirinkimų apribojimais išlaikyti: Tauragės, Gaurės, Batakių, Skaudvilės, Eržvilko valsčiuose: 1942 m. sausio 23 d. skelbimas dėl priemonių kovai su dėmėtąja šiltine, *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 m. sausio 28 d., nr. 3, p. 38–39; Generalinio komisaro 1942 m. kovo 6 d. pranešimu, Vilniaus ir Kauno sričių švietimo įstaigų uždarymo įsakas sušvelnintas tuose valsčiuose kur leidžia dėmėtosios šiltinės paplitimo situacija. Taip pat panaikinti viešo žmonių susibūrimo apribojimais minėtuose Tauragės valsčiuose: Generalinio komisaro 1942 m. kovo 6 d. skelbimas dėl priemonių kovai su dėmėtąja šiltine, *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 m. balandžio 1 d., nr. 13, p. 118–119.

⁷¹⁴ 1942 m. vasario 2 d. skelbimas dėl priemonių kovai su dėmėtąja šiltine, *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 m. vasario 3 d., nr. 4, p. 48.

⁷¹⁵ Epidemijos pavojui praėjus, *I laisvę*, 1942 m. vasario 11 d., nr. 35, p. 6.

panaikintos (ir nebūtinai vokiečių nutarimu) šiek tiek vėliau. Pavyzdžiui, Zarasų apskrities Tilžės parapijos klebono ir gyventojų apskrities viršininkui rašte prašyta bažnyčią atidaryti 1942 m. gegužę⁷¹⁶.

Minėti karantino nurodymai nebuvo sklandžiai įgyvendinami. Galima tik spėti kiek galėjo pasitaikyti šaltiniuose nefiksuotų įstatymų laužymo atvejų. Vienas iš žinomų, kai mirusiojo nuo dėmėtosios šiltinės kaime (Vilniaus apskrityje) susirinko giminės iš kito kaimo, kurie po to užsikrėtė⁷¹⁷, todėl anot K. Griniaus, mirusiems nuo dėmėtosios šiltinės nereikėtų rengti šermenų, nei patiems jose dalyvauti⁷¹⁸. Jei kontaktas neišvengiamas, lankantiems ir slaugantiems ligonis gydytojas J. Meškauskas patarė saugantis utėlių drabužius sudrėkinti krezolinio muilo skiediniu bei po baltiniais nešioti maišelius su kamparu ir naftalinu⁷¹⁹. Viename iš dėmėtosios šiltinės epicentru (Alytaus apskrityje), karantino vykdymą prižiūrėjo ambulatorijų vedėjai, vietos policija ir seniūnai, tačiau anot Alytaus apskrities gydytojo, absoliutus karantinas neįmanomas dėl poreikio apsirūpinti maistu ir kt.⁷²⁰ Vien šie pavieniai faktai leidžia kelti prielaidą, kad Lietuvoje nebuvo vokiečių siekto totalaus karantino. Komunikacija tarp gyventojų įgavo kur kas mažesnius mastus, bet karantino taisyklių pažeidimai buvo nuolat pasikartojantys, o nuo didžiųjų miestų nutolusiose vietovėse, tikėtina, karantino efektyvumas labiausiai priklausydavo nuo vietos lietuvių administracijos.

Aptartos prevencinės priemonės Lietuvos gyventojams tapo žinomos ne tik 1941–1944 m., nes apsisaugoti nuo dėmėtosios šiltinės buvo svarbu ir iki Antrojo pasaulinio karo pradžios. Minėti sovietų karo belaisvių kontaktai su vietiniais ženkliai prisidėjo prie dėmėtosios šiltinės atvejų išaugimo, bet tai nebuvo vienintelė užsikrėtimų priežastis. Prie ligos plitimo prisidėjo jau buvusios Lietuvoje antisanitarinės sąlygos, o viena didžiausių problemų buvo pirčių trūkumas.

---

⁷¹⁶ Tilžės parapijos klebono J. Cierenkevičiaus ir gyventojų 1942 m. gegužės 7 d. prašymas Zarasų apskrities viršininkui dėl Tilžės parapijos bažnyčios atidarymo, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 97, l. 36.

⁷¹⁷ Vilniaus apskrities sveikatos valdybos 1942 m. gegužės 8 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai apie dėmėtąją šiltinę, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 330, l. 401.

⁷¹⁸ K. Grinius, Dėmėtoji šiltinė (Typhus exanthematicus), *Lietuvių kalendorius 1943 metams*, Kaunas, 1943, p. 56.

⁷¹⁹ J. Meškauskas, Dėmėtoji šiltinė ir kova su ja, *Į laisvę*, 1941 m. gruodžio 18 d., nr. 152, p. 3.

⁷²⁰ Alytaus apskrities gydytojo pranešimas 1942 m. gegužės 11–12 d. apskričių gydytojų suvažiavimui Kaune, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 223, l. 30.

4.1.2. Pirčių skaičius ir prausimosi jose įprotis

Viena pagrindinių priemonių dėmėtosioms šiltinėms atvejų stabdymui buvo pirtys. Siekiant aiškiau suvokti vokiečių okupacijos metų sanitarinę situaciją svarbu bent epizodiškai aptarti ikikarinę Lietuvos pirčių tinklą, kuris daugeliu atvejų sutapo su 1941–1944 m. Pirčių pasiskirstymas XIX–XX a. nebuvo tolygus. Žemaitijoje iki 1914–1918 m. pirčių skaičius buvo labai mažas⁷²¹. Anot kraštotyrininko Vlodo Trinkos, seniau ir dabar, pirtys labiau pamėgtos Šiaurės ir Rytų Lietuvoje. Pavyzdžiui, Aukštaitijoje, Pasvalio rajone, Tetervinų kaimo gyventojas prisimindamas 1900–1914 m. laikotarpį, užsiminė, kad maudytis pirtyje buvo įprasta, o jų kaime beveik kiekvienas ūkininkas turėdavo pirtį, kurią kūrendavo maždaug kas 2–3 savaites⁷²². „Pirčių kraštas prasideda Tryškiais, – Kuršėnai, Gruzdžiai, Žagarė ir daugiau apie Šiaulius ir nuo jų Šiaurinėj pusėj. Toliau jų gausiau pasitaiko visoj R. [ytų] Aukštaitijoj. Tačiau Dzūkija tokių pirčių vėl labai mažai teturėjo. Jas pavaduodavo tos „pirtys“, kuriose linus džiovina (čia ir plautasi)“⁷²³. Rašydamas apie dabartinę padėtį, V. Trinka greičiausiai omenyje turėjo ne straipsnio 1943 m. publikavimo datą, o anketų rinkimo laiką – 1939 m. Visgi to meto situacija turėjo bent dalinai sutapti su vokiečių okupacijos higienos stoviu, nes kasdienio gyvenimo įpročiai taikos metu kinta gana lėtai.

Iki prasidedant karui apie pirčių poreikį medikai užsiminė ne kartą. Spaudoje taip pat cituotos žinomo žydų kilmės vokiečių rašytojo bei poeto Henriko Heine mintys, jog: „kas myli savo tautą tas privalo vesti ją pirtin“⁷²⁴. Skatinant pirčių statybą Žemės ūkio rūmai jas įtraukė į sodybų įsirengimo leidinius⁷²⁵, o 1934 m. išleido pakankamai detalią pirčių įsirengimo instrukciją⁷²⁶. Be to (neaišku kieno iniciatyva), tarpukariu, jos ir suskaičiuotos. Susumavus visų pirčių tipų 1928 m. surašymo duomenų skaičių – jų būta 39 747 (kaimo pirčių 36 701)⁷²⁷. Svarbu pastebėti, kad prausimosi pirtyje

---

⁷²¹ Remiantis V. Trinka, šiek daugiau pirčių buvo Mažeikių apskrityje.

⁷²² P. Žagrakalio prisiminimai. Užrašė J. Žagrakalys. 1972 m. kovo 1 d., LII, RS, f. 73, b. 225, l. 305.

⁷²³ V. Trinka, Kūno švara Lietuvos kaime, *Gimtasai kraštas*, 1943, p. 308.

⁷²⁴ Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes, ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: L. Epšteinas, Kova su nešvarumu, *Lietuvos žinios*, 1927 m. spalio 2 d., nr. 229, LMAVB, RS, f. 95 (JE)-302, l. 20.

⁷²⁵ V. Švipas, Pirtis ir skalbykla, in: *Kaimo statyba*, Vilnius, 1936, p. 230–232.

⁷²⁶ V. Švipas, *Ūkininko pirtis*, Kaunas, 1934.

⁷²⁷ Didžiausias pirčių skaičius Biržų, Panevėžio, Utenos, Rokiškio, Zarasų ir kt. apskrityse. 1928 m. fiksuota, jog visose surašytose pirtyse išsimaudė 4 686 662 žmonės. Tuo pačiu suskaičiuota, kad 2 151 184 žmonių 1928 m. išsimaudė upėse ir ežeruose. Galima pastebėti, kad apskrityse turinčiose daugiau pirčių buvo rečiau

įpročio negalima vienpusiškai sieti tik su materialiniu krašto stoviu. Daugelis šaltinių patvirtina, jog mažiausiai pirtimis naudotasi Suvalkijoje, nors tai vienas iš turtingiausių Lietuvos regionų. Neabejotinai tam turėjo įtakos pirčių panaikinimas (dėl gaisrų pavojaus) Užnemunėje⁷²⁸, tačiau jos neišplito ir tarpukariu. Vilkaviškio apskrityje 1928 m. surašyme nepažymėta nė viena kaimo pirtis⁷²⁹. Gydytojos Agnietės Steponaitienės-Ambraziejūtės teigimu, suvalkiečiai žinomi kaip turtingi žmonės, o jų nesimaudymas ir pirčių neturėjimas tiesiog stebina:

„Kaunijoje didžiama ūkininkų turi įsitaisę tam tikras pirtis-maudykles ir jose laiks nuo laiko maudosi visa ūkininko šeimyna. Bet suvalkiečiai maudymosi žvilgsniu tai apsileidę. <...> Daugumoje suvalkiečiai nepratę maudytis ir nemėgsta maudytis. Maudyklių neturi ir turėti nemano. Jie apsišvarina paprastai taip: prieš išėigas, atlaidus, jomarkus, ar vykstant svečiuotis – geldoje ar bliūde nusiplauna kūną iki juostai. Žemiau juostos nejudinama, nors tas vietas reikėtų nerečiau plauti negu burną. Prieš didesnes šventes suvalkiečiai maudymąsi atlieka statinėse ar bačkose⁷³⁰. Kūčioje, ar Velykų Šeštadienyje prišildo statinę vandens ir tam pačiam vandenį išsimaudo kartais po keletą žmonių, ir gal net visa ūkininko šeimyna. <...> Gerai kas gyvena prie upės ar ežero. Tai tieji yra laimingi ir bent vasarą nusimaudyti gali. Bet kam toli upės tai ir vasarą tikras vargas. Priseina maudytis šioželkose, durpinyčiose, balose, nors vanduo ir ne kam tikęs“⁷³¹.

Medikės teigimu suvalkiečiai maudymosi įpročiais neturėtų atsilikti nuo kauniečių, nes pirčių neturėjimas ypač kenkia jų įvaizdžiui⁷³². Stengdamasi suvokti šį fenomeną, jį aiškino prausimosi papročio nebuvimu arba papildžius – įpročio šioje kasdienio gyvenimo sferoje nesusiformavimu.

---

maudomasi atviruose vandens telkiniuose. Biržų apskrityje pirtyse išsimaudė 402 007 asmenys, o ežeruose ir upėse tik 44 396. Tuo tarpu Marijampolės apskrityje pirtyse išsimaudė 6 709, o ežeruose ir upėse 43 555: M. Ss, Lietuvos pirtys, *Savivaldybė*, 1931, nr. 1, l. 29–30.

⁷²⁸ A. Bumblauskas, A. Eidintas, A. Kulakauskas, M. Tamošaitis, *Lietuvos istorija kiekvienam*, Vilnius, 2018, p. 44.

⁷²⁹ M. Ss, Lietuvos pirtys, *Savivaldybė*, 1931, nr. 1, l. 30.

⁷³⁰ Šie suvalkiečių kubilai dar vadinami žlugtais: V. Trinka, Kūno švara Lietuvos kaime, *Gimtasai kraštas*, 1943, p. 310.

⁷³¹ A. Ambraziejūtė-Steponaitienė, Kūno švara: paruošiamoji medžiaga radijo paskaitai, 1929 m. rugpjūčio 20 d., LNB, RS, f. 25-481, l. 2.

⁷³² Neaišku kiek šie duomenys tikslūs, tačiau spaudoje skelbta, jog kauniečiai statistiškai maudosi tik vieną kartą per metus. Miesto valdybos duomenimis – 8 Kauno pirtyse, 1928 m. išsimaudė apie 12 000 kartų. Tai reiškia, kad iš maždaug 100 000 gyventojų pirtyje nusimaudo tik šiek tiek daugiau nei 1 kartą. Jei ši informacija teisinga, tuomet Kaune dominavo kiti kūno apšvarinimo būdai. Medikė taip pat rėmėsi Lietuvos žinių 1929 m. skelbta medžiaga: A. Ambraziejūtė-Steponaitienė, Kūno švara: paruošiamoji medžiaga radijo paskaitai, 1929 m. rugpjūčio 20 d., LNB, RS, f. 25-481, l. 3, 8.

Anot jos, ūkininkai mąsto taip: „nesimaudė ir nesivanojo mūsų tėvai, nesimaudė diedukai ir diedukų tėvai, tai nėra reikalo ir mums maudytis, išgyveno gerai mūsų tėvai, išgyvensime be maudymosi ir mes. Naujoji karta taip išsiauklėja, kad jiems nekyla ir klausymas, jog reikia dažnai maudytis ir kad reikalingos maudyklės – pirtys“⁷³³. Remiantis šiuo pastebėjimu, kasdienio gyvenimo įpročių formavimuisi nemenką įtaką turi netgi ne materialinė padėtis, bet susiformavę ir perimti įpročiai. Visiškai neatmetant materialinės aplinkos įtakos, šį bruožą galima įvardinti kaip įpročio ir materialinės aplinkos sąveiką. Materialinė padėtis gali tapti impulsu įpročių formavimuisi, bet tai nėra vienintelis kasdienį gyvenimą formuojantis veiksnys.

Pirčių trūkumą Suvalkijoje patvirtina ir Antrojo pasaulinio karo metų dokumentai, todėl medikės radijo paskaitos konspekte paminėti maudymosi įpročiai turėjo bent iš dalies atitikti realybę, be to, ji pati kurį laiką gyveno Suvalkijoje. Sanitarinėje krašto apžvalgoje Marijampolės apskrities gydytojas, nurodydamas, kad reikia remontuoti Marijampolės ir Kalvarijos pirtis, pabrėžė, kad kaip visoje Suvalkijoje, taip apskrityje beveik visai nėra kaimo pirtų, o pastarųjų trūkumą „kompensuoja“ niežuotų skaičius⁷³⁴. Ne be priežasties tarpukariu planavus statyti plaukiojimo baseiną „...Sveikatos departamento direktorius dr. Mickus primygtinai pabrėžė, kad pirmoje eilėje mūsų kraštui yra aktualiausias pirtų klausimas: pirma reikia duoti sąlygas žmonėms apsivalyti nuo nešvaros, o tik po to bus galima juos mokyti plaukti“⁷³⁵.

Taigi, vokiečių okupacijos metais tiek viešų, tiek kaimo pirtų tinklo plėtojimas nebuvo naujas poreikis. Tai patvirtina vokiečių pareigūnų iniciatyva atliktas visuotinis pirtų surašymas⁷³⁶. Tikėtina, pagal gautus duomenis buvo siekiama įvertinti krašto dėmėtosios šiltinės prevencinius pajėgumus. 1942 m. jau su Vilniaus kraštu Lietuvoje už surašymą atsakingi asmenys fiksavo 350 viešąsias pirtis, iš kurių 294 tinkamos naudojimui bei

---

⁷³³ *Ibid.*, l. 3.

⁷³⁴ Šiame karo metų dokumente jis kartu užsimena apie iki vokiečių okupacijos buvusį švaros stovį: „Dar prieškariniu metu, remiantis mano gana tikslia vieno mūsų valsčiaus statistika apimančia 2-ųjų metų laikotarpį ir virš du su puse tūkstančių lignonų – kas ketvirtas lignonis tarp kitko turėjo niežus“: Marijampolės apskrities gydytojo pranešimas skaitytas 1942 m. gegužės 11 d. apskrities gydytojų suvažiavime Kaune, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 223, l. 15.

⁷³⁵ Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes, ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: V. Kviklys, Kovodami su parazitais išvengsime ligų, *Ūkininko patarėjas*, 1939 m. lapkričio 16 d., nr. 46, *Jaunasis ūkininkas*, nr. 32, LMVAB RS, f. 95 (JE)-302, l. 53.

⁷³⁶ Buvo pažymimas ne tik bendras pirtų skaičius, bet taip pat fiksuotas kiekvienos pirties savininkas, nurodyti išmatavimai, kiek laiko gali veikti per parą ir kt.

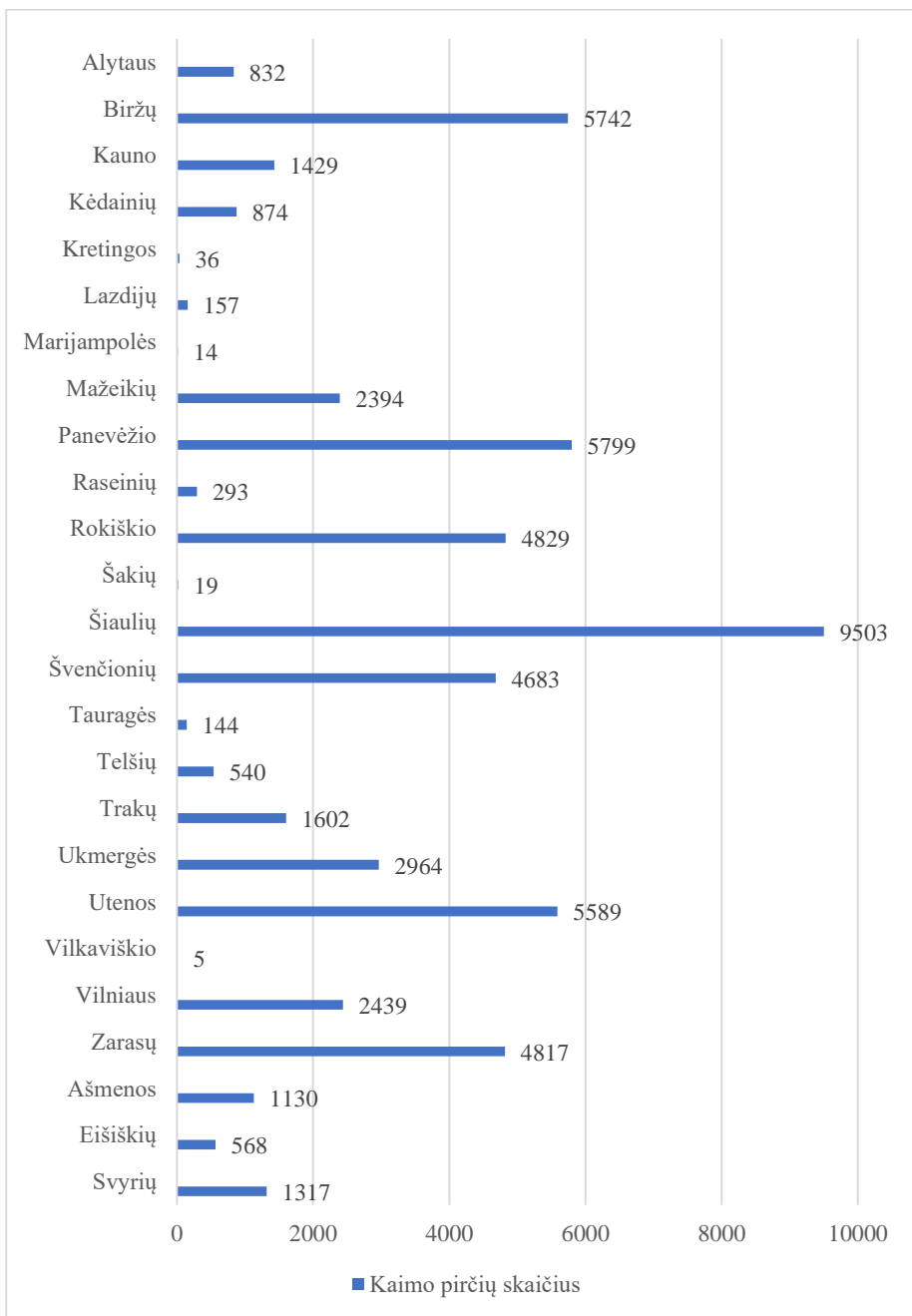
57 704 šeimynines⁷³⁷ (tinkamų naudojimui 56 999)⁷³⁸. Neskaičiuojant Lietuvai vokiečių prijungtų Ašmenos ir Svyrių apskričių, šeimyninių pirčių skaičius šiek tiek mažesnis – 55 257 (tinkamų 54 614). Palyginus 1928 m. bei vokiečių okupacijos laikotarpio pirčių statistiką, matoma, kad tinkamų naudojimui kaimo pirčių skaičius iki 1942 m. išaugo 17 913. Statistika pagal kurią būtų galima nustatyti kiek buvo pastatyta naujų pirčių 1941–1942 m. veikiausiai nebuvo sudaroma⁷³⁹.

---

⁷³⁷ Veikiausiai šeimyninių pirčių įvardijimas buvo kaimo pirčių atitikmuo.

⁷³⁸ 1942 m. pirčių statistika, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 334, l. 197.

⁷³⁹ Vilniaus krašte 1942 m. fiksuojamos 2412 tinkamos šeimyninės pirtys.

12 pav. 1942 m. kaimo pirčių statistika⁷⁴⁰.

⁷⁴⁰ Sudaryta pagal: LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 334, l. 197.

4.1.3. Pirčių remontas ir perstatymas

Dėmėtiosios šiltinės epidemijos stabdymui vokiečių pareigūnai įsakė dalį pirčių paversti dezinfekcinėmis kameromis. Bent dalinai šio tikslo įgyvendinimo eigą galima pastebėti remiantis Vilniaus krašto komisaro 1941 m. gruodžio 14 d. įsaku. Jis Vilniaus apskrįčiai perstatymams skyrė 14 dienų terminą, tačiau gyventojai motyvuodami geležies trūkumu, be to, kad žiemos metas darbams netinkamas – pirčių neperstatė⁷⁴¹. Darbų neatlikimą taip pat patvirtina išlikę statistiniai duomenys apie Vilniaus krašto pirtis⁷⁴². Logiškiausia, kad perstatymo darbai Lietuvoje dažniau vyko nuo 1942 m. pavasario-vasaros, bet veikiausiai jie nebuvo labai intensyvūs. Dar galima aptikti informacijos ne tik apie naujų pirčių poreikį ar esamų perstatymą, bet ir žydų *mikvų* pakeitimą į dezinfekcines kameras. Vieną ritualinę žydų pirtį į sanitarinį punktą su dezinfekcine kamera už sveikatos apsaugą atsakingi asmenys planavo įrengti Lukšio gatvėje Kaune⁷⁴³, o Alytaus apskrities gydytojas, minėjo, kad viena taip vadinama žydų pirtis Butrimonyse jau naudojama⁷⁴⁴. Tai galėjo pasitaikyti ir kitose vietose, nes yra išlikę Babtų sinagogos dezinfekcijos punktui pritaikymo⁷⁴⁵, Rumšiškių⁷⁴⁶, Veliuonos sinagogų⁷⁴⁷ bei Jonavos žydų mokyklos projektai⁷⁴⁸.

---

⁷⁴¹ Vilniaus apskrities sveikatos valdybos 1942 m. gegužės 8 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai apie kovą su dėmėtąja šiltine, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 330, l. 401.

⁷⁴² Minėtoje statistikoje išskirtas 1941 m. gruodžio 14 d. įsako įgyvendinimo statusas: Angaben über die befindlichen Badeanstalten im Kreise Wilna, LCVA, f. R-613, ap. 1, b. 61, l. 29; Aufstellung der Badestuben des Kreises Traken, LCVA, f. R-613, ap. 1, b. 61, l. 30.

⁷⁴³ Sveikatos skyriaus viršininko ir Kauno miesto epidemiologo 1941 m. gruodžio 18 d. raštas Vyriausiosios sveikatos valdybos sanitarijos departamentui apie dezinfekcinių kamerų įrengimą, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 89, l. 63.

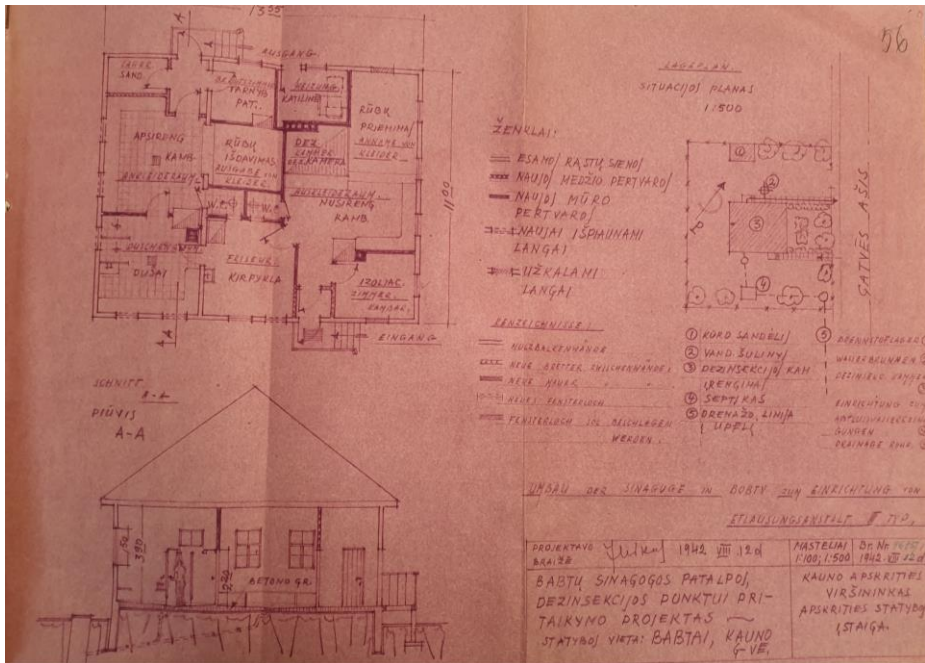
⁷⁴⁴ Alytaus apskrities gydytojo 1942 m. birželio 30 d. raštas Vyriausiosios sveikatos valdybos sanitarijos departamento direktoriui, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 330, l. 479.

⁷⁴⁵ 1942 m. Babtų sinagogos patalpų dezinfekcijos punktui pritaikymo projektas, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 239, l. 56.

⁷⁴⁶ 1942 m. Rumšiškių sinagogos patalpų dezinfekcijos punktui pritaikymo projektas, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 239, l. 57.

⁷⁴⁷ 1942 m. rugpjūčio 12 d. Veliuonos sinagogos patalpų dezinfekcijos punktui pritaikymo projektas, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 239, l. 59.

⁷⁴⁸ 1942 m. Jonavos žydų mokyklos patalpų dezinfekcijos punktui pritaikymo projektas, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 239, l. 58.

13 pav. Babtų sinagogos pritaikymo dezinfekcijos punktui 1942 m. rugpjūčio 12 d. projektas⁷⁴⁹.

B. Matulionis Vyriausiosios statybos valdybos prašė parengti trijų tipų pirčių projektus. Pirmasis, tai penkių asmenų kaimo pirtis, kurią ūkininkas galėjo įsirengti pats. Ją sudarė maudimosi kambarys su statine šildomam vandeniui ir prieškambaris skirtas persirengimui. Miestelio dešimties asmenų pirtyje turėjo būti numatyta: vonia, pora dušų ir dezinfekcijos kamera. Apskrities miesto trisdešimties asmenų pirties projekte: laukiamasis kambarys, nusirengti skirtas kambarys, du prausimosi kambariai, karštų garų kambarys, apsirengimo kambarys, dvi vonios, dušai ir dezinfekcijos kamera⁷⁵⁰. Higienos instituto vedėjas projektą įvardino kaip maždaug atitinkantį sanitarinius reikalavimus, tačiau visų tipų pirtyse turėtų būti numatyta daugiau dušų⁷⁵¹. Instituto vedėjas pridėdama savo pastabas nebuvo susikoncentravęs tik ties vokiečių okupacijos sąlygomis – jis kartu bandė numatyti galimus poreikius būsiančius po karo: „Reikia manyti, kad pokarinėj

⁷⁴⁹ Babtų sinagogos pritaikymo dezinfekcijos punktui 1942 m. rugpjūčio 12 d. projektas, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 239, l. 56.

⁷⁵⁰ Vyriausiojo sveikatos reikalų valdytojo 1942 m. balandžio 3 d. raštas Vyriausiosios statybos valdybos departamentui, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 334, l. 77.

⁷⁵¹ Dokumente minimi purkštuvai veikiausia buvo šiek tiek supaprastintas dušų atitikmuo.

Lietuvoj sportas darysis vis populiariesnis, kartu su tuo reikės patogesnių ir pigesnių priemonių kūno švarai palaikyti. Miestuose ir miesteliuose bus reikalingi vieši dušų įrengimai. Reikia pagalvoti ar jie turėtų būti projektuojami atskirai ar kartu su pirtimis⁷⁵². Ši informacija leidžia pirčių statymo darbus suvokti dvejopai. Pirminis svarbiausias vokiečių tikslas susijęs su dėmėtiosios šiltinės prevencija. Kitas tikslas pastebimas prieš tai buvusioje citatoje, kai Higienos instituto vedėjas bandė projektuoti galimą Lietuvos ateitį. Galima manyti, kad vokiečių okupacijos metais padidėjus dėmesiui sanitariniams klausimams, dalis lietuvių administracijos pareigūnų suvokė tai kaip galimybę spręsti ikikarines krašto antisanitarines problemas. Vyriausiojo sanitarijos inspektoriaus pirčių projekte iš viso Lietuvos miestuose ir miesteliuose planuota pastatyti 87 naujas viešas pirtis, pažymint, kad prie kiekvienos iš jų taip pat įrengtina dezinfekcijos kamera bei karšto-sauso oro patalpa. Didžiausias pirčių skaičius numatytas Vilniuje – 16 ir Kaune – 12. 1942 m. Vilniuje ir Kaune buvo po 8 tinkamas naudojimui viešas pirtis. Taigi jų skaičius turėjo ženkliai išaugti. Daugiau nei vieną planuota įrengti Panevėžyje – 3, Šiauliuose – 3, Marijampolėje – 2, Ukmergėje – 2, o daugelyje kitų miestelių, po vieną⁷⁵³. V. Juškys aprašydamas pirmosios dėmėtiosios šiltinės bangos plitimą apibendrinio: „Darbas parodė, kad viešų pirčių tinklas nepaprastai menkas. Esamos pirtys apleistos, antisanitarinės. Yra miestų, kur viešų pirčių visai nėra. Tatai parodo, kaip vietos savivaldybės menkai vertina pirčių reikalą. Jei šituo reikalu kas buvo padaryta, tai tik privačios iniciatyvos dėka. Viešų pirčių statyba ir jų tinkamas išlaikymas turėtų būti įrašytas į artimiausią Savivaldybių darbotvarkę ir tatai turi būti daroma artimiausiu laiku“⁷⁵⁴.

Nustatyti įrengtų pirčių skaičių sudėtinga, nes dokumentuose dažniausiai išliko aprašyti tik pavieniai pirčių statybos momentai. Kauno apskrities gydytojas rašė, jog vietinės administracijos tvirtai pasiryžę pastatyti naują pirtį prie kurios planuojama įrengti dezinfekcijos kamerą. Statybų planas ir visos medžiagos jau buvo paruoštos, o pamatas ir kolonos sienoms, pastatyti. Darbai turėjo būti užbaigti 1944 m. sausį⁷⁵⁵. Tuo tarpu Biržų apskrityje, kur palyginus su kitais Lietuvos regionais pirčių skaičius ir taip buvo aukštas, Biržų apskrities valdybos rašto pagrindu, burmistras ir valsčių viršaičiai buvo įpareigoti pirčių statymą surengti apskritai visuose

---

⁷⁵² Higienos instituto vedėjo 1943 m. kovo 11 d. raštas Vyriausiajam sanitarijos inspektoriui dėl pirčių statybos projekto, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 213, l. 1.

⁷⁵³ Naujai statytinų pirčių projektas, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 334, l. 199-200.

⁷⁵⁴ V. Juškys, Dėmėtiosios šiltinės 1941–1942 mt. epidemija..., p. 321.

⁷⁵⁵ Kauno apskrities gydytojo 1943 m. gruodžio 9 d. raštas Vyriausiosios sveikatos valdybos sanitarijos direktorijai, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 329, [nenumuota].

miesteliuose, kaimuose ir mieste. Jos turėjo būti statomos gyventojų bendromis jėgomis. Iki jų pastatymo utėlėms naikinti reikėjo panaudoti pavyzdines jaujas linų džiovinimui⁷⁵⁶. Minėtas darbų įgyvendinimas tikrai yra abejotinas. Ypač kolektyvinis pirčių statymas. Kur kas paprasčiau buvo remontuoti jau esamas pirtis. Apie tokius darbus rašė Vilkaviškio gydytojas⁷⁵⁷, be to, yra išlikusios panašios informacijos ir apie kitas vietas⁷⁵⁸. Pirties statymo skatinimas sukūrė palankią atmosferą jų skaičiaus augimui, bet medžiagų trūkumas tapo viena pagrindinių kliūčių. Dar galėjo trukdyti skirtingi įpročiai, nes formalus vokiečių ar lietuvių pareigūnų įsakų įgyvendinimas negarantavo kasdienio gyvenimo pokyčių. Tai pastebėjo V. Juškys. Anot jo „...negana turėti daug pirties, bet būtina, kad, pirties skaičiui augant augtų ir gyventojų kultūringumas, nes kitaip vyks tik formalus, bet ne esminis darbas. Tatai vaizdžiai rodo Balbieriškio, Jonavos ir Vilnijos vaizdai, į kuriuos turi būti nukreiptos kultūrintojų akys“⁷⁵⁹. Savo žodžius medikas iliustravo šiais pavyzdžiais: „Reikia pasakyti rusų kolonistų negarbei, kad Lietuvoje jie gyvena nešvariai. Tiesa, beveik kiekviena šeima turi pirtį, bet jų naudojimas yra vienpusiškas, nė kiek nepagerinąs bendros švaros reikalų šeimoje, todėl ir utėlių pas juos yra pakankamai. Todėl, turbūt, nereikia stebėtis, jei rytų Lietuvoje, nė pirtys nedavė tų rezultatų <...>, kuriuos davė kova su dėm. šiltine nepirtingoji bet užtat kultūringoji Suvalkija <...>“⁷⁶⁰.

Minėtas pirties statymo projektas, panašu, nebuvo oficialiai patvirtintas dokumentas, nes savo forma jis panašesnis tik į juodrašį. Ženklus pirties tinklo išplėtimas buvo sudėtingas tikslas. Jam be gausybės materialijų išteklių reikėjo laiko, o vokiečių okupacija Lietuvoje truko tik apie tris metus. Atėmus pirmuosius ir paskutinius okupacijos mėnesius, kai darbai sunkiai galėjo vykti – laiko buvo dar mažiau. Dalis šaltinių leidžia kelti prielaidą, kad pirties tinklo plėtojime galėjo atsirasti tam tikri progreso bruožai, tačiau juos turėjo nustelbti miestų bombardavimai ir buvę gaisrai. Be to, ši prielaida, kuri paremta keliais tokį įspūdį sudarančiais vokiečių okupacijos dokumentais,

---

⁷⁵⁶ Biržų apskrities valdybos statybos skyriaus 1942 m. sausio 10 d. raštas Biržų apskrities gydytojui, Biržų miesto burmistrui ir visiems Biržų apskrities valsčių viršaičiams dėl naujų pirties statymo, LCVA, f. 805, ap. 1, b. 431, l. 63.

⁷⁵⁷ Vilkaviškio apskrities gydytojo 1941 m. sanitarinio veikimo apžvalga, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 122, l. 579.

⁷⁵⁸ Neaišku ar Nemenčinės valsčiaus viršaitis rašė apie pirties perstatymą į nuotininimo punktus, ar jų remontą, tačiau jis konstatuoja: „...pavestame valsčiuje pirtys sutvarkytos kiekviename kaime bei miestelyje...“.: Nemenčinės viršaičio 1942 m. vasario 5 d. raštas Vilniaus apskrities viršininkui apie pirties tvarkymą ir gyventojų nuo utėlių apšvarinimą, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 34, l. 78.

⁷⁵⁹ V. Juškys, Dėmėtiosios šiltinės 1941–1942 mt. epidemija..., p. 326.

⁷⁶⁰ *Ibid.*, p. 326.

nebūtinai yra teisinga. Pirčių trūkumas išliko ir po Antrojo pasaulinio karo, nes per trumpą laiką radikalčiai pakeisti situaciją buvo sunkiai įmanoma. Net septintojo dešimtmečio LTSR Sveikatos apsaugos ministerijos respublikiniuose Sanitarinio švietimo namų leidiniuose rašyta apie nepakankamą pirčių skaičių⁷⁶¹.

4.1.4. Gyventojų dezinfekcija (*nuuatinimas*)

Pirčių ir dezinfekcinių kamerų panaudojimas buvo skirtas utėlėms naikinti, nes būtent jos platino dėmėtąją šiltinę. Tai sužinota tik 1909 m., kai prancūzų bakteriologas Charlis Niccole, eksperimentuodamas su šimpanzėmis, nustatė, kad ligą perneša utėlės⁷⁶². Vėliau Pirmojo pasaulinio karo metais amerikiečių patologas Howardas Tayloras Ricketts'as ir čekų zoologas-parizatologas Stanislaus von Prowazek atrado mikroorganizmą sukeltantį dėmėtosios šiltinės susirgimą, tačiau abu mokslininkai tyrimų metu dėl užsikrėtimų mirė⁷⁶³. Jų darbą sėkmingai tęsė brazilų gydytojas, patologas bei infektologas Henrique da Rocha Lima 1916 m. mikroorganizmą tyrėjų garbei pavadinęs *Rickettsia prowazeki*⁷⁶⁴. Bene intensyviausiai dėmėtosios šiltinės prevencija tobulėjo prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, kai

---

⁷⁶¹ „Dar ir dabar pasitaiko, kad kaimo vietovėse trūksta pirčių, o jei jos pastatytos – jomis mažai naudojamosi <...>“ J. Starkas, *Statykite pirtis*, Vilnius, 1960 m. p. 3; „<...> Bet, deja, dar ir dabar kai kuriuose kolūkiuose ir tarybiniuose ūkiuose nėra pirčių, o jei jos ir yra – jomis retai naudojamosi: J. Štarkas, *Apie kūno švarą ir pirčių naudojimą*, Vilnius, 1962, p. 3; „Todėl pirčių statyba mūsų respublikoje įgavo platų užmojį ir tai įmanoma tik todėl, kad gyventojų kultūrinis ir materialinis gyvenimo lygis žymiai išaugo, palyginus su buržuazinės Lietuvos gyvenimo lygiu. <...> Platus visuomeninis judėjimas už sveiką gyventojų buitį ir jų kultūrinio-higieninio lygio pakėlimą respublikoje tampa vis labiau ir labiau visaliaudiniu reikalu. Todėl dabar pirčių statyba kolūkiuose, tarybiniuose ūkiuose ir darbininkų gyvenvietėse turi būti pirmieji visų vadovų reikalu“.: A. Savulionis, *Statykite pirtis*, Vilnius, 1963 m. p. 4.

⁷⁶² P. Weindling, Between bacteriology and virology: the development of typhus vaccines between the First and Second World Wars, *History and philosophy of the life sciences*, vol. 17, no. 1, 1995, p. 81; J. W. D. Megaw, Louse-borne typhus fever, *British medical journal*, October 3, 1942, p. 401; Už šį atradimą 1928 m. jis gavo Nobelio premijos apdovanojimą fiziologijos-medicinos srityje: D. H. Stapleton, A lost chapter in the early history of DDT: the development of anti-typhus technologies by the Rockefeller foundation's louse laboratory, *Technology and Culture*, 2005, vol. 46, no. 3, p. 514.

⁷⁶³ J. C. Snyder, Typhus fever in the Second World War, *California medicine*, 1947, vol. 66, no. 1, p. 4.

⁷⁶⁴ P. F. Zdrodovskii, (*Exanthematous*) typhus fever and brill's disease (etiology, pathology, epidemiology and prevention)., no. DA-I-8711, Department of the army Washington DC, 1966, p. 3–4.

mokslininkai sėkmingai pritaikė insekticidą DDT (dichlorodifeniltrichloroetaną) ir Cox tipo vakcinas⁷⁶⁵. Tuo tarpu Lietuvoje utėlių naikinimas buvo aktualus ir iki vokiečių okupacijos, o metodai dažnai sutapo su 1941–1944 m. laikotarpiu, todėl platesnis chronologinis aptarimas čia taip pat reikalingas.

1932 m. gydytojas Aleksandras Račkus savo straipsnyje rašė: „Kiekvienas amerikietis, aplankęs Lietuvą ir grįžęs Amerikon, daug pasakoja apie blusas ir utėles. Tie parazitai labai prikamuoja amerikiečius svečius. Amerikoje utėlės ir blusos yra tokia retenybė, kad yra žmonių, savo gyvenime nemačiusių tų parazitų. Jauni amerikoniukai, prisiklausę tėvų pasakojimų apie blusas, taip susidomi, kad eina į muziejus į entomologijos skyrių Europos blusų pasižiūrėti“⁷⁶⁶. Neaišku kiek šis tekstas buvo pripildytas ironijos, bet jos turėjo netrūkti, taip pat kaip ir nežinomo autoriaus tekste, kuriame rašyta, kad 1918–1920 m. Lietuva nuo utėlių daug labiau nukentėjo nei nuo bolševikų, bermontininkų ar Želigovskio puolimų⁷⁶⁷. Ne be priežasties iki vokiečių okupacijos metų utėlių naikinimo būdų būta pačių įvairiausių. Taip pat itin aktualus buvo gyventojų švietimas, nes reikėjo griauti tam tikrus mitus, kurie išliko gajūs Antrojo pasaulinio karo metais. Anot Lazario Epšteino: „Pirmasis čia mūsų žingsnis privalo būti platinimas higieniškų žinių tarp gyventojų net pačiuose tamsiuose mūsų krašto kampeliuose“⁷⁶⁸. Pavyzdžiui, reikėjo gyventojus įtikinti, jog utėlės negyvena žmogaus organizmo viduje: „Visų pirma reikia kiekvienam atsiminti, kad klaidingai kai kas mano, kad varge ar skurde utėlės išeinančios iš žmogaus kūno ir todėl jos galutinai neišnaikinamos. Tai netiesa!“⁷⁶⁹ Dalis gyventojų dar manė, kad jos atsiranda

---

⁷⁶⁵ J. C. Snyder, Typhus fever..., p. 7–8.

⁷⁶⁶ A. Račkus, Blakės, blusos ir utėlės, *Sveikata brangus žmogaus turtas*, 1932 m. gegužės 5 d., LNB RS, f. 63-61, l. 8

⁷⁶⁷ Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: Apie utėles, *Lietuvos ūkininkas*, 1924 m. gruodžio 12 d., nr. 51–52, priedas *Sveikata*, nr. 5–6, LMAVB, RS, f. 95 (JE)-302, l. 13.

⁷⁶⁸ Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: L. Epšteinas, Kova su nešvarumu, *Lietuvos žinios*, 1927 m. spalio 2 d., nr. 229, LMAVB, RS, f. 95 (JE)-302, l. 20

⁷⁶⁹ Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: V. Kviklys, Kovodami su parazitais išvengsime ligų, *Ūkininko patarėjas*, 1939 m. lapkričio 16 d., nr. 46, *Jaunasis ūkininkas*, nr. 32, LMVAB, RS, F. 95 (JE)-302, l. 53

iš prakaito arba tiesiog savaime žmogui turint sunkių rūpesčių⁷⁷⁰. Utėlių atsiradimas suvoktas ir per okultinių praktikų prizmę⁷⁷¹.

Medikai aptardami netinkamą higienos supratimą pateikdavo ir praktinių patarimų. Antanas Vileišis prieš Pirmąjį pasaulinį karą 1911 m. rekomendavo išnaikinti galvos utėles naudojant ksilolą, kuriuo prieš tai uždengus veidą rankšluosčiu, reikėjo padengti plaukus. Tik skysčiui lengvai užsidegant – su juo reikėjo elgtis apdairiai⁷⁷². Atsargumo reikėjo ir tiems kas plautų galvą žibalu – geriau to nedaryti vakare esant arti ugnies. Kitas ekstremalus utėlių naikinimo įrankis buvo gyvsidabrio tepalas sumaišytas su kiaulių taukais⁷⁷³. Juo naudojantis geriausia neperžengti žirnio dydžio gabalėlio normos, saugantis, kad net mažiausias kiekis nepatektų į burną: „...jei šio tepalo patenka bent dulkelės burnon, tai pradeda tekėti seilės ir klibėti dantys. Taigi, jei kas vartodamas Politaniją pajustų didesnę seilių tekėjimą, turi tuojau mesti tepalą ir išteptus rūbus šalin, o burną plaukti kas valandą drungnu vandeniu“⁷⁷⁴.

1941–1944 m. publikacijos spaudoje apie dėmėtąsias šiltinės prevenciją nuo prieškarinio mažai skyrėsi. Medikai vėl gyventojus informuodavo, kad utėlės neatsiranda tiesiog dėl rūpesčių ir negyvena žmogaus kūno viduje⁷⁷⁵. Be to, bandė paneigti klaidingą įsivaizdavimą, kad utėlės apskritai reikalingos žmogaus organizmui, nes esą jos sunaikinančios ant kūno atsirandančias nereikalingas medžiagas⁷⁷⁶. Dar 1927 m. L. Epšteinas⁷⁷⁷ pastebėjo, kad: „Per ilgus šimtmečius ir mūsų žmonės priprato prie utėlių, laikydami jas, mažų mažiausia, tik nepatogumu. Todėl

---

⁷⁷⁰ Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: Apie utėles, blusas ir blakes, *Ūkininko patarėjas*, 1927 m. liepos mėn., nr. 7., priedas *Sveikata*, nr. 5-6, LMVAB, RS, F. 95 (JE)-302, l. 18

⁷⁷¹ Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes, ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: Apie utėles, *Lietuvos ūkininkas*, 1924 m. gruodžio 12 d., nr. 51–52. Priedas *Sveikata*, nr. 5–6, LMVAB, RS, f. 95 (JE)-302, l. 13.

⁷⁷² Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes ir kitus užkrečiamų ligų platintojus, A. Vileišis, Kova su vabzdžiais (vabalais), užsikrečiamų ligų platintojais, *Šaltinis*, 1911 m. vasario 7 d., nr. 5. 1911 m. vasario 14 d., nr. 6, LMVAB, RS, F. 95 (JE)-302, l. 4.

⁷⁷³ Politanija.

⁷⁷⁴ Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: Utėlės ir kova su jomis, *Ūkininkas*, 1927 m. lapkričio 13 d., nr. 46. Priedas *Naminis gydytojas*, nr. 6, LMAVB, RS, f. 95 (JE)-302, l. 25–26.

⁷⁷⁵ *Ibid.*, l. 25.

⁷⁷⁶ Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: Naikinkime dėmėtąsias šiltinės platintojus, *Ūkininko patarėjas*, 1943 m. spalio 29 d., nr. 43, LMAVB, RS, f. 95 (JE)-302, l. 65.

⁷⁷⁷ Vokiečių okupacijos metais Vilniaus gete jis taip pat prisidėjo prie dėmėtąsias šiltinės prevencijos.

suprantama, dėl ko taip sunku yra pakeisti mūsų žmonių psichologiją. Sunku įskiepyti jiems supratimą apie utėlių pavojingumą. Dar sunkiau išmokinti juos kovoti su tais parazitais“⁷⁷⁸.

Prie utėlių naikinimo savo patarimais prisidėjo ir vokiečių pareigūnai, tačiau kur kas svarbesnis buvo tam skirtų vietų įrengimas. Generalinio komisaro nurodymuose rašyta, jog kiekviename apygardos komisariate reikalinga įrengti vieną didelį *nuutėlinimo* punktą. Vokiečių statybos įstaiga turėjo miestams ir apskritims teikti užsakymus, prižiūrėti statybos eigą, tikrinti atskaitomybę⁷⁷⁹, bet taikantis prie vietos sąlygų, dezinfekcijai buvo galima panaudoti jau aprašytas pirtis⁷⁸⁰. Paprastų kaimo pirtčių modifikavimo į *išutinimo* ir dezinfekcijos kameras instrukcijoje, seniūnams, nurodyta, kad kiekviename kaime tinkamu atstumu viena nuo kitos būtų dvi pirtys. Viena – kūno *išutinimui*, kita – drabužių dezinfekavimui. Reikiamai temperatūrai pasiekti pirtys turėjo būti šiek tiek modifikuojamos. Apkūrenimas vyko iš taip vadinamos *priepirties*. Šią dalį, kurią nuo pirties paprastai skyrė medinė siena, tekdavo pakeisti į plytinę. Joje kūrenimo angą uždarinėdavo geležinėmis durelėmis, o išorinę siekiant apsaugoti nuo gaisro apmūrydavo plytomis arba akmeninėmis plokštėmis. Gaisrui išvengti mediniame arba šiaudiniame stoge reikėjo palikti nuo kamino, kuris būdavo prie vidurinės tarpinės sienos maždaug 20 cm atstumą. Mediniame stoge likęs tarpas iki kamino angos būdavo apmūrijamas plytomis, o šiaudiniame likdavo atviras, bet jį buvo galima uždengti lentomis. Viduje reikėjo įrengti medinę palangę bei dvi kabyklas. Vieną medinę drabužiams, kitą arti kamino odinių batų ir darbužių džiovinimui, kurie plaunami chlorkalkių skiedinyje⁷⁸¹. Vokiečių okupacijos metais pirtys statytos ir remontuotas gana vangiai, o atsižvelgus į tai, kad pirtis pakeisti reikėjo daug pastangų, veikiausiai galėjo pasitaikyti tik pavienių modifikavimo bandymų. Todėl pirtčių perstatymas Lietuvoje tikrai nevyko masiškai. Kur kas svarbiau buvo ne pasiekti pirtyse reikiamą temperatūrą, bet turėti reikiamą jų skaičių. Iš pirmo žvilgsnio skirtingi vokiečių įsakai leidžia kelti prielaidas apie plataus masto pokyčius pirtčių tinkle, bet jie labai dažnai likdavo tik neįgyvendintais reikalavimais.

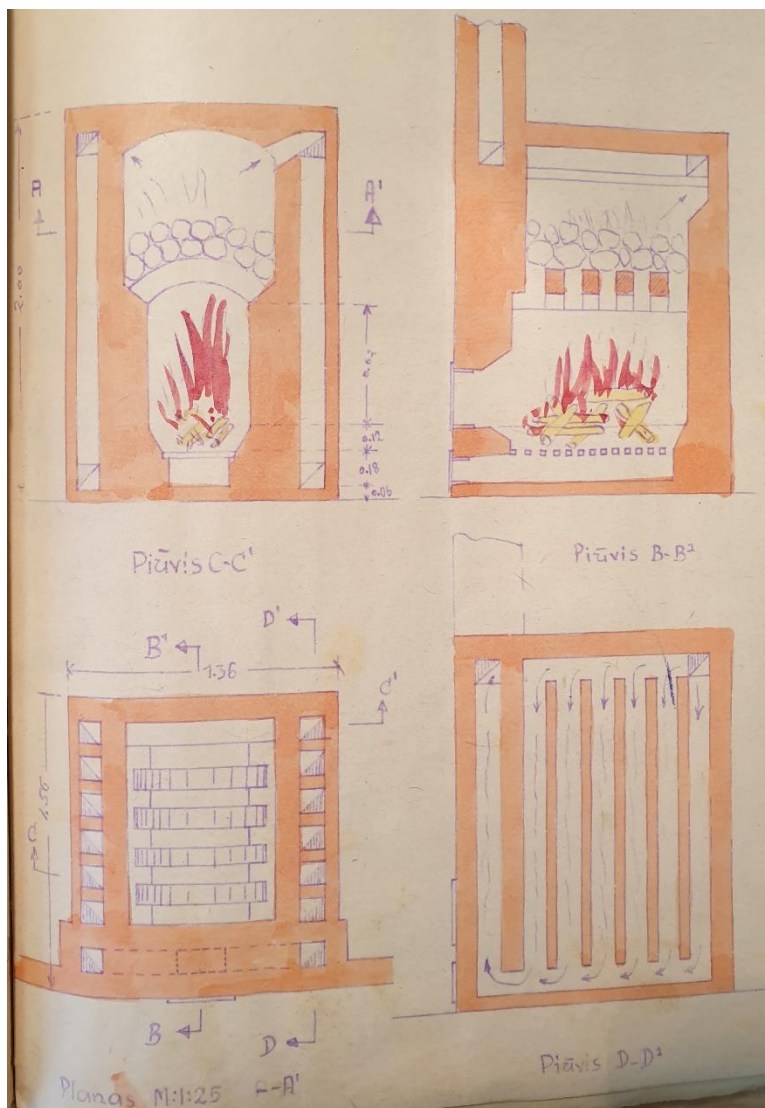
---

⁷⁷⁸ Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: L. Epšteinas, Kova su nešvarumu, *Lietuvos žinios*, 1927 m. spalio 2 d., nr. 229, LMVAB, RS, f. 95 (JE)-302, l. 20

⁷⁷⁹ Reicho komisaro Rytų kraštui 1942 m. liepos 11 d. apvalymo nuo utėlių įrenginių su karšto oro pagalba aprašymo vertimas, LCVA, f. R-1476, ap. 1, b. 134, l. 188.

⁷⁸⁰ Reicho komisaro Rytų kraštui 1941 m. gruodžio 23 d. raštas generaliniams komisarams, LCVA, f. 805, ap. 1, b. 431, l. 76.

⁷⁸¹ 1941 metų gruodžio mėn. kaimo pirtčių naudojimo apvalymui nuo utėlių instrukcija, LCVA, f. 805, ap. 1, b. 431, l. 55–56.

14 pav. Krosnies utėlėms iš drabužių naikinti projektas⁷⁸².

Toliau aprašoma apvalymo nuo utėlių eiga yra kur kas labiau tikėtinas įvykių scenarijus. Apvalomas nuo utėlių asmuo prieš tai nusirengdavo, o pirties prieškambaryje padėdavo iš anksto reikalingus jau apvalytus drabužius. Atiduotus rūbus bei daiktus reikėjo surašyti. Nurodymuose *nuutinimo* įstaigoms rašyta plikai nukirpti plaukus (išskyrus moterims) ir barzdas. Apvalymas buvo atliekamas su krezolino muilo skiediniu bei muilo šarmu į

⁷⁸² LCVA, f. 805, ap. 3, b. 431, l. 64.

kurį pagal galimybes dar reikėjo įpilti žibalo. Prižiūrintieji apšvarinimo eigą pastebėję utėles galėjo liepti pereiti dezinfekciją iš naujo⁷⁸³. Utėlėms sunaikinti drabužiuose reikėjo pasiekti 90 laipsnių temperatūrą. Temperatūra neturėjo viršyti 100 laipsnių, todėl ant palangės padėtų popieriaus gabalėlių parudavimas tapdavo ženklų temperatūros sumažinimui⁷⁸⁴. Beje, Rokiškyje prie pirties esančioje dezinsekcijos kameroje sukabinti drabužiai kartais net užsidegdavo⁷⁸⁵. Tuo tarpu dezinsekciją vykdant gyventojų namuose, sanitarinės veiklos organizavimo kaime instrukcijoje, nurodyta, įsakyti gyventojams užkurti vandeniui pašildyti krosnį, kurio reikėjo dezinfekuojantiems skysčiams atskiesti ir taip pat liepti labiau pasiturintiems gyventojams lygintuvu išsilyginti baltinius. Kambariame skalbimui skirtus darbužius reikėjo sumesti į vieną kampanį ir užpilti dezinfekuojamu skysčiu. Šiuo skysčiu instrukcijoje dar nurodyta išpurkšti lovas, grindis, sienas ir visus aplink esančius daiktus⁷⁸⁶. Beje, Panevėžio srities komisaras 1942 m. žiemą įsakė iš visų valstybinių įstaigų, savivaldybių, girininkų bei privačių asmenų konfiskuoti visus nenaudojamus purškimo įrengimus, kuriuos galima panaudoti patalpų nuo utėlių dezinsekcijai⁷⁸⁷.

Kiekvienam nuo utėlių apvalytam piliečiui *nuutinimo* įstaiga išduodavo apvalymą liudijantį pažymėjimą⁷⁸⁸. Dėl dėmėtiosios šiltinės prevencijos Vokietijoje, jau 1941 metų lapkričio 29 d. potvarkyje, įsakyta, kad keliaujantys iš Rytų krašto į vokiečių Reichą ar Generalinę guberniją, pašalintų utėles prie sienos perėjimo punktų⁷⁸⁹. 1942 m. saugantis, kad utėlės,

---

⁷⁸³ Kauno apygardos komisaro 1941 m. gruodžio 9 d. raštas Lazdijų apskrities viršininkui, LCVA, f. 653, ap. 1, b. 1, l. 6; Nurodymai utėlių apvalymo darbo srityje, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 89, l. 1.

⁷⁸⁴ 1941 metų gruodžio mėn. kaimo pirčių nuo utėlių apvalymo naudojimo instrukcija, LCVA, f. 805, ap. 1, b. 431, l. 55-56.

⁷⁸⁵ Panešimas apie Rokiškio miesto sanitarinį patikrinimą 1944 m. birželio 15–18 d., LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 213, l. 28.

⁷⁸⁶ Nurodymai dezinsekcijos vykdymui kaimo sąlygomis, LCVA, f. R-769, ap. 3, b. 95, l. 24.

⁷⁸⁷ Zarasų apskrities viršininko 1942 m. vasario 7 d. raštas Zarasų apskrities policijos nuovados viršininkui ir visiems valsčių policijos punktų vedėjams dėl purškimo įrenginių konfiskavimo, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 6, l. 54; Šis nurodymas, panašus, kad iš tiesų buvo vykdomas: Purškimo įrenginių 1942 m. konfiskavimo akto nuorašas, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 6, l. 69.

⁷⁸⁸ Jame buvo nurodyta informacija iš kur asmuo atvyko bei dezinsekcijos data. Kitoje pusėje vardas, pavardė ir gydytojo pastaba apie asmens sveikatą ir ar buvo aptikta užkrečiama liga: Vyriausiosios sveikatos valdybos 1943 m. spalio 3 d. raštas apskričių ir miestų gydytojams apie dezinsekcijos įstaigų veikimą, LCVA, f. R-417, ap. 1, b. 60, l. 3.

⁷⁸⁹ 1941 m. lapkričio 29 d. potvarkis dėl apsisaugojimo nuo dėmėtiosios šiltinės plitimo Vokietijoje, LCVA, f. R-634, ap. 1, b. 1, l. 7.

o tuo pačiu dėmėtosios šiltinės užkratas nebūtų platinamas Vokietijoje, pereinanties sieną reikėjo turėti ne senesnę kaip 3 dienų liudijimą patvirtinantį utėlių neturėjimą. Neturintys dokumentų nuo utėlių turėjo apsivalyti prie Vokietijos sienos perėjimo vietų. To nesilaikantiems grėsė būti nubaustiems iki 2 metų įkalinimu arba iki 5 metų įkalinimu sunkių darbų kalėjime⁷⁹⁰. Gyventojai Lietuvoje taipogi raginti nepriimti į savo namus utėlėtų asmenų. Iš nepažįstamų daktaras Vatiekūnas patarė reikalauti, kad prieš lankantis svečiuose pirmiau parodytų apsivalymo nuo utėlių dokumentą⁷⁹¹. Liudijimo neturint – galima į savo namus tokios asmens nepriimti⁷⁹². Toks pažymėjimas tapo reikalingas ir viešajame transporte: „Todėl visiems turi būti suprantama, kodėl dabar, norint keliauti geležinkeliu ar autobusu, reikia turėti gydytojo liudijimą, jog keleivis neturi utėlių“⁷⁹³.

Skirtinguose propagandiniuose skelbimuose gyventojai neretai galėjo skaityti raginimus, kad nuo utėlių reikalinga patiems apsivalyti⁷⁹⁴. Anot vieno nežinomo autoriaus publikacijos spaudoje: „Kartais net vėjas gali jų atpūsti. Tat maža gėda utėlę susigriebti, bet didi gėda su jomis nekovoti ir jų neapsivalyti“⁷⁹⁵. Gyvenamose patalpose K. Grinius utėles rekomendavo naikinti karštu šarmu užplikant tuščios patalpos grindis kaip ir išneštus daiktus ar netinkuotas sienas, o tinkuotas išbalinti kalkėmis⁷⁹⁶. Spaudoje gyventojai dar galėjo skaityti, kad reiktų dažniau plauti skalbinius. Muilo ir kitų priemonių trūkumui sušvelninti galėjo padėti minkštas lietaus-sniego vanduo ar pelenų šarmas⁷⁹⁷. Kitas svarbus įrankis naikinant utėles – duonkepė krosnis, kai atliekant įprastus namų ruošos darbus buvo galima apvalyti ir darbužius:

---

⁷⁹⁰ Ostlando komisaro 1942 m. rugpjūčio 21 d. įsakymas dėl dėmėtosios šiltinės prevencijos, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 36, l. 1.

⁷⁹¹ Iškarpos iš laikraščių apie dėmėtąją šiltinę ir jos sukėlėjus: D-ras Vatiekūnas, Saugokimės dėmėtosios šiltinės!, *Panevėžio apygardos balsas*, 1944 m. kovo 11 d., LMVAB, RS, f. 95 (JE)-185, l. 3.

⁷⁹² Po Antrojo pasaulinio karo utėlių problema neišnyko ir vėlyvuoju sovietmečiu. Kaip naikinti utėles gyventojai buvo informuojami ir 1980 m.: R. Budginaitė, *Utėlės ir jų naikinimo priemonės*, Vilnius 1980 m.

⁷⁹³ Iškarpos iš laikraščių apie dėmėtąją šiltinę ir jos sukėlėjus: Pavojingoji dėmėtosios šiltinės epidemija ir jos platintojas, *Naujoji sodyba*, 1944 m. balandžio 30 d., nr. 4, LMVAB, RS, f. 95 (JE)-185, l. 1.

⁷⁹⁴ Saugokitės dėmėtosios šiltinės, *I laisvę*, 1941 m. gruodžio 12 d., nr. 149, p. 6.

⁷⁹⁵ Iškarpos iš laikraščių apie dėmėtąją šiltinę ir jos sukėlėjus: Pavojingoji dėmėtosios šiltinės epidemija ir jos platintojas, *Naujoji sodyba*, 1944 m. balandžio 30 d., nr. 4, LMAVB, RS, f. 95 (JE)-185, l. 1.

⁷⁹⁶ K. Grinius, Dėmėtoji šiltinė (Typhus exanthematicus), *Lietuvių kalendorius 1943 metams*, Kaunas, 1943, p. 56.

⁷⁹⁷ Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes, ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: Naikinkime dėmėtosios šiltinės platintojus, *Ūkininko patarėjas*, 1943 m. spalio 29 d., nr. 43, LMAVB, RS, f. 95 (JE)-302, l. 66.

„[t]uoj po duonos iškepimo reikalinga sukšti viršutinius drabužius ir juos ten palaikyti apie valandą laiko. Apatinius baltinius, čiužinius ir lovos patalynę geriausia išvirinti šarme. Čiužinio šiaudus sudeginti⁷⁹⁸. Neturintiems laiko drabužiams džiovinti habilituotas daktaras F. Steinger detalai atskleidė apvalymo nuo utėlių vandens garais alternatyvą⁷⁹⁹. Taip pat drabužius nuo utėlių padėdavo apvalyti jų iškabinimas prieš saulę (mažiausiai dvejoms valandoms) nuo vėjo apsaugotoje vietoje. Tokiu būdu 14 dienų laiko intervale drabužius geriausia iškabinti maždaug 3–4 kartus. Kita namų sąlygomis lengvai įgyvendinama priemonė – retkarčiais juos pavartant uždėti 1–2 valandoms ant skruzdėlyno, nes miško skruzdės suėda uteles bei jų perus arba žieminus drabužius palikti 39 dienas uždaroje be žmonių esančioje patalpoje. Taip utėlės be kraujo pačios žūtų, o šiltos vasaros metu ši karantiną galima sutrumpinti 25 dienoms⁸⁰⁰.

---

⁷⁹⁸ Iškarpos iš laikraščių apie dėmėtąją šiltinę ir jos sukėlėjus: D-ras Vatiekūnas, Saugokimės dėmėtosios šiltinės!, *Panevėžio apygardos balsas*, 1944 m. kovo 11 d., LMAVB, RS, f. 95 (JE)-185, l. 3.

⁷⁹⁹ „Jei neturima laiko išdžiovinti sudrėkintus drabužius, tai pakanka išutėlinti vandens garais. Imamas ugniai atsparus skardinis kibiras ir į jo dugną įdedama 10 cm aukščio žabų ryšulį ar kryžmai sudėtus medžio gabaliukus. Po to į kibirą įpilama vandens, kuris nuo dugno būtų apie 2–3 cm aukščio. Ant tų žabų padedami daiktai, kuriuos reikia išutėlinti, kibiras uždengiamas keliais laikraštinio popieriaus lapais, ant kurių dar uždėdama lenta, tą popierą būtų gerai prispausti prie kibiro kraštų, padedant vieno dviejų kilogramų akmenį. Tuomet kibiras pastatomas ant ugnies ir paliekama kokia 10 minučių vandeniui kaisti. Garai laiks nuo laiko įsiveržia iš po laikraštinio popierio. Išutėlinimui įdėti drabužiai persisunkia garais ir tuo būdu visos utėlės ir perai užmušamos. Po šio išgarinimo drabužį reikia pakabinti 10–30 minčių džiuoti“.: Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes, ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: Būtinis priemonės kovai su utėlėmis vasaros metu, *Ūkininko patarėjas*, 1942 m. rugsėjo 4 d., nr. 35, LMAVB, RS, f. 95 (JE)-302, l. 61.

⁸⁰⁰ Generalinio komisaro 1942 m. birželio 8 d. rašto vertimas Pirmajam generaliniam tarėjui, Vidaus reikalų generaliniam tarėjui ir Vyriausiajai sveikatos valdybai apie utėlių naikinimą, LCVA, f. R-415, ap. 1, b. 2, l. 57; Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: Būtinis priemonės kovai su utėlėmis vasaros metu, 1942 m. rugsėjo 4 d. Nr. 35, LMAVB, RS, f. 95 (JE)-302, l. 61.

15 pav. Plakato-komikso „Utėlė platina dėmėtą šiltinę: utėlė – tavo giltinė!“ skirto dėmėtosios šiltinės prevencijai fragmentas⁸⁰¹.

Prieš tai buvusi informacija paprastai apibūdina skirtingų įsakų reikalavimus, bet realioje praktikoje jie dažnai likdavo neįgyvendinami. Trūko dezinfektorių, o esamiems reikėjo kelti kvalifikaciją. Anot B. Matulionio: „Tokie lankymai atidengdavo ir kuriozų. Vieno valsčiaus kaimo lūšnoje daroma „dezinfekcija“ sieros garais. Žinoma – „lege artis“. Bet koks buvo siurprizas, kai, atidarius „išdezinfekuotą“ lūšną, išbėgo iš ten reikiamu laiku nepastebėti ir uždaryti „dezinfekuoti“ gyvi vištukai. Tai toks vienas iš pavyzdžių darbo „pro forma“, be reikiamo galvojimo“⁸⁰². Efektyvesniam ligų stabdymui bei dezinfektorių-dezinsektorių skaičiaus didinimui, Vyriausioji sveikatos valdyba surengė kvalifikacijos kėlimo

⁸⁰¹ LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 392.

⁸⁰² V. Juškys, Dėmėtosios šiltinės 1941-1942 mt. epidemija..., p. 290

kursus⁸⁰³, kuriuose akcentuota dezinfekcija kaimo sąlygomis⁸⁰⁴. Beje, gyvenimo sąlygos kartais tapdavo nemenka kliūtimi dezinfektorių darbams. Komplikuota padėtis būdinga Vilniaus kraštui, „Kadangi neturtingųjų kaimiečių trobesiai yra tiek primityvūs, kad darant sieros garais dezinfekciją jų hermetiškas uždarymas nėra galimas, tai ir ši dezinfekcija neatsiėkdavo reikiamo tikslo. Tuo labiau prie dėmėt. šiltinės mažai gelbsti šlapia dezinfekcija. Gal tik tiek, kad gyventojams lieka išpūdis, kad "daroma"⁸⁰⁵. Trakų apskrities gydytojas taip pat rašė, jog dezinfekcijos-dezinfekcijos dujomis dažnai buvo atsisakoma dėl kaimo namų nesandarumo: „...ji nepasiekdavo savo tikslo ir išeidavo tik „ut aliquid fiat“⁸⁰⁶. Taip pat ir Vilniuje S. Lewandowska užsiminė, kad buvo daug nekokybiškai pastatytų naujų ir senų namų, su sienomis iš lentų, tarp kurių piltos pjuvenos⁸⁰⁷.

Visgi, tokie vokiečių okupacijos metų įsakai, jog „...visi utėlių apstoti gyventojai turi tuojau registruotis miesto ir valsčių savivaldybėse...“, o pas neužsiregistravusius aptikus komisijai utėlių galima buvo skirti baudas⁸⁰⁸, padeda įsivaizduoti, kad kova su utėlėmis tikrai suintensyvėjo. Tik neaišku kiek žmonių galėjo paklusti tokiai registracijai ir koks panašių metodų taikymo mastas skirtingose apskrityse. Vienas iš įsakų, kuriam įmanomą aptikti tam tikrą atsaką, kai Vilniaus apskrities valsčių viršaičiams reikėjo įpareigoti seniūnus organizuoti periodišką gyventojų prausimąsi pirtyse bei apšalymą nuo utėlių. Tam seniūnai turėjo iš kaimų išskirti atsakingus asmenis, kurie prižiūrėtų apšvarinimo eigą ir reikalingų organizacinių darbų atlikimą. Neklausantieji turėjo būti išmaudomi bei apvalomi nuo utėlių priverstinai, be to, apie tokius asmenis reikėjo papildomai pranešti⁸⁰⁹.

---

⁸⁰³ Vyriausioji sveikatos valdyba visiems apskričių ir miestų gydytojams įsakė surengti 3 dienų dezinfektorių (dezinfektorių) kursus. Pirmąją dieną klausytojai turėjo būti supažindinti su dažniausiai Lietuvoje pasitaikančiomis epideminėmis ligomis. Antrąją su skirtingomis apvalymui skirtomis medžiagomis ir jų paruošimu. Trečioji diena buvo skirta praktinei veiklai. Iš viso buvo paruošti 408 dezinfekoriai: *Ibid.*, p. 290.

⁸⁰⁴ Vyriausiosios sveikatos valdybos 1941 m. gruodžio 12 d. raštas visiems apskričių ir miestų gydytojams, LCVA, f. 415, ap. 1, b. 2, l. 37.

⁸⁰⁵ Vilniaus apskrities valdybos 1942 m. gegužės 8 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl dėmėtosios šiltinės, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 330, l. 402.

⁸⁰⁶ Trakų apskrities gydytojo 1942 m. balandžio 30 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl dėmėtosios šiltinės, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 330, l. 473.

⁸⁰⁷ S. Lewandowska, *Życie codziennie Wilna...*, p. 127.

⁸⁰⁸ Biržų apskrities valdybos Statybos skyriaus 1942 m. lapkričio 14 d. raštas Biržų miesto burmistrui ir apskrities valsčių viršaičiams dėl turinčių utėlių gyventojų registracijos, LCVA, f. 805, ap. 1, b. 431, l. 158.

⁸⁰⁹ Vilniaus apskrities sveikatos valdybos 1942 m. gegužės 4 d. raštas Vilniaus apskrities viršininkui apie dėmėtosios šiltinės plitimo sustabdymą, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 34, l. 219.

Tikėtina, į šį įsaką atsižvelgta, nes Rudaminos valsčiaus viršaitis konstatavo: „duotas patvarkymas, pildomas su visu stropumu ir atsidėjimu. Didesniuose kaimuose pritaikintos pirtis nuutelėjimui gyventojų. Visiems seniūnams griežtai įsakyta kas antrą savaitę varyti žmonės pirtisna išsiutelėjimo tikslu“⁸¹⁰. Neatmestina taip pat dezinformacijos tikimybė. Galbūt šis pareigūnas tiesiog norėjo parodyti, kad situacija kontroliuojama⁸¹¹. Panašiai elgdavosi vokiečių pareigūnai siųsdami ataskaitas Berlynui, nors nesklandumų jų veikloje būta nemažai, bet tai paprastai likdavo neužrašyta.

Apvalymo nuo utėlių organizavimą patvirtina duomenys apie konkrečiuose kaimuose apvalytų gyventojų skaičių. Alytaus apskrityje nuo 1941 m. lapkričio 10 d. iki 1942 m. sausio 30 d., iš viso nuo utėlių apvalyta 891 šeima⁸¹². Turgelių valsčiuje iš viso apvalymas atliktas 5170 asmenims⁸¹³, Šumsko 6603⁸¹⁴, Mickūnų 9686⁸¹⁵. O apie Riešės valsčių galima aptikti informacijos kiek iš viso paruošta bei neparuošta pirčių gyventojų dezinfekavimui⁸¹⁶. Remiantis nenurodyto autoriaus sudaryta lentele, kurioje apibendrinti utėlėtų žmonių procento Lietuvoje duomenys, matoma, kad tokių žmonių šiose apskrityse buvo: Vilniaus apie 75 %⁸¹⁷, Trakų 70–80 %,

---

⁸¹⁰ Rudaminos valsčiaus viršaičio 1942 m. sausio 28 d. raštas Vilniaus apskrities viršininkui apie gyventojų apvalymą nuo utėlių, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 34, l. 71.

⁸¹¹ Panašių šaltinių išlikę ir daugiau, tačiau jų patikimumas taip pat turi būti vertinamas kritiškai. „Kuo griežčiausiai venkite atvykstančiųjų iš Baltgudijos žmonių, patys dažnai maudykitės pirtyse, išdeginkite savo drabužius karštose krosnyse, o visus žinomus utėlėtus asmenis praneškite, savivaldybių ar policijos įstaigoms, kad juos būtų galima prievarta apšvarinti“.: Zarasų apskrities viršininko L. Gumbino 1942 m. lapkričio 7 d. atsišaukimas į apskrities gyventojus, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 97, l. 96. Išlikusiame Telšių apskrities viršininko įsakyme taip pat panašiai nurodyta: „Šeimynos kur nustatytas utėlėtumas bus prievarta varomos pirtin“.: Telšių apskrities viršininko įsakymas nr. 12, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150, l. 59.

⁸¹² Alytaus apskrities gydytojo 1942 m. sausio 31 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl apskrities sanitarinio stovio ir užkrečiamų ligų prevencijos, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150, l. 3.

⁸¹³ Pavyzdžiui, Balandiškių k. 200 žmonių, Mankuniškių k. 80 žmonių, Baišiškių 30 žmonių ir t. t.: Turgelių valsčiaus kaimų sąrašas su apšvarintų nuo utėlių gyventojų skaičiumi, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 34, l. 76.

⁸¹⁴ 1942 m. sausio 30 d. Šumsko valsčiaus kaimų sąrašas su apšvarintų nuo utėlių gyventojų skaičiumi, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 34, l. 78.

⁸¹⁵ Mickūnų valsčiaus vietovių sąrašas, kuriose įvykdyti žmonių apšvarinimo nuo utėlių darbai, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 34, l. 87–88.

⁸¹⁶ Riešės valsčiaus ribose paruoštų ir neparuoštų dezinfekcijai pirčių ir vietovių kur buvo atliekamas gyventojų apšvarinimas sąrašas, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 34, l. 83–85.

⁸¹⁷ Rašte užsimenama, kad tikslių duomenų neturima. „Pagal mūsų observacijas Vilniaus mieste utėliuotų gyventojų yra maždaug 30 %“.: Vilniaus miesto gydyto ir Vyr. epidemiologo 1943 m. vasario 16 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl utėlėtų žmonių procento Vilniaus mieste, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 315, l. 317.

Raseinių 60–70 %, Kretingos 50–60 %, Švenčionių 30–65 %⁸¹⁸. Mažiausias turinčių utėlių žmonių procentas: Panevėžio apskrityje 1 % ir mieste 2 %, Vilkaviškio apskrityje 5 %, Šakių apskrityje 5 %, Kėdainių apskrityje 6 %, Kauno mieste 5–7 %, (tarpukariu Kaune buvo apie 2–3%)⁸¹⁹, Rokiškio apskrityje 8 %. Tuo tarpu prie Lietuvos prijungtose dabartinės Baltarusijos teritorijose: Ašmenos apskrityje 75 % (miesteliuose 50 % kaime 80 %)⁸²⁰, Svyrių 20 %⁸²¹, Eišiškių apskrities procentas nenurodytas (žr. lent. nr. 14). Apie utėlėtumo procentą pavienių šaltinių išlikę ir daugiau⁸²². Šie duomenys nebūtinai atitiko to meto kasdienio gyvenimo realijas. Nurodytus skaičius reikėtų laikyti tik gydytojų prielaidomis⁸²³, nes vien tikslaus apskaičiavimo procesas yra sunkiai įsivaizduojamas. Vieni labiausiai abejotinų duomenų yra apie Panevėžio miestą ir apskritį, nes skaičius išsiskiria itin mažu utėlėtumo procentu.

Net šiuos skaičius vertinant preliminariai, bendra tendencija akivaizdi, jog utėlėtų asmenų procentas dėl prastėjusių sanitarijos sąlygų turėjo didėti⁸²⁴,

---

⁸¹⁸ Švenčionių apskrities gydytojo 1943 m. vasario 15 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl utėlėtų žmonių procento apskrityje, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 315, l. 317.

⁸¹⁹ Miestuose 30 %, kaimuose 65 %.: Kauno miesto gydytojo 1943 m. vasario 16 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl utėlėtų žmonių procento Švenčionių apskrityje, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 315, l. 331.

⁸²⁰ Ašmenos apskrities gydytojo 1943 m. vasario 15 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl utėlėtų žmonių procento apskrityje, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 315, l. 317.

⁸²¹ Šaltinyje spausdintame mašinėle yra trumpas įrašas rašikliu pagal kurį galima spręsti, jog duomenys sudaryti remiantis keturiais kaimais: Svyrių apskrities gydytojo 1943 m. kovo 11 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl utėlėtų žmonių procento Svyrių apskrityje, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 315, l. 341.

⁸²² Kai kuriose mokyklose mokinių utėlėtumas siekė nuo 2 % iki 50 %. Pasitaikydavo, kad mokytojai iki apšalymo uždrausdavo lankyti pamokas, be to, kartais mergaitėms būdavo nukerpami plaukai: Pušaloto centrinės mokyklos vedėjo 1944 m. birželio 9 d. raštas Panevėžio miesto ir apskrities pradžios mokyklų inspektoriumi dėl mokyklų sanitarijos, LCVA, f. 799, ap. 15, b. 39, l. 8.

⁸²³ Tai liudija ir pačios pranešimų formuluotės pagal kuriuos turėjo būti parengti apibendrinamieji duomenis. Pavyzdžiui, anot Kretingos apskrities gydytojo: „...mano manymu utėlėtų gyventojų procentas Kretingos apskr. vidutiniškai yra 50–60 %“.: Kretingos apskrities gydytojo 1943 m. vasario 15 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl utėlėtų žmonių procento Kretingos apskrityje, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 315, l. 331.

⁸²⁴ Utėlėtumo padidėjimo procentą pakankamai sunku nustatyti. Vienas iš galimų variantų pateikė Ukmergės apskrities gydytojas, bet jis yra laikytinas tik prielaida: „...Ukmergės apskr. ir miest. prieš karą utėliuotų gyventojų vidutiniai buvo 8 % gi dabar 10–15 %.: Ukmergės apskrities gydytojo 1943 m. vasario 19 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl utėlėtų žmonių procento apskrityje ir mieste, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 315, l. 345; Tuo tarpu Utenos apskrityje vokiečių okupacijos metais utėlėtumo procentas siekė 10–18 %, o pagal Utenos apskrities gydytojo surinktus duomenimis, 1938 m. Utenos apskrityje utėlėtų asmenų buvo apie 5–8%.:

o tiek vokiečių, tiek vietos lietuvių pareigūnų pastangos gyventojų įpročius performuoti priverstinai, Lietuvos švaros kultūrai giluminio poveikio neturėjo.

Apskritis ir miestai	Utėlėtų gyventojų procentas (%)
Alytaus apskr.	10–20
Ašmenos apskr.	Miesteliuose 50
	Kaimuose 80
Biržų apskr.	30
Eišiškių apskr.	
Kauno apskr.	15–20
Kauno miest.	5–7
Kėdainių apskr.	6
Kretingos apskr.	50–60
Lazdijų apskr.	20
Marijampolės apskr.	10
Mažeikių apskr.	10
Panevėžio apskr.	1
Panevėžio miest.	2
Raseinių apskr.	60–70
Rokiškio apskr.	8
Svyrių apskr.	20
Šakių apskr.	5
Šiaulių apskr.	15
Švenčionių apskr.	30–65
Tauragės apskr.	5–8
Telšių apskr.	15–35
Trakų apskr.	70–80
Ukmergės apskr.	10–15
Utenos apskr.	10–18
Vilkaviškio apskr.	5
Vilniaus apskr.	75
Vilniaus miest.	30
Zarasų apskr.	10

14 lentelė. Apytikslis utėlėtumo procentas Lietuvoje vokiečių okupacijos metais⁸²⁵.

Utenos apskrities gydytojo 1943 m. vasario 20 d. raštas Vyriausiosios sveikatos valdybos generaliniam direktoriui dėl utėlėtų žmonių procento Utenos apskrityje, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 315, l. 346.

⁸²⁵ Sudaryta pagal: LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 315, l. 325; LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 315, l. 317.

4.1.5. Sovietų karo belaisviai ir dėmėtiosios šiltinės plitimas 1941–1942 m.

Vermachtui nepavykus Lietuvoje apsupti didesnių Raudonosios armijos junginių, dauguma sovietų karo belaisvių į Lietuvą pateko iš Rytų fronto, kuris buvo už Lietuvos ribų⁸²⁶. Pagal vokiečių pareigūnų nustatytas karo belaisvių stovyklų steigimo taisyklės, patalpos turėjo būti erdvios, čiužiniai prikimšti šiaudų ar kitų medžiagų. Reikėjo bent vieno katilo, kuriame belaisviai atsiradus utėlėms galėtų patys išsivirinti savo drabužius. Tačiau realios karo belaisvių laikymo sąlygos paprastai visiškai neatitiko reikalavimų⁸²⁷. Lietuvoje belaisviai stovyklose masiškai mirdavo jau 1941 m. rugsėjį⁸²⁸. Sanitarijos būklė belaisvių stovyklose buvo bene prasčiausia iš visų vietų, o užsikrėtimo įvairiomis ligomis tikimybė didžiausia. Ch. Dieckmannas teigė, kad dabartinėje Lietuvos teritorijoje gyvybės neteko ne mažiau 170 000 tūkst. sovietų karo belaisvių⁸²⁹. Neatsitiktinai absoliuti dauguma lietuvių medikų pagrindine užsikrėtimų priežastimi įvardino būtent belaisvius. Be skirtingų vienalaikių šaltinių, taip pat ir istoriografija belaisvius nurodo kaip pagrindinę ligos priežastį⁸³⁰. Visi Utenos apskrityje 1941 m. lapkričio pradžioje buvę pirmieji dėmėtiosios šiltinės atvejai fiksuoti tarp sovietų karo belaisvių: „Nuo tos (XI. 5 d.) dienos Utenos apskritis faktiškai laikoma epidemijos stovyje, nes kasdien įregistruojami vis nauji susirgimai. Toliau seka Vilniaus miestas, kur 1941. XI. 26 d. įregistruotas pirmasis dėm. šiltinės susirgimas; Tauragės apskrityje – XI. 26 d.; Kaune – lapkričio 26 d. Toliau jau eina Alytaus, Telšių, Ukmergės, Trakų ir kt. apskritys. Tuo būdu per 1941 m. lapkričio mėnesį įregistruota iš viso 99 dėm. šiltinės susirgimai, iš kurių 76 belaisvių. Taip atrodo dėm. šiltinės epidemijos pirmasis mėnuo“⁸³¹. Anot V. Juškio, nesusipėta gyventojų informuoti, jog priėmus belaisvius į savo namus pirmiausia reikia pasirūpinti jų švara. Dėl to dėmėtoji šiltinė plito visur kur intensyviau kontaktuota su belaisviais⁸³². Vėliau jis nurodė iš stovyklos paimtus belaisvius iškart išmaudyti, baltinius išvirinti šarme (dezinfekuojant rūbus, ūkininkai turėjo juos aprūpinti savais drabužiais), o iš tų, kurių

⁸²⁶ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva...*, p. 240.

⁸²⁷ Karo belaisvių stovyklų steigimo taisyklės, LCVA, f. 1626, ap. 1, b. 9, l. 27.

⁸²⁸ Ch. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje...*, p. 42.

⁸²⁹ *Ibid.*, p. 52.

⁸³⁰ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva...*, p. 438; Atsižvelgiant į tai, jog skirtingų apskričių medikų užsikrėtimų nuo belaisvių konstatuotas faktas daugeliu atvejų sutampa, šią dėmėtiosios šiltinės užsikrėtimų priežastį galima laikyti pakankamai pagrįsta.

⁸³¹ V. Juškys, *Dėmėtiosios šiltinės 1941–1942 mt. epidemija...*, p. 294.

⁸³² *Ibid.*, p. 314.

plaukuose buvo utėlių, ūkininkai galėjo reikalauti nusikirpti⁸³³. Dėl užsikrėtimų pavojaus Pažaislio viršaitis siūlė jų išdavinėją ūkininkams darbams geriau sustabdyti: „...pageidautina, kad į ūkius duotų tik nuolatinius, su teise gyventi pas ūkininkus belaisvius. Tik šitokius belaisvius yra galimybė dezinfekuoti ir sanitariniai aptvarkyti“⁸³⁴. Taip pat ir Jonavos sveikatos punkto gydytojas, minėjo, kad geriausia vengti kontakto su karo belaisviais⁸³⁵. Be to, Kauno karo belaisvių ligoninę už miesto sveikatos padėtį atsakingi pareigūnai įvardino kaip vieną pavojingiausių dėmėtosios šiltinės židinių⁸³⁶.

1941 m. gruodžio 30 d. Vyriausioji sveikatos valdyba užregistravo 1260 dėmėtosios šiltinės atvejus⁸³⁷. Labiausiai epidemija pasireiškė Alytaus apskrityje, kur „Liga plito smarkiu tempu, paguldydama ištisas šeimas, o kaikur beveik ištisus kaimus. Tam plitimui padėjo žmonių mažas kultūringumas, nešvara, neturtas ir susigrūdimas; o pavojų padidino belaisvių stovyklos“⁸³⁸. Dėmėtosios šiltinės epidemija truko ilgiausiai ir ligos atvejų buvo daugiausia tuose Alytaus apskrities valsčiuose, kur ūkininkai turėjo daugiau belaisvių, o socialinės-ekonominės sąlygos bei higienos supratimas menkesnis⁸³⁹. Svarbu ir tai, kad Alytaus apskrityje iki Antrojo pasaulinio karo dėmėtosios šiltinės atvejų fiksuota daugiau nei kituose Lietuvos regionuose. Apskrities gydytojas, apibendrinamas kovos su dėmėtąją šiltinę eigą, rašė, kad buvo įtraukti ir visų mokyklų mokytojai, kurie sudarydavo švaros tikrinimo būrelius. Jie kaimuose aiškino gyventojams apsisaugojimo nuo dėmėtosios šiltinės būdus, o švaros nepaisančias šeimas įspėdavo ir skirdavo laiko trūkumų sutvarkymui. Dar sudarydavo neatitinkančių sanitarinių

---

⁸³³ V. Juškio 1942 m. rugpjūčio 8 d. raštas visiems miestų ir apskričių gydytojams dėl apsisaugojimo nuo dėmėtosios šiltinės ir kitų ligų, LCVA, f. R-415, ap. 1, b. 2, l. 78; Vyriausiosios sveikatos valdybos 1942 m. rugpjūčio 8 d. nuorašas visiems miestų ir apskričių gydytojams dėl karo belaisvių, LCVA, f. 805, ap. 1, b. 431, l. 120.

⁸³⁴ Pažaislio valsčiaus viršaičio 1942 m. spalio 2 d. raštas Kauno apskrities viršininkui dėl karo belaisvių išdavimo ūkininkams, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 146, l. 39.

⁸³⁵ Jonavos sveikatos punkto gydytojo 1942 m. sausio 20 d. raštas Kauno apskrities gydytojui dėl dėmėtosios šiltinės ir karo belaisvių, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 146, l. 714.

⁸³⁶ Sveikatos skyriaus viršininko ir epidemiologo 1942 m. vasario 17 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai ir Kauno miesto burmistrai dėl dėmėtosios šiltinės atvejų Kaune, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 146, l. 646.

⁸³⁷ Vyriausiojo sveikatos reikalų valdytojo 1941 m. gruodžio 30 d. dėmėtosios šiltinės atvejų duomenys Lietuvos apsaugos štabui Kaune, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 14, l. 167.

⁸³⁸ V. Juškys, Dėmėtosios šiltinės 1941–1942 mt. epidemija..., p. 315; Alytaus apskrities gydytojo pranešimas 1942 m. gegužės 11–12 d. apskričių gydytojų suvažiavimui Kaune, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 223, l. 30.

⁸³⁹ J. Runkevičius, 1941–1942 metų dėmėtosios šiltinės epidemija Alytaus apskrityje, *Lietuviškoji medicina*, 1943, nr. 5–6, p. 322–323.

reikalavimų šeimų sąrašus, kuriuos perduodavo Vyriausiajai sveikatos valdybai arba ambulatorijų vedėjams⁸⁴⁰. Alytaus apskrityje iš viso apskrėtė 914 civilių gyventojai iš kurių 76 mirė. Anot Alytaus sanatorijos direktoriaus Jono Runkevičiaus, iš viso apskrityje epidemija truko 5 mėnesius ir 20 d. (1941 m. lapkričio 10 d. – 1942 m. gegužės 1 d.)⁸⁴¹ Bendrai nuo epidemijos pradžios (1941 m. lapkritį), 1941 m. gruodžio 18 d. registruoti 744 ligos atvejai. Iš viso iki 1941 m. gruodžio 31 d. registruotas 1291 dėmėtosios šiltinės atvejis, iš kurių 203 buvo tarp karo belaisvių⁸⁴².

1942 m. užsikrėtusių asmenų skaičius ir toliau augo. 1942 m. sausį buvo net 1458 nauji atvejai (71 tarp belaisvių)⁸⁴³. Atsakingų už visuomenės sveikatą pareigūnų 1942 m. vasario mėn. nuomone: „...atšaukimas visų pramoginių žmonių susibūrimų [Kauno] mieste yra padarytas per anksti ir ateity reikėtų vengti skubotų panašių nutarimų“⁸⁴⁴. Lietuvių administracija nebuvo tik pasyvūs stebėtojai, bet prevencinių priemonių organizavime jie turėjo ir savų iniciatyvų. Nuo 1941 m. lapkričio 1 d. iki 1942 balandžio 1 d. iš viso Lietuvoje (be Ašmenos, Svyrių, Eišiškių apskričių) registruoti 3639 dėmėtosios šiltinės atvejai. Iš jų 294 baigėsi mirtimi⁸⁴⁵. 1942 m. balandį

---

⁸⁴⁰ Alytaus apskrities gydytojo pranešimas 1942 m. gegužės 11–12 d. apskričių gydytojų suvažiavimui Kaune, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 223, l. 30.

⁸⁴¹ Iš viso Alytaus sanatorijoje civilių gyventojų slaugyta 504 (280 vyrų ir 224 moterys). Visi 77 ligoniai, kuriems buvo mažiau nei 10 m. pasveiko. Taip pat kaip ir 216 ligonių iki 21 m. amžiaus. Daugiausiai mirčių ir komplikacijų buvo tarp 36 m. ir vyresnio amžiaus ligonių (iš 146 mirė 34). Be to, mirtingumas tarp vyrų buvo didesnis, nei tarp moterų: iš 224 mirė 16, o iš 280 vyrų mirė 28: J. Runkevičius, 1941–1942 metų dėmėtosios šiltinės epidemija..., p. 324–326, 327.

⁸⁴² Remiantis šiais duomenimis, matoma, kad dėmėtosios šiltinės atvejų skaičius civilių gyventojų tarpe viršijo belaisvių susirgimų atvejus, tačiau ne visa belaisvių sergamumo statistika buvo žinoma lietuvių medikams. Todėl šiuos skaičius reikėtų vertinti kritiškai. Anot V. Juškio „...skaičiai kurie čia pažymėti apie belaisvius, tik tiek tikslūs, kiek tos grupės ligoniai buvo patekę į mūsų gydomasias įstaigas. Visi kiti belaisviai – šiltininkai mūsų sanitariniai buvo neprieinami (jie buvo vokiečių valdžios žinioje), todėl nė jų skaičiaus, nė kur jie buvo izoliuojami bei gydomi, nė kitų reikalingų žinių čia duoti negaliu. Reikia spėti, kas susirgimai dėm šiltine rusų belaisvių tarpe buvo labai dideli. Tatai liudija tie duomenys, kuriuos mums pavyko patirti iš tų susirgimų, kurie buvo patekę į mūsų įstaigas“: V. Juškys, Dėmėtosios šiltinės 1941–1942 mt. epidemija..., p. 294–296, 340.

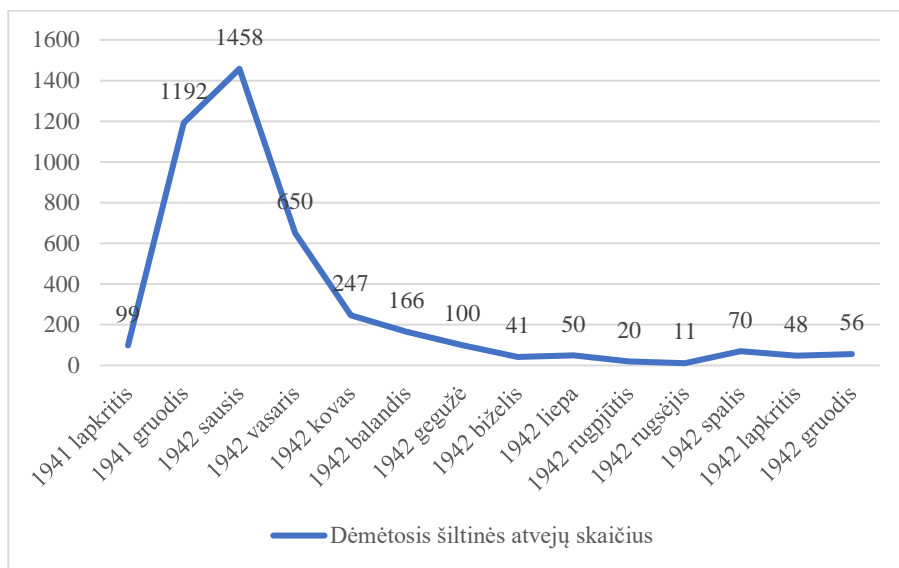
⁸⁴³ *Ibid.*, p. 294.

⁸⁴⁴ Sveikatos skyriaus viršininko ir epidemiologo 1942 m. vasario 17 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai ir Kauno miesto burmistrui dėl dėmėtosios šiltinės susirgimų Kaune, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 146, l. 646. Be to, generalinio komisaro 1942 m. sausio 12 d. skelbime viešojo judėjimo ribojimai atšaukti Zarasų apskrityje: 12 Januar 1942, Bekanntmachung über Massnahmen gegen des Fleckenfieber (Der Generalkommissar in Kauen), LCVA, f. R-1549, ap. 1, b. 32, l. 30.

⁸⁴⁵ V. Juškys, Dėmėtosios šiltinės 1941–1942 mt. epidemija..., p. 335.

dėmėtiosios šiltinės epidemija sustabdyta⁸⁴⁶, tačiau atsižvelgiant į vėlesnius statistinius duomenimis, galima daryti prielaidą, jog 1941–1942 m. laikotarpis buvo tik pirmasis dėmėtiosios šiltinės etapas. Užsikrėtimų atvejų intensyvumas sumažėjo, bet jų vis dar pasitaikydavo ir po 1942 m. balandžio (žr. 15 pav.) Rugsėjo 2 d. iš viso jau buvo 4042 dėmėtiosios šiltinės atvejai⁸⁴⁷, o 1942 m. lapkričio 28 d. – 4166 (kartu su Ašmenos, Svyrių, Eišiškių apskritimis)⁸⁴⁸.

1943–1944 m. aptarti įvykiai vėl pasikartojo. Tik tuomet dėmėtoji šiltinė dažniausiai plito ne per išdalintus ūkininkams karo belaisvius, o evakuotus iš Sovietų Sąjungos civilius.

15 pav. Dėmėtiosios šiltinės atvejai Lietuvoje 1941 m. lapkričio mėn. – 1942 m.⁸⁴⁹

⁸⁴⁶ *Ibid.*, p. 293.

⁸⁴⁷ Statistik Fleckenfiebererkrankungen (2 September 1942), LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 185, l. 282.

⁸⁴⁸ Statistik Fleckenfiebererkrankungen (28 November 1942), LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 184, l. 27.

⁸⁴⁹ Sudaryta pagal: V. Juškys, Dėmėtiosios šiltinės 1941–1942 mt. epidemija..., p. 294; LCVA, f. f-627, ap. 3, b. 327, l. 17.

4.1.6. Evakuoti iš Sovietų Sąjungos civiliai ir dėmėtosios šiltinės epidemijos atsinaujinimas 1943–1944 m.

Maždaug panašiais tempais dėmėtosios šiltinės atvejai registruoti ir 1943 m. Nuo 1942 m. lapkričio 28 d. iki 1943 m. gegužės 30 d. registruota 417 naujų atvejų⁸⁵⁰. Po kelių mėnesių 1944 m. sausio 3 d. jau buvo 845 nauji atvejai⁸⁵¹. Daugiau nei per metus nuo 1942 m. lapkričio 28 d. iki 1944 m. sausio 3 d. iš viso buvo 1262 nauji atvejai.

1944 m. Lietuvoje prasidėjo antrasis dėmėtosios šiltinės plitimo etapas, kurį galima sieti su iš Sovietų Sąjungos evakuotais civiliais⁸⁵². 1943 m. spalio 1 d. Lietuvoje buvo 23 918 evakuotų civilių, iš kurių 5 203 buvo kaime ir 18 761 Alytaus, Kauno, Šiaulių stovyklose⁸⁵³. Lietuvos teritorijoje, lyginant su vėlesniu laikotarpiu, jie nebuvo labai pasklidę, todėl tuo metu ženklios įtakos dėmėtosios šiltinės plitimui neturėjo, tačiau vėliau jų srautai išaugo. Pagal oficialią vokiečių statistiką, nuo 1943 m. gruodžio 12 d. evakuoti 129 092 civiliai. Sergančių trachoma buvo 509, tuberkulioze – 217, o pavojingomis ligomis (konkrečiai nenurodyta kokiomis) sirgo 315. Minėtų 1943 m. laikotarpiu jie jau buvo 23 Lietuvos apskrityse⁸⁵⁴. Remiantis šiais ir dėmėtosios šiltinės atvejų statistiniais duomenimis, galima pastebėti tarpusavio sąsąjas, nes kaip tik nuo 1944 m. pradžios ženkliai išaugo dėmėtosios šiltinės atvejų skaičius. 1944 m. sausio 28 d. bendras susirgusiųjų skaičius buvo 6545⁸⁵⁵. Nuo sausio 3 d. iki 28 d. buvo net 1117 naujų

---

⁸⁵⁰ Fleckfiebererkrankungen statistik (30 Mai 1943), LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 285, l. 3.

⁸⁵¹ Fleckfiebererkrankungen statistik (30 Januar 1943), LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 351, l. 545.

⁸⁵² Jie vokiečių pareigūnų apibūdinti kaip pasisakę prieš bolševizmą, todėl vietiniams gyventojams vokiečiai nurodė su jais elgtis tinkamai: 1943 m. lapkričio 10 d. instrukcija apskričių viršininkams ir Kauno, Vilniaus, Panevėžio, Šiaulių miestų burmistrams dėl evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių priėmimo, LCVA, f. 1510, ap. 3, b. 162, l. 9.

⁸⁵³ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik...* p. 1385.

⁸⁵⁴ Nuo 1943 m. gruodžio 31 d. Lietuvos generalinėje srityje esančių evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių statistika, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 329, [nenumuota]; Nastazijos Kairiūkštytės straipsnyje skelbti 1944 m. kovo 3 d. duomenys, kad iš Sovietų Sąjungos į Lietuvą atvežta 123 tūkstančiai žmonių: N. Kairiūkštytė, Vokiečių atvežti rusai Lietuvoje..., p. 146; Anot Ch. Dieckmanno, į Lietuvą iš viso galėjo būti evakuota mažiausiai 210 000 asmenų: Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik...* p. 1391.

⁸⁵⁵ Fleckfiebererkrankungen Statistik (28 Januar 1944), LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 350, l. 283.

dėmėtosis šiltinės atvejų. Todėl 1944 m. sausį galima laikyti naujos dėmėtosis šiltinės epidemijos pradžia.

Evakuotų civilių sanitariniu stoviu rūpinosi tiek vokiečių pareigūnai, tiek vietos medikai. Šiaulių apskrities gydytojo teigimu, nuo 1943 m. spalio 13 d. evakuotų civilių sanitarinė priežiūra priklausė vokiečiams, o jų sanitarijos inspektoriai darbą galėjo tik stebėti⁸⁵⁶, tačiau atsižvelgiant į evakuotų civilių srautus, pagrindinė priežiūros dalis turėjo tekti vietos medikams. Jie po apvalymo evakuotus civilius paprastai išdalindavo ūkininkams. Anot Raseinių apskrities gydytojo, išnaikinti utėlių pas visus evakuotus civilius jokiu būdu nepavyko, nors tam skirtos didelės pastangos:

„Ešalonus su daugybe mažamečių vaikų atėjus stotin per dvi valandas iškraunama į pliką lauką, kur visą laiką buvo drėgnas, šaltas lietingas oras. Norint bent rūbus nuotinti tenka ištisas dienas žmones su mažais vaikais palikti tokioje padėtyje. Apšildomų patalpų niekur nepavyko gauti. Visi šioje srityje dirbą pareigūnai įsitikinome, kad žiemos ir rudens metu masinius evakuojamų būrius galima nuotinti tik tokiuose entlauzinguose, kur yra dar prie jų bent laikinam apgyvendinimui barakai su švariu ir nešvariu skyriais“⁸⁵⁷.

Sergančius chroninėmis užkrečiamomis ligomis atsakingi asmenys stengėsi paskirti tiems ūkininkams, kurie turėjo atskiras patalpas. Oficialiuose nuostatuose, nurodyta, kad asmeniniai daiktai (indai, baltiniai ir kt.) neturi liestis su ūkininkų šeimos rūbais ir kt.⁸⁵⁸ Sergantys epilepsija, psichinėmis ir kitomis ligomis (iš viso 150 asmenų) atskirti į baraką–prieglaudą Skirsnemunėje⁸⁵⁹. Dezinfekcinėse kameroose apvalyta tik gana maža dalis evakuotų civilių. Vien Rokiškio apskrityje iš 7280 evakuotų civilių dezinfekcinėse kameroose apvalytas tik 771 asmuo. Kai kuriose apskrityse (Utenos, Ukmergės, Panevėžio) apvalymą nuo utėlių atliko tik ūkininkai⁸⁶⁰. Tuo tarpu Šiaulių apskrityje norėta visą ešeloną patikrinti per vieną dieną, bet žmonių buvo tiek, jog darbai nusitęsdavo net iki nakties, todėl maždaug 10–

---

⁸⁵⁶ Šiaulių apskrities gydytojo 1943 m. spalio 30 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl evakuotų civilių, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 329, [nenumeruota].

⁸⁵⁷ Raseinių apskrities gydytojo 1944 m. vasario 10 d. raštas Vyriausiosios sveikatos valdybos Sanitarijos direkcijos viršininkui, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 333, [nenumeruota].

⁸⁵⁸ 1943 m. lapkričio 10 d. instrukcija apskričių viršininkams ir Kauno, Vilniaus, Panevėžio, Šiaulių miestų burmistrams dėl evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių priėmimo, LCVA, f. 1510, ap. 3, b. 162, l. 9.

⁸⁵⁹ *Ibid.*, l. 9.

⁸⁶⁰ 1944 m. kovo 18 d. paaiškinamasis raštas apie evakuotų civilių iš Sovietų Sąjungos apvalymą nuo utėlių, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 333, [nenumeruota].

15 % likdavo neapvalyti. Apskrities gydytojo nuomone dėl spartaus tempo ir darbo nakties metu, pasiekta ne daugiau 70 % norimo rezultato⁸⁶¹.

Biržuose apie evakuotus civilius lietuviai kartais sužinodavo tik jiems atvykus (arba maždaug likus valandai, pusvalandžiui). Jie turėjo nakvoti lauke prie geležinkelio stoties, iš kur ūkininkams reikėjo evakuotus civilius kuo skubiau pasiimti⁸⁶². Dezinsekcija ne visada buvo atliekama, nes apskrityje panaudojus net visus dezinsekcijos punktus, evakuotus civilius būtų tekę išlaikyti dešimtis dienų⁸⁶³. Be to, ne visi gydytojai pritarė evakuotų civilių perdavimui ūkininkams. Panevėžio apskrities gydytojas rekomendavo apvalymą atlikti prižiūrint sanitariniam personalui tik specialiose apvalymo nuo utėlių vietose⁸⁶⁴. Tokių darbų mastai turėjo skirtis, nes panašu, kad evakuotų civilių sanitarinė padėtis buvo skirtinga. Į Telšių apskritį atvykę belaisviai, jų pačių liudijimu, iki tol buvo du kartus apvalyti, todėl gydytojas konstatavo – jie palyginti švarūs, mažai utėlėtų, ligotų rasta nedaug⁸⁶⁵. Iš patikrintų 3603 asmenų daugiausiai sirgo odos ligomis – 86, trachoma – 7, tuberkuloze – 4 ir vienas, spėjama, apsikrėtęs venerinėmis ligomis⁸⁶⁶. Telšių apskrities gydytojo rašte viršaičiui siūlyta išdavinėti beturčio liudijimus, kad evakuoti civiliai turėtų teisę nemokamam gydymui⁸⁶⁷, bet generalinio tarėjo vidaus reikalams 1943 m. lapkričio 10 d. instrukcijoje, rašoma, kad už evakuotų civilių gydymą reikėjo apmokėti miestų savivaldybėms⁸⁶⁸.

Per antrąjį dėmėtosis šiltinės protrūkį prevencinių priemonių organizavime kur kas rečiau pastebima vokiečių pareigūnų įtaka. Veikiausiai dažniau sprendimus priimdavo lietuvių pareigūnai. Plintant dėmėtosis

---

⁸⁶¹ Šiaulių apskrities gydytojo 1943 spalio 28 d. raštas Šiaulių apskrities viršininkui dėl evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 329, [nenumuota].

⁸⁶² Biržų apskrities viršininko 1944 gegužės 13 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 329, [nenumuota].

⁸⁶³ Biržų apskrities gydytojo 1944 m. gegužės 13 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 329, [nenumuota].

⁸⁶⁴ Panevėžio apskrities gydytojo 1943 m. spalio 25 d. raštas Panevėžio apskrities viršininkui dėl evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių sanitarijos, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 329, [nenumuota].

⁸⁶⁵ Telšių apskrities gydytojo 1943 m. lapkričio 18 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai, LCVA, f. R-417, ap. 1, b. 60, l. 77.

⁸⁶⁶ 1943 m. lapkričio 18 d. evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių sveikatos patikrinimo ir apvalymo nuo utėlių duomenys, LCVA, f. R-417, ap. 1, b. 60, l. 78.

⁸⁶⁷ Telšių apskrities gydytojo 1943 m. lapkričio 18 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių gydymo, LCVA, f. R-417, ap. 1, b. 60, l. 117.

⁸⁶⁸ B. Matulionio 1943 m. lapkričio 29 d. raštas apskričių ir miestų gydytojams dėl evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių gydymo, LCVA, f. R-417, ap. 1, b. 60, l. 119.

šiltinės epidemijai karantinų taikymas atnaujintas, bet nėra aišku, ar juos iniciavo vokiečių pareigūnai. Labiau tikėtina, kad tai buvo lietuvių valdžios įsakai, bet šios prielaidos patvirtinimui reikėtų atlikti papildomus tyrimus. Karantinai netaikyti taip masiškai kaip 1941–1942 m. Pavyzdžiui, nuo 1944 m. sausio mėn. 24 d. Alytaus apskrities Miroslavo valsčiaus Pupasodžių kaimui skirtas trijų savaičių karantinas⁸⁶⁹. Minėtame kaime buvo 10 gyventojų, kurie užsikrėtė nuo devynmetės Jekaterinos Sidarovos. Ji su motina bei seserimi valsčiaus viršaičio įsakymu iš Balkūnų kaimo jau serganti atgabenta į Pupasodžius pas ūkininką Igną Grefą. Pirmiausia užsikrėtė 65 metų amžiaus Ona Bucevečienė-Grefienė, vėliau Juozas Bucevičius. Abu mirė. Dėmėtąja šiltine dar užsikrėtė laidotuvėse dalyvavę giminės ir kaimynai. Ligoniai nusiųsti į Alytaus apskrities ligoninę, o evakuotas civilės perkėlė pas Julijų Matonį, kuris gyveno tame pačiame kaime. Jos buvo sveikos, tik labai niežuotos⁸⁷⁰. Alytaus apskrities gydytojo rašte, nurodyta, kad dėmėtosios šiltinės atvejų skaičius išaugo po 1944 m. balandžio pradžioje evakuotų civilių išdalavimo ūkininkams. Pirmąją savaitę užregistruota 13 atvejų. Sirgo tik evakuoti civiliai. Antrą savaitę užsikrėtė 11 evakuotų civilių bei 3 vietos gyventojai. Trečią savaitę sirgo 14 vietinių bei 23 evakuoti civiliai. Ketvirtą savaitę užsikrėtusių vietos gyventojų skaičius pradėjo viršyti evakuotų civilių⁸⁷¹. Panašiai ir Ukmergės apskrities gydytojas konstatavo, kad dėmėtoji šiltinė paplito atvežus ir išskirsčius ūkininkams evakuotus civilius. Ypač dėmėtoji šiltinė pasireiškė Siesikų valsčiuje, kuriam taip pat skirtas karantinas⁸⁷². Izoliavimo skelbimai pastebimas ir kitose vietovėse⁸⁷³, bet jie

---

⁸⁶⁹ 1944 m. sausio 27 d. telefonogramos nuorašas Miroslavo punkto vedėjui dėl Pupasodžių kaimui paskirto karantino, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 330, l. 4.

⁸⁷⁰ Alytaus apskrities Sanitarijos inspektoriaus ir Epidemiologo 1944 m. sausio 25 d. pranešimo nuorašas Alytaus apskrities gydytojui dėl susirgimų dėmėtąja šiltine, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 330, l. 6.

⁸⁷¹ Alytaus apskrities gydytojo 1944 m. gegužės 17 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl dėmėtosios šiltinės, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 330, l. 393.

⁸⁷² Ukmergės apskrities gydytojo 1944 m. balandžio 14 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl dėmėtosios šiltinės, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 330, l. 200.

⁸⁷³ „Š. m. gegužės mėn. 22 d. Rudaminos valsčiuje pasirodė dėmėtoji šiltinė. Užkirtimui kelio tolimesniam epidemijos plėtimuisi susitaręs su apskrities gydytoju steigiu Rudaminos valsč. šiaurės rytinei pusei karantiną šiose ribose: nuo Lazdijų valsčiaus ribos Lazdijai-Rudamina-Kalvarija vieškeliu ligi Sangrūdės valsčiaus, toliau Sangrūdės valsč. riba, Marijampolės apskrities riba ir vakarinę Lazdijų valsčiaus riba ligi Lazdijai-Rudamina vieškelio. Visi keliai einantieji į karantiną uždaromi. Prie kelių reikia iškabinti perspėjamuosius skelbimus vokiečių ir lietuvių kalbomis ir galimai pastatyti sargybas. Karantino ribose uždaromos visos mokyklos, sustabdyti grietinės nuėmimo punktai ir draudžiami susirinkimai pobūviai bei visi kiti žmonių susibūrimai“.: Lazdijų apskrities viršininko 1943 m. gegužės 26 d. raštas valsčių viršaičiams dėl karantino, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 42, l. 9.

vykdyti ne visada⁸⁷⁴. Be to, Vilniaus apskrityje dėl apkrečiamų ligų pavojaus 1944 m. Lietuvos sveikatos sistemos darbuotojai įsakė uždaryti Šumsko, Mickūnų, Jašiūnų valsčių ribose esančias bažnyčias⁸⁷⁵.

1944 m. vasario 16 d. iš viso buvo 7419 dėmėtiosios šiltinės atvejų (874 nauji atvejai nuo sausio 28 d.)⁸⁷⁶, o pagal išlikusią 1944 m. gegužės 27 d. statistiką, registruota net 10890 dėmėtiosios šiltinės atvejų – nuo vasario 16 d. – 3471 dėmėtiosios šiltinės atvejais. Skaičiuojant nuo 1944 m. sausio 3 d. – 5462 atvejai. Tikėtina, antrasis dėmėtiosios šiltinės epidemijos etapas buvo sunkesnis nei pirmasis, nes nuo 1941 m. lapkričio 1 d. iki 1942 balandžio 1 d. iš viso buvo 3639⁸⁷⁷ dėmėtiosios šiltinės atvejai, kai per visai panašų mėnesių skaičių nuo 1944 m. sausio 3 d. iki gegužės 27 d. buvo 5462 atvejai. Labai tikėtina, kad iki vokiečių okupacijos pabaigos dėmėtiosios šiltinės atvejų skaičius turėjo dar labiau augti. Lyginat abu dėmėtiosios šiltinės plitimo etapus, 1944 m. daugiau atvejų buvo nebe Alytaus, bet Vilniaus apskrityje – 1519 (1944 m. gegužės 27 d.) Vilniaus mieste – 521, Kaune – 256. Pagal atvejų skaičių toliau seka Alytaus – 1261, Tauragės – 948, Utenos – 945, Šiaulių – 802, Trakų – 731 ir kt. apskritys⁸⁷⁸. Nors buvo keli pagrindiniai židiniai, užsikrėtimai pastebimi visoje Lietuvoje (žr. 17 pav.) Dėmėtiosios šiltinės atvejų Vilniaus krašte augimą galėjo skatinti keletas veiksnių. Kelis iš jų įvardijo apskrities gydytojas:

„Vilniaus krašte per ištisus metus pasitaiko pavieniai susirgimai dėmėtąja šiltine. Tokių atsitikimų užsikrėtimo šaltinių dažniausiai nepavyksta išaiškinti. Reikia manyti tame krašte yra endeminiai židiniai pernešami iš kaimyninės Gudijos. Čia žmonės labai neturtingi ir retas kuris iš jų neturi utėlių. Turėdami vos kelis hektarus smėlėtos žemės, ieško pragyvenimo šaltinių uždariaudami ten, kur randa darbo. Dėl šių priežasčių Vilniaus krašto gyventojų judėjimas palyginus yra žymiai didesnis negu kitų sričių. Dėl to utėlių ir ligų išnešiojimas po Vilniaus kraštą yra gana didelis <...>

Šiuo metu kovoti su epidemija yra be galo sunku ir vietomis beveik visai negalima. Turgelių, Rudaminos, Šumsko valsčiuose visai

---

⁸⁷⁴ Lazdijų apskrities viršininko 1943 m. birželio 2 d. nuorašas policijos vadui, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 42, l. 8.

⁸⁷⁵ Vilniaus apskrities sveikatos valdybos ir Vilniaus apskrities gydytojo 1944 m. sausio 12 d. raštas dėl laikino bažnyčių uždarymo, LMAVB RS, f. 318-36288, l. 1.

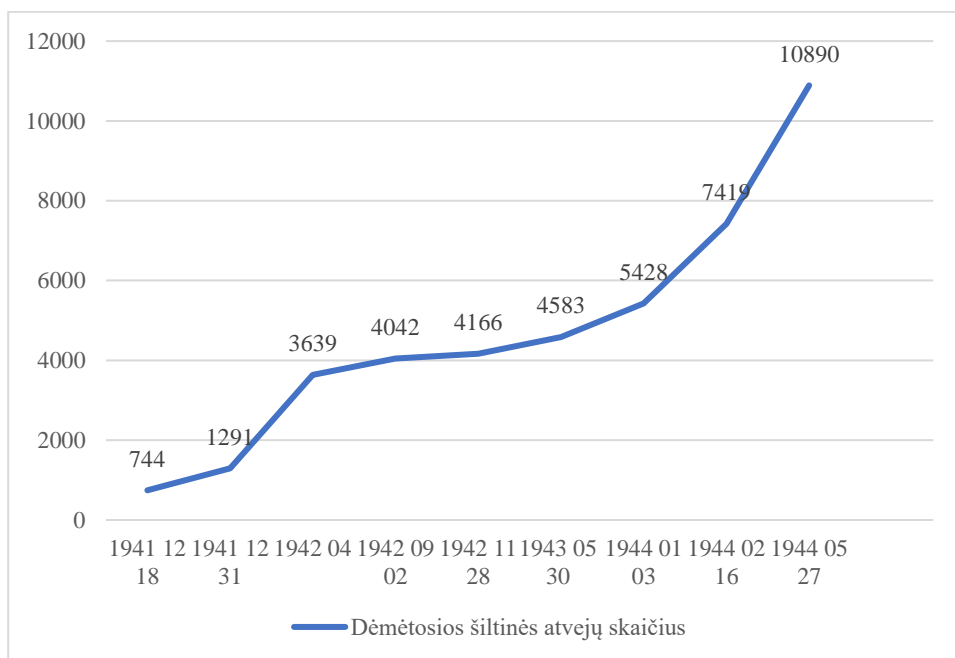
⁸⁷⁶ Fleckfiebererkrankungen statistik (16 Februar 1944), LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 350, l. 13.

⁸⁷⁷ Be Ašmenos, Svyrių, Eišiškių apskričių.

⁸⁷⁸ Fleckfiebererkrankungen statistik (27 Mai 1944), LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 349, l. 15.

nėra administracijos, Jašiūnų ir Mickūnų valsčiuose nors dar administracija neišvaikyta, bet ji neadministruoja, nes už 3–5 klm. jau partizanai valdo. Niekas administracijos neklauso ir nėra jokios galimybės priversti kaimiečius klausyti, jie labiau klauso banditų. Pastotės nebegalima prisišaukti, kartais tenka laukti visą savaitę. Net pasveikusią ligonių neatvyksta iš valsčių atsiimti. Nuvykti gydytojams patikrinti visai negalima. Net vietoje dirbdami gydytojai yra banditų apiplėšiami⁸⁷⁹.

Kaip jau minėta, prieškarui Vilniaus krašte ligos atvejų būta taip pat daugiau nei kitose Lietuvos apskrityse, be to, kaip teigė apskrities gydytojas, oficialūs duomenys neatitinka realybės, nes skaičiai buvo kur kas didesni⁸⁸⁰, o dėl itin prasto daugelio gyventojų buities stovio, Vilniaus krašte dėmėtosios šiltinės prevencija buvo gana sudėtinga.

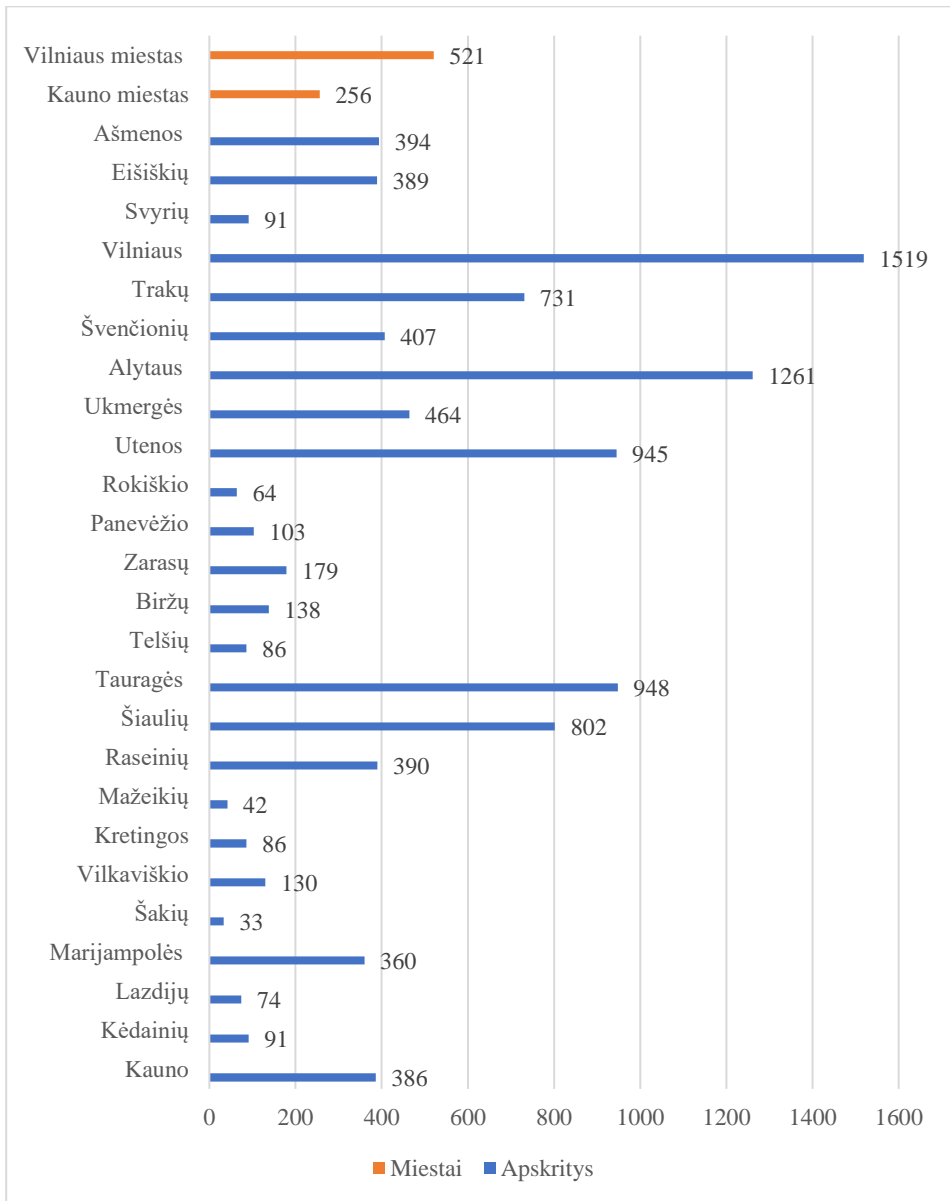

17 pav. Dėmėtosios šiltinės atvejų skaičius 1941 m. gruodžio 18 d. – 1944 m. gegužės 27 d.⁸⁸¹

⁸⁷⁹ Vilniaus apskrities gydytojo 1944 m. vasario 4 d. nuorašas Vyriausiosios sveikatos valdybos generaliniam direktoriui dėl epidemijų prevencijos Vilniaus krašte, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 330, l. 406.

⁸⁸⁰ *Ibid.*, l. 406.

⁸⁸¹ Sudaryta pagal: LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 14, l. 52; V. Juškys, Dėmėtosios šiltinės 1941–1942 mt. epidemija..., p. 294, 335; LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 185, l. 282; LCVA,

18 pav. Dėmėtosios šiltinės atvejų skaičius apskrityse bei Vilniaus, ir Kauno miestuose, užfiksuotas 1944 m. gegužės 27 d.⁸⁸².

f. R-627, ap. 1, b. 184, l. 27; LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 285, l. 3; LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 351, l. 545; LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 350, l. 13; LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 349, l. 15.

⁸⁸² Sudaryta pagal: LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 349, l. 15.

Panašu, kad susidarė tokia situacija kaip pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui, kai dėmėtoji šiltinė plito 1919–1921 m. laikotarpiu⁸⁸³. Norint nustatyti kada galutinai sustabdyta dėmėtoji šiltinė, reikėtų tirti pokarį. Prevencijos aktualumą patvirtintų 1946 m. ir vėliau buvęs informacinių leidinių apie apsisaugojimą nuo dėmėtosios šiltinės poreikis⁸⁸⁴.

4.2. Vidurių šiltinė

Vokiečių okupacijos metais vidurių šiltinės prevencija taip pat buvo itin svarbi. Jos atvejų skaičius iki 1941 m., lyginant su dėmėtosios šiltinės, net didesnis⁸⁸⁵, o Antrojo pasaulinio karo pradžioje vidurių šiltinės atvejų mažėjimo tendencijos nebuvo⁸⁸⁶. Likus vos keliems mėnesiams iki 1941 m. birželio, Vilniaus mieste patvinus upei ir kilus techniniams vandentiekio gedimams, įvyko vandens užteršimas įtakojęs vidurių šiltinės epidemijos plitimą⁸⁸⁷. Liaudies komisarų tarybos 1941 m. gegužės 16 d. nutarime dėl papildomų priemonių vidurių šiltinei Vilniaus mieste sustabdyti, nuspręsta, įpareigoti Komunalinio ūkio liaudies komisarą Vilniaus vandentiekio stotyje per 2 savaites pastatyti 8 chloratorius, esamomis priemonėmis tęsti vandens

---

⁸⁸³ Iškarpos iš įvairių laikraščių apie utėles, blusas, blakes ir kitus užkrečiamų ligų platintojus: Lietuvos ūkininkas, 1927 m. birželio 26 d., nr. 25, Sveikata nr. 4, LMAVB RS, f. 95 (JE)-302, l. 16.

⁸⁸⁴ I. Bujakas, *Dėmėtoji šiltinė*, Vilnius, 1946 m.; I. Bujakas, *Dėmėtoji šiltinė*, Vilnius, 1947 m. I. Bujakas, *Dėmėtoji šiltinė*, Vilnius, 1949; L. Jominienė, *Būkime švarūs*, Vilnius, 1963.

⁸⁸⁵ J. Šopauskas, *Ligotumas Lietuvoje...*, p. 49. Viename iš Vyriausiosios sveikatos leidinių ligos simptomai apibūdinti taip: „...sveikas žmogus pradeda iš lėto kasdien vis daugiau karščiuoti, silpti, skūstis galvos, ypač kaktos skaudėjimu. Maždaug po savaitės pasirodo išbėrimas, daugiausiai rausvas, ne labai gausiais taškeliais. Taip kelias dienas pavaiškčiojęs ligonis susilaukia aukštos temperatūros – ligi 41° C ir esti priverstas jau nuolat gulėti. Kokias dvi tris savaites išgulėjęs lovoje su tokia aukšta temperatūra, kartais ir su kliedėjimais, ligonis, jei nenumiršta, pamažu pradeda sveikti, o dar po kokių dviejų savaitių jis jau yra normalios temperatūros, nors senąsias jėgas dar ne taip greitai atgauna“.: Kaip elgtis, jei namie yra sergantis vidurių šiltine, dizenterija ar cholera, 1942 m., LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 42, [nenumeruota].

⁸⁸⁶ J. Šopauskas, *Ligotumas Lietuvoje...*, p. 47; Pavyzdžiui, 1941 m. vasarį Kaišiadorių ligoninė buvo perpildyta ligoniais, kurių daugumą sudarė sergantieji vidurių šiltine: Kaišiadorių vykdomojo komiteto 1941 m. vasario 10 d. posėdžio protokolo nuorašas, LCVA, f. R-769, ap. 3, b. 101, l. 19.

⁸⁸⁷ Priemiesčiuose vidurių šiltinės ir dizenterijos epidemija neatsirado: J. Šopauskas, *Sveikas geriamas vanduo*, Kaunas, 1942, p. 5; Vilniuje vidurių šiltinės epidemija buvo kilusi ir tarpukariu: A. Žalnora, *Visuomenės sveikatos mokslo raida Stepono Batoro universiteto Medicinos fakultete ir visuomenės sveikatos būklė Vilniaus krašte 1919-1939*, daktaro disertacija, Vilnius, 2015, p. 98;

chloravimą, per 2 savaites paruošti Vilniaus kanalizacijos pertvarkymo sąmatą bei per 2 mėnesius sutvarkyti vandentiekio stoties šulinių zoną⁸⁸⁸. Tuo tarpu, kad iš Vilniaus dizenterijos ir vidurių šiltinės epidemijos nepersiduotų į Kauną, nuo 1941 m. gegužės mėn. Kauno higienos institute kasdien buvo atliekami Kauno vandentiekio bakteriologiniai tyrimai. Jie po 1941 m. birželio tęsti ir toliau⁸⁸⁹. Veikiausiai prie tyrimų poreikio prisidėjo ne tik karo sąlygos, nes traukiantis sovietams, jų milicija per radiją paskelbė, kad vandentiekis yra užnuodytas⁸⁹⁰. Taigi, didžiausias vidurių šiltinės atvejų skaičius 1941 m. Lietuvoje buvo likus maždaug mėnesiui iki vokiečių okupacijos (žr. 19 pav.)

Susumavus sovietų ir vokiečių okupacijų 1941 m. statistiką, iš viso Lietuvoje fiksuota 3907 vidurių šiltinės atvejai. Iš jų Vilniuje – net 2366 atvejai ir Kauno mieste – 239⁸⁹¹. Kaune daugiausiai vidurių šiltinės atvejų buvo tam tikruose miesto rajonuose, kuriuose gyventa tankiau ir trūko svarbiausių sanitarinių įrengimų⁸⁹². Tai Vilijampolė, Žaliakalnio pakraščiai, Šančiai ir iš dalies senamiestis⁸⁹³. Geriausiai kanalizacijos tinklas buvo įrengtas miesto centre⁸⁹⁴. Vilniaus miestas vidurių šiltinės prevencijai turėjo gydytoją-epidemiologą su 17 gydytojų padėjėjų bei 52 patronavimo seseris.

---

⁸⁸⁸ 1941 m. gegužės 16 d. Lietuvos tarybų socialistinės respublikos Liaudies komisarų tarybos nutarimas nr. 509, LCVA, f. R-769, ap. 3, b. 226, l. 2.

⁸⁸⁹ Viename kubiniame centimetre dažniausiai buvo randama 0-6 bakterijų ir tik retais atvejais 15. Todėl Higienos instituto vedėjo nuomone kasdienis jo tyrimas nebūtinai: Kauno higienos instituto vedėjo 1941 m. rugsėjo 22 d. raštas Vyriausiosios sveikatos valdybos Sanitarijos departamento direktoriui dėl Kauno vandentiekio bakteriologinių tyrimų, LCVA, f. 1294, ap. 2, b. 8, l. 29.

⁸⁹⁰ Kauno vyresniojo sanitarijos inspektoriaus J. Balčiūno 1942 m. vasario 14 d. raštas Sanitarijos departamento direktoriui apie Kauno sanitariją, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 153, l. 305.

⁸⁹¹ 1941 m. ligų atvejų statistika, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 327, l. 37; Generalinis komisaras prašė parengti trijų metų vidurių šiltinės susirgimų atvejų žemėlapi, bet jo parengimo ir išlikimo statusas yra neaiškus: Generalinio komisaro nurodymų vertimas Pirmajam ir Vidaus reikalų tarėjui bei Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl vidurių šiltinės, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 37, l. 101–102.

⁸⁹² Vyriausiosios sveikatos valdybos Sanitarijos departamento 1941 m. rugsėjo 30 d. raštas Kauno higienos instituto vedėjui dėl vidurių šiltinės prevencijos Kaune, LCVA, f. 1294, ap. 2, b. 20, l. 184.

⁸⁹³ Aktas dėl vidurių šiltinės Kaune, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 67, l. 64-65; Tuo tarpu Kaune 1939 m. buvo 100, 1940 m. 177 vidurių šiltinės atvejai: 1939–1941 m. statistinės žinios apie vidurių šiltinę Kauno mieste, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 67, l. 70.

⁸⁹⁴ Vilijampolėje kanalizacija veikė minimaliai, o Aleksote kanalizacijos nebuvo: Kauno miesto komunalinio ūkio sanitarijos inspektoriaus 1942 balandžio 24 d. pranešimas nr. 1 Vyriausiajam sanitarijos inspektoriui apie Kauno miesto vandentiekį, šulinius ir kanalizaciją, LCVA, f. R. R-627, ap. 1, b. 113, l. 13.

Be sanitarinio švietimo, jie lankė gyventojų namus siekdami aptikti sergančiuosius ir po to juos izoliuoti ligoninėse. Iki 1941 m. liepos Vilniuje paskiepyta 70 000 gyventojų⁸⁹⁵. Vokiečių okupacijos metais Vilniaus miesto sveikatos skyrius siekdamas, jog vidurių šiltinė vėl neatsinaujintų, nutarė atnaujinti skiepimą, kuris tapo privalomas visiems 12–65 m. amžiaus miesto gyventojams, išskyrus pasiskiepijusius pavasarį⁸⁹⁶. Dar kiekvieną dieną pagrindinėje Vilniaus siurblių stotyje iš rezervuaro buvo daromi bakteriologiniai tyrimai, o cheminiai kas 10 dienų⁸⁹⁷. Be to, už sveikatos apsaugą atsakingų pareigūnų Vilniaus miesto artezinių šulinių apsaugai nuo užteršimo įvestos draudžiamos zonos: Bernardinų sode, Gedimino kalno papėdėje ir kt.⁸⁹⁸

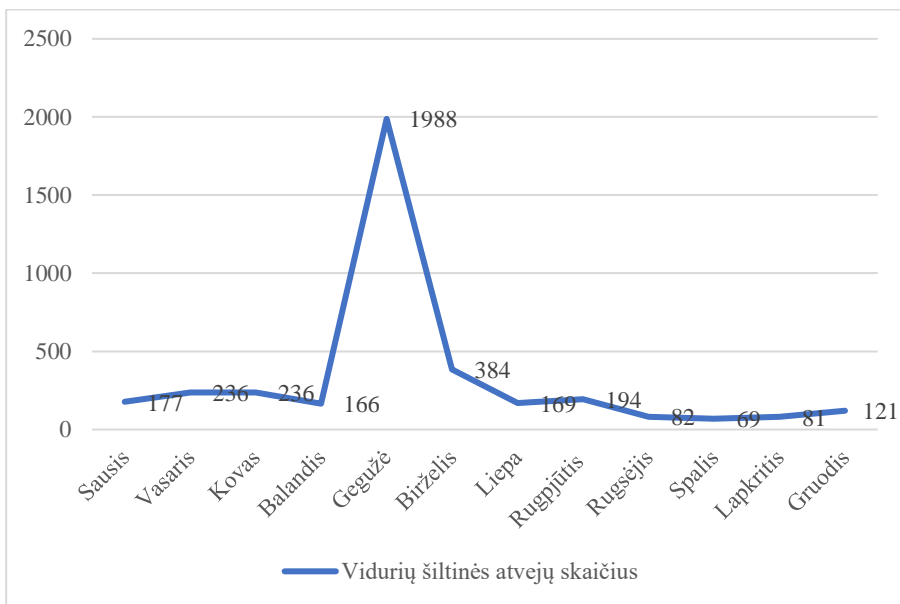
---

⁸⁹⁵ Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto Sveikatos skyriaus vedėjo dr. Abraičio 1941 m. liepos 7 d. raštas Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto pirmininkui apie Vilniaus miesto sanitariją, LMVAB, RS, f. 165-887-1, l. 13; Vilniuje vidurių šiltinės atvejų 1936 m. buvo 70, 1937 m. 161, 1938 m. 200, 1939 m. 173, 1940 m. 223.: Vilniaus miesto epideminių ligų statistika 1936–1940 m.: LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 19, l. 2.

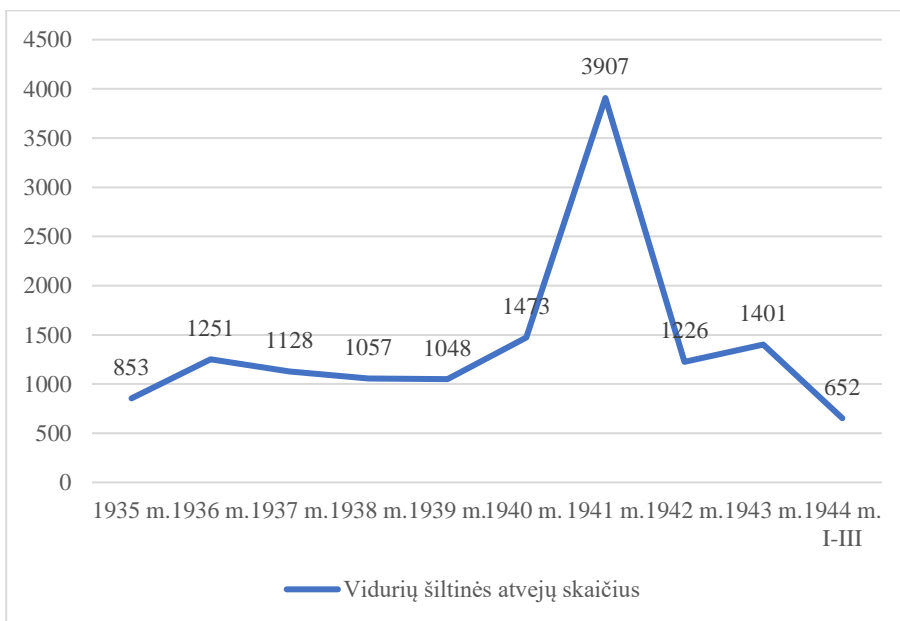
⁸⁹⁶ Vilniaus kronika: Atnaujinti skiepėjimai prieš vidurių šiltinę, *Naujoji Lietuva*, 1941 m. rugpjūčio 20 d., nr. 45, p. 3.

⁸⁹⁷ Vilniaus miesto gydytojo V. Bagdono ir Vyr. sanit. gydytojo L. Čikste-Šykšteno raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai Kaune apie Vilniaus miesto vandentiekio ir šulinių būklę, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 122, l. 592.

⁸⁹⁸ Tačiau vokiečių kariuomenės daliniai buvo kurį laiką jose apsistoję: Kanalizacijos ir vandentiekio įmonės (Dominikonų g. 13) 1941 m. liepos 21 d. raštas Sveikatos apsaugos valdybai dėl vandens švaros palaikymo, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 213, l. 10.

19 pav. Vidurių šiltinės atvejų skaičiaus statistika 1941 m.⁸⁹⁹

20 pav. Vidurių šiltinės atvejų skaičius 1935–1944 m. sausis-kovas m.⁹⁰⁰

⁸⁹⁹ Sudaryta pagal: LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 324 l. [neaiški puslapio numeracija p. 33?]

⁹⁰⁰ Sudaryta pagal: LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 327, l. 95; LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 327, l. 28; LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 327, l. 21; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 1386.

Net trūkstant pilnų 1944 m. duomenų, galima pastebėti, jog vidurių šiltinė lyginant su dėmėtąja (neskaitant 1941 m. gegužės) vokiečių okupacijos metais neturėjo ryškaus atvejų skaičiaus šuolio. Nurimus 1941 m. birželį epidemijai Vilniuje, 1942 m. vidurių šiltinės atvejų skaičius nelabai skyrėsi nuo prieškario statistikos, o 1943 m. duomenys liudija apie ne itin spartų atvejų skaičiaus augimą, kuris turėjo tęstis 1944 m. Ši prielaida remiasi išlikusiais statistiniais duomenimis, kurie veikiausiai ne visai tikslūs, todėl neatmestina, kad realybėje situacija galėjo būti visai kitokia. Nors vidurių šiltinės 1941 m. pagrindinė atvejų dalis koncentravosi Vilniuje, saugotis nuo šios ligos reikėjo visos Lietuvos generalinės srities mastu. Todėl B. Matulionio 1942 m. vasario 20 d. nurodymuose dėl galimai pavasarį galinčių prasidėti vidurių šiltinės, dizenterijos ir choleros epidemijų, rašyta, reguliariai tikrinti vandens stovį, pasirūpinti, kad nuolat gyventojams pakaktų virinto vandens, numatyti barakų ir ligoninių įrengimą, sustiprinti prekybos vietų maisto produktų sanitarinę priežiūrą ir aiškinti apie musių pavojingumą, ir jų naikinimo būdus⁹⁰¹. Vieni jų, tai lipnaus popieriaus naudojimas⁹⁰², pagaminti nuodai⁹⁰³ ar įvairių skiedinių purškimas. Tuo tarpu susirgusio vidurių šiltine, dizenterija ar cholera slaugymui, geriausia, kad ligonio sveikatą jam atskirtame kambaryje prižiūrėtų vienas jau persirgęs asmuo. Visi ligonio daiktai turėjo būti atskirti, o jo išmatoms paruoštas atskiras indas. Net drabužius reikėjo plauti atskiroje, bent 20 m atstumu, nuo šulinio ar kito vandens telkinio nutolusioje vietoje⁹⁰⁴. Vidurių šiltinės prevencijos instrukcijoje rašyta:

„Dezinfekcijai vartojama chlorkalkės, jų skiedinys, sublimato skiedinys. Kreipiamas dėmesys, kur gali laikytis ir plisti bacilos. Į išeinamąsias vietas, mėšlynus pripilama chlorkalkių ir paliekama jų šiek tiek šeimininkui, kad jis kas kelias dienas pabarstytų šias vietas. Į šulinį, provizoriškai apskaičiavus jo tūrį, įpilama į 1 cm / kub. metr./ 90 gramų chlorkalkių. Šulinys uždenngiamas, palaikomas vieną parą ir, kelis kartus išsėmus vis prisirenkantį jo vandenį, vėliau galima vartoti gėrimui ir maisto gaminimui. Į kubilus,

---

⁹⁰¹ 1942 m. vasario 20 d. nurodymai dėl prevencinių priemonių galimoms vidurių šiltinės, dizenterijos ir choleros epidemijoms, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 41, l. 37.

⁹⁰² „Receptas: viena dalis medaus, trys dalys ricinos aliejaus ir šešios dalys kalifornijos. Sumaišoma ir ištepamas popierius, kuris gali būti pakabintas ten, kur daugiausia yra musių“.: Musių naikinimo instrukcija, LCVA, f. R-769, ap. 3, b. 95, l. 29.

⁹⁰³ „<...> 25 dalys pieno, 60 dalių vandens ir 15 dalių formalino. Skiedinys supilamas į lėkšteles ir padedamas musėms prieinamoje vietoje“.: Musių naikinimo instrukcija, LCVA, f. R-769, ap. 3, b. 95, l. 29.

⁹⁰⁴ 1942 m. instrukcija kaip elgtis, jei namie yra sergantis vidurių šiltine, dizenterija, ar cholera., LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 42, [nenumuruota].

kibirus, kur laikomas vanduo, taip pat pripilama chlorkalkių skiedinio, palaikoma vieną antrą parą ir išplovus leidžiama vartoti. Visi ligonio ir jo lovos baltiniai virinami ir skalbiami. Indai, kurie galėjo turėti kontaktą su ligoniu, virinami sodos 2 % skiedinyje, žinoma, jei pasiseka jos rasti. Sublimate skiediniu plaunama lova, grindys apie lovą, langai ir visos tos vietos, kur daugiausiai gali laikytis arba laikosi musės. Grindys išplaunama šarmu. Įsakoma 1 mėn. vartoti tik virtintą vandenį⁹⁰⁵.

Šioje citatoje aiškiai pastebima, kad vidurių šiltinės prevencijoje ypatingai svarbi tinkama šulinių ir išviečių būklė, todėl šios dvi temos nagrinėjamos atskirai.

4.2.1. Šuliniai ir sanitariniai pokyčiai

*Štai jums netikęs šulinys:
Medinis jo rentinys,
Niekados to šulinio nekuopia,
Šalia išvietė dvokia,
Įvairiais kibirais vandenį semia,
Kiaulė prie šulinio kasa žemę,
Čia pat paplavas pila, sąšlavas beria,
O bakterijos lenda į šulinį ir vaikus peri.*

*Dabar štai šulinį gerą ir patogų:
Turi jisai sieneles ir stogą,
Rentinys jo cementinis
Kibiras pritaisytas, nečiupinėjimas, nuolatinis,
Aplink šulinį pakilimas grįstas,
Žinoma, kiaulių neišknistas,
Nei išvietės, nei sąšlavų duobės nesimato –
Semk ir gerk iš tokio šulinio vandenį į sveikatą!⁹⁰⁶*

Užsikrėtimo skirtingomis ligomis (įskaitant vidurių šiltinę) tikimybės sumažinimas susijęs su švaraus vandens vartojimu, todėl generalinis

---

⁹⁰⁵ Dezinfekcijos-dezinsekcijos instrukcija, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 213, l. 132.

⁹⁰⁶ Nenurodyto autoriaus eilėraštis: „Apkrečiamos ligos nebus tau baisios tik gerą šulinį įsitaisius“, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 212, [nenumuruota].

komisaras nuo 1942 m. kovo mėn. įsakė, jog kiekvienas apskrities gydytojas patikrintų vandentiekio įrengimus. Koliforminis indeksas⁹⁰⁷ negalėjo būti mažesnis kaip 1:300, o šulinius ir kitas vandens gavimo vietas neatitinkančias sanitarinių reikalavimų, reikėjo uždaryti. Į šią kategoriją iš pradžių pateko šuliniai esantys arčiau kaip 50 m nuo išviečių ir atmatų duobių. Akivaizdu, kad ši įsako dalis sudaryta neatsižvelgiant į Lietuvos sodybų išplanavimą. Dėl to B. Matulionis, užsiminė, kad tai paliekama atviru klausimu⁹⁰⁸. Veikiausiai ši įsako dalis liko neįgyvendinta. Vyriausiosios sveikatos valdybos leidinio rekomendacijos nuo generalinio komisaro skyrėsi – šulinius patarta įrenginti ne arčiau 15–20 m nuo tvartų ar išvietės⁹⁰⁹.

Generalinis komisaras iš kiekvieno valsčiaus pareigūnų taip pat reikalavo ataskaitos apie kaimo šulinius. Joje reikėjo nurodyti šulinių trūkumus ir naudotas priemones jiems sutvarkyti⁹¹⁰. Apie nurodymo įtaką gyventojų buičiai galima kelti tik prielaidas. Jos paprastai remiasi pavieniais, apibendrinančios informacijos stokojančiais šaltiniais, kurie dažniausiai susiję su atskirais valsčiais ar apskritimis, kai medikai konstatuodavo tinkamų ir netinkamų šulinių skaičių. Pavyzdžiui, Zarasų mieste „Šulinių patikrinta yra 184. Tinkamų 102, netinkamų 82. Vienam viešam šuliniai įtaisyta pompa, dviem stogeliai ir nuolatiniai kibirai. 14-kai privačių šulinių padaryti įvairūs pataisymai: uždėti stogeliai, pataisyti rentiniai, pritaisyti nuolatiniai kibirai, o 17 šulinių sunaikinti, kaip nenaudojami ir pavojingi judėjimui“⁹¹¹. Priešingai nei buvusioje citatoje, kur kas dažniau įmanoma aptikti ne tokius detalius šulinių stovio aprašymus. Tai patvirtina toliau aprašomi skirtingų vietovių atvejai. Šiaulių apskrityje iš viso patikrinti 20 822 šuliniai. Iš jų tinkamame stovyje 65,9 %, blogame 34,1 %. Su cementiniais rentiniais – 55,4 %, mediniais – 44,6 %⁹¹². Rokiškio apskrityje iš viso tinkamų šulinių buvo – 7320, netinkamų – 1921⁹¹³. Antalieptės valsčiaus netinkamų šulinių sąrašė

---

⁹⁰⁷ Tai vandens ir maisto užterštumo įvertinimo indikatorius.

⁹⁰⁸ Generalinio komisaro 1942 m. kovo 12 d. įsakymo dėl vidurių šiltinės prevencijos nuorašas, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 186, l. 1-2.

⁹⁰⁹ M. Tamašauskas, *Sodybų apvalymas*, Kaunas, 1943, p. 35–38.

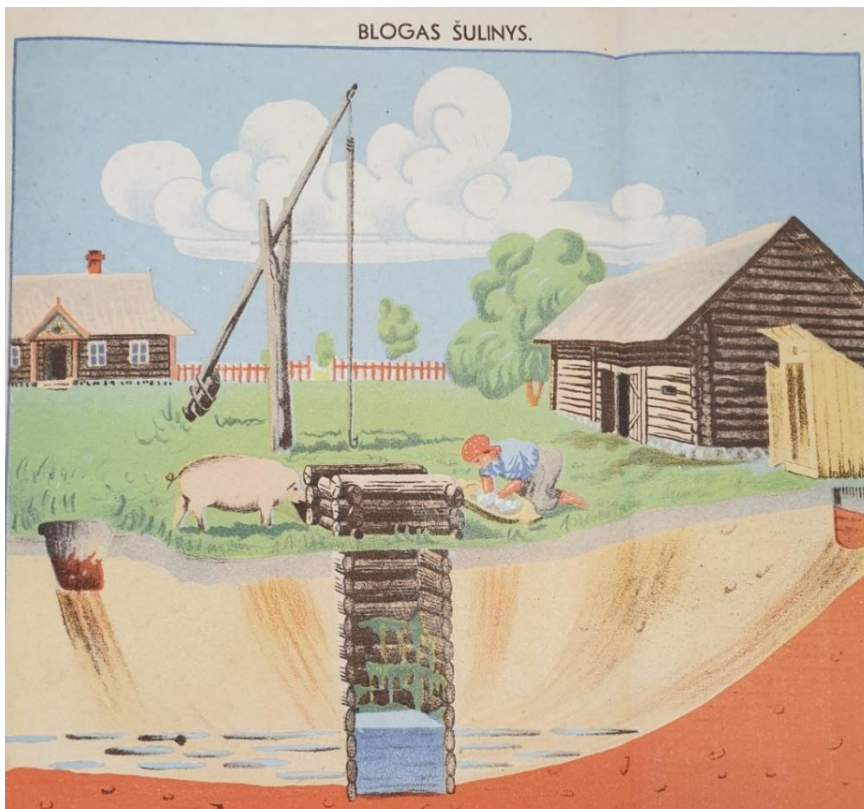
⁹¹⁰ Generalinio komisaro 1942 m. kovo 12 d. įsakymo dėl kovo su vidurių šiltine nuorašas, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 186, l. 1–2.

⁹¹¹ Zarasų apskrities gydytojo 1942 m. lapkričio 17 d. raštas Vyriausiosios sveikatos valdybos Sanitarinei direkcijai dėl sanitarijos ir sveikatos padėties, LCVA, f. R-415, ap. 1, b. 2, l. 61.

⁹¹² J. Bartkus, Sanitarinė ir epideminė veikla Šiaulių apskrityje nuo 1942. IV. 1. Iki 1943. IV. 1., *Lietuviškoji medicina*, 1943 m. liepa-rugsėjis, nr. 7–9, p. 401.

⁹¹³ Rokiškio apskrities gydytojo pranešimas 1942 m. gegužės 11–12 d. apskričių gydytojų suvažiavimui Kaune, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 223, l. 9.

pažymėti 57 šuliniai, tinkamų – 225⁹¹⁴. Alsėdžių valsčiaus patikrintų šulinių sąrašė iš 1199 šulinių 513 buvo su cementiniais rentiniais, 473 mediniais, o netinkamų naudojimui šulinių – 213⁹¹⁵. Vilniaus mieste iš 2682 šulinių (gilumas 10–50 m) tinkamo sanitarinio stovio buvo tik 369 (cm³ bakterijų daugiau 10)⁹¹⁶. Panašaus pobūdžio šaltinių esama ir daugiau, tačiau juose pasigendama detalių, kurių pagrindu būtų įmanoma atskleisti kas vyko su netinkamų šulinių priežiūra. Ši statistika papildomai kelia klausimų ar tikrai spėta apžiūrėti tūkstančius šulinių. Galėjo pasitaikyti, kad kartais be išsamaus patikrinimo, medikai vokiečiams atsiųsdavo numanomą šulinių stovio variantą, o vokiečiams duomenų patikrinimas buvo sudėtingas.

21 pav. Iliustracija vaizduojanti blogo šulinio pavyzdį⁹¹⁷.

⁹¹⁴ Antalieptės valsčiaus netinkamų šulinių sąrašas, LCVA, f. R-415, ap. 1, b. 2, l. 97.

⁹¹⁵ 1942 m. balandžio 12 d. Alsėdžių valsčiaus patikrintų šulinių sąrašas, LCVA, f. R-417, ap. 1, b. 67, l. 129.

⁹¹⁶ Vilniaus miesto gydytojo V. Bagdono ir Vyr. sanit. gydytojo L. Čikste-Šykšteno raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai Kaune apie Vilniaus miesto vandentiekio ir šulinių būklę, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 122, l. 592.

⁹¹⁷ LCVA, f. R-1104, ap. 1, b. 117, l. [nenumuota].

Vien gausus netinkamų šulinių skaičiaus leidžia kelti prielaidą, kad visų jų remontui neturėjo būti nei pakankamai darbo jėgos, nei resursų, o kai šulinių patikrinimai vykdavo žiemą, trūkumai tapo sunkiai pastebimi⁹¹⁸. Apie sanitarinių reikalavimų neįgyvendinimą dėl vinių, kibirų ir kt. priemonių trūkumo galima skaityti ir vokiečių okupacijos metų dokumentuose. Paprastesnis sprendimas – netinkamų šulinių uždarymas. Pavyzdžiui, Rokiškio apskrityje dalis netinkamų šulinių uždaryti, bet tik jei šalia buvo tinkamas. Vietose kur tokios galimybės nebuvo, Rokiškio apskrities gydytojas, įsakė, būtinai vartoti virintą vandenį. Jo teigimu: „Šis raginimas, sulig turimų žinių, žmonių gerai vykdomas“⁹¹⁹. Telšių apskrities gydytojas be medžiagų trūkumo paminėjo ir dar vieną svarią šulinių tvarkymo kliūtį: „Dabar gaspadorius džiaugiasi, kad turi bent kokią šlapią balą gyvuliams pasigirdyti, kad nereikia iš kitur – kaip Telšiuose – bačkomis vogti vandenį iš kaimynų ar iš ežero. Dabar viskas džiūte išdžiūvo, tai pabandykit šulinį su vandeniu uždaryti – maištas bus tuojau“⁹²⁰. Šaltinių trūkumas neleidžia detalizuoti minimos sausros. Tai lieka detalesnių tyrimų reikalaujančiu klausimu, bet matoma, kad minėtos klimato sąlygos turėjo būti itin reikšminga šulinių remonto kliūtis.

Šulinių padėties aprašymas yra daugiau skirtingų epizodiškų faktų mozaika, kuri neleidžia pateikti conceptualių išvadų. Išlikę dokumentai patvirtina, kad vokiečių okupacijos sąlygomis šulinių tvarkymo darbai bent jau minimaliai vyko, bet lieka daugybė neaiškumų dėl darbų rezultatų.

---

⁹¹⁸ Telšių apskrities sanitarinio patikrinimo ataskaita, LCVA, f. R-417, ap. 1, b. 67, l. 153.

⁹¹⁹ Rokiškio apskrities gydytojo pranešimas 1942 m. gegužės 11–12 d. apskričių gydytojų suvažiavimui Kaune, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 223, l. 9; Anot J. Šopausko, kad žūtų bakterijos užtektų virinti 5–10 min., o virinto vandens skoniui pagerinti galima pridėti arbatos, uogu, vaisų sunkos: J. Šopauskas, *Sveikas geriamas vanduo...*, p. 27–28.

⁹²⁰ Telšių apskrities gydytojo 1942 m. kovo 30 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl apskrities sanitarinės būklės, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 186, l. 149–150; Kitoje to paties gydytojo citatoje klimato reiškinių sąlygų įtaka atsiskleidžiama labai panašiai: „Dabar visi sėdime be vandens, mieste ir kaime, laimingas, kas turi kokią balą ne per toliausiai, nes viskas džiūte išdžiūvo. Jei dabar pabandyti uždaryti kokį šulinį su vandeniu-tikrai žmonių buntas sukiltų“.: Telšių apskrities sanitarinio patikrinimo ataskaita, LCVA, f. R-417, ap. 1, b. 67, l. 153.

4.2.2. Tualetai ir sanitariniai pokyčiai

Su nepakankama tualetų skaičiaus problema vokiečiai susidūrė dar Pirmojo pasaulinio karo metais. Jie nusprendė Lietuvoje kiekvienam gyventojui lauko tualetų įrengimą padaryti privalomu. Anot Zenono Norkaus, pastarąja inovacija vokiečiai ypatingai didžiavosi⁹²¹, o už tualetų neįsirengimą grėsė net iki šešių tūkstančių markių bauda ar pusmetis kalėjimo⁹²². Po tokių priemonių naudojimo, galima manyti, jog tualetai turėjo gausiai paplisti, bet vėlesnė Lietuvos sanitarijos padėtis to nepatvirtina. Šis klausimas išliko aktualus tarpukariu, Antrojo pasaulinio karo metais ir pokariu. 1921 m. spalio 16 d. lietuviškoje spaudoje rašyta taip: „Išeinamųjų vietų visai nepripažįsta. Vokiečiams okupavus, buvo įsakyta kiekvienam turėti. Tai kitas už kokio pusvarčio nuo namo pastatė – kad vokiečiai nenubaustų, o naudotis nei nemanė. Vokiečiams pasitraukus, tuoj į malkas sukirto“⁹²³.

Vyriausiosios sveikatos valdybos leidinyje 1943 m. Mikas Tamašauskas rašė, kad: „Lietuvoje dar yra sričių, kur išvietės visai „nemadoje“, pvz. Utenos, Trakų, Seinų, Ukmergės apskrčiuose ir kt. Tenai išvietę rasi tik klebonijoje, mokykloje ir pas retą kultūringesnę ūkininką <...> Kas neturi išvietės, tą gal ir reikėtų priversti, kad ją pasistatydintų“⁹²⁴. Veikiausiai 1941–1944 m. vokiečiai nebuvo išleidę gyventojus įpareigojančio statyti tualetus įsako, todėl sanitarijos lygio kėlimo priemonės, priešingai nuo Pirmojo pasaulinio karo, nebuvo tokios radikaliai⁹²⁵. Prie šios situacijos turėjo prisidėti tai, jog sveikatos apsauga daugiausiai rūpinosi lietuvių pareigūnai. Vienas iš žinomų vokiečių prevencinių įsakų susijęs su evakuotais iš Sovietų Sąjungos civiliais: „Jei tuos[e] ūkiuose, kur gyvena pabėgėliai nėra išviečių – jos turi būti įrengtos, jei kitaip negalima, bent iškasant atitinkamą duobę ir aptveriant jų šakomis. Išvietės neturi būti arti šulinių ir kitų vietų galinčių

---

⁹²¹ Z. Norkus, *Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai: kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius, 2014, p. 131

⁹²² G. Kulikauskas, *Tualetų atsiradimas Lietuvoje, Iliustruotoji istorija*, 2017, nr. 7, p. 37.

⁹²³ Cit. in: A. Bumblauskas, A. Eidintas, A. Kulakauskas, M. Tamošaitis, *Lietuvos istorija...*, p. 44.

⁹²⁴ M. Tamašauskas, *Sodybų apvalymas*, Kaunas, 1943, p. 4.

⁹²⁵ Galima pastebėti, jog tam tikrų „sanitarinių ultimatumų“ pasitaikydavo. 1944 m. gegužės 30 d. Telšių apskrities viršininkas įsakė gyventojams nuo nešvarumų apšivalyti iki birželio 15 d. Neatlikusius pavasario apvalymo darbų apskrities viršininkas galėjo nubausti priverčiamais darbais stovykloje 6 savaitėms, iki 500 RM pinigine bausme, arba abiem bausmėmis iš karto: Telšių apskrities viršininko 1944 m. gegužės 30 d. privalomasis įsakymas nr. 20, LCVA, f. R-417, ap. 1, b. 67, l. 91.

teršti dirvožemį ar vandenį. Išvietes kasti taip, kad jos neterštų dirvožemio aplinkos: žemiausioje vietoje⁹²⁶. Be vokiečių politiką detalizuojančių šaltinių išviečių klausimu, aišku, kad jie patenka į bendrą epideminių ligų prevencijos tikslą.

Minėtame Vyriausiosios sveikatos valdybos leidinyje išvietę statyti patarta nuo namo šiaurės arba rytų pusėje, nes Lietuvoje iš pietų ir vakarų dažniausiai pučia nemalonų kvapą galintys paskleisti šiltesni vėjai. Geriausia parinkti tokią vietą, kuri nebūtų pastebima, kadangi: „išvietė nėra sodybos papuošalas“⁹²⁷. Ji galėjo būti tvartų nearčiau kaip 15 m. nuo šulinio, tvenkinio, ežero ar upelio⁹²⁸. M. Tamašauskas aprašė kelių rūšių tualetus: statomus ant medinių, cementinių, akmeninių pamatų ir kt. Statyboms rekomenduotos paprasčiausios lentos arba netgi atraizos⁹²⁹. Jos minimos ne veltui dėl medienos trūkumo. Anot M. Tamašausko, paprastos išvietės plotis galėtų būti 120 cm, gylis 80 cm, aukštis 200 cm, durų aukštis apie 185 cm, plotis 65 cm, sėdimos vietos aukšti ir plotis 45 cm.⁹³⁰ Be to, jis nurodė gausybę praktinių patarimų⁹³¹. Vienas iš įdomesnių, tai 40 cm aukštyje kartelės įrengimas: „<...> kuri privers išvietės lankytoją, tik sėstis, bet ne laiptoti kur nereikia“⁹³². Išvietėje dar reikėjo įsirengti dėžutę sausoms durpėms pabarstymui bei kablį popieriaus gabalams⁹³³. Durpės skirtos malšinti nemalonų kvapą bei paslėpti išmatas nuousių, kurios dar iki karo gydytojo Aleksandro Račkaus apibūdintos baisesnės už vilkus⁹³⁴, o vokiečių okupacijos metais viename iš plakatų įvardintos baisesnės už bombas⁹³⁵. Buvo galima naudoti taip pat pelenus, smėlį ir sausą juodžemį, be to, išmatas vertėjo

---

⁹²⁶ 1943 m. lapkričio 10 d. instrukcija evakuotiems iš Sovietų Sąjungos civiliams priimti, LCVA, f. 1510, ap. 3, b. 162, l. 10.

⁹²⁷ M. Tamašauskas, *Sodybų apvalymas...*, p. 20–21.

⁹²⁸ *Ibid.*, p. 20–21; Skirtingų asmenų raštuose galima aptikti įvairius atstumus. Pagal Zarasų apskrities gydytoją išvietė turėtų būti nearčiau kaip 10 m nuo šulinio gyvenamo namo ar vaikų žaidimų aikštelės: Zarasų apskrities gydytojo 1942 m. balandžio 16 d. raštas Zarasų miesto Burmistrai, apskrities viršininkui, apskrities policijos vadui ir visiems nuovadų viršininkams, LCVA, f. R-415, ap. 1, b. 15, l. 35; Vilniaus apskrities viršininkas nurodė, kad išvietės neturėtų būti arčiau šulinio kaip 50 m atstumu, o jei esama kitaip – išvietė turi būti tuojau nukelta: Vilniaus apskrities viršininko 1942 m. vasario 18 d. vidurių šiltinės prevenciniai nurodymai valsčių viršaičiams ir Naujosios Vilnios m. burmistrai, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 34, l. 93.

⁹²⁹ M. Tamašauskas, *Sodybų apvalymas...*, p. 5.

⁹³⁰ *Ibid.*, p. 5.

⁹³¹ *Ibid.*, p. 10.

⁹³² *Ibid.*, p. 21.

⁹³³ *Ibid.*, p. 11.

⁹³⁴ A. M. Račkaus straipsnis rubrikoje „Sveikata – brangus turtas“, 1932 m. balandžio 28 d., LNB RS, f. 63-61, l. 8.

⁹³⁵ G. Jankevičiūtė, L. Laučkaitė-Surgailienė, *Okupacijos realijos...*, p. 190–191.

pabarstyti chlorkalkėmis, nevalytu karboliumi ar paprastu kalkių pienu⁹³⁶. Viena svarbiausių dalių, tai išvietės sandari duobė išmatoms, kurią darant (iš medžio ar plytų) reikėjo apmušti 40 cm molio sluoksniu, o medinės duobės sienas ir dugną ištepti derva⁹³⁷. Vilniaus apskrities viršininkas rašydamas apie apsisaugojimą nuo vidurių šiltinės, nurodė, jog vietoje duobės laikinose lauko išvietėse geriau naudoti medinę dėžę pritaistytą ant velkių, nes tuomet bus galima ją lengvai išvežti valymui. Dėžei prisikaupus jai ištuštinti reikėjo įsirengti kompostyną arba tam tikslui įrengtą duobę, kurią svarbu įrengti ne arčiau kaip 25 m nuo šulinio⁹³⁸. Valius išvietes šiukšlių dėžes ir pan., nešvarumus drausta palikti patvoriuose, paupiuose, prie ežerų⁹³⁹. Biržų apskrities gydytojas nurodė išvežti ne arčiau kaip 2 km nuo miesto ar miestelio į tam paskirtus asenizacijos laukus⁹⁴⁰.

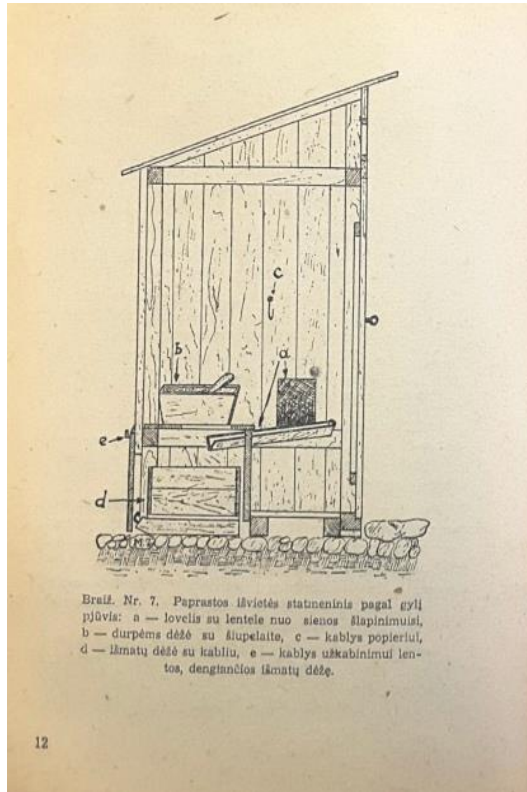
⁹³⁶ M. Tamašauskas, *Sodybų apvalymas...*, p. 21.

⁹³⁷ Zarasų apskrities gydytojo 1942 m. balandžio 16 d. raštas Zarasų miesto Burmistruui, apskrities viršininkui, apskrities policijos vadui ir visiems nuovadų viršininkams, LCVA, f. R-415, ap. 1, b. 15, l. 35.

⁹³⁸ Vilniaus apskrities viršininko 1942 m. vasario 18 d. vidurių šiltinės prevencinei nurodymai valsčių viršaičiams ir Naujosios Vilnios m. burmistruui, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 34, l. 93.

⁹³⁹ 1942 m. kovo 25 d. sanitariniai nurodymai Biržų apskrities ambulatorijų vedėjams, miestų ir valsčių savivaldybėms, LCVA, f. 805, ap. 1, b. 431, l. 100.

⁹⁴⁰ Vyriausiosios sveikatos valdybos ir Biržų apskrities gydytojo 1942 m. vasario 24 d. sanitariniai nurodymai dėl epideminių ligų plitimo išvengimo, LCVA, f. 805, ap. 1, b. 431, l. 80.

22 pav. Paprastos išvietės schema⁹⁴¹.

Panašiai kaip su šulinių temos atskleidimu, pavieniai vokiečių okupacijos metų šaltiniai sunkiai leidžia prieiti prie tikslesnių apibendrinimų. Galima įtarti, kad net jei Pirmojo Pasaulinio karo metais naudojus radikalias priemones sunkiai pavyko pakeisti gyventojų įpročius, tuo labiau ženklių pokyčių neturėjo įvykti 1941–1944 m. Pavieniai šaltiniai liudija, jog tam tikri pokyčiai vyko, bet juos verčiau reikėtų vertinti kaip privalomą atsaką į sanitarinių įsakų reikalavimus. Pavyzdžiui, Raseinių apskrityje dalis sodybų neturėjo išviečių, be to, miesto centre nebuvo viešosios išvietės⁹⁴². Bet ten situacija pasikeitė maždaug po mėnesio. Raseinių apskrities gydytojas rašė: „<...> Raseinių miesto savivaldybė Raseinių miesto centre viešam naudojimui išvietę jau pastatė nors nelabai tobulą ir pasižada nuolat prižiūrėti jos švarą ir

⁹⁴¹ M. Tamašauskas, *Sodybų apvalymas...*, 12–13.

⁹⁴² Lietuvos apskričių ir miestų gydytojų 1942 m. gegužės mėn. 11–12 d. suvažiavimo pranešimų svarbesnės ištraukos, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 149, l. 2.

sutvarkymą⁹⁴³. Gydytojas užsiminė, kad: „Norėjau bent kiek sutvarkyti taip opų išviečių klausimą, nes didesnė dalis sodybų neturi visiškai išviečių. Tuo reikalu drauge su apskrities viršininku išleidome <...> potvarkį su tam tikromis sankcijomis baudų pavidale, bet ir čia dalykai išąla vinių ir lentų neturėjime. Per didelį vargą ir pastangas Raseinių mieste pavyko įrengti bent primityvę pirtį ir viešą išvietę⁹⁴⁴. Veikiausiai šie minimalūs pokyčiai dažniau buvo pastebimi statant ar tvarkant viešąsias išvietes, nes privati gyventojų būtinės erdvė kur kas sunkiau pasiekiamą⁹⁴⁵. Tuo tarpu kur kas daugiau išlikę duomenų ne apie išviečių tvarkymą, bet jų trūkumus. Toliau paminimi atvejai tik maža minėtos informacijos dalis. Dūkšto miestelyje dauguma išviečių buvo apirusios bei perpildytos, o „...turgavietė yra nuo rudens nevaloma ir yra padengta storu gyvulių mėšlu. Gale turgavietės esanti viešojo naud. išvietė turinti du skyrius vyrams ir moterims per abu skyrius yra perpildyta ir didžiausios žmonių išmatų krūvos yra ant išvietės priėjimo grindų ir įėjime, ir ja netik negalima naudotis, bet, ir prieiti nebėra galima⁹⁴⁶. Biržų apskrities Vyriausiasis sanitarijos inspektorius, epidemiologas gyd. P. Tuomėnas ir kt. asmenys tikrindami miesto sanitarinę būklę konstatavo, jog visos be išimties išvietės, šiukšlių ir pamazgų duobės yra perpildytos, o kai kur išviečių nešvarumai siekia ir kiemus⁹⁴⁷. Kaip minėta, panašių problemas konstatuojančių dokumentų gana nemažai, bet išlieka sprendimus apibūdinančių šaltinių trūkumas.

Tikėtina, vokiečių okupacijos metais išviečių sanitarinių problemų sprendime esminių pokyčių neįvyko, net jei pavieniai šaltiniai leidžia pastebėti epizodinių progreso bruožų. Vien remiantis Aukštaitijos pokario higienos situacija, šiame regione panaši lauko tualetų situacija į XIX–XX a. pradžią išliko ir po Antrojo pasaulinio karo pabaigos⁹⁴⁸. Veikiausiai ta pati situacija būdinga ir kitiems Lietuvos regionams.

---

⁹⁴³ Raseinių apskrities gydytojo 1942 m. birželio 8 d. raštas Vyriausiosios sveikatos valdybos Sanitarijos departamento direktoriui dėl naujai įrengtos išvietės, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 122, l. 444.

⁹⁴⁴ Raseinių apskrities gydytojo 1942 m. gegužės 26 d. raštas Vyriausiosios sveikatos valdybos vyr. sanitarijos inspektoriumi, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 186, l. 110.

⁹⁴⁵ Prie šios prielaidos patvirtinimo prisideda tikimybė, kad daugiausiai buvo tvarkomos viešosios pirtys.

⁹⁴⁶ 1942 m. kovo 30 d. Dūkšto sanitarinio patikrinimo protokolas, LCVA, f. R-415, ap. 1, b. 15, l. 2.

⁹⁴⁷ 1943 m. Biržų miesto sanitarinio patikrinimo protokolas, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 153, l. 72.

⁹⁴⁸ To patvirtinimui galima remtis Reginos Mikštaitės-Čiučiurkienės tyrimu: R. M. Čiučiurkienė, Kai kurie piemenų kasdienybės bruožai XIX–XX a. pabaigos Aukštaitijoje, *Liaudies kultūra*, 2009, nr. 126, p. 34.

4.3. Difterijos paplitimas ir prevencija

1926–1937 m. Lietuvoje buvo apie 16 000 difterijos atvejų⁹⁴⁹. Nuo 1935 m. atvejų skaičius viršydavo maždaug porą tūkstančių (žr. 23 pav.)⁹⁵⁰, o Antrojo pasaulinio karo ir vokiečių okupacijos pradžioje ženklėsnė difterijos atvejų išaugimo tendencija nepastebima. Lyginant su ikikarine statistika, 1941 m. susirgimų atvejų buvo netgi mažiau. Tik vėlesni duomenys patvirtina ženkliai išaugusį difterijos atvejų skaičių. Reicho komisaro Rytų kraštui 1942 m. spalio 4 d. potvarkyje, difterija nebuvo laikoma visuomenei pavojinga liga⁹⁵¹, bet ši informacija gali kiek klaidinti, nes viename iš savo tekstų B. Matulionis trečiąja Lietuvoje kilusia epidemija įvardino būtent difteriją⁹⁵². Ch. Dieckmanno tyrime minima, kad 1943 m. buvo net 11623 difterijos atvejų⁹⁵³. Neaišku kokiais duomenimis jis rėmėsi, bet difterijos žala gyventojų sveikatai akivaizdi. Galbūt susitelkus ties dėmėtąją šiltine – kiek primirštas kitų ligų pavojus.

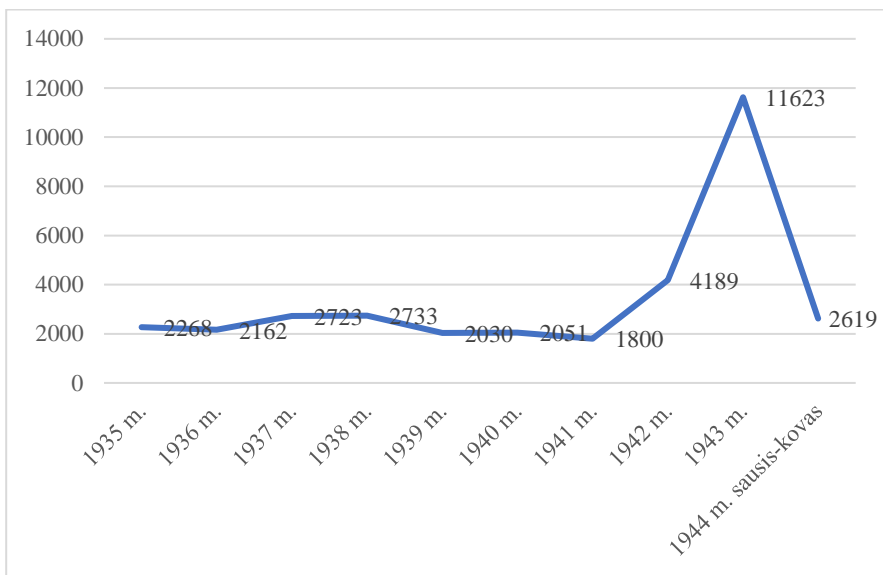
⁹⁴⁹ K. Grinius, Kaip elgtis, jei kas suseraga difterija, *Naujoji sodyba*, 1942 m. vasario 15 d. nr. 2, p. 183; Išlieka tikimybė, kad registracijoje galėjo pasitaikyti netikslumų: J. Šopauskas, *Ligotumas Lietuvoje...*, p. 54–65.

⁹⁵⁰ „Ją galima pažinti iš to, kad netikėtai ima ryklėje (gerklėje) skaudėti ir pakyla kūno karštis. Šaliniuose (migdoluose) įsimeta uždegimas; ten atsiranda murzinių plėmų, išgedimų, patinimų; be to, užžandėse pabrinksta ir ima skaudėti liaukos. Liga stiprėja, nes iš apimtųjų vietų sunkiasi į kraują ligos mikrobu gaminami nuodai (toksinai), kurie nuodiją visą kūną“.: K. Grinius, Kaip elgtis, jei kas suseraga difterija, *Naujoji sodyba*, 1942 m. vasario 15 d. nr. 2, l. 183; Vienos iš pacienčių susirgimo difterija ligos atvejis detalai aprašytas to meto tyrimuose: E. Miknevičienė-Zdanavičiūtė, Difterijos stebėjimai Kauno vaikų infekcinėje ligoninėje, *Lietuviškoji medicina*, 1942 m. vasario-kovo mėn., nr. 2–3, p. 226–227.

⁹⁵¹ Vyriausiosios sveikatos valdybos referento epideminiam reikalams 1943 m. rugsėjo 29 d. raštas Utenos apskrities gydytojui dėl difterijos, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 315, l. 280; Vokiečių 1941 m. gruodžio 12 potvarkyje pavojingomis ligomis įvardintos: raupsai, dėmėtoji šiltinė, geltonasis drugys, rauplės, maras ir cholera: 1941 m. gruodžio 12 d. potvarkis dėl priemonių kovai su visiems pavojingomis ligomis, *Panevėžio apygardos balsas*, 1942 m. sausio 17 d., nr. 3, p. 4.

⁹⁵² B. Matulionis, Sveikatos reikalų tvarkymas Lietuvoje..., p. 13.

⁹⁵³ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 1387.

23 pav. Difterijos atvejų skaičius Lietuvoje 1935–1944 (sausis-kovas) m.⁹⁵⁴

Difterijos prevencija mažiau susijusi su aptartais buitinės aplinkos pokyčiais. Itin svarbūs buvo skiepai, tačiau antidifterinio serumo Lietuvoje trūko. Jo Lietuva galėjo gauti tik iš Vokietijos⁹⁵⁵. 1942 m. serumo naudojimo taisyklėse B. Matulionis, nurodė, serumą vaistinėse pardavinėti pagal atskirus gydytojo receptus, o gydymo įstaigose laikyti tik artimiausiam laikui nesudarant serumo atsargų⁹⁵⁶. Veikiausiai serumo stoką Lietuvoje sąlygojo minėtas atsargų sudarymas ir neekonomiškumas, nes kartais tiksliai nenustačius diagnozės priešdifterinis serumas naudotas katarinių, folikulinių ar lakūninių anginų atvejais⁹⁵⁷. Netinkamas serumo paskirstymas irgi darė neigiamą įtaką⁹⁵⁸. Bet pagrindinė problema turėjo būti nepakankamas jo

⁹⁵⁴ Sudaryta pagal: LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 324 l. [neaiški puslapio numeracija p. 33?]; LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 327, l. 95; LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 327, l. 28; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 1387.

⁹⁵⁵ B. Matulionis, Sveikatos reikalų tvarkymas Lietuvoje..., p. 13; Anot V. Kviklio, juodojoje rinkoje už antidifterinio serumo ampulę buvo mokama iki 500 RM. Tačiau šią informaciją reikėtų vertinti kritiškai: V. Kviklys, Mokyklinės higienos Lietuvoje istorijos bruožai, *Psichologija*, 1962, nr. 2, p. 162.

⁹⁵⁶ B. Matulionio 1942 m. gruodžio 19 d. antidifterinio serumo naudojimo nurodymų nuorašas, LCVA, f. 1431, ap. 1, b. 14, l. 155.

⁹⁵⁷ J. Margenis, Dar keletas pastabų dėl d-ro P. Vaičiulio rašinio apie difterijos gydymą šita ligą persirgusiųjų krauju, *Lietuviškoji medicina*, 1944 m. kovo mėn., nr. 3, p. 168.

⁹⁵⁸ 1943 m. vasario 24 d. laikinos antidifterinio serumo panaudojimo taisyklės, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 41, l. 113.

kiekis. Vienais iš vokiečių okupacijos metų Vyriausioji sveikatos valdyba gavo tik 5 milijonus antidifterinio serumo vienetų, kai vien tik Šiaulių ligoninė reikalavo 2,5 milijonų serumo dozių⁹⁵⁹.

24 pav. Antidifterinis serumas. Lietuvos medicinos ir farmacijos istorijos muziejus.

Ne be priežasties atsirado bandymų serumo trūkumą sušvelninti. Gydytojas Gulbinas Zarasų ligoninėje naudojo difteriją persirgusių kraują, o remdamasis jo pavyzdžiu, persirgusiųjų difterija kraują naudojo ir daktaras P. Vaičiulis. Jis imdavo prieš keletą mėnesių sirgusių 10–20 ccm kraujo (geriau tiko sunkiai sirgusių) ir suleisdavo į sėdmenų raumenis. Pagal daktarą, šią dozę kitą rytą ligoniui galima suleisti dar kartą. Pagėrėjimas pasireikšdavo po vienos arba dviejų parų. Anot P. Vaičiulio, persirgusių kraujas veikdavo ne blogiau nei priešdifterinis serumas⁹⁶⁰. Visgi, gydytojas A. Matulevičius dėl šio metodo nebuvo visiškai įsitikinęs: „Literatūroje randame labai mažai žinių apie di-r-kraujo terapišką reikšmę. Neabejotina to priežastis – turėjimas puikios ir prieinamos animalinės seroterapijos. Vienok homoseroterapijos mėginimai jau yra, tik jie dar nėra išėję iš bandymų stadijos (Kramar)“⁹⁶¹.

⁹⁵⁹ B. Matulionis, Sveikatos reikalų tvarkymas Lietuvoje..., p. 13.

⁹⁶⁰ P. Vaičiulis, Difterijos gydymas šitą ligą persirgusiųjų krauju, *Lietuviškoji medicina*, 1943 m. spalio mėn., nr. 10, p. 480.

⁹⁶¹ A. Matulevičius, Dėl dr. P. Vaičiulio rašinio apie difterijos gydymą persirgusiųjų krauju, *Lietuviškoji medicina*, 1943 m. spalio mėn., nr. 10, p. 481.

Persirgusių kraujo nepatarrė difterijos terapijai naudoti ir gydytojas J. Margenis⁹⁶².

Jei 1943 m. Ch. Dieckmanno nurodyti difterijos atvejų duomenys teisingi, minėtais metais jos atvejų skaičius buvo itin aukštas. Kauno infekcinės ligoninės direktoriaus A. Matulevičius žiniomis po 1944 m. naujų metų difterijos užsikrėtimų skaičius ėmė šiek tiek mažėti⁹⁶³, bet trūksta duomenų po 1944 m. kovo mėn., tačiau Ch. Dieckmanno tyrime esantys 1944 m. sausio-kovo mėn. duomenys difterijos atvejų mažėjimo tendenciją patvirtina.

4.4. Pasiutligės paplitimas ir prevencija

B. Matulionis pasiutligę taip pat įvardino tarp vienu iš labiausiai vokiečių okupacijos metais Lietuvos gyventojams pakenkusių ligų⁹⁶⁴. Statistiniai atvejų duomenys ne tokie detalūs lyginant su dėmėtosios ir vidurių šiltinėmis, bet tam tikri faktai yra žinomi. Iki vokiečių okupacijos 1918–1940 m. nuo pasiutligės paskiepyti apie 3200 asmenys⁹⁶⁵. Tai leidžia numanyti bent apytikslį užsikrėtimų mastą. Iki karo gydytoja A. Ambraziejūtė-Steponaitienė savo paskaitoje pasiutlige apsikrėtusio gyvūno simptomus apibūdino taip:

„Pasikeičia jų ūpas ir būdas. Darosi liūdni nesmagūs, susijaudinę baikštūs, slepiasi nuo žmonių, neėda. Padavus lakalo jie jo bijosi užsigręžia (su pasibjaurėjimu), nes gerklėje darosi mėšlungis. Tuo tarpu ryja visai neėdamus daiktus: pagalius, šiaudus, žemę. Siuntančių šunų žvilgsnis be išreiškimo kartais žvairuoja. Jie greit liesėja. Kaikada sunkiai dvesuoja. Turbūt jiems prieš akis rodosi nebūti daiktai (goliucinacijos) kartais vapsi, lyg musias gaudo. Pasikeičia šunų balsas, jis darosi (staugiantis). Toliau atsiranda noras bėgti, šunias išbėga iš namų. Bėga per laukus be tikslo, be linkmės nesidairo, uodega nuleidę išsižioję iš nasrų krinta putos. Tuo laiku šunias labiau linkę peštis. Piauja savus ir svetimus žmones. Kanda kas jiems pakeliui papuola – žmogus ar gyvulys. Kanda be perspėjimo be urzgimo ir lojimo, tiesiog iš pasalų. <...> Paskiaus suparalyžuoja šuns apatinę pažandę, negali užsčiaupti, liežuvis visai

---

⁹⁶² J. Margenis, Dar keletas pastabų dėl d-ro P. Vaičiulio rašinio apie difterijos gydymą..., p. 172.

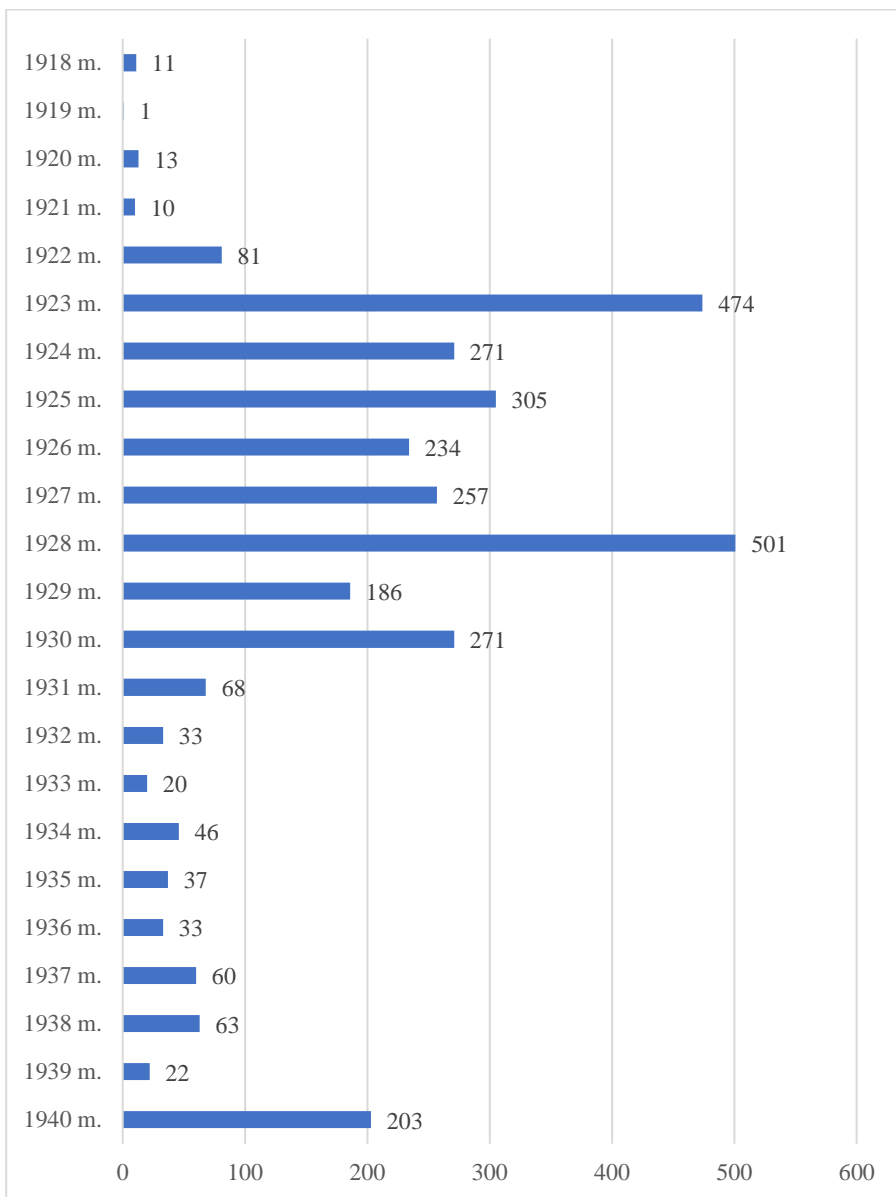
⁹⁶³ A. Matulevičius, Apie difterijos seroterapiją ir jai siūlomus pakaitalus, *Lietuviškoji medicina*, kovo mėn., nr. 3, p. 183.

⁹⁶⁴ B. Matulionis, Sveikatos reikalų tvarkymas Lietuvoje..., p. 13.

⁹⁶⁵ Kauno higienos instituto veiklos aprašymas, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 107, l. 71

nutysta, iš snukio bėga gausingos seilės. Į galą suparalyžiuoja pirma paskutines, paskui ir pirmutines kojas. Gyvulys nepacina ir nudvesia⁹⁶⁶.

25 pav. 1918–1940 m. skiepų skaičiaus nuo pasiutligės statistika⁹⁶⁷.

⁹⁶⁶ A. Ambraziejūtė-Steponaitienė, Pasiutimas: paruošiamoji medžiaga radijo paskaitai, 1928 m. lapkričio 19 d., 1930 gegužės 4 d., LNB RS, f. 25-491, l. 3.

⁹⁶⁷ Sudaryta pagal: LCVA, f. 1294, ap. 2, b. 8, l. 52.

Sovietų okupacijos metais atsakingų už pasiutligės klausimą pareigūnų nepatvirtintoje instrukcijoje, nurodyta, visus šunis laikyti pririštus, o į gatvę išleisti tik turinčius antsnukius. Susirgusių arba įtartų užsikrėtimu gyvūnų kūnai turėjo būti užkasami 2 m gylyje arba sudeginami. Jų mėšą drausta vartoti bei pardavinėti⁹⁶⁸. Be to, turėjo būti atlikta šunų registracija ir organizuotas valkataujančių šunų naikinimas. Dar iki 1941 m. birželio 30 d. Sveikatos apsaugos liaudies komisariatui reikėjo parengti užsikrėtusių žmonių gydymo instrukciją, kurią LTSR liaudies komisarų 1941 m. birželio mėn. nutarime, numatyta, patvirtinti⁹⁶⁹. Net jei buvo spėta tai padaryti, jos įgyvendinimo eigą turėjo nutraukti prasidėjusi vokiečių okupacija. Tačiau pasiutligės prevencija aktualumo neprarado, nes šios ligos atvejų skaičius augo.

Pasiutligės išplitimą reikia laikyti vokiečių okupacijos bei karinių veiksmy padariniu⁹⁷⁰. Dar atvejų augimą galėjo įtakoti vokiečių draudimas laikyti šaunamuosius ginklus⁹⁷¹, kai užsikrėtusių šunų naikinimas tapo daug sudėtingesnis⁹⁷². 1941 spalio 28 d. vokiečių pareigūnų nutarime, minima, kad gyvūnų ligas reikėjo registruoti Lietuvos bei Latvijos generalinėse srityse⁹⁷³. Įskaitant kelis sovietų okupacijos mėnesius 1941 m. vasarį-rugsėį, Kauno higienos institutas užregistravo 486 apsikrėtimus. Vilniaus higienos institutas – 567⁹⁷⁴. Kauno higienos instituto duomenimis iš viso 1941 m. nuo pasiutligės buvo skiepyti 781 žmonės – žymiai daugiau, nei iki okupacijos pradžios (žr. 24 pav.)⁹⁷⁵. Ypač daug žmonių apsikrėtė Vilniaus mieste bei apskrityje, kurioje iki 1942 m. lapkričio 13 d. buvo sunaikinta 233 šunys ir 11 kačių.

---

⁹⁶⁸ Pasiutligės prevencijos instrukcija, LCVA, f. R-754, ap. 3, b. 380, l. 53.

⁹⁶⁹ LTSR liaudies komisarų 1941 m. birželio mėn. nutarimas dėl instrukcijos pasiutligės prevencijos, LCVA, F. R-754, ap. 3, b. 380, l. 55.

⁹⁷⁰ J. K. Užupis, Duomenys kai kuriais pasiutimo ligos diagnostikos ir profilaktikos klausimais, disertacija veterinarijos mokslų kandidato laipsniui įgyti, Kaunas, 1952, f. 26-78, p. 1.

⁹⁷¹ Ginklus galėjo turėti tik savisaugos dalinių ir jiems prilygstančių junginių nariai. Kiti asmenys teisę ginklui galėjo gauti iš apygardos komisaro: A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva...*, p. 184.

⁹⁷² B. Matulionis, Sveikatos reikalų tvarkymas Lietuvoje..., p. 13.

⁹⁷³ Anweisung über Tierseuchenstatistik und den Nachrichtendienst bei Tierseuchen, 28 Oktober 1941, *Mitteilungsblatt des reichskommissars für das Ostland*, 25 November 1941, НАРБ, ф. 370, оп. 4, д. 4, л. 5.

⁹⁷⁴ Vyriausiosios sveikatos valdybos Sanitarijos departamento 1941 m. spalio 1 d. nuorašas visiems miestų ir apskričių gydytojams dėl plintančios pasiutligės, LCVA, f. 1075, ap. 2, b. 19, l. 69.

⁹⁷⁵ Kauno higienos instituto 1942 m. veiklos apyskaita, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 107, l. 59.

Maždaug jau nuo 1941 m. spalio Vyriausioji sveikatos valdyba ragino visose apskrityse kovoti su valkataujančiais šunimis bei katėmis⁹⁷⁶, o pagal 1941 m. gruodžio 23 d. vokiečių pareigūnų potvarkį, visą Lietuvą dėl pasiutligės plitimo reikėjo traktuoti kaip esančią pavojuje. Veterinarijos specialistui nustačius susirgimo atvejį 1 km. spinduliu visi šunys bei katės turėjo būti sunaikinti⁹⁷⁷. Tam tikroms apskritims vokiečių pareigūnai taikė šunų ir kačių izoliaciją⁹⁷⁸. Ūkininkai irgi turėjo savo šunis pririšti, nes palaidi laikyti valkataujančiais⁹⁷⁹. Tuo tarpu Jurbarko miesto burmistras 1941 m. lapkričio 5 d. skelbime ragino šunis laikyti dienos ir nakties metu pririštus, kates uždarytas, be to, iki 1941 m. lapkričio 15 d. visi šunų savininkai turėjo juos užregistruoti miesto savivaldybėje⁹⁸⁰. Už vyresnius kaip 3 mėn. miestų gyventojai į metus mokėjo 20 RM. Ūkininkai už šunis saugoti kiemams po 3 RM.⁹⁸¹ 1942 m. apsikrėtusių pasiutlige skaičius artėjant pavasariui turėjo dar labiau augti.

„Pasiutusių ir valkatų šunų apriėtų žmonių skaičius nesumažėjo, bet pavasariui atėjus didėja, o toliau, atrodo, vis didės, nes orai atšilus žmonės ir maži vaikai bus daugiau atvirame ore. Jau laike paskutinės savaitės į Pasteuro stotį atvežti trys maži vaikai, kurių visų veidai buvo sunkiai valkatų šunų apdraskyti. Visi atvykę iš provincijos žmonės labai skundžiasi, kada esą labai privisę pasiutusių ir valkatų šunų, kurie aprieja žmones, taip pat ir kitus naminius gyvulius.

---

⁹⁷⁶ Vyriausios sveikatos valdybos Sanitarijos departamento 1941 m. spalio 1 d. nuorašas visiems miestų ir apskričių gydytojams dėl plintančios pasiutligės, LCVA, f. 1075, ap. 2, b. 19, l. 69; Žmonės kurių gyventojai nemėgsta, *Naujoji Lietuva*, 1943 m. kovo 27 d., nr. 74, p. 3; 1941 m. lapkričio 11 d. P. Dogelis dienoraštyje užsiminė, jog perskaitė prie namų prilipdytus generalkomisaro T. A. von Rentelno pasirašytus atsišaukimas, kuriuose skelbta, jog Lietuvoje iš viso buvo iki 1000 apkrėtų pasiutlige žmonių: P. Dogelis, *Kas pergyventa...*, p. 346.

⁹⁷⁷ Nusizengę potvarkiui galėjo būti baudžiami iki 150 RM bauda arba 6 savaičių areštu. Šunų ir kačių pervežimas buvo galimas tik laikantis nustatytų taisyklių bei gavus veterinaro sutikimą: 1941 gruodžio 23 d. potvarkis su apkrečiama gyvulių pasiutimo liga, *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1941 m. gruodžio 23 d., nr. 15, p. 239–240.

⁹⁷⁸ Tai galima spręsti iš to, jog 1942 m. vasario 25 d. vokiečių pareigūnų nutarimu kačių ir šunų uždarymas panaikintas: Kretingos, Lazdijų, Rokiškio, Telšių, Utenos, Vilkaviškio apskrityse: 1942 m. vasario 25 d. potvarkis kovai su apkrečiama gyvulių pasiutimo liga, *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 m. vasario 26 d., nr. 8, p. 82.

⁹⁷⁹ Vilniaus kronika: Apskrityje sunaikinta 233 šunes ir 11 kačių, *Naujoji Lietuva*, 1942 m. kovo 13 d., nr. 61, p. 4.

⁹⁸⁰ Jurbarko miesto burmistro 1941 m. lapkričio 5 d. skelbimas dėl pasiutligės, LCVA, f. 1753, ap. 3, b. 8, l. 28.

⁹⁸¹ Vilniaus kronika: Mieste šunų mokestis 20 RM, kaime-3 RM, *Naujoji Lietuva*, 1942 m. rugpjūčio 1 d., nr. 180, p. 4.

Pasiutusią karvių ir arklių aprieturų žmonių skaičius irgi yra didelis. Iš atvykusių žmonių tenka girdėti, kad viename ūky pasiunta net po 2 karves. Kada gyvuliai bus ganyklose jų be abejo pasius daug daugiau, nes šunes-vaikatos jų daug apries. Kada bus daugiau pasiutusią naminių gyvulių, jie apries dar daugiau ir žmonių, nes ypač daug aprieja pasiutusios karvės, kurias ūkininkai su savo šeimų nariais, pradžioj manydami gyvulį paspringus, žiodo, kiša gerklėn rankas, pila naminius vaistus. Beveik iš visur atvykę žmonės kalba, kad policija į šunų vaikatus ir tų apylinkių šunų, kur pasirodė pasiutimas, naikinimą žiūri pro pirštus, dalį šunų iššaudo, kiti žmonės "atsiprašo", jų šunų nešaudo, nors po 2-3 savaičių tokie "atsiprašytieji" šunes pasiunta, pabėga iš namų ir toliau pasiutimą skleidžia⁹⁸².

Ši informacija patvirtina, kad ūkininkai naminius gyvūnus, o tuo pačiu maisto šaltinį kartais prarasdavo per plintančius pasiutligės atvejus. Taip daugelis ūkių nukentėjo ne tik nuo vokiečių rekvizicijų, bet ir minėtos ligos. 1942–1943 m. užsikrėtusių asmenų skaičius galėjo siekti daugiau nei 900⁹⁸³. Kauno higienos institute 1942 m. be 19 812 įvairių serologinių tyrimų buvo pagaminta 23 180 ccm vakcinas nuo pasiutligės, o 1942 m. Pasteuro stotyje iš viso paskiepyti 860 asmenys⁹⁸⁴. 1943 m. vasario 20 d. duomenims iš užsikrėtusių 860 asmenų 577 gydyti vakcina⁹⁸⁵. Tam tikri statistiniai faktai žinomi, bet juos reikia vertinti kritiškai. Nėra aišku, kiek galėjo būti pasiutlige užsikrėtusių naminių gyvūnų, kurių mėsos po to jau vartoti nebuvo galima, bet, tikėtina, daug ūkių patyrė nemenkų nuostolių.

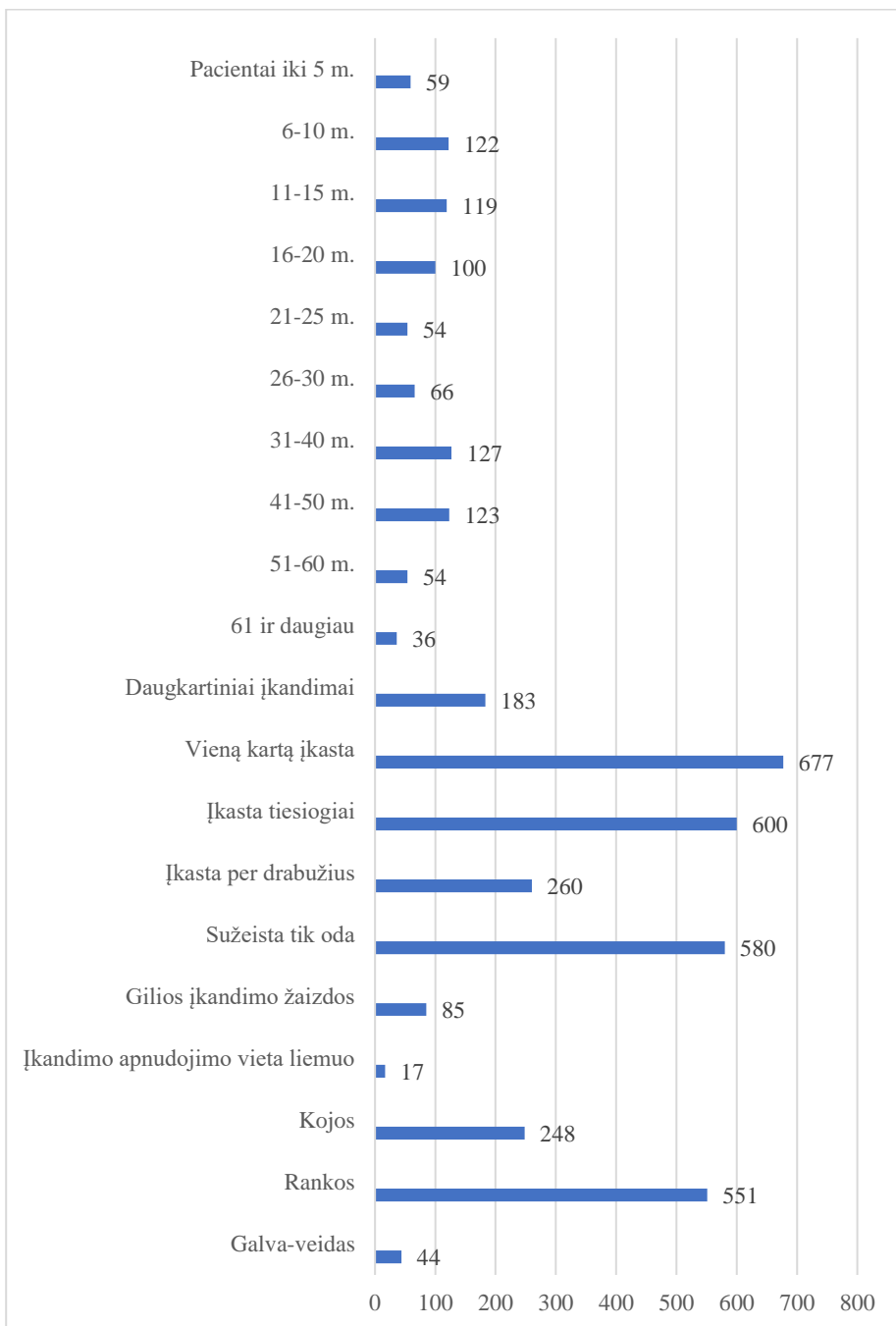
---

⁹⁸² Kauno Pasteuro stoties 1942 m. balandžio 17 d. raštas Vyriausiosios sveikatos valdybos Sanitarijos departamentui dėl pasiutligės, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 146, l. 388; Atsižvelgus į ant dokumento esančius papildomus įrašus, tikėtina, šis raštas buvo skirtas ir generaliniam komisariui.

⁹⁸³ B. Matulionis, Sveikatos reikalų tvarkymas Lietuvoje..., p. 13.

⁹⁸⁴ Sausio mėnesį – 48, vasario – 82, kovo – 77, balandžio – 78, gegužės – 102, birželio – 110, liepos – 97, rugpjūčio – 74, rugsėjo – 49, spalio – 55, lapkričio – 29, gruodžio – 59; Daugiausiai žmonės buvo skiepyti iš Šiaulių – 145, Kauno – 130, Raseinių – 102 apskričių; Kauno higienos instituto 1942 m. veiklos apyskaita, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 107, l. 14.

⁹⁸⁵ 1943 m. vasario 20 d. pasiutligės atvejų statistiniai duomenys, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 332, l. [nenumuota].

26 pav. 1943 m. vasario 20 d. pasiutligės atvejų statistiniai duomenys⁹⁸⁶.

⁹⁸⁶ Sudaryta pagal: LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 332, l. [nenumėruota].

Perėjus nuo statistikos ir prevencinių įsakų, jų įgyvendinimo eigos atskleidimas kur kas sudėtingesnis. Iš epizodinių duomenų matoma, jog kai kurie sveikatos punktų vedėjai kartais už skiepų injekcijas imdavo atlyginimą, kai Higienos institutas remdamasis infekcinių ligų gydymo nuostatais skiepijo nemokamai. Kitas pasiutligės prevenciją komplikuojantis veiksnys buvo dalies sveikatos punktų darbuotojų vengimas apkrėstų gyvūnų sukandžiotus žmones siųsti į Pasteuro stotį. Vietoje to, atsiųsdavo pasiuntinį iš Higienos instituto atvežti skiepų, bet juos naudoti sunkiais apsikrėtusiųjų gydymui nebuvo galima⁹⁸⁷. Tuo tarpu bent dalinai pasiutligės įtaką kasdieniam gyvenimui galima pastebėti iš nukentėjusių gyventojų prašymų. Raseinių apskrities gyventojai policijai palikus nenušautų šunų, buvo susirūpinę, kad prasidėjus ganymo sezonui gali iškilti pasiutligės pavojus gyvuliams bei piemenims. Jie prašė iššaudyti visus jų apylinkės šunis⁹⁸⁸. Be policijos pareigūnų palaidų gyvūnų naikinimą vykdė ir šungaudžiai. Vienas iš spaudoje skelbtų straipsnių leidžia šiek tiek detaliau susipažinti su šios profesijos veikla. Minėto teksto pagrindinis tikslas veikiausiai buvo neteisingų nuostatų apie šungaudžius įveikimas, nes tekste užsiminta, jog iki šiol tai pakankamai priešišškai vertinta veikla. Taigi, stereotipams pakeisti, spaudoje publikuotos neįvardinto šungaudžio mintys:

„Jis sako, kad miesto šunes labai skiriasi nuo kaimo šunų. Kaimo šuva įleistas vežiman netgi nė kiek nesijaudina, jis nežino ką šis vežimas reiškia <...> Prieš karą šunys, tik sugavus, nebuvo naikinami. Jie buvo laikomi šešias dienas, laukiant atsiliepiant jų šeiminkams. Šunys gaudavo gerai paėsti ir palakti. Retas šuva anksčiau turėjęs gerą šeiminką, stveria maistą. Jis, kaip kalinys, liūdi ir nieko neima į dantis. Taip išbūva jis tris, keturias, o kartais ir daugiau dienų. Tik jau paskui pasigenda maisto. Valkata šuva maistą stveria iš pat pirmos dienos. Neatsiradus šeiminkui, šunys naikinami. Tam tikslui panaudojama elektros srovė“⁹⁸⁹.

Iš viso vien per 1941–1943 m. galėjo užsikrėsti apie 2800 asmenų, o 1944 m. statistinių duomenų rasti nepavyko. Daugelis ūkininkų taip pat nukentėjo prarasdami naminius gyvulius, kuriuos galėjo panaudoti maistui.

---

⁹⁸⁷ Higienos instituto direktoriaus 1941 gruodžio 30 d. raštas Vyriausiosios sveikatos valdybos sanitarijos departamento direktoriui dėl aplinkybių komplikuojančių instituto veiklą gydant apkrėstuosius pasiutlige, LCVA, f. 1294, ap. 2, b. 8, l. 7.

⁹⁸⁸ J. Sutkaus, A. Raulios, E. Taučytės, J. Sutkienės 1942 m. balandžio 16 d. prašymas išnaikinti visus jų apylinkės (Maironių, Sandinikų, Sangalio, Prienų, Bajoraičių, Šaukių, Šeduviškių, Svirnių kaimų) šunis, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 146, l. 391.

⁹⁸⁹ Žmonės kurių gyventojai nemėgsta, *Naujoji Lietuva*, 1943 m. kovo 27 d., nr. 74, p. 3.

4.5. Venerinių ligų prevencija

Gydytojas Antanas Gulbinas 1943 m. disertacijoje medicinos daktaro laipsniui rašė: „Lietuvoje daugiau kaip per 20 nepriklausomo gyvenimo metų kovai su socialinėmis ligomis padaryta didelė pažanga. Po pirmojo Didžiojo Karo 1914–1918 m. sifilis, plačiai pasklidęs ir palietęs daugelį gyventojų, smarkiai plėtėsi. 1935 metais išleistas kovai su venerinėmis ligomis įstatymas Lietuvoje leido sėkmingai su šia socialine nelaimė vykdyti kovą ir prieš 1939 metų karą naujų susirgimų sifiliu buvo labai reta⁹⁹⁰. Vienos esminių įstatymo dalių – privalomas nemokamas venerinių ligų gydymas, o susirgusiems medicininę pagalbą galėjo teikti (jei reikėjo ir priverstinai⁹⁹¹) tik gydytojai⁹⁹². Pagal baudžiamojo statuto 208 (2) straipsnį nusikaltęs žmogus apkrėtęs sifiliu buvo baudžiamas iki šešerių metų bausme sunkiųjų darbų kalėjime. 410 (1) straipsnio pagrindu iki vestuvių nepranešęs sergąs venerine liga baustinas įprasto įkalinimo bausme⁹⁹³. Jau ne kartą minėta A. Ambraziejūtė-Steponaitienė prisiminimuose⁹⁹⁴ kovą su venerinėmis aprašė taip:

„Buvau odos ir veneros ligų gydytoju. O venerikus stropiai gaudžiau. Susekdavau tų ligų platintojus ir versdavau gydytis. Gydymas žinoma buvo mokamas. Nepaklusnius versdavau su policijos pagalba tikrintis ir gydytis. Per tai buvau užsitraukus Sveikatos departamento nemalonę. Sveikatos dep-to direktorius d-ras J. Bagdonas žodžiu man pasakė, kad liaučiausi su policija ieškoti venerikų ir prievarta juos gydyti. Bet aš šioj srity buvau nepaklusni ir toliau tęsiau tą darbą, nes supratau, kad tik šitaip galima su veneros ligomis kovoti. O Šakių apskrityje tada sumedžiojau apie devyniasdešimt sifilitikų moterų ir vyrų. Šią ligą pasėjo vokiečių kareiviai ir žandarai. Liga platinosi lytiniu būdu. Bet turėjau keletą atsitikimų užsikrėtusių nekaltai: į lupą, į akies voka, į alkūnės linkymą <...> Prieš aną karą sifilio čia nebuvo“⁹⁹⁵.

Medikai abejose citatose pastebi karo sąlygų ir venerinių ligų atvejų išaugimo sąsajas. 1941–1944 m. nebuvo išimtis. Vokiečių okupacijos metais kovai su venerinėmis ligomis taisyklės buvo suderintos su minėtu 1935 m. įstatymu ir sveikatos apsaugos 1941 m. spalio 13 d. statutu. Pagal jį kovoti su venerinėmis ligomis buvo atsakingos miestų ir apskričių sveikatos valdybos

⁹⁹⁰ A. Gulbinas, *Odos tuberkuliozės Lietuvoje klausimas*, disertacija medicinos daktaro laipsniui įgyti, Kaunas, 1943, LNB RS, f. 132-2, l. 2.

⁹⁹¹ Venerinių ligų aiškinamasis lapelis, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 42, [nenumuota].

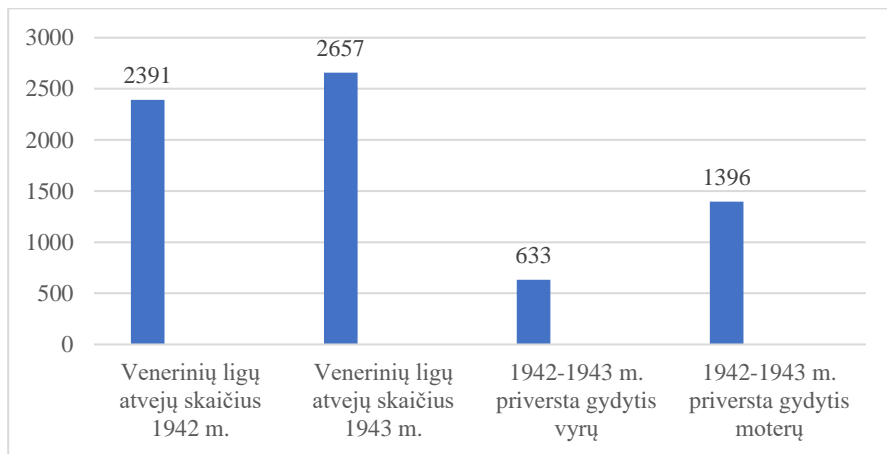
⁹⁹² V. Juškys, Kova su venerinėmis ligomis ir jos stabdžiai, *Lietuviškoji medicina*, 1941 m. liepos mėn., nr. 7, p. 763–764.

⁹⁹³ Sveikatos departamento 1939 m. brošiūra apie venerines ligas, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 42, [nenumuota].

⁹⁹⁴ Jie siekia maždaug XX a. trečiojo dešimtmečio pradžią.

⁹⁹⁵ A. Ambraziejūtė-Steponaitienė, Šakiai senais laikais ir dabar, Kaunas, 1965 m., LLTI, f. 86-50, l. 7.

per venerinių ligų dispanserius, venerinių ligų ambulatorijas, apylinkių ambulatorijas ir visas kitas įstaigas, kurios gydė venerines ligas (sifilį, gonorėją ir minkštąjį šankerį)⁹⁹⁶. Kitais duomenimis venerinių ligų stabdymas Lietuvos generalinėje srityje turėjo būti vykdomas pagal 1935 m. įstatymą bei kovos su venerinėmis ligomis 1942 m. vasario 17 d. instrukciją⁹⁹⁷. Medikai neturėję vokiečių karo įstaigų leidimo negalėjo gydyti sergančių venerinėmis ligomis, kurie priklausė organizacijoms esančioms vokiečių kariuomenės priklausomybėje⁹⁹⁸. Prevencijos atsakomybė priklausė apskričių gydytojams, kuriems vadovavo Vyriausiosios sveikatos valdybos venerinių ligų skyrius. Miestuose ir apskrityse už tai atsakingi buvo vietos vendispanserių vedėjai. Išskyrus Lazdijų, Seinų, Rokiškio, Švenčionių bei laikinai Kretingos ir Biržų apskritis. Jose dėl gydytojų trūkumo už venerinių ligų stabdymą tapo atsakingi apskrities gydytojai, be to, ten sergančių venerinėmis ligomis būta mažiau⁹⁹⁹. Išlikusiame nedatuotame vendispanserių sąrašė iš viso veikiančių buvo 12, o Biržuose ir Lentvaryje jie 1941 m. vasarą uždaryti, nes vedėjai buvo žydai¹⁰⁰⁰.

27 pav. Venerinių ligų statistika Lietuvoje 1942–1943 m.¹⁰⁰¹

⁹⁹⁶ Kovai su venerinėmis ligomis vykdyti taisyklės, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 398, l. 1.

⁹⁹⁷ Venerinių ligų prevenciniai nurodymai apskričių ir miestų gydytojams, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 87, l. 62–63.

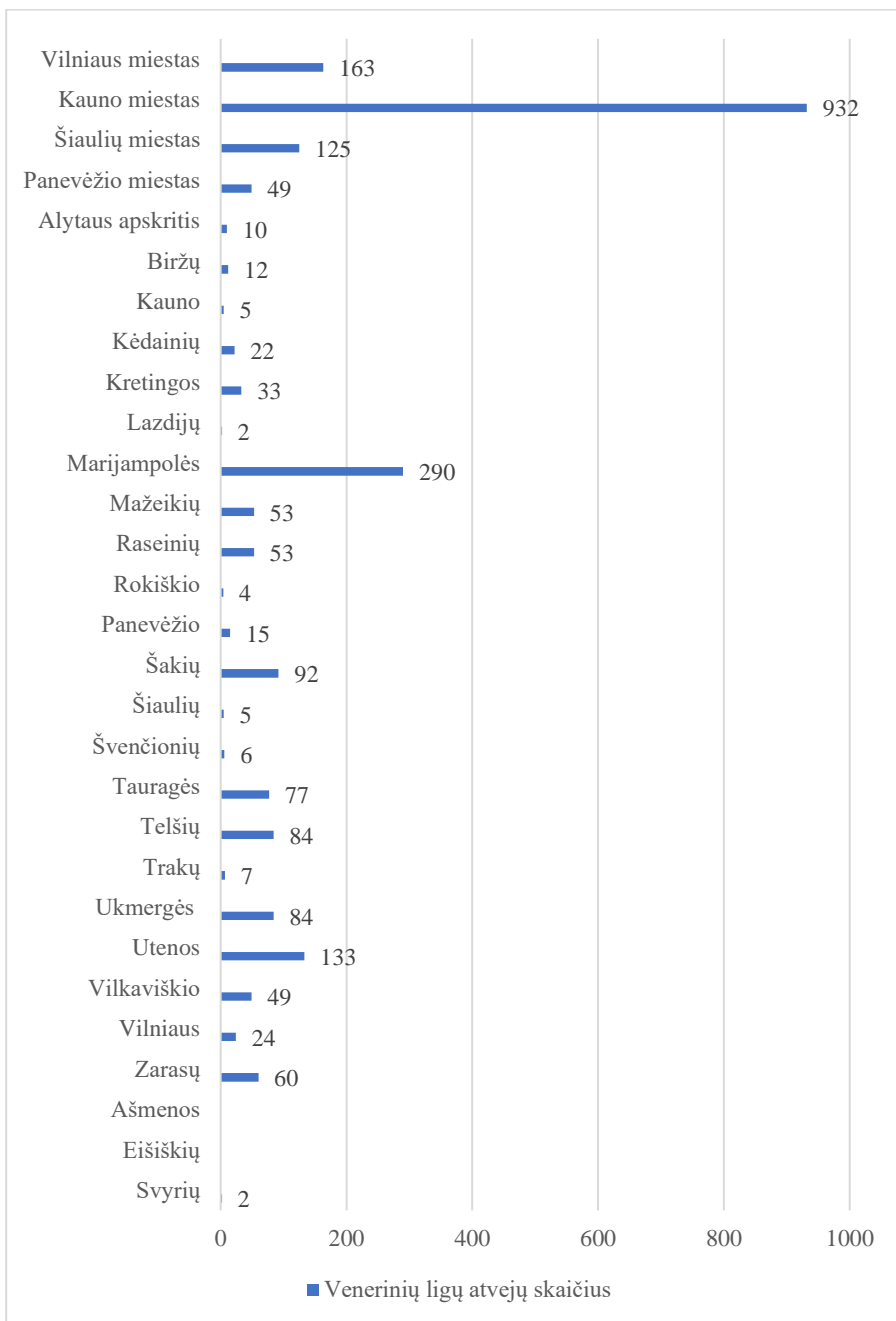
⁹⁹⁸ Vyriausiojo sveikatos valdytojo 1942 m. kovo 12 d. įsakymas nr. 49, LCVA, f. 1294, ap. 2, b. 23, l. 26.

⁹⁹⁹ Venerinių ligų prevenciniai nurodymai apskričių ir miestų gydytojams, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 87, l. 62–63.

¹⁰⁰⁰ Vendispanserių sąrašas, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 270, [nenumuota].

¹⁰⁰¹ Sudaryta pagal: LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 391, l. 5; LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 390, l. 44.

28 pav. 1942–1943 m. veneros ligų atvejų skaičius miestuose bei apskrityse¹⁰⁰².

¹⁰⁰² Sudaryta pagal: LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 391, l. 5; LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 390, l. 44.

Venerinių ligų prevenciją atskleidžiančių šaltinių kiekis dar labiau ribotas nei jau aptartos pasiutligės. Vienas iš svarbesnių dokumentų leidžiančių bent epizodiškai paminėti prevencijos metodus, tai užsikrėtusių venerinėmis ligomis statistika. Lentelėse nurodomus 1942–1943 m. duomenis reiktų vertinti kritiškai, nes veikiausiai užsikrėtimų atvejų būta kur kas daugiau. Anot gydytojo N. Indrašiaus, kas dešimtas Lietuvos miestuose sirgo sifiliu, o gonorėjos atvejų būta dar daugiau¹⁰⁰³. Tai tik gydytojo prielaida ar daugiau spėjimas, bet jis padeda suprasti, kad Lietuvoje venerinių ligų atvejų skaičius buvo tikrai aukštas. Remiantis pateikta statistika, matoma, kad daugiausiai užsikrėtusių buvo didžiuosiuose miestuose. Didžiausiu venerinių ligų atvejų skaičiumi išsiskiria Kauno miestas. Veikiausiai šią aplinkybę sąlygojo Kauno kaip vokiečių administracijos centro statusas. Itin svarbi diagramos dalis apie priverstinį gydymą. Vien šio fakto pakanka patvirtinti prevencijos organizavimą. Apsikrėtusių venerinėmis ligomis vokiečių okupacijos metais priverstinį gydymą detalizuojančių dokumentų aptikti nepavyko, tačiau geresniam to įsivaizdavimui gali padėti jau cituoti A. Ambraziejūtės-Steponaitienės prisiminimai.

Platesnės chronologijos duomenų stoka neleidžia tiksliau nustatyti venerinių ligų atvejų skaičiaus dinamikos, bet vien 1942–1943 m. buvo 5048 venerinių ligų atvejai. Pagrindinė tendencija turėjo sutapti su Pirmuoju pasauliniu karu, kai ligų atvejų daugėjo. Apibendrinimą papildė šis Telšių gydytojo pastebėjimas: „Tai yra karo padarinys-įvairių asmenų kilnojimas, sunkios pragyvenimo sąlygos, plačiai geriamas samogonas-girtavimas, nors kiek teko išsiaiškinti apsikrėtusių girtų bus buvę apie 45 %. O svarbiausia priežastis-karo meto visoks moralės bendras pakrikimas, asmens nuvertinimas“¹⁰⁰⁴.

4.6. Sanitarija ir dėmėtoji šiltinė getuose

Netinkamas žmonių ir teritorijos santykis lėmė, kad vienas iš sudėtingiausių etapų buvo po getų įkūrimo pradžios. Anot Ch. Dieckmanno Vilniaus „Getuose buvo tiek žmonių, kad rugsėjo viduryje Vilniaus miesto sveikatos apsaugos departamentas turėjo juos abu patikrinti ir parašė ataskaitą, kad situacija gete pavojinga visam miestui“¹⁰⁰⁵. Sanitarinių trūkumų buvo

---

¹⁰⁰³ N. Indrašius, Psichinė higiena ir amžiaus prailginimas, *Darbas ir sveikata*, 1943 m. sausis, p. 11.

¹⁰⁰⁴ Telšių apskrities gydytojo 1943 m. liepos 28 d. raštas venerinių ligų referentui dėl venerinių ligų plitimo, LCVA, f. R-417, ap. 1, b. 41, l. 152.

¹⁰⁰⁵ *Kaip tai įvyko? Christoph Dieckmann atsako Rūtai Vanagaitei...*, p. 111.

gausybė, o vienas jų, kai Vilniaus senamiesčio kiemuose kur tualetais paprastai naudojosi apie 30–40 žmonių, po geto įkūrimo žmonių skaičius galėjo siekti ir 200–500. Taip tualetai greitai tapo potencialiu epidemijų plitimo židiniu¹⁰⁰⁶. Tuo tarpu Kaune 1942 m. žiemą dėl didelio šalčio ir malkų stygiaus daugelį geto išviečių žmonės išardė, o duobės liko atviros bei kartu perpildytos¹⁰⁰⁷. Šiaulių gete veikiausiai irgi pasitaikė panašių sanitarinių problemų. Tikėtina, jog žmonių ir teritorijos dydžio santykis palankesnis buvo Švenčionių gete, kuriame 1942 m. kalinių skaičius siekė 566 (iš jų 353 darbingi vyrai ir moterys)¹⁰⁰⁸. Jį sudarė keturi kvartalai, kuriems buvo paskirti vedėjai žydai. Palaikomos tvarkos ir švaros atsakomybė priklausė policininkui A. Markauskui¹⁰⁰⁹. Paprastai ši atsakomybė priklausė Žydų tarybai padedant žydų policijai. Labiau tikėtina, kad minėtas policininkas atlikdavo tik patikrinimus. Šiaulių gete kaip tik viena iš žydų policijos užduočių buvo švaros palaikymas gete¹⁰¹⁰. Kauno geto Seniūnų tarybos privalomajame įsakyme rašyta, kad: „Namams, kiemams su visais priklausiniais¹⁰¹¹ <...> tinkamai tvarkyti, kiekviename namų ūkio vienetu turi būti namų tvarkytojas, o bendrabučiuose – valdytojas“¹⁰¹². Kauno geto Seniūnų tarybos Sveikatos apsaugos skyriaus 1941 m. rugsėjo mėn. rašte policijos vadui, konstatuota, jog daugumoje vietų namų valdytojai nepaskirti arba jie šių pareigų atsisakė¹⁰¹³. 1941 m. spalį Kauno geto žydų policija už sanitarijos bei švaros taisyklių nesilaikymą 80 asmenų skyrė 82 RM. baudą¹⁰¹⁴. 1942 m. sausį policija nubaudė 34, vasarį 5, kovą 73 asmenis¹⁰¹⁵. Panašūs sanitariniai patikrinimai

---

¹⁰⁰⁶ Naudotasi M. Dworzeckio, *Yerushalayim delite in kamf un umkum*, Tel-Aviv, 1948, dienoraščio R. Bieliauskienės nepublikuotu vertimu į rusų kalbą, p. 61–62.

¹⁰⁰⁷ A. Tory, *Kauno getas...*, p. 140.

¹⁰⁰⁸ *Holokausto Lietuvoje atlasas*, sud. M. Jakulytė-Vasil, Vilnius, 2011, p. 277.

¹⁰⁰⁹ A. Bubnys, Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos..., p. 155; *Ašmenos, Svierių, Švenčionių apskričių getai...*, p. 21 – 22.

¹⁰¹⁰ A. Bubnys, *Šiaulių getas...*, p. 51.

¹⁰¹¹ Daržai, ūkio trobesiai, išvietės, sąšlavynai, šaligatviai, gatvės ir kt.

¹⁰¹² Kauno geto Seniūnų tarybos 1941 m. rugpjūčio 27 d. privalomasis įsakymas nr. 1, LCVA, f. R-1390, ap. 3, b. 2, l. 13.

¹⁰¹³ Kauno žydų tarybos Sveikatos apsaugos Sanitarinio-Priešepideminio skyriaus 1941 m. rugsėjo 11 d. raštas policijos vadui dėl namų valdytojų paskyrimo, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 59, l. 47.

¹⁰¹⁴ Kauno geto žydų policijos administracine tvarka nubaustų asmenų 1941 m. rugpjūčio-gruodžio mėn. statistika, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 43, l. 11.

¹⁰¹⁵ Kauno geto žydų policijos administracine tvarka nubaustų asmenų 1942 m. sausio-vasario mėn. statistika, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 43, l. 15; Kauno geto žydų policijos administracine tvarka nubaustų asmenų 1942 m. vasario-kovo mėn. statistika, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 43, l. 11.

vykdavo ir Vilniaus gete¹⁰¹⁶. Iš pradžių getas buvo suskirstytas į septynis (vėliau keturis) sanitarinius ir du epidemiologinius rajonus. Už juos buvo atsakingi gydytojai ir keli slaugytojai. Butų skyrius getą padalino į vienuolika (vėliau dvylika) rajonų, kuriuose atsakingas buvo namų administratorius ir vienas padėjėjas. Dar kiekvienas rajonas turėjo keletą sargų, kurie be viešosios tvarkos turėjo užtikrinti švaros palaikymą¹⁰¹⁷.

Po sudėtingo getų įkūrimo pradžios etapo sanitarinė padėtis šiek tiek stabilizavosi. M. Balberyszkis apibendrinamas sanitarijos padėtį Vilniaus gete, užsiminė, kad egzistavo tokia švara kokios nebuvo net taikos metais¹⁰¹⁸. Žinoma, tokį drąsus teiginį galima vertinti ne kaip visai atitikusį realybę, o šie kontekstiniai duomenys apie švaros palaikymą getuose yra tik įvadinė dalis detalesniam dėmėtosios šiltinės atvejų tyrimui. Priešingai nuo civilių gyventojų, skirtingų ligų atvejų fiksavimas getuose ne toks išsamus. Daugiausiai informacijos išlikę apie Vilniaus ir Kauno getus. Tuo tarpu apie sergamumą Švenčionių gete išsamiau žinoma tik dėmėtosios šiltinės tema, todėl šiame tyrime pagrindinis dėmesys skiriamas ne visų ligų, bet tik dėmėtosios šiltinės getuose atvejams.

Antrojo pasaulinio karo metais dėmėtoji šiltinė vokiečių pareigūnams nebuvo tik prevencijos objektu. Kartais maskuojantis už prevencinių tikslų, dėmėtoji šiltinė tapdavo pretekstu žyduis izoliuoti getuose ar po to getus likviduoti¹⁰¹⁹. Statistika Lietuvoje veikusiuose getuose nėra tokia detali kaip, pavyzdžiui, Varšuvos gete, kuriame galėjo būti daugiau nei 15 000 užsikrėtusių, iš kurių mažiausiai 3000 mirė¹⁰²⁰. Kitais duomenimis nuo 1939 m. žiemos iki 1941 m. kovo buvo 20 160 atvejų, o realus skaičius galėjo siekti ir 80–110 tūkstančių¹⁰²¹. Padėtį Lietuvoje veikusiuose getuose įmanoma atskleisti tik dalinai, nes dėmėtosios šiltinės atvejai buvo slepiami¹⁰²². Apytiksliai statistinius duomenis dažniausiai galima aptikti tik pokariniuose

---

¹⁰¹⁶ S. Beinfeld, Health care in the Vilna ghetto, in: *Jewish medical resistance in the Holocaust*, New York, 2017, p. 113.

¹⁰¹⁷ *Ibid.*, p. 111.

¹⁰¹⁸ *Ibid.*, p. 120.

¹⁰¹⁹ L. Stone, et al., Extraordinary curtailment of massive typhus epidemic in the Warsaw Ghetto, *Science advances*, 2020, 6/30, p. 1.

¹⁰²⁰ M. Winick, Jewish medical resistance in the Warsaw ghetto, in: *Jewish medical resistance in the Holocaust*, New York, 2017, p. 96–97.

¹⁰²¹ L. Stone, et al., Extraordinary curtailment of massive typhus epidemic..., p. 2.

¹⁰²² M. Balberyszski, *Stronger than iron...*, p. 223–231. Kauno gete iki 1941 m. spalio veikusi infekcinių ligų ligoninė dėl galimo dėmėtosios plitimo su personalu ir pacientais vokiečių buvo sudeginta: A. Bubnys, *Kauno getas...*, p. 69.

memuarinio pobūdžio šaltiniuose. Tačiau anot Ch. Dieckmanno: „<...> ligos taip nebuvo išplitusios kaip baimė, kad jos prasidės ir išplis už getų ribų“¹⁰²³.

Pradedant nuo situacijos Vilniaus gete, mieste visi pirmieji 1941 lapkričio 4 d. užregistruoti dėmėtosios šiltinės atvejai buvo tik tarp karo belaisvių. Šaltinių trūkumas neleidžia patikrinti ar ligos atvejų galėjo būti po geto įkūrimo nuo 1941 m. rugsėjo 6 d. iki lapkričio pradžios, tačiau antisanitarinės sąlygos leidžia kelti prielaidą, jog ligos atvejų atsirasti galėjo. Civilių gyventojų sergamumas dėl kontakto su karo belaisviais už sveikatos apsaugą atsakingų asmenų pastebėtas 1941 m. lapkričio 12–21 d. laikotarpiu. Gydytojas be karo belaisvių stovyklos vieninteliu dėmėtosios šiltinės židiniu įvardino Lukiškių kalėjimą, o Vilniaus getas dokumente nepaminėtas¹⁰²⁴. Tuo tarpu prevencijos metodai buvo beveik analogiški jau anksčiau aptartiesiems. Po geto įkūrimo jo ribose pirties nebuvo, todėl prausimasis tapo įmanomas tik sinagogų kiemo teritorijoje¹⁰²⁵. Po Mažojo geto likvidavimo Vilniaus gete pirtis pradėjo veikti 1941 m. gruodžio 23 d.¹⁰²⁶ Ši Rūdininkų g. 6 buvusi pirtis turėjo 20 dušų¹⁰²⁷, o kasdien apsilankydavo maždaug po 300 žmonių¹⁰²⁸. 1942 m. balandį geto vadovybė atidarė antrąją 26 vietų pirtį (pirmoji turėjo 20 vietų)¹⁰²⁹. Beje, Rudininkų g. 6 surengtas netgi viešas utėlių „teismas“, kuris buvo tarsi šviečiamoji akcija. Daktaras L. Epšteinas atstovavo prokuroro rolę kaltinamas ligas platinančias utėles, o daktaras Fatšeris prašė utėlių pasigailėti, teigdamas, kad kraujo siurbimas paprasčiausia jų biologinė savybė, todėl kaltos susidariusios sąlygos. Vėliau, kaip ekspertas, daktaras Kolodneris susirinkusiems paaiškino kokių būdu utėlės platina dėmėtąją šiltinę. Galutinė utėlių „teismo“ išvada, kad jas reikia naikinti dezinfekcinėse kamerose – gete jų turi nebelikti¹⁰³⁰. Propaganda kovai su utėlėmis geto viduje vykdyta panašiai aktyviai kaip ir už jo ribų. L. Epšteino paskaita veikiausiai įvyko švaros savaitės metu 1942 m. kovo pabaigoje¹⁰³¹. Vienas iš apsisaugojimo nuo dėmėtosios šiltinės savitumų gete užrašytas Jakobo Genso

---

¹⁰²³ *Kaip tai įvyko? Christoph Dieckmann atsako Rūtai Vanagaitei...*, p. 144.

¹⁰²⁴ Vilniaus miesto gydytojo ir Vyr. epidemiologo 1942 m. balandžio 30 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai Kaune dėl dėmėtosios šiltinės Vilniuje, LCVA, R-627, ap. 3, b. 330, l. 488.

¹⁰²⁵ S. Beinfeld, *Health care in the Vilna ghetto...*, p. 115.

¹⁰²⁶ H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos...*, p. 139.

¹⁰²⁷ S. Beinfeld, *Health care in the Vilna ghetto...*, p. 115–116; Žmonės juokaudavo, kad dezinfekcijai skirti drabužiai negrįždavo „sveiki“, nes kai kurie būdavo apdege:

H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos...*, p. 142.

¹⁰²⁸ *Ibid.*, 147.

¹⁰²⁹ *Ibid.*, p. 264.

¹⁰³⁰ M. Dworzecki, *Yerushalayim delite...*, p. 66.

¹⁰³¹ H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos...*, p. 254.

pasirašytame įsakyme, jog „[n]epateikus patvirtinimo, kad apsilankyta pirtyje rugsėjo mėnesį, duonos kortelės spalio mėnesį nebus išduodamos“¹⁰³². Iš pradžių gyventojai savo butuose turėję vonias į pirtis eiti neprivalėjo, o duonos kortelės išduotos ir be minėto dokumento, tačiau remiantis H. Kruko dienoraščio 1942 m. spalio pabaigos įrašu, pirtis privalėjo lankyti ir butuose turėję vonias¹⁰³³. 1942 m. geto pirtyje prausėsi 18 026 žmonės¹⁰³⁴, 1943 m. sausį 19 007 žmonės¹⁰³⁵. Prie lankymo statistikos turėjo prisidėti ir geto sanitarinė policija: „Visame gete imamasi priemonių prieš tuos, kurie vengia pirties ir kurie turi utėlių. Sanitarinė policija suranda juos ir perduoda Sveikatos skyriaus sanitarijos-epidemiologijos padalinii“¹⁰³⁶. Dėmėtosis šiltinės atvejų skaičius Vilniaus gete svyravo nuo 20 iki 50 atvejų. Tik keli iš jų atsirado pačiame gete – dauguma užsikrėtusių buvo iš darbo stovyklų¹⁰³⁷. Sunku patikrinti minėtų skaičių patikimumą. Neaišku ar šis atvejų vidurkis būdingas visam geto veikimo laikotarpiui ar tik trumpesnei laiko atkarpai. Veikiausiai per visą Vilniaus geto laikotarpį dėmėtosis šiltinės atvejų buvo kur kas daugiau¹⁰³⁸. Bet faktas apie pagrindinį užsikrėtimų šaltinį iš darbo stovyklų yra patikimesnis¹⁰³⁹, nes panaši situacija buvo Kauno gete. Nereikėtų nuvertinti ir geto kalinių kontaktų su civiliais. Tokiu būdu dėmėtosis šiltinės atvejų taip pat galėjo padaugėti.

---

¹⁰³² *Ibid.*, p. 354.

¹⁰³³ *Ibid.*, p. 399.

¹⁰³⁴ *Ibid.*, p. 467.

¹⁰³⁵ *Ibid.*, p. 472.

¹⁰³⁶ *Ibid.*, p. 437.

¹⁰³⁷ S. Beinfeld, Health care in the Vilna ghetto, *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 12, 1998, p. 80. S. Beinfeld, Health care in the Vilna ghetto..., p. 131–122; Likus kelioms savaitėms iki Vilniaus geto likvidavimo, Vyriausiosios sveikatos valdybos 1943 gegužės 30 d. duomenimis, Vilniuje buvo 294 dėmėtosis šiltinės atvejai: Fleckfiebererkrankungen statistik (30 Mai 1943), LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 285, l. 3.

¹⁰³⁸ Neaišku kokia šiltinę Z. Kalmanovičius turėjo omenyje, bet jis dienoraštyje užsimena apie 150 šiltinės atvejų.: Z. Kalmanovičius, *Viltis stipresnė už gyvybę...*, p. 90. Vėlgį, tiksliai nedetalizuojant šiltinės pobūdžio, R. Konstanian-Danzig knygoje galima aptikti ir 500 šiltinės atvejų skaičių.: R. Konstanian-Danzig, *Dvasinė rezistencija...*, p. 46. Tikėtina, abejais atvejais buvo kalbama apie dėmėtąją šiltinę.

¹⁰³⁹ Vilniaus apskrities gydytojo rašte apie Vilniaus apskrityje buvusius durpynus rašyta, jog: „Žydai gyvenantieji barakuose turi savo gydytojų (kai kurie net po kelis), prižiūri jų sveikatą ir sanitarinę būklę. Sanitarinis stovis pakenčiamas <...> Užklausus, užkrečiamas ligas barakuose neigia“.: Vilniaus apskrities gydytojo 1943 m. kovo 22 d. raštas Vyriausiosios sveikatos valdybos Vyriausiajai sanitariniai inspekcijai apie Vilniaus apskrities durpynų sanitarinį stovį, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 154, l. 50.

29 pav. Vilniaus geto vartai su perspėjančiu užrašu dėl dėmėtosios šiltinės pavojaus¹⁰⁴⁰.

Kauno geto sanitarinė padėtis nuo Vilniaus skyrėsi. Jame nebuvo kanalizacijos, o namai buvo mediniai¹⁰⁴¹. Pirmas dėmėtosios šiltinės atvejis Kaune atsakingų asmenų fiksuotas 1941 m. lapkričio 16 d., kuomet 4-jo bataliono 2-os kuopos kareivis Petras Bardauskas užsikrėtė nuo karo belaisvių. Nuo 1941 m. gruodžio vidurio liga įgavo epideminę eigą, kai užsikrėtimai daugiausiai plito per Kauno policijos nuovadų areštines. Ji plito tarp miesto gyventojų ir Kauno sunkiųjų darbų kalėjime¹⁰⁴². Lietuvių administracijos šaltiniuose Vilijampolės rajonas dėmėtosios šiltinės židiniu neįvardinimas. Užsikrėtimų atvejų buvimą po geto įkūrimo 1941 m. rugpjūčio viduryje iki lapkričio vidurio dėl šaltinių trūkumo patikrinti negalima. Anot gydytojo Jakovo Braunso, dėmėtoji šiltinė į getą patekdavo trimis būdais. Per dezinfekcijos centrą skirtą vokiečiams kareiviams, kuriame dirbdavo žydai¹⁰⁴³. Taip pat liga plisdavo per geto dirbtuves ir žydus perkeltus iš

---

¹⁰⁴⁰ VŽMP 6220.

¹⁰⁴¹ A. Bubnys, Kauno getas..., p. 69.

¹⁰⁴² Kauno miesto gydytojo ir epidemiologo 1942 m. balandžio 30 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl dėmėtosios šiltinės Kauno mieste, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 330, l. 483.

¹⁰⁴³ 1942 m. vasarą ir rudenį vokiečių armija patyrusi nuostolius Rytų fronte sužeistus karius vežė traukiniais į Vokietiją. Daugelis jų buvo užsikrėtę dėmėtąja šiltine, todėl

stovyklų. Nors J. Braunsas nemini kontaktų su miesto ir kaimo gyventojais, bet dėmėtoji šiltinė galėjo plisti ir šiuo būdu. Kauno gete slėpta 70 dėmėtosios šiltinės atvejų iš kurių mirtimi baigėsi 3¹⁰⁴⁴. 1942 m. spalį J. Braunso minimas geto sanitarinis patikrinimas sutampa su išlikusiu 1942 m. spalio 16 d. Kauno miesto gydytojo geto rajono tikrinimo raštu parengtu tą pačią patikros dieną. Jį vykdė Kauno miesto gydytojas kartu su epidemiologais. Ataskaitoje Kauno miesto gydytojas apie dėmėtosios šiltinės atvejų buvimą gete neužsimena¹⁰⁴⁵. Komisija fiksavo šiuos Kauno geto sanitarinius trūkumus:

„Suovartų vieta, esanti tarp dabartinių ghetto kapinių ir Neries upės visiškai netvarkoma. Skystos išmatos ir kiti nešvarumai verčiami į perpildytas duobes iš kurių nešvarumai tyčia prakastais grioveliais nuteka žemyn į Neries krantą, kur susitvenkęs išsisakęs tvenkinys skysto mėšlo.

Iš šio tvenkinio nešvarumų perteklius nuteka tiesiog į Nerį ir tuo būdu labai užteršia Neries vandenį ir bendrai sudaro žymų epidemijoms plisti šaltinį. Aplinkui didžiausia smarvė.

Ghetto vyriausieji gydytojai prie liudininkų buvo pareikalauti suovartų vietą tinkamai sutvarkyti per 10 dienų.

Krinta į akis dar ir toji aplinkybė, kad ghetto visai nėra, net nuo pračio rudens, epideminių susirgimų: vidurių šiltinės, skarlatinos, difterito, beriamos šiltinės ir kitų“¹⁰⁴⁶.

Kauno gete Taryba pirtį atidarė šiek tiek vėliau nei Vilniuje. Apie atidarymą galima skaityti A. Tory dienoraščio 1942 m. balandžio 22 d. įrašė¹⁰⁴⁷. Ji veikė 3 kartus per savaitę¹⁰⁴⁸. Tų pačių metų gegužės 20 d. atidarytas dezinfekcijos centras¹⁰⁴⁹, o priverstinės prevencinės priemonės buvo ir Kauno gete. Pavyzdžiui, Žydų taryba buvo skyrusi trijų dienų areštą

---

vokiečių pareigūnai Vytauto g. 4 įsteigė dezinfekcijos centrą: A. Tory, *Kauno getas...*, p. 140–142.

¹⁰⁴⁴ *Ibid.*, p. 140–142; Kauno mieste Vyriausiosios sveikatos valdybos 1943 m. gegužės 30 d. duomenimis buvo 178 dėmėtosios šiltinės atvejai: Fleckfiebererkrankungen statistik (30 Mai 1943), LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 285, l. 3.

¹⁰⁴⁵ „Atvykusiems lietuvių gydytojams, savo prieškariniams kolegoms dr. Braunsas paaikšino, kad didelį lietuvių darbininkų mirtingumo lygį nulėmė jų skiepijimas inkubacijos periodu ir pavartota vakcina (pagaminta iš gyvų utėlių), tuo tarpu darbininkai žydai nebuvo skiepyti. Lietuviai gydytojai sutiko su dr. Braunso paaikškinimu ir išvyko iš geto. Tamsūs debesys išsisklaidė, ir nei lietuviai, nei vokiečiai niekad nesužinojo, kaip buvo iš tikrųjų: dr. Braunsas jau gydė ir toliau gydys septyniasdešimt šiltinės atvejų“.: A. Tory, *Kauno getas...*, p. 142.

¹⁰⁴⁶ Kauno miesto gydytojo 1942 m. spalio 16 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl Kauno geto sanitarinio patikrinimo, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 153, l. 257.

¹⁰⁴⁷ A. Tory, *Kauno getas...*, p. 79.

¹⁰⁴⁸ *Ibid.*, p. 184.

¹⁰⁴⁹ *Ibid.*, p. 79, 89–90.

arba dešimties markių baudą dvidešimčiai gyventojų už sanitarijos skyriaus nurodymo dėl apšalymo nuo utėlių nevykdymo¹⁰⁵⁰.

Šiaulių gete apvalymo nuo utėlių skyrius dirbo slaptai. Iš 30 dėmėtosios šiltinės atvejų nė vienas nesibaigė mirtimi¹⁰⁵¹. Anot išgyvenusio gydytojo Aarono Picko, ligą platinė sovietų karo belaisviai ir kariai grįžę iš fronto. Į miestą ligą išplito per kalėjimą ir karo ligoninę, tačiau iš žydų užsikrėtė tik keletas jaunuolių, kurie dirbo vokiečiams¹⁰⁵². Tai reikštų, kad iš visų keturių ilgiausiai Lietuvoje veikusių getų, mažiausias mirtingumo bei užsikrėtimo atvejų skaičius buvo Šiaulių gete. Bet tai tik prielaida, kuri galimai susidarė dėl nepakankamo šaltinių kiekio¹⁰⁵³. Realus atvejų skaičius galėjo būti ženkliai didesnis.

Paskutiniame iš aptariamų Švenčionių gete įkalintų žydų buvo kur kas mažiau, lyginant su kitais getais (iš pradžių apie 500), bet jis taip pat vienas iš ilgiausiai veikusių getų¹⁰⁵⁴. Jame sanitarijos padėtį nuo 1941 m. spalio iki 1942 m. rudens dėl šaltinių atskleisti sudėtinga¹⁰⁵⁵. Iš memuarų žinoma, kad išgyvenimo sąlygos gete tapo kur kas labiau komplikuoštos 1942 m. rudenį, kai iš likviduoto Vidžių geto vokiečių pareigūnai nutarė į Švenčionis perkelti apie 1000 žydų. Atvykusiems buvo paruoštos dvi didelės sinagogos ir keli namai, kurie anksčiau buvo už geto teritorijos. Daugumą sudarė pagyvenę žmonės moterys ir vaikai. I. Aradas savo prisiminimuose rašydamas apie šiuos įvykius užsiminė, kad: „...visas getas buvo ašarų slėnis; nesvarbu kur beeitum nebuvo galima pabėgti nuo šio garso“¹⁰⁵⁶. Dėl ankštumo, vandens stygiaus bei švaros trūkumo kilo dėmėtosios šiltinės epidemija¹⁰⁵⁷. Remiantis Benjaminio Taraseiskio ir Jankelio Levino 1948 m. prisiminimais, dėmėtosios šiltinės

---

¹⁰⁵⁰ *Ibid.*, p. 110.

¹⁰⁵¹ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 1185.

¹⁰⁵² A. Pick, *Notes from the valley of slaughter: a memoir from the ghetto of Šiauliai, Lithuania*, Bloomington, 2023, p.151–153.

¹⁰⁵³ Paprastai aprašant sveikatos apsaugą Šiaulių gete, vienas išsamiausiai tyrėjų atskleistų įvykių yra apie gimdymų draudimą. Apie tai plačiau žr.: M. Offer, *Medicine in the Shavli: in the light of the diary of dr. Aaron Pik, Jewish medical resistance in the Holocaust*, New York, 2017, p. 170–171.

¹⁰⁵⁴ *Švenčionių krašto žydų tragedija...*, p. 43.

¹⁰⁵⁵ Remiantis išlikusiais duomenimis, matoma, kad problemų buvo ir jame. Geto „rajone išviečių ir atmatų duobės perpildytos. Iš tolo dvokia. Pereikalauta Getto administraciją susitvarkyti“: Vyriausiojo sanitarijos inspektoriaus apyskaitinis protokolas apie sanitarinio stovio tikrinimą (1942 m. rugpjūčio 25 d. – 1942 m. rugsėjo 6 d.) Kaišiadoryse, Vilniuje, Švenčionyse, Utenoje ir Ukmergėje, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 213, l. 71.

¹⁰⁵⁶ Arad, Y. *The partisan. From the valley of death to mount Zion*. New York, 1979, p. 84–85.

¹⁰⁵⁷ A. Bubnys, *Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos...*, p. 156.

epidemija prasidėjo 1942 m. rudens pabaigoje, o epidemijos pradžioje susirgo apie 100 asmenų¹⁰⁵⁸. Jeigu dėmėtosis šiltinės atvejų skaičius buvo 100 ar dar daugiau, jis buvo didesnis net už Kauno ir Šiaulių getus. Žinoma, šaltiniuose nefiksuota realybė galėjo būti visiškai kitokia. Žydų taryba taisydama padėtį įsteigė mažą ligoninę su dviem izoliuotais kambariais, bet matydami, kad su situacija nesusitvarko, nusprendė kreiptis pagalbos į Vilniaus getą¹⁰⁵⁹. Į Švenčionis iš Vilniaus atvyko du gydytojai, dvi slaugės bei asmuo atstovaujantis J. Gensą. Gydytojai kartu su Švenčionių geto taryba bei jame buvusiais gydytojais po susitikimo nusprendė imtis visų priemonių, kad tiek vokiečiai, tiek lietuvių pareigūnai nesužinotų apie dėmėtosis šiltinės atvejus gete. Reikėjo užsikrėtusiems gete įkurti ligoninę bei pirtį, sustiprinti sanitarinę priežiūrą, patikrinti kiekvieną namą išsiaiškinant ar yra daugiau užsikrėtusių, vengti kontaktų už geto ribų¹⁰⁶⁰. Ligoninės ir pirties greitas įkūrimas skamba kaip ne visai to meto sąlygas atitikęs tikslas, bet veikiausiai naudotos prevencinės priemonės buvo sėkmingos, nes maždaug 1943 m. pradžioje šiltinės epidemija Švenčionių gete baigėsi¹⁰⁶¹.

Taigi, tarp visų ilgiausiai Lietuvos teritorijoje veikusių getų, išlikę šaltiniai sudaro įspūdį, kad po Vilniaus geto, didžiausias dėmėtosis šiltinės atvejų skaičius buvo Švenčionių gete. Taip atsitiko dėl po geto įkūrimo vis prastėjančios sanitarinės situacijos, o staigiai išaugęs žmonių skaičius buvusią padėtį komplikavo dar labiau. Po getų įkūrimo Vilniuje, Kaune ir Šiauliuose paprastai geto kalinių skaičius besitęsiant suiminėjimams ir žudynėms vis mažėjo, o Švenčionyse ženkliai išaugo.

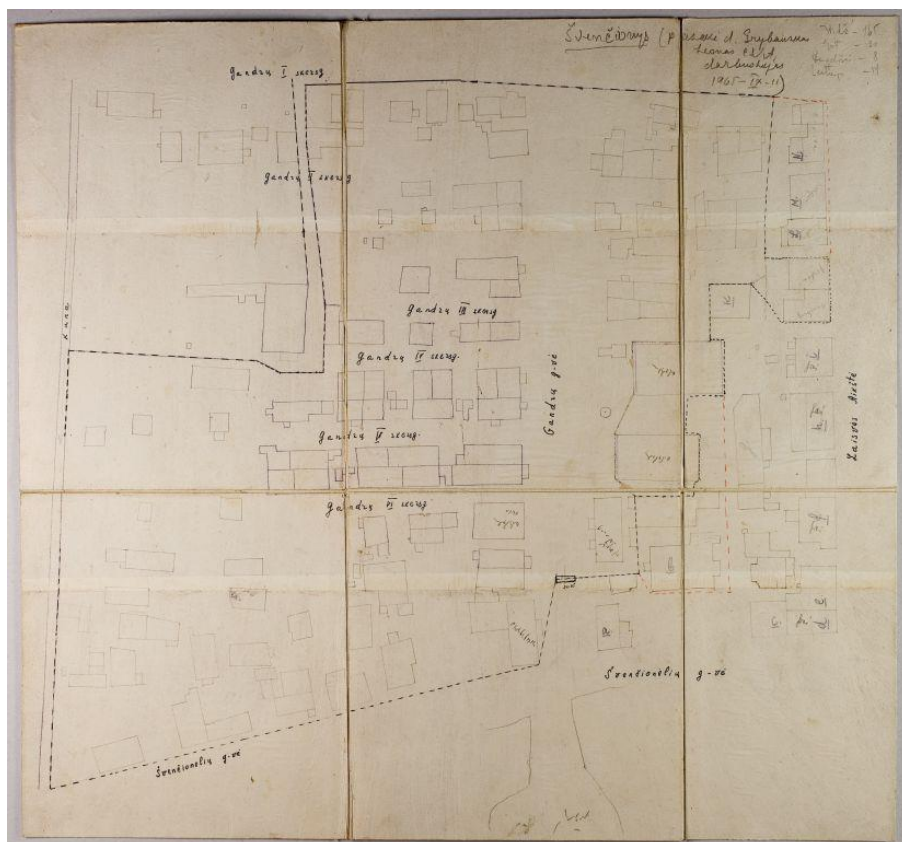
---

¹⁰⁵⁸ *The Lithuanian Slaughter of its Jews: The Testimonies of 121 Jewish survivors of the Holocaust in Lithuanian, recorded by Leyb Koniuchowsky, in Displaced Persons' Camps (1946–48)*, Monee, IL, 2020, p. 335.

¹⁰⁵⁹ Arad, Y. *The partisan. From the valley...*, p. 86–88.

¹⁰⁶⁰ *The Lithuanian Slaughter of its Jews: The Testimonies of 121 Jewish survivors...*, p. 335–336.

¹⁰⁶¹ Arad, Y. *The partisan. From the valley...*, p. 86–88.

30 pav. Švenčionių geto planas¹⁰⁶².

4.7. Sanitariniai masinių kapaviečių patikrinimai

Remiantis vienu iš apibrėžimų, masine kapaviete galėtų būti laikoma bet kokia laidojimo vieta, su mažiausiai šešiais neatskiriama palaidotais kūnais¹⁰⁶³. Definicijų esama ir daugiau. Tuo tarpu šiame tyrime išskiriamos laidojimo vietos, kurios reikalavo papildomos priežiūros dėl užkrečiamų ligų prevencijos. Vyriausioji sveikatos valdyba bent tris kartus (1941 m. gruodį, 1942 m. balandį ir 1942 m. rugsėjį) įsakė kontroliuoti sanitarinį masinių kapaviečių stovį¹⁰⁶⁴. Tai dažniausiai buvo sovietų karo belaisvių ir žydų palaidojimo vietos. Holokausto Lietuvoje atlase aprašytos 227 žydų palaidojimo vietos, tačiau galima daryti prielaidą, kad panašių vietų būta

¹⁰⁶² Švenčionių geto planas, LCVA, f. R-1390, ap. 1, b. 174.

¹⁰⁶³ J. Erin, M. Skinner, A typology of mass grave and mass grave-related sites, *Forensic science international*, 2005, 152/1, p. 56.

¹⁰⁶⁴ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen...*, p. 917–918.

daugiau¹⁰⁶⁵. Tai patvirtintų išlikęs Zarasų apskrities masinių kapaviečių sąrašas¹⁰⁶⁶. Veikiausiai vietinė administracija panašius sąrašus sudarinėjo ir kitose apskrityse. Kauno apskrities gydytojas Kauno apskrities viršininko prašė valsčių viršaičiams nurodyti sudaryti karo aukų (žydų, partizanų, vokiečių, rusų) vietovių sąrašą, fiksuojant apytikslį lavonų skaičių, dirvožemio rūšį, kapų gylį ir kt.¹⁰⁶⁷ Iš viso Kauno apskrityje buvo registruota 330 kapų su nuo 1 iki 30 000 kūnų¹⁰⁶⁸. Kiek masinių palaidojimo vietų galėjo būti visose Lietuvos apskrityse dėl šaltinių trūkumo tiksliai nustatyti sunkiai įmanoma. Išlieka tikimybė, kad kapaviečių sąrašo sudarymas priklausydavo tik nuo apskrities gydytojo iniciatyvos.

Tinkama kūnų palaidojimo svarba vietos medikų pastebėta jau vokiečių okupacijos pradžioje: „Miškuose, krūmuose ir šlaituose yra užsilikusių nepalaidotų žmonių lavonų ir kritusių arklių. Esant šiltam orui, lavonai greitai genda ir dvokia. Be to, musės ir kiti vabzdžiai išnešioja nešvarumus po visą apylinkę. O kur nešvarumai, dvokimai ir parazitai ten sunkios limpamos ligos suka sau lizdus. Tad paskubėkime žuvusius žmonės ir gyvulius kuo greičiausia palaidoti, užkaskime juos giliai į žemę“¹⁰⁶⁹. Masinių žudynių vietų sanitariniai trūkumai dažniausiai buvo panašūs¹⁰⁷⁰. Pasitaikydavo, jog tiek žydų¹⁰⁷¹, tiek Raudonosios armijos karių lavonai buvo palaidoti po nepakankamai aukštu žemės sluoksniu¹⁰⁷². Panevėžio apskrityje masinėse

---

¹⁰⁶⁵ *Holokausto Lietuvoje atlasas...*, p. 5.

¹⁰⁶⁶ Zarasų apskrities ribose esančių masinių kapų sąrašas, LCVA, f. R-415, ap. 1, b. 2, l. 59.

¹⁰⁶⁷ Kauno apskrities gydytojo 1942 m. vasario 2 d. raštas Kauno apskrities viršininkui dėl apskrityje esančių kapų ir kt., LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150, l. 19.

¹⁰⁶⁸ Kauno apskrities gydytojo 1942 m. spalio mėn. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl kapų Kauno apskrityje, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150, l. 21.

¹⁰⁶⁹ A. S-nė, Visu apdairumu saugokimės ligų, *Naujoji Lietuva*, 1941 m. liepos 7 d., nr. 8, p. 4.

¹⁰⁷⁰ Pavyzdžiui, Panevėžio apskrities komisaras Biržų apskrities viršininkui rašė: „Nekuriuose apskričiuose nepakankamai gerai yra palaidoti žmonių ir gyvulių lavonai, arba ne tik dalinai pakasti. Todėl prašau p. Apskrities Viršininką duoti sekančius parėdymus: visus masinius kapus, ypatingai ir žydų ir karo belaisvių, kad ateinančiais karščių mėnesiais nekiltų kokios epidemijos, reikalinga ypatingai patikrinti“.: Panevėžio apskrities komisaro 1942 m. birželio 13 d. rašto vertimo nuorašas Biržų apskrities viršininkui, LCVA, f. 805, ap. 1, b. 431, l. 113.

¹⁰⁷¹ Alytaus apskrities gydytojo 1942 m. sausio 31 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl apskrities sanitarinio stovio ir užkrečiamų ligų prevencijos, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150, l. 2.

¹⁰⁷² Biržų miesto ir apskrities viršininko 1942 m. birželio 24 d. raštas Biržų apskrities gydytojui dėl netinkamo Raudonosios armijos karių kapų stovio Pamažupių kaime, LCVA, f. 805, ap. 1, b. 431, l. 116.

kapavietėse buvo įkretimų¹⁰⁷³. Tik retesniais atvejais reikėdavo atlikti palaikų perkėlimą. Vienas tokių atvejų buvo Kretingos apskrityje, kai gyventojams prašant su sanitarinio pareigūno priežiūra, iš dalies sodybų teritorijos lavonai buvo iškasti bei perkelti į kitą vietą¹⁰⁷⁴. Skirtingų atvejų to meto šaltiniuose išlikę ir daugiau¹⁰⁷⁵. Be to, vokiečių pareigūnai domėjosi Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų vokiečių kapų stoviu¹⁰⁷⁶. Todėl Kėdainių apskrityje žuvę vokiečių kariai iš apskrities apylinkių buvo iškasti ir palaidoti Kėdainių miesto kapinėse¹⁰⁷⁷.

Labiau pastebimą pavojų gyventojų sveikatingumui galėjo kelti didžiausios žudynių vietos. Paneriuose, kur nužudyta apie 50 000–70 000 žmonių, netgi šiek tiek pasikeitė aplink gyvenusių žmonių butis. Lenkų žurnalistas Kazimierz Sasowicz viename iš savo įrašų pažymėjo, kad po įvykusios Paneriuose 1943 m. balandžio 5 d. akcijos, kai buvo likviduoti žydai iš mažųjų getų (įskaitant jau aprašytus Švenčionis), daug kas iš apylinkinių pradėjo negerti nevirinto vandens bijodami, kad jame gali būti kraujo¹⁰⁷⁸. O 1943–1944 m. vokiečiams daugiausiai iš žydų suformavus kalinių brigadą kapaviečių atkasinėjimui ir kūnų deginimui dėl lavonų kvapo ne tik nebuvo galima įprastai kvėpuoti, tačiau kvapas pasklido po apylinkėse, persmelkdamas gyventojų namus bei netgi maistą, kuris vėliau tapdavo netinkamas vartojimui¹⁰⁷⁹. Apie Panerių masinių žudynių vietos sanitarinius patikrinimus dokumentų nėra išlikę. Labiausiai tikėtina, kad jie nevyko, nes į

---

¹⁰⁷³ Lietuvos apskričių ir miestų gydytojų 1942 m. gegužės 11–12 d. suvažiavimo pranešimų svarbesnės išvados, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 149, l. 2.

¹⁰⁷⁴ Kretingos apskrities gydytojo 1942 m. vasario mėn. raštas Vyriausiajai sveikatos vadybai apie apskrities sanitarinį stovį, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 122, l. 362.

¹⁰⁷⁵ „Ties Vilijampolės tiltu grupė žydų lavonų buvo perkasta į atitinkamą vietą, gylį ir padarius chloravimą“: Kauno miesto sanitarijos inspektoriaus 1942 m. sausio 30 d. pranešimas Vyriausiajai sveikatos valdybai apie miesto sanitariją, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150, l. 10;

¹⁰⁷⁶ Panevėžio apskrities komisaro 1943 m. birželio 30 d. rašto Panevėžio apskrities viršininkui ir miesto burmistrai vertimas dėl vokiečių kapų, LCVA, f. R-729, ap. 1, b. 40, l. 2; Dokumente nenurodyta konkrečiai kokių karių (tikėtina vokiečių), bet jų kapų priežiūrai generalinis komisaras 1944–1945 m. biudžetiniams metams buvo paskyręs 300 000 reichsmarkių sumą: Vidaus reikalų vadybos Savivaldybių departamento direktoriaus ir Finansų direkcijos viršininko 1944 m. balandžio 26 d. rašto nuorašas visoms apskričių bei Kauno, Vilniaus, Šiaulių, Panevėžio miestų savivaldybėms dėl karių kapų tvarkymo, LCVA, f. 1426, ap. 1, b. 383, l. 102.

¹⁰⁷⁷ Kėdainių apskrities Sveikatos valdybos 1942 m. sausio mėn. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl sanitarinės padėties apskrityje, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150, l. 25.

¹⁰⁷⁸ K. Sasowicz, *Panerių dienoraštis, 1941–1943 m.*, Vilnius, 2012, p. 117.

¹⁰⁷⁹ Акт о злодеяниях, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в местности Понары, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4913, l. 8.

Panerius galėjo patekti tik siauras tam tikrų pareigūnų ratas. Neigiamą masinių žudynių sanitarijos įtaką gyventojų buičiai patvirtina išlikusi informacija ir apie Kauno Septintąjį fortą, kai „netoli Septintojo forto kapų gyvenantys žmonės skundėsi Kauno sanitarinėms tarnyboms dėl nepakeliamo dvoko Antroje liepos pusėje buvo uždrausta maudytis Neryje ir Nemune, nes vanduo buvo apnuodytas „lavonų“¹⁰⁸⁰.

Nors skirtinguose lietuvių pareigūnų raštuose galima aptikti informacijos apie masinių kapaviečių įtaką epidemijų plitimui, nepavyko aptikti duomenų, kad jos taptų priežastimi konkrečių ligų atvejų atsiradimui. Galima vėl prisiminti Ch. Dieckmanno mintį, kad kartais baimės buvo daugiau nei plintančių ligų.

4.8. Alkoholizmas ir jo neigiama įtaka gyventojų sveikatai

Pasaulio sveikatos organizacija nustatė, jog 10 % žmonių ginkluotų konfliktų metu patyrę trauminės patirtis turės rimtų psichinės sveikatos sutrikimų, o dar 10 % išsiugdys elgsenos modelius, kurie kliudys kasdieniame gyvenime. Dažniausiai pasitaikantys simptomai tai: depresija, nerimas, psichomatiniai sutrikimai, nemiga, pilvo ar nugaros skausmai¹⁰⁸¹. Minėti simptomai veikiausiai tapo dažnai pasitaikantys ir vokiečių okupuotoje Lietuvoje¹⁰⁸². Be to, suintensyvėjo ir kiti neigiami reiškiniai, kai itin išplito okultinės praktikos ar pasitaikė karo sąlygų sukeltų savižudybių. Kiekviena tema galėtų būti nagrinėjama atskirai, bet dėl pirminių šaltinių trūkumo atskirai detalizuojamas tik naminės degtinės vartojimo išplitimas, kuris neigiamai paveikė daugelio gyventojų sveikatingumą.

Remiantis Vaciaus Miliaus etnografinių ekspedicijų medžiaga, įmanoma pastebėti, kad alkoholio vartojimo intensyvumas gyventojų prisiminimuose dažnai sutapatinamas su karais. Jono Gudjonio šeima pasakojo, kad naminę degtinę pradėjo gaminti Pirmojo karo pabaigoje išmokę iš rusų karo belaisvių. Didžiojo karo metais taip vadinamo samagono vartojamas išaugo. Vėliau jam pasibaigus sumažėjo, o per Antrąjį pasaulinį

---

¹⁰⁸⁰ *Kaip tai įvyko? Christoph Dieckmann atsako Rūtai Vanagaitei...*, p. 99.

¹⁰⁸¹ R. S. Murthy, R. Lakshminarayana, Mental health consequences of war: a brief review of research findings, *World psychiatry*, 2006, 5/1, p. 25.

¹⁰⁸² Galima aptikti ir tai patvirtinančių šaltinių. Kaune gyvenusi E. Kutorgienė rašė: „Daug naktų nemiegu netgi naudodama vaistus... Naktį tai šūviai, tai tikrai kulkosvaidis... Pas mane su šiais garsais susijusios baisios asociacijos...“.: E. Kutorgienės dienoraštis, VGŽIM, I. 46

karą vėl išaugo¹⁰⁸³. Minėtą faktą patvirtina ir A. Ambraziejūtė-Steponaitienė: „O lietuviai prie degtindarystės gabūs. Šits jų gabumas ypač pasireiškė karo metu ir tuoj po karinių laikų, kai valstybinės degtinės dar nebuvo. Lietuviai sugebėjo varyt degtinę miškų brūzgynuose ir pelkėse kur ir kipšui sunku būdavo surasti“¹⁰⁸⁴. Jei ši informacija teisinga, tarpukariu alkoholio vartojimo mastas sumažėjo, bet dar liko per didelis. Pagrindinį įstatymą reguliavusį mažmeninę svaigalų prekybą Steigiamasis seimas priėmė 1922 m. Vėliau 1923 m. buvo įvestas valstybinis degtinės monopolis, kuris galiojo per visą tarpukarį. 1925–1934 m. prekiauti alkoholiu uždrausta sekmadieniais ir 13 religinių švenčių ir 2 valstybinių dienomis¹⁰⁸⁵. Dar reglamentuotas alkoholio pardavimo vietų atstumas nuo visų tikėjimų maldos namų, vienuolynų, kapų, ligonių, mokyklų ir kt.¹⁰⁸⁶ Nuo 1934 m. atstumų reguliavimas ėmė šiek tiek liberalėti¹⁰⁸⁷. Paskutiniaisiais dvejais-trejiems metais prieš karą iš prekybos alkoholiu buvo gaunama apie 50 mln. litų pelnas¹⁰⁸⁸. 1937 m. Lietuvos blaivinimo sąjungą pradėjo leisti „Blaivioji Lietuva“ periodinį leidinį, kurio pirmajame numeryje užsiminta, kad girtavimas Lietuvoje vis dar yra plintantis reiškinys¹⁰⁸⁹. Nuo 1938 m. iki 1941 m. birželio ši tendencija neturėjo keistis.

Vokiečių okupacijos metais naminės degtinės vartojamas pasiekė kur kas didesnius mastus. Beje, ji turėjo ir daugiau pavadinimų: šamarlakas, samagonas, melasinė, ruginė, cukrinė, krūminė, aušrinė¹⁰⁹⁰. 1941 m. Kaune,

---

¹⁰⁸³ Vaciaus Miliaus etnografinės ekspedicijos 1953 m. liepos 14 d. medžiaga. Jono Gudjonio šeimos prisiminimai, LII, f. 73, b. 17, l. 33.

¹⁰⁸⁴ A. Ambraziejūtė-Steponaitienė, Apie alkoholį: paruošiamoji medžiaga radijo paskaitai, 1930 rugpjūčio 24 d., 1932 spalio 28 d., LNB RS, f. 25-456, l. 27; Marijona Laugalienė prisiminė, kad mažais kiekiais naminę degtinę iš miežių gamino prieš Pirmąjį pasaulinį karą, bet iš rugių pradėjo gaminti tik pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui: Vaciaus Miliaus etnografinės ekspedicijos 1953 m. liepos 12 d. medžiaga. Marijonos Laugalienės prisiminimai, LII, f. 73, b. 17, l. 30.

¹⁰⁸⁵ A. Lazauskienė, I. Tamutienė, Alkoholio prekybos laiko reguliavimas: Pirmosios ir Antrosios Lietuvos Respublikos patirtys, *Viešoji politika ir administravimas*, 2015, t. 14, nr. 1, p. 72.

¹⁰⁸⁶ I. Tamutienė, R. Andrejeva, A. Lazauskienė, Prekybos alkoholiu vietų reguliavimas: Pirmosios ir Antrosios Lietuvos Respublikos patirtys, *Viešoji politika ir administravimas*, 2016, t. 15, nr. 1, p. 27–29.

¹⁰⁸⁷ *Ibid.*, p. 35.

¹⁰⁸⁸ Anot daktaro V. Paprocko: „Alkoholinių gėrimų vartojimas pas mus plačiai paplitęs ir giliai įsišaknijęs <...> Konkrečiai kalbant, Lietuvos gyventojai kasmet pragerdavo po vieną galingą hidroelektrinę stotį, kurią būtų buvę galima pastatyti ant Nemuno kilpos ties Birštonu ar kur kitur. Į šitą sumą neįeina dėl naminės degtinės, naminio alaus ir naminio vyno padarytos išlaidos“.: V. Vaičiūnas, Ūminių toksinių psichozių, stebėtų V. D. Un-to klinikose ir Kauno infekcinėje ligoninėje, proga, *Lietuviškoji medicina*, 1942 m. balandžio mėn., nr. 4, p. 320.

¹⁰⁸⁹ Darbą pradėdant, *Blaivioji Lietuva*, 1937 m. gegužės 9 d., nr. 1, p. 1.

¹⁰⁹⁰ V. Vaičiūnas, Naminiai svaigalai ir kova su jais, *I kovą*, 1943 m., p. 6.

kuriame buvo daugiau kaip 150 000 gyventojų, per parą pasitaikydavo po 2 apsinuodijimo namine degtine atvejai. V. Vaičiūnas darė prielaidą, kad visoje Lietuvoje su maždaug 3 mln. gyventojų per dieną galėtų susidaryti apie 60 naminio alkoholio aukų, o per metus net apie 22 000. Anot V. Vaičiūno, drąsiai galima teigti, jog karo metais naminę degtinę gamino beveik kas antro Lietuvos kaimo kieme¹⁰⁹¹. Veikiausiai šis pastebėjimas kiek per drąsus ir minėtas 22 000 skaičius tik spėjimas, tačiau jau 1942 m. šaltiniuose aiškiai pastebima tendencija alkoholizmą įvardinti kaip masinę problemą¹⁰⁹². Alkoholizmo klausimas buvo aktualus ir prie Lietuvos prijungtoje Ašmenos apskrityje¹⁰⁹³ ar net Vilniaus gete¹⁰⁹⁴. V. Vaičiūnas rašė, jog „[p]asitaiko net, kad giminės ar palydovai, vesdami į kliniką susirgusius nuo perdėto alkoholio vartojimo pacientus, siūlo visai nesivaržydami gydytojams namų gamybos svaigalų, kaip dovaną“¹⁰⁹⁵. Psichikos sutrikimai susiję su alkoholio vartojimu Lietuvoje vis dažnėjo. Vytauto Didžiojo universiteto Nervų ir psichikos klinikos duomenimis iš visų ligonių 1924–1930 m. susirgimų susijusių su alkoholiu buvo 3 %. 1931–1938 m. 7 %, o 1939–1942 m. 11 %. 1943 m. vien per vienuolika mėnesių klinikoje dėl alkoholio susirgusių psichinėmis ligomis pacientų buvo 21,18 %¹⁰⁹⁶. Augimo tendencija akivaizdi. Dar galima remtis 1942 m. rugsėjį Savitarpinės pagalbos publikuotais duomenimis, kai prieš pusmetį Vytauto didžiojo universiteto Nervų ligų klinikoje segančių psichinėmis ligomis pacientų skaičius išaugo 4 kartus¹⁰⁹⁷. Jau ne kartą tyrime buvo minėta, kad sergamumo statistika nėra itin patikimas šaltinis. Daugybė apsinuodijimo namine degtine atvejų turėjo likti šaltiniuose nefiksuoti.

Jos vartojimas be neigiamos įtakos psichinei sveikatai sąlygojo ir kitus susirgimus. Profesorius P. Gudavičius, minėjo, kad Pirmojo pasaulinio karo metais taip pat buvo gaminami dideli naminės degtinės kiekiai, bet tokio apakimo kiekio koks buvo vėliau vokiečių okupacijos metais dar nebuvo matęs. „Matyti, kad šiuo laiku gaminama kažkokia nuodingesnė naminė

---

¹⁰⁹¹ V. Vaičiūnas, *Ūminių toksinių psichozių...*, p. 319.

¹⁰⁹² M. Marcinkevičius, *Inteligentijos vaidmuo kovoje su alkoholizmu, Panevėžio apygardos žinios*, 1942 m. gruodžio 12 d., nr. 49, p. 2, 4.

¹⁰⁹³ 1943 m. raštas Ašmenos apskrities lietuviškų įstaigų vadovams dėl alkoholio vartojimo, ГАГО, f. 956, ap. 1, b. 1, l. 70.

¹⁰⁹⁴ „Kaip niekada anksčiau, žmonės gete masiškai geria. Tai peržengė keturias geto gyventojų [namų] sienas ir pasklido po gatves. Getas pasigėręs“.: H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos...*, p. 541.

¹⁰⁹⁵ V. Vaičiūnas, *Alkoholinių psichikos ir nervų ligų padažnėjimas*, Kaunas, 1944 m., p. 3.

¹⁰⁹⁶ *Ibid.*, p. 4.

¹⁰⁹⁷ Naminė degtinė – tautos nuodai, *Savitarpinės pagalbos žinios*, 1942 m. rugsėjo 8 d., nr. 21, p. 3.

degtinė, negu anksčiau¹⁰⁹⁸. Augo ir savižudybių skaičius. Antanas Jaras 1944 m. Vytauto didžiojo universitete apsigynė diplominį darbą: „Nužudymas ir savižudybė alkoholio įtakoje“, kuriame aptariama, kad išsiplėtęs alkoholizmas lėmė savižudybių atvejų padažnėjimą¹⁰⁹⁹. Jis rėmėsi policijos užregistruotais nusikalstamaisiais darbais Lietuvoje 1942 m., kurių duomenimis miestuose įvyko 53 savižudybės, o apskrityse 84 – iš viso 136¹¹⁰⁰. Jų turėjo būti tikrai daugiau¹¹⁰¹. Dokumentuose irgi galima aptikti konkrečių pavyzdžių susijusių su savižudybėmis ir alkoholio vartojimu¹¹⁰². Ne be priežasties 1943 m. lapkričio 30 d. susirinkime Vytauto Didžiojo universiteto klinikų ir Kauno medicinos draugijos gydytojai, svarstydami psichikos ir kitų ligų padažnėjimą dėl Lietuvoje išsiplėtusio naminės degtinės vartojimo, nutarė, atsakingų už visuomenės sveiktą pareigūnų prašyti plėtoti antialkoholinę veiklą¹¹⁰³.

Skirtingas prevencines priemones iniciavo tiek vokiečiai, tiek ir lietuvių pareigūnai, bet kiekvienos pusės prioritetai buvo skirtingi. Vokiečiai taikydami griežtas bausmes pirmiausia siekė išsaugoti sau didesnius grūdų kiekius, o lietuviams buvo svarbu bendrai nuslopinti alkoholio vartojimą. Kiek prevencinės priemonės sugebėjo apriboti naminės degtinės vartojimą

---

¹⁰⁹⁸ V. Vaičiūnas, *Ūminių toksinių psichozijų...*, p. 321.

¹⁰⁹⁹ A. Jaras, *Nužudymas ir savižudybė alkoholio įtakoje*, VUB RS, f. 85-VDU774, p. 15.

¹¹⁰⁰ Miestuose: Kaune – 28, Vilniuje – 19, Šiauliuose – 3, Panevėžyje – 3. Apskrityse: Alytaus – 8, Ašmenos – 1, Eišiškių – 0, Kauno – 5, Kėdainių – 4, Kretingos – 1, Lazdijų – 0, Marijampolės – 7, Mažeikių – 2, Panevėžio – 4, Raseinių – 6, Rokiškio – 0, Svyrių – 2, Šakių – 3, Šiaulių – 3, Švenčionių – 3, Tauragės – 2, Telšių – 0, Trakų – 11, Ukmergės – 8, Utenos – 0, Vilkaviškio – 10, Vilniaus – 0, Zarasų – 0.: A. Jaras, *Nužudymas ir savižudybė alkoholio įtakoje...*, p. 15.

¹¹⁰¹ Labai tikėtina, kad didelė atvejų dalis nebuvo užfiksuota, be to, neįtrauktos getuose įvykusios savižudybės. Net iki karinėje statistikoje savižudybių atvejų būta daugiau. Pavyzdžiui, pagal 1933 m. duomenis iš viso nusižudė 183 žmonės: Nusizudymų ir naujagimių nužudymų 1933 m. statistika, LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 34.

¹¹⁰² Pavyzdžiui, vienas iš tokių atvejų prie kurio turėjo prisidėti neblaivi asmens būklė įvyko 1941 m. rugpjūčio 21 d., kai nusižudė Vilniaus miesto I nuovados policininkas Vincas Stankevičius. Su įvykių aplinkybės plačiau galima susipažinti dokumentuose: Liudininkės M. Lukaševičiūtės 1941 m. rugpjūčio 21 d. kvotos protokolas, LCVA, f. R-727, ap. 6, b. 483, l. 3; Liudininkės E. Jacinienės 1941 m. rugpjūčio 21 d. kvotos protokolas, LCVA, f. R-727, ap. 6, b. 483, l. 5; Nuovados viršininko padėjėjo 1941 m. rugpjūčio 22 d. raštas Vilniaus apygardos teismo IV apylinkės tardytojui, LCVA, f. R-727, ap. 6, b. 483, l. 7; 1941 m. rugpjūčio 22 d. apžiūrėjimo protokolas, LCVA, f. R-727, ap. 6, b. 483, l. 11.

¹¹⁰³ Priimtoji rezoliucija turėjo būti įteikta Pirmajam generaliniam tarėjui, Švietimo generaliniam tarėjui bei Vyriausiosios sveikatos valdybos generaliniam direktoriui: Rezoliucija, *I kovą*, 1943 m., p. 13.

galima tik spėti. Vien Kauno apskrityje 1942 m. birželį iškeltos 67 teisminės bylos (tais pačiais metais Telšiuose 216¹¹⁰⁴), o naminės degtinės rasta 168,5 l. Panevėžio mieste ir apskrityje 1942 m. kovą–spalį buvo susekta 30 taip vadinamų pakrūmių varyklų¹¹⁰⁵. Anot J. Braslausko, policijos pareigūnai sugaudavo ne daugiau 10–15 proc. asmenų gaminusių naminius svaigalus, todėl 1942 m. vasarą Kauno apskrityje tuo užsiimančių buvo šimtai. Susekti degtindarius dėl išradingo maskavimosi ne visada buvo paprasta. 1943 m. ant Vilnelės tilto buvo suimtas Mykolas Meškelė, pas kurį Kainų priežiūros policija medžių rastuose nulupusi žievę aptiko įtaisytus metalinius bidonėlius, su 20 l naminės degtinės. Jį dar iš ryto buvo suėmusi Vaivoriškių policija ir atėmusi 6 l naminės degtinės įtaisytos po ratais¹¹⁰⁶.

Buvusi Lietuvos blaivinimo sąjungos vadovybė rašė: „Savu laiku kovai su girtavimu įpročiu mūsų krašte rūpinosi Liet. Blaivinimo S-ga, kurios vadovybėje buvę žmonės ir dabar, akivaizdoje naujai atsiradusio pavojaus, norėtų aktyviai pasireikšti kovoje su šia negerove“¹¹⁰⁷. Vyriausios sveikatos valdybos prašyta tarpininkauti su generaliniu komisaru dėl Lietuvos blaivinimo sąjungos veiklos atkūrimo. Jų manymu, geriausia su naminių svaigalų gaminimu kovoti visuomeninėmis jėgomis, o ne baudžiamosiomis priemonėmis¹¹⁰⁸. Lietuvos blaivinimo sąjunga pradėjo veikti nuo 1942 m. rugsėjo 18 d. Nuo to laiko provincijoje buvos įsteigti 42 skyriai, kurių skaičius turėjo augti. Ten blaivinimo darbuotojai galėjo rengti skirtingus kultūrinius renginius, kurie prisidėtų prie girtaujančių skaičiaus mažinimo¹¹⁰⁹. 1943 m. lapkričio 3 d. naujuoju pirmininku išrinktas Savitarpinės pagalbos ūkio inspektorius Vincas Merkelis¹¹¹⁰. Lietuvos Blaivinimo sąjungos surengta kilnojama paroda naminės degtinės žalai parodyti eksponuota 12 vietų, o ją aplankė apie 37 000 asmenų¹¹¹¹. Beje, vienas iš Sveikatos valdybos pareigūnų kreipėsi į kriminalinę policiją dėl parodos apie naminės degtinės žalą, kuri

---

¹¹⁰⁴ J. Bernotas, Girtavimas ir nusikaltimai, *I kovą*, 1943 m., p. 8.

¹¹⁰⁵ Kronika: Panevėžio miesto ir apskrities giltinė, *Panevėžio apygardos žinios*, 1942 m. gruodžio 12 d., nr. 49, p. 4.

¹¹⁰⁶ Vilniaus kronika: Sumanus degtindaris, *Naujoji Lietuva*, 1943 m. rugpjūčio 21 d., nr. 195, p. 4.

¹¹⁰⁷ Buvusios Lietuvos blaivinimo sąjungos vadovybės pareiškimas Vyriausiajai sveikatos valdybai dėl Lietuvos blaivinimo sąjungos veiklos atkūrimo, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 146, l. 314.

¹¹⁰⁸ *Ibid.*, l. 314.

¹¹⁰⁹ J. Žaibas, Visuotinis Liet. Blaivinimo sąjungos suvažiavimas, *I kovą*, 1943 m., p. 2.

¹¹¹⁰ J. Žaibas, Naujas sąjungos pirmininkas, *I kovą*, 1943 m., p. 1.

¹¹¹¹ J. Žaibas, Visuotinis Liet. Blaivinimo sąjungos suvažiavimas, *I kovą*, 1943 m., p. 2.

buvo parengta dar iki vokiečių okupacijos eksponatų perleidimo¹¹¹², tačiau pirmosios sovietų okupacijos metais jos dalys buvo išvežtos į skirtingas vietas. Tikėtina, viena dalis galėjo patekti į Kauną (pagal raportą Panevėžio saugumo apygardos viršininkui vežta neva į Kauną), o kita į Tautų muziejų Maskvoje, bet raporto autorius Vincas Poškus galutinai to nepatvirtina¹¹¹³. Skirtingų prevencinių iniciatyvų būta ir daigiau¹¹¹⁴. Veikiausiai jų poveikis buvo tik minimalus.

Prieškario alkoholizmo problemos vokiečių okupacijos metais galėjo įgauti kur kas didesnius mastus. Veikiausiai XX a. 1941–1944 m. buvo alkoholio vartojimo pikas, o pokaris buvo palanki terpė toliau plėtotis žalingiems alkoholio vartojimo įpročiams. Nukentėjusių dėl naminės degtinės vartojimo turėjo būti netgi ne šimtai, o tūkstančiai. Prevencinių priemonių vykdymas tik minimaliai pristabdė naminės degtinės vartojimą ir ženkliai įtakos neturėjo¹¹¹⁵.

---

¹¹¹² Kriminalinės policijos Vykdyto skyriaus viršininko P. Stankevičiaus 1942 m. sausio 27 d. raštas dėl parodos naminės degtinės žalai pavaizduoti eksponatų perleidimo, LCVA, f. R-1216, ap. 1, b. 3, l. 1.

¹¹¹³ V. Poškaus 1941 m. gruodžio 6 d. raportas Panevėžio saugumo apygardos viršininkui dėl parodos apie naminę degtinę, LCVA, f. R-1216, ap. 1, b. 3, l. 4.

¹¹¹⁴ Kauno arkivyskupas ir metropolitas Juozapas Skvireckas 25-erių metų vyskupavimo sukakties proga skyrė konkursą apysakos–novelės sukūrimui, kurios tikslas: „iškelti blaivybės idėją, kovos su girtavimu, ta socialine ir moraline blygybe, priemonės, padarinius bei būdus“.: Kun. Alf. Lapė, Konkursas parašyti apysakai–novelei, *Naujoji sodyba*, 1944 m. gegužės 30 d., nr. 5, l. 142.

¹¹¹⁵ 1943 m. rugpjūtį nežinomo autoriaus straipsnyje spaudoje skelbta: „Apie degtinės besaikį vartojimą, degtindarius buvo jau tiek kalbėta spaudoje, per radiją, buvo rengiamos priešalkoholinės parodos, rodos, daug dirbta, daug siekta, kad mumyse paplītęs nemalonus reiškiny bent kiek sumažėtų, tačiau praktikoje nepasiekta jokių rezultatų. Žmonės kaip gėrė, taip ir geria, jei dar ne daugiau“.: Kur mes einame, *Naujoji Lietuva*, 1943 m. rugpjūčio 3 d., nr. 179, p. 4.

IŠVADOS

1. Vokiečiams susikoncentravus į Lietuvos išteklių panaudojimą karo pramonei, jie dalims krašto administravimo sričių skyrė kur kas mažiau dėmesio ir kontrolės. Tokia padėtis sąlygojo, kad sveikatos apsaugos srityje lietuvių administracija turėjo platesnes savarankiško veikimo galimybes, nes vokiečiams aktualiausi buvo ekonominiai klausimai. Sveikatos apsaugoje pagrindinis vokiečių prioritetas teko epideminių ligų prevencijai, o gausybė kitų sveikatos sistemos klausimų paprastai likdavo vietos lietuvių administracijai. Sveikatos apsaugos sistema kartais tapdavo erdve kur vokiečių ir lietuvių tikslai sutapo, be to, lietuvių administracija čia galėjo „įterpti“ ir savų tikslų, kurie persikėlė iš prieškario. Vokiečių okupacijos metais padidėjęs dėmesys epideminių ligų prevencijai, daliai lietuvių administracijos pareigūnų leido ir toliau bandyti spręsti dar iki Antrojo pasaulinio karo Lietuvoje buvusias antisanitarines problemas. Kitaip tariant iki karo buvęs visuomenės sanitarinių įpročių modernizavimo tikslas nedingo, tik turėjo kur kas prastesnes įgyvendinimo sąlygas. Taip galėjo susidaryti paradoksali padėtis, kai ne tik vokiečiai išnaudojo kraštą savo reikmėms, bet ir vokiečių okupacijos sąlygos sukūrė galimybę ir pretekstą lietuvių administracijai siekti teigiamų pokyčių gyventojų buityje.

2. Skirtingai nuo daugelio vokiečių okupuotų kraštų, Lietuvoje įvairaus pobūdžio trūkumas formavosi jau per sovietų okupaciją 1940–1941 m. Nuo 1941 m. birželio pabaigos vokiečiams užėmus Lietuvos teritoriją, ekonominis regresas ne prasidėjo naujai, bet toliau tęsėsi ir gilėjo. Taip vokiečių okupacija lėmė ne tik naujų problemų atsiradimą, bet buvusias įtvirtino dar labiau. Skirtingų išteklių trūkumas sąlygojo prisitaikymo strategijų atsiradimą, kurios paprastai buvo susijusios su vietos gamtinių išteklių panaudojimu. Tai tapo viena pagrindinių tyrimų aptariamų visuomenės prisitaikymo ašių.

a) Tiek Lietuvoje, tiek ir kitose šalyse dėl vaistų trūkumo kur kas dažniau naudoti vaistiniai augalai. Šis pasikeitimas be vaistažolių panaudojimo mastų ir būdų išsiplėtimo, galėjo padėti vaistažolių apdirbimo infrastruktūros plėtrai.

b) Tuo tarpu visuomenei adaptuojantis prie kuro deficito, galima ir čia pastebėti išaugusį krašto gamtinių išteklių panaudojimo intensyvumą. Vokiečių okupacijos metais kur kas dažniau naudota mediena, nes sumažėjo kitų išteklių importas. Kuro suvartojimo kiekiai lyginant su prieškariniu nesumažėjo. 1943 m. kuro suvartojimas buvo 10 % didesnis už prieškarinio maksimumą – 1938 m. Tačiau kuro trūkumo problema išliko, nes ženkliai krašto žaliavų dalis buvo nukreipta kariniams tikslams. Kuro trūkumas darė

įtaką su peršalimais susijusių ligų, apsinuodijimų ir net mirčių atveju išaugimui.

c) Ta pati intensyvesnė gamtinių išteklių strategija gyventojų išnaudota susidarius tekstilės ir skalbimo priemonių trūkumui, kai vis dažniau pasitaikydavo medinis apavas, skalbimo būdai natūraliomis priemonėmis ir kt. Minėto pobūdžio trūkumas irgi neigiamai paveikė gyventojų sveikatą, ypač, kai skirtingos sveikatos įstaigos negalėjo užtikrinti tinkamos pacientų priežiūros.

3. Išlikę šaltiniai rodo, kad Lietuvoje karo metais niekas iš civilių gyventojų nemirė nuo bado. Mirčių atvejus nebent galima sieti su apsinuodijimais netinkamu vartoti maistu. Didžioji Lietuvos gyventojų dalis dėl agrarinio krašto pobūdžio neišgyveno itin ženklaus maisto trūkumo, o vokiečių okupacija dar labiau įtvirtino Lietuvos kaip agrarinio krašto pobūdį, be to, laikinai ženkliai pristabdė miestų urbanizaciją. Tikėtina, kad priešingai nuo Vakarų Europos šalių, kuriose dėl maisto trūkumo išaugo moterų ir vaikų vaidmuo šeimos ūkio aprūpinime, Lietuvos teritorijoje tokių ženklų socialinių pokyčių nevyko (išskyrus Vilniuje ir Kaune), nes apie 80 procentų Lietuvos žmonių gyveno kaimuose, o miesteliuose deficitas nebuvo toks ryškus. Toks krašto pobūdis gyventojų prisitaikymo strategijose turėjo tam tikrų privalumų, nes jos dažnai buvo susiję su grįžimu prie agrarinio gyvenimo ritmo, kuris dominavo jau iki karo.

a) Kaip ir kitose šalyse, ypatingai maisto trūko didžiuosiuose Lietuvos miestuose. Maisto kiekių išdavimo svyravimas ir pačių produktų trūkumas jau nuo pat vokiečių okupacijos pradžios lėmė juodosios rinkos išplitimą, kuri buvo taip pat viena iš karo metais buvusių prisitaikymo strategijų. Šiuo atveju prisitaikymas buvo abipusis tiek tiems kas į ją įsitraukdavo, tiek ja besinaudojantiems. Miestų gyventojai, siekdami gauti papildomo maisto, daiktus keisdavo į skirtingus produktus, o tai lėmė, kad vis dažniau kaimo gyventojų butis pasipildydavo miestams būdingais baldais ar drabužiais. Dar prie to turėjo prisidėti padažnėję gyventojų persikėlimai į kaimus. Taip kaimai šiek tiek įgavo miestui būdingų elementų, o miestus karo sąlygos privertė įgauti kaimo vietovių bruožų. Smulkių naminių gyvūnų auginimas ar daržų plėtra tapo neatskiriama daugelio miesto gyventojų kasdienybės dalimi. Tyrime aprašyti alternatyvūs receptai tik patvirtina, kad ir mityboje kur kas labiau susitelkta į vietos gamtinius išteklius. Tai yra augalinį maistą. Vokiečių okupacijos sąlygos sukėlė tam tikras įtampas tarp miestų modernios kasdienybės privalumų ir poreikio grįžti prie pirmykščio (agrarinio) gyvenimo ritmo. Minėtos strategijos šiek tiek prisidėjo prie apsirūpinimo maistu pagerėjimo, bet visiškai maisto trūkumo problemos neišsprendė. Dalis šaltinių leidžia kelti prielaidą, kad daržų gausėjimo tikslas galėjo daryti teigiamą įtaką

bitininkystės plėtrai, bet trūksta informacijos tai patvirtinti. Tačiau svarbi pati tikimybė, kad karas privertė sustiprinti veiklas susijusias su vietos gamtiniais ištekliais kaip bitininkystė, vaistažolių naudojimas ir pan. Tai leidžia pastebėti skirtingas prisitaikymo strategijų kryptis. Jos buvo susijusios tiek su karo regreso pasekmėmis, kai jos atsirado dėl skirtingo pobūdžio trūkumo, tiek su inovatyviais sprendimais.

b) Nepakankamas vokiečių pareigūnų skaičius neleido užtikrinti pilnavertės rekvizicijų sistemos funkcionavimo, o lietuvių pareigūnai ne visada buvo linkę atsižvelgti į vokiečių įsakymus. Vokiečių siekis išnaudoti kraštą „strigdavo“, kai nesutapo su vietos administracijos interesais. Neigiamą okupacijos įtaką patirdavo kur kas rečiau tie ūkiai, kuriuose vokiečiai dėl riboto personalo nesugebėdavo suorganizuoti rekvizicijų pasisavinimo. Tai lėmė skirtingus ūkininkų nukentėjimo mastus. Tačiau yra akivaizdu, kad kaimuose ir miesteliuose apsirūpinimo maistu situacija buvo kur kas geresnė nei didesniuose miestuose. Tai patvirtina jau anksčiau atlikti Lietuvos istorikų tyrimai. Dėl suprastėjusių sąlygų išaugo iš miestų į kaimą persikėlusių (grįžusių) gyventojų skaičius, bet sunku nustatyti tikslus šio proceso mastus. Minėtas persikėlimas tai dar viena gyventojų prisitaikymo strategija, kuri patvirtina bendrą grįžimo prie agrarinio gyvenimo būdo tendenciją. Ji buvo viena efektyviausių išgyvenimo priemonių, tačiau reikėjo perimti kaimo vietovėms būdingus kasdienio gyvenimo įpročius.

c) Minėtas maisto trūkumas darė įtaką gyventojų imuninės sistemos nusilpimui ir skirtingų ligų atvejų išaugimui. Vien 1942–1943 m. galėjo pasitaikyti 13 566 tuberkuliozės atvejų. 1944 m. duomenimis 0–8 amžiaus sergančių kaimo vaikų galėjo būti daugiau kaip 200 000, bet statistikos patikimumas net vokiečių okupacijos sąlygomis lieka diskutuotinas.

d) Vokiečių ir vietos pareigūnų išduodamo maisto kiekio getams nepakako, todėl dėl maisto trūkumo vieni svarbiausių apsirūpinimo šaltinių tapo kontaktai su už geto ribų gyvenusiais žmonėmis. Dalis šaltinių leidžia kelti prielaidą, kad bent jau Vilniuje, intensyvi kaimo gyventojų prekyba su Vilniaus getu, galėjo šiek tiek paveikti viso miesto apsirūpinimo daržovėmis situaciją, kai kaimo gyventojai verčiau rinkosi prekiauti su getu, o ne parduoti produktus mieste. Getuose atsiradusios vidinės pastangos švelninti maisto trūkumą per nemokamą maitinimą ar kitas panašias priemones šiek tiek pagelbėjo, bet minėti mainai liko veiksmingiausias apsirūpinimo maistu būdas. Išlikę šaltiniai leidžia kelti prielaidą, kad sėkmingiausiai iš visų getų daržų plėtimo politika veikė Kauno gete. Tuo tarpu palankiausia mitybos situacija buvo provincijos getuose. Šią tezę patvirtina ne tik memuarinė literatūra, bet ir bendros karo metų tendencijos – geresnis civilių gyventojų apsirūpinimas maistu buvo kaimuose bei mažesniuose miesteliuose. Dėl to

getų apsirūpinimas reikiamaiais produktais priklausė ne tik nuo vokiečių ir vietinės administracijos politikos, bet ir nuo viso regiono apsirūpinimo maistu būklės. Tokia situacija rodo, kad ne tik getų vidinį gyvenimą ženkliai paveikdavo procesai vykę už getų ribų, bet ir kad vokiečių okupacinė politika provincijoje pasireiškėdavo kur kas silpniau. Ši išvada dėl getų irgi patvirtina krašto agrarinio pobūdžio svarbą.

e) Prasčiausia mitybos būklė buvo sovietų karo belaisvių stovyklose. Nemaža aukų dalis mirė būtent dėl badavimo, todėl jų prisitaikymo strategijas sunku net detalizuoti, kadangi tam paprastai nebūdavo galimybių. Palankesnę situacija turėjo belaisviai dirbę skirtingose įmonėse ar pas ūkininkus. Tuo tarpu apie iš Sovietų Sąjungos evakuotų civilių mitybą sunku pasakyti ką nors konkrečiau. Tikėtina, jog lyginant su sovietų karo belaisviais, evakuotieji civiliai buvo kažkiek geriau aprūpinami. Jie turėjo galimybę evakuacijos metu šiek tiek turto pasiimti su savimi, be to, tai dalinai įrodytų vokiečių administracijos dokumentai, kad evakuotų iš Sovietų Sąjungos civilių išlaikymas galėjo būti įskaitytas kaip dalis ūkio produktų rekvizicijų. Evakuacijos procesas ženkliai paveikė dalies Lietuvos ūkininkų buitį, kai paskirtas evakuotų civilių šeimas jie kartais galėjo sunkiai išlaikyti, o šioje vietoje atsiradavusios įtampos dažniausiai buvo susijusios su maisto klausimu.

4. Nuo 1941 m. lapkričio pradžios dėmėtosis šiltinės epidemija kilo dėl vokiečių sukurtų sovietų karo belaisviams antisanitarinių sąlygų ir jų kontakto su vietos gyventojais bei iki Antrojo pasaulinio karo buvusių sanitarijos trūkumų. Įmanoma nustatyti, kad dėmėtosis šiltinės epidemiją sudarė du pagrindiniai etapai. Pirmuoju, kai Vyriausioji sveikatos valdyba registravo 3639 atvejus, didžiausias sergamumas buvo Alytaus apskrityje, kurioje ir prieškariniu atvejų skaičius buvo aukštesnis lyginant su dauguma Lietuvos apskričių. Minėtas etapas truko nuo 1941 m. lapkričio iki 1942 m. balandžio. Po to, nors ligos atvejų vis pasitaikydavo, sulėtėjo užsikrėtimo tempas. Antrasis etapas prasidėjo 1944 m. sausį, kai dėmėtosis šiltinės epidemija atsinaujino dėl civilių iš Sovietų Sąjungos evakuacijos ir jų išdalavimo ūkininkams. Per antrąjį dėmėtosis šiltinės etapą registruota daugiau atvejų nei per pirmąjį. Nuo 1944 m. sausio 3 d. iki 1944 m. gegužės 27 d. fiksuoti net 5462 nauji atvejai. Iš viso nuo epidemijos pradžios Lietuvoje 1941 m. lapkritį iki išlikusios 1944 m. gegužės 27 d. statistikos oficialiai registruoti 10890 dėmėtosis šiltinės atvejai. Per antrąjį dėmėtosis šiltinės etapą daugiausia atvejų buvo Vilniaus (1519) ir Alytaus (1261) apskrityse, kuriose vėlgi ir iki Antrojo pasaulinio karo buvo daug sanitarinių trūkumų. Per antrąjį dėmėtosis šiltinės protrūkį vokiečių politikos įtaka buvo nežymi, pagrindiniai prevencinių priemonių iniciatoriai buvo lietuvių pareigūnai.

Oficialioji statistika neatspindėjo visų ligos atvejų, nes realus vokiečių okupacijos metais buvęs dėmėtosis šiltinės atvejų skaičius buvo kur kas didesnis.

a) Epidemijos sąlygojo, kad pastangos spręsti ikikarines sanitarijos problemas vokiečių okupacijos metais suintensyvėjo, bet ilgalaikiai švaros kultūrai tai ženkliai įtakos neturėjo. Tarp skirtingų dėmėtosis šiltinės stabdymo priemonių buvo pirčių tinklo plėtra. Įprotis lankytis pirtyje priklausė ne tik nuo krašto materialinio stovio, bet didžiausią įtaką turėjo nusistovėję ir perimti kasdienio gyvenimo įpročiai. Suvalkijoje kaimo pirtimis naudotasi rečiausiai, nors ekonomiškai bei kultūriškai, tai vienas iš labiausiai pažengusių Lietuvos regionų, bet dėmėtosis šiltinės atvejų ten nebuvo tiek daug, kiek tam tikruose Lietuvos regionuose, kur pirčių būta kur kas daugiau. Tokia situacija atskleidžia, kad išoriniai pokyčiai be mentalinių pasikeitimų yra trumpalaikiai ir pasmerkti nesėkmei. Prevencijoje pasitaikydavo ir priverstinių priemonių taikymo, bet jos irgi buvo tik išorinis, laikinas, giluminio poveikio Lietuvos švaros kultūrai neturėjęs sprendimas. Akivaizdu, kad pirčių tinklo plėtojimas nebuvo naujai atsiradęs poreikis būdingas tik vokiečių okupacijos laikotarpiui. Vokiečių okupacija išryškino prieškarinio sanitarines problemas, be to, sukūrė galimybę daliai lietuvių administracijos daugiau dėmesio skirti sanitarijos klausimams, bet karo metas šiems tikslams nebuvo tinkamas. Pavieniai šaltiniai nukreipia link prielaidos, kad vokiečių okupacijos metais pirčių statyme galėjo vykti minimalių teigiamų pokyčių, bet juos turėjo nustelbti karo padariniai. Įkurtų pirčių skaičiaus, kaip ir dėl karo įvykių sunaikintų, nustatyti, negalima, o pokyčiai daugiausiai buvo pastebimi statant ir remontuojant viešąsias pirtis. Tai rodytų, kad gyventojų butyje nebuvo ženklesnių teigiamų pokyčių. Nebent galėjo pasitaikyti tik pavieniai būtinės aplinkos pagerėjimo atvejai.

b) Lyginant dėmėtosis šiltinės atvejų statistiką Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Švenčionių getuose, tikėtina, kad po Vilniaus geto, didžiausiais dėmėtosis šiltinės atvejų skaičius buvo mažiausiame Švenčionių gete. Ši preliminarinė išvada remiasi ne itin gausiu informacijos kiekiu, be to, dienoraščiuose ir atsiminimuose paminimi pavieniai skaičiai sunkiai galėjo atspindėti bendrą nuo getų įkūrimo iki likvidavimo atsiradusių dėmėtosis šiltinės atvejų dinamiką. Tokią apie 100 dėmėtosis šiltinės atvejų statistiką Švenčionių gete galėtų nebent patvirtinti 1942 m. staigus dėmėtosis šiltinės protrūkis dėl perkeltų žydų iš Vidžių geto. Kituose Lietuvos teritorijoje veikusiuose getuose dėmėtosis šiltinės atvejai pasitaikydavo per visą vokiečių okupaciją, bet ne tokiais ženkliais mastais.

c) 1941 m. dauguma vidurių šiltinės atvejų buvo dėl 1941 m. pavasarį Vilniuje kilusios vidurių šiltinės epidemijos, o ne vokiečių okupacijos įtakos.

Vėliau vidurių šiltinės atvejų skaičius vokiečių okupacijos sąlygomis išaugo, kaip difterijos, pasiutligės, venerinių ar kt. ligų. 1941–1943 m. galėjo būti 7186 vidurių šiltinės atvejai. Vidurių šiltinės prevencijoje buvo atliekami minimalūs tualetų ir šulinių tvarkymo darbai, kurie gali būti priskiriami visuomenės prie karo sąlygų pritaikymui. Panašiai kaip su pirtimis, intensyviau buvo tvarkomos tik viešosios erdvės, bet ne privati gyventojų butis. Šie darbai dažnai turėjo būti kaip privalomas atsakas vokiečių sanitarinės padėties gerinimo reikalavimams. Kitas svarus visuomenės pritaikymo ir prisitaikymo kliuvinys buvo ne tik įpročių ar resursų problemos, bet ir laiko stoka. Atmetus vokiečių okupacijos pradžią ir pabaigą, nes tuo laiku būta daug chaoso, grandioziniais pirčių, tualetų, šulinių ir kt. projektams įgyvendinti paprasčiausiai nebuvo laiko.

d) 1941 m. difterijos ženklaus atvejų skaičiaus kilimo nebuvo. Didžiausias difterijos šuolis fiksuojamas 1943 m. Po to pastebimas atvejų skaičiaus mažėjimas. Difterijos prevencijoje dėl antidifterinio serumo trūkumo plito eksperimentai su persirgusiųjų krauju. Tai prisitaikymo strategija kilusi iš visuomenės „apačios“ dėl susidariusio vaistų trūkumo.

e) Tuo tarpu pasiutlige vien per 1941–1943 m., tikėtina, užsikrėtė apie 2800 asmenų. Nėra aišku kiek galėjo užsikrėsti naminių gyvulių, bet galima pastebėti, kad nemažai ūkių nukentėjo, nes negalėjo užsikrėtusių gyvulių suvartoti, tačiau visos Lietuvos generalinės srities mastu pasiutligė apsirūpinime maistu netapo itin pastebima problema.

f) 1942–1943 m. buvo 5048 venerinių ligų atvejai. Venerinių ligų atvejų išaugimas paprastai vyksta karo metais. Šis dėsningumas matomas ir vokiečių okupacijos metais. Daugiausiai atvejų fiksuota didžiuosiuose Lietuvos miestuose. Kovos su šia liga strategijose galima daug rasti paralelių ne tik lyginant su prieškario įstatymine baze, bet ir prevencinių priemonių būduose, kai iki karo naudotas priverstinis gydymas taikytas ir vokiečių okupacijos metais.

5. Vokiečių okupacijos metais susidariusios sąlygos taip pat neigiamai paveikė gyventojų psichinę sveikatą. Tarp visų neigiamų veiksnių labiausiai išplito naminės degtinės vartojimas, kuris nepaisant plataus vokiečių ir lietuvių pareigūnų prevencinių priemonių taikymo, pristabdytas tik minimaliai. Tai dar vienas visuomenės iš „apačios“ prie įtemptų karo sąlygų prisitaikymo pavyzdys. Todėl vokiečių ir lietuvių prevenciniai bandymai sulaukė nedaug pasisekimo. Nuo naminės degtinės vartojimo nukentėjusių buvo ne šimtai, bet tūkstančiai.

Taigi, įvairių medžiagų trūkumas prisidėjo ne tik prie skirtingų prisitaikymo strategijų išplitimo ir ženkliai suprastėjusios gyvenimo kokybės, bet ir prie išaugusio gyventojų mirtingumo. Prie vokiečių okupacijos metais

prastėjusių apsirūpinimo vaistais, kuru ir kt. sričių, neabejotinai galima priskirti ir maisto klausimą. Aplink jį „sukosi“ ne tik dauguma gyventojų prisitaikymo strategijų, bet jis buvo susijęs ir su nacių rasine politika, kuri taip pat prisidėjo prie neigiamai (ypač žydų ir sovietų karo belaisvių) paveiktų gyvenimo sąlygų. Minėtų prisitaikymo strategijų ašis tapo susitelkimas ties krašto vietiniais gamtiniais ištekliais. Tai gali būti laikoma visuotiniu civilizaciniu reiškiniu, kuris pasireiškia visuomenei masiškai susidūrus su krizine situacija. Todėl natūralu, kad agrarinis krašto pobūdis tapo pagrindiniu karą išgyventi padėjusiu veiksnium, nes daugelis gyventojų paprasčiausiai nebuvo nutolę nuo su žemės ūkiu susijusios veiklos. Tyrime taip pat atskleista, kad minėtos strategijos nukreipdavo ir link nebūtinai neigiamo pobūdžio pokyčių, kai reikėjo stiprinti su gamtiniais ištekliais susijusias veiklos sritis arba lietuvių administracija bandė išlaikyti iki karo buvusią visuomenės modernizacijos viziją.

ŠALTINIAI

Archyviniai šaltiniai

Lietuva

Lietuvos istorijos instituto bibliotekos rankraštynas

F. 73 Etnologijos fondas

Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyrius

F. 5 Mišrus

F. 76 Disertacijų rinkinys

F. 85 Diplominių darbų rinkinys

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos rankraščių skyrius

F. 8 Pavienių rankraščių rinkinys

F. 26 Lietuvos mokslų akademijos darbuotojų disertacijų ir mokslinių darbų rinkinys

F. 29 Literatūrinių rankraščių kolekcija

F. 95 Elisonas Jurgis (JE)

F. 165 Biržiška Mykolas

F. 183 Uždavinys Vincas

F. 318 Vilniaus arkivyskupijos dokumentų kolekcija

Lietuvos Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos rankraščių skyrius

F. 25 Steponaitis Vytautas

F. 60 Račkauskas Karolis slapyv. Vairas

F. 63 Račkus Aleksandras

- F. 64 Čilvinaitė Marijona
- F. 68 Bortkevičienė Felicija
- F. 132 Disertacijų rinkinys

Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus

- VŽM-4806/1, E. Kutorgienės dienoraštis
- VŽM-1810, Bulvių kasimas Kuno gete
- VŽMP 6220, Vilniaus geto vartai

Lietuvos centrinis valstybės archyvas

- F. 653 Seinų apskrities valsčių savivaldybės
- F. 759 Klimatologijos institutas
- F. 799 Panevėžio apskrities pradžios mokyklos
- F. 805 Biržų apskrities valsčių savivaldybės
- F. 1075 Telšių miesto savivaldybė
- F. 1151 Vilniaus apygardos pramonės inspekcija
- F. 1262 Ukmergės miesto savivaldybė
- F. 1294 Valstybinis higienos institutas
- F. 1344 Tauragės apskrities valsčių savivaldybės
- F. 1362 Marijampolės miesto savivaldybė
- F. 1381 Biržų apskrities savivaldybė
- F. 1426 Utenos apskrities valsčių savivaldybės
- F. 1431 Panevėžio apskrities ligoninė
- F. 1510 Raseinių apskrities valsčių savivaldybės
- F. 1624 Šiaulių apskrities valsčių savivaldybės
- F. 1626 Joniškio miesto savivaldybė
- F. 1753 Jurbarko miesto savivaldybė
- F. 1757 Tauragės apskrities savivaldybė

F. R-409 Lazdijų apskrities viršininkas (Der Kreischef des Kreises Lasdien)

F. R-415 Zarasų apskrities valstybinė sveikatos įstaiga (Staatliches Kreisgesundheitsamt in Zarasai)

F. R-417 Telšių apskrities valstybinė sveikatos įstaiga (Staatliches Kreisgesundheitsamt in Telchiai)

F. R-496 Laikinoji Lietuvos Vyriausybė

F. R-613 Vilniaus apygardos komisaras (Der Gebietskommissar Wilna-Land)

F. R-616 Kauno miesto apygardos komisaras (Der Gebietskommissar Kaunen-Stadt)

F. R-617 Vidaus reikalų vadyba

F. R-620 Administracinės kontrolės vadyba (Die Verwaltungskontrolle)

F. R-622 Įgaliotinio rusų tautybės gyventojų reikalams biuras (Бюро Поверенного по делам русского населения Литовской генеральной области, Vertrauensstelle für die russische Bevölkerung im Generalbezirk Litauen)

F. R-625 Darbo ir socialinių reikalų vadyba (Amt für Arbeits-und Sozialwesen)

F. R-627 Vyriausioji sveikatos valdyba (Hauptgesundheitsverwaltung)

F. R-634 Vokiečių informacijos biuras Kaune (Das deutsche Nachrichtenbüro in Kaunen)

F. R-639 Laikraščio „Naujoji Lietuva“ redakcija

F. R-643 Vilniaus miesto savivaldybė (Stadtverwaltung Wilna)

F. R-646 Vilkaviškio apskrities savivaldybė (Kreisverwaltung Wilkowitzchen)

F. R-655 Šakių apskrities valsčių savivaldybės

F. R-675 Vietinė rinktinė (Litauische Sonderverbände)

F. R-685 Vilniaus apskrities viršininkas (Der Kreischef von Wilna)

F. R-689 Vilniaus miesto policijos vadas (Stadtpolizeiführer Wilna)

F. R-727 Vilniaus apygardos teismo prokuroras (Staatsanwalt beim Bezirksgericht Wilna)

F. R-729 Panevėžio apskrities viršininkas (Der Kreischef des Kreises Ponewesch)

F. R-754 Lietuvos TSR Ministrų Taryba

F. R-769 Lietuvos TSR sveikatos apsaugos ministerija

F. R-969 Finansų vadyba (Die Finanzverwaltung Kauen)

F. R-973 Žydų geto policija (Jüdische Ghetto Polizei)

F. R-978 Vyriausias ir teritoriniai savitarpinės pagalbos komitetai

F. R-1099 Šiaulių apskrities viršininkas (Der Kreishauptmann von Schaulen)

F. R-1104 Zarasų miesto savivaldybė

F. R-1106 Zarasų apskrities viršininkas (Der Kreischef Zarasai)

F. R-1216 Saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje Lietuviškojo skyriaus Kriminalinės policijos viršininkas (Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Litauen Litauische Abteilung Der Leiter der Kriminalpolizei)

F.R-1223 Švenčionių apskrities maitinimo ir ūkio skyrius (Ernährungs- und Wirtschaftsabteilung des Kreises Schwentschionys)

F. R-1224 Kėdainių apskrities maitinimo ir ūkio skyrius

F. R-1301 Malūnų centras (Mühlen-Zentrale)

F. R-1390 Vilniaus žydų muziejaus dokumentų kolekcija

F. R-1421 Vilniaus žydų getas (Ghetto der Stadt Wilna)

F. R-1476 Tauragės apskrities viršininkas (Der Kreischef in Taurogen)

F. R-1444 Kauno karo komendantūra (Litauische Kommandantur)

F. R-1549 Pirmasis generalinis tarėjas ir generalinis tarėjas vidaus reikalams (Der erste Generalrat und Generalrat für die innere Verwaltung)

F. R-1721 Lazdijų apskrities maitinimo ir ūkio skyrius

F. R-1739 Mėsos pramonės centras „Maistas“ („Maistas“ (Vieh- und Fleischzentrale Kauen)

Vilniaus regioninis valstybės archyvas

F. 2354 Juozas Navikas

Lietuvos valstybės istorijos archyvas

F. 1650 Panevėžio vyskupijos kurija

Kauno regioninis valstybės archyvas

F. R-1035 Vaikų sanatorija

F. R-1038 Kauno trachomos dispanseris

F. R-1046 Kauno miesto 5-oji poliklinika

Lietuvos ypatingasis archyvas

F. 1 Lietuvos partizaninio judėjimo štabas

F. K-1 Lietuvos TSR valstybės saugumo komitetas (KGB)

F. K-15 Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto (KGB) 10-asis skyrius

F. 3377 Partijos istorijos institutas prie LKP CK - Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK filialas

F. 16895 Antanas Sniečkus

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

F. 86 Agnietė Ambraziejūtė-Steponaitienė

Baltarusija

Национальный архив Республики Беларусь

F. 370 Генеральный комиссариат Белоруссии

F. 393 Минский окружной комиссариат

F. 651 Германское министерство по делам Востока г. Рига

Государственный архив Гродненской области

F. 956 Ašmenos miškų urėdija (Ошмянское Лесничество)

Periodinė spauda

Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen 1941-1944 m.

Blaivioji Lietuva, 1937 m.

British medical journal, 1942.

Gimtasai kraštas, 1943 m.

Panevėžio apygardos balsas, 1942 m.

Darbas ir sveikata, 1943 m.

Savivaldybė, 1931 m.

Lietuviškoji medicina, 1941-1944 m.

Naujoji Lietuva, 1941-1944 m.

Naujoji Sodyba, 1940-1944 m.

Vyriausiosios sveikatos valdybos žinios, 1941-1944 m.

Į laisvę, 1941-1942 m.

Į kovą, 1943 m.

Kriminalinės policijos žinios, 1942 m.

Savaitė, 1942 m.

Memuarinė literatūra

Ambrozaitis, K. *Šimtmečio keliu*, Vilnius, 2011.

Norkūnas, P. *Atsiminimai*, Vilnius, 2002.

Arad, Y. *The partisan. From the valley of death to mount Zion*, New York, 1979.

Aradas, I. *Iš mirties slėnio į Siono kalną*, Vilnius, 2020.

- Balberyszski, M. *Stronger than iron: the destruction of Vilna Jewry, 1941-1945: an eyewitness account*, Jerusalem, 2010.
- Balberyszski, M. *Vilniaus geto likvidavimas*, Vilnius, 2020.
- Blynas, Z. *Karo metų dienoraštis, 1941-1944 m.*, Vilnius, 2007.
- Bloznelis, M. *Neramūs metai*, Kaunas, 2007.
- Brizgys, V. *Katalikų bažnyčia Lietuvoje 1940–1944 metais.*, Chicago, 1977.
- Dogelis, P. *Kas pergyventa: 1930–1949 metų dienoraštis*, Vilnius, 2017.
- Dworzecki, M. *Yerushalayim delite in kamfun umkum*, Tel-Aviv, 1948.
- Eilati, S. *Crossing the river*, Tuscaloosa, 2008.
- Elkes, J. *Dr. Elkhanan Elkes of the Kovno ghetto: a son's Holocaust memoir*, Massachusetts, 1999.
- Fainas, J. *Berniukas su smuiku*, Vilnius, 2017.
- Gerber, I. *Diary from the Kovno ghetto: August 1942-January 1943*, Jerusalem, 2022.
- Ginaitė, S. *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė 1941-1944 metais*, Vilnius, 1999.
- Kalmanovičius, Z. *Viltis stipresnė už gyvybę : Vilniaus geto dienoraštis*, Vilnius, 2021.
- Kruk, H. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939-1944*, Vilnius, 2004.
- Kviklys, G. *Gydytojas Vladas Kviklys*, Vilnius, 2008.
- Lapinskas, V. *Mediko gyvenimas*, Vilnius, 2003.
- Lazersonaitė, T. *Tamaros dienoraštis*, Vilnius, 1997.
- Mackevičius, M. *Atsiminimai*, Vilnius, 1997.
- Maldžiūnas, V. *Išaugau Vilnijoje: atsiminimai*, Kaunas, 1996.
- Matulionis, J. *Neramios dienos*, Toronto, 1975.
- Pick, A. *Notes from the valley of slaughter: a memoir from the ghetto of Šiauliai, Lithuania*, Bloomington, 2023.
- Rudaševskis, I. *Vilniaus geto dienoraštis*, Vilnius, 2018.

Sakowicz, K. *Panerių dienoraštis. 1941-1943 m.*, Vilnius, 2012.

Stanaitis, J. *Usnynas*, Vilnius, 2019.

Švedas, A. *Irena Veisaitė. Gyvenimas turėtų būti skaidrus*, Vilnius, 2016.

The clandestine history of the Kovno Jewish ghetto police by anonymous members of the Kovno Jewish ghetto police, Bloomington, 2014

The Lithuanian Slaughter of its Jews: The Testimonies of 121 Jewish survivors of the Holocaust in Lithuania, recorded by Leyb Koniuchowsky, in Displaced Persons' Camps (1946-48), Monee, IL, 2020.

Toliušis, Z. *Mano kalėjimai*, Vilnius, 1991.

Tory, A. *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000.

Zilberkveitas, Š. *Kauno geto policininko Šabselio Zilberkveito dienoraštis*, Kaunas, 2021.

Publikuoti šaltiniai

Lietuvos laikinoji vyriausybė: posėdžių protokolai, 1941 m. birželio 24 d. – rugpjūčio 4 d., Vilnius, 2001.

Lietuvos viešosios sveikatos 1937 metų apžvalga, Kaunas, 1939.

Norman, J. *Eating for victory: healthy home front cooking on war rations. Reproductions of official Second World War instruction leaflets*, London, 2007.

Patten, M. *We'll eat again: a collection of recipes from the war years*, Hamlyn, 1990.

Enciklopedijos, žinynai

Medicinos enciklopedija., t. 1. Vilnius, 1991.

LITERATŪRA

Ambraziejūtė-Steponaitienė, A. et al., Kur švara – ten sveikata, Kaunas, 1942.

Ambraziejūtė-Steponaitienė, A. *Limpamosios ligos*, Kaunas, 1919.

Andriušis, A. *Lietuvos medicinos istorijos apybraiža*, Vilnius, 2006.

Andriušis, A. Adomaitis, A., Biografijos paraštėse, in: *Decanissimus: profesorius Salezijus Benignas Pavilionis*, sud. Janina Tutkuvienė, Violeta Žalgevičienė, Vilnius, 2019.

Alekna, J., et al. *Žmonių gydymas namie*, Kaunas, 1933.

Bagodonas, S., Bajoras, K., et. al. *Sodininkystės vadovėlis ūkininkams*, Vilnius, 1942.

Balčiūnienė, I. *Lietuvos stomatologijos istorija*, Vilnius, 1998.

Beinfeld, S. Health care in the Vilna ghetto, *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 12, 1998.

Berenis, V. Egodokumentų tyrimai: ištakos, metodai, perspektyvos, in: *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI-XX amžiuje*, Vilnius, 2013.

Braslauskas, J. Gyventojų aprūpinimas ir kasdienis gyvenimas nacių okupuotoje Lietuvoje, *Genocidas ir rezistencija*, 2016, nr. 40.

Braslauskas, J. *Lietuvos socialinė-ekonominė padėtis nacių okupacijos metais*, daktaro disertacija, Vilnius, 2001.

Braslauskas, J. Lietuvos žemės ūkis nacių okupacijos metais, *Lietuvos istorijos studijos*, 2000, nr. 8.

Braslauskas, J. Nacių politika Lietuvos pramonės srityje ir jos rezultatai, *Lietuvos istorijos studijos*, 2003, nr. 11.

Braslauskas, J. Žemės ūkio prievolių išreikalavimas nacių okupuotoje Lietuvoje, *Genocidas ir rezistencija*, 2017, nr. 42.

Brazaitis, J. *Vienų vieni*, Vilnius, 1990.

Bražiūnas, M. Legalios spaudos ir valdžios santykis Lietuvoje vokiečių okupacijos metais (1941–1944), *Žurnalistikos tyrimai*, 2014, nr. 7.

Browning, Ch. R. *Ordinary man: reserve police battalion 101 and the final solution in Poland*, New York, 1998.

Brozek, J. Psychology of human starvation and nutritional rehabilitation, *The scientific monthly*, 1950, vol. 70, no. 4.

Bubnys, A. Antrasis pasaulinis karas ir Holokaustas, in: *Lietuvos žydai: istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Vilnius, 2012.

Bubnys, A. Etniniai santykiai nacių okupuotoje Lietuvoje 1941-1944 m., *Genocidas ir rezistencija*, 2011, nr. 29.

Bubnys, A. *Kauno getas, 1941-1944*, Vilnius, 2014.

Bubnys, A. Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos, in: *Holokaustas Lietuvoje 1941 – 1944 m.*, sud. A. Bubnys. Vilnius, 2011.

Bubnys, A. Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941-1943 metais, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2000.

Bubnys, A. *Šiaulių getas*, Vilnius, 2014.

Bubnys, A. Švenčionių, Ašmenos ir Svierių apskričių žydų likimas, in: *Ašmenos, Svierių, Švenčionių apskričių getai: kalinių sąrašai / Гетто Ошмянского, Свирского, Швянцёнского уездов: списки узников / The ghettos of Oshmyany, Svir, Švenčionys regions: lists of prisoners 1942*, sud. I. Guzenberg, O. Movšovič, J. Sedova, Vilnius, 2009.

Bubnys, A. *Vilniaus getas, 1941-1943*, Vilnius, 2013.

Bubnys, A. Vokiečių karinės įstaigos Kaune 1941–1944 metais, *Kauno istorijos metraštis*, 2013, nr. 13.

Bubnys, A. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941-1944)*, Vilnius, 1998.

Budginaitė, R. *Utėlės ir jų naikinimo priemonės*, Vilnius 1980 m.

Bujakas, I. *Dėmėtoji šiltinė*, Vilnius, 1946.

Bujakas, I. *Dėmėtoji šiltinė*, Vilnius, 1947.

Bujakas, I. *Dėmėtoji šiltinė*, Vilnius, 1949.

Bumblauskas, A., Eidintas, A., Kulakauskas, A., Tamošaitis, M. *Lietuvos istorija kiekvienam*, Vilnius, 2018.

Cohen Jr, M. M. Overview of German, Nazi, and holocaust medicine, *American Journal of Medical Genetics*, part A, 152/3, 2010.

Collingham, L. *Taste of war: World War II and the battle for food*, New York, 2012.

Chorażyczewski, W., Rosa, A. Metodologiniai lietuviškųjų egodokumentų paieškos aspektai lenkišku požiūriu, in: *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI-XX amžiuje*, Vilnius, 2013.

Crew, D. F. Alltagsgeschichte: A new social history "from below"? *Central European history*, 1989, vol. 22, no. 3/4.

Černiauskas, N. *Paskutinė Lietuvos vasara. 1940*, Vilnius, 2021.

Dehne, H. Have we come any closer to alltag? Everyday reality and workers' lives as an object of historical research in the German democratic republic, in: *The history of everyday life. Reconstructing historical experiences and ways of life*, New Jersey, 1995.

Dieckmann, Ch. *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen, 1941-1944*, Bd. I, II, Göttingen, 2011.

Dieckmann, Ch. Toileikis, V., Zizas, R. *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje, 1941-1944/Murders of prisoners of war and of civilian population in Lithuania, 1941-1944*, Vilnius, 2005.

Dieckmann, Ch. Savivaldos politikos galimybės vokiečių okupuotoje Lietuvoje, in: *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, sud. A. Anušauskas, Č. Laurinavičius, Vilnius, 2007.

Čepaitienė, A. *Gyvenimo etnografija: vietos, struktūros ir laikas: besikeičianti Lietuva XX amžiuje*, Vilnius, 2013.

Eley, G. Labor history, social history, „alltagsgeschichte“: experience, culture, and the politics of the everyday a new direction for German social history? *The journal of modern history*, 1989, vol. 61, no. 2.

Eley, G. Problems with culture: German history after the linguistic turn, *Central European history*, 1998, vol. 31, no. 3.

Evarts, E., Pavlovičs, J. *Ikdienas dzīve Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā 1941-1945*, Rīga, 2016.

Giddens, A. *Sociologija*, Kaunas, 2005.

Ginn, F. Dig for Victory! New histories of wartime gardening in Britain, *Journal of historical geography*, 2012, 38/3.

Gražiūnas, A. *Lietuva dviejų okupacijų replėse*, Vilnius, 1996.

Gregory, B. S. Is small beautiful? Microhistory and the history of everyday Life, *History and Theory*, 1999, vol. 38, no. 1.

Iggers, G. G. *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang*, Göttingen, 1993.

Indrišionis, D. "Jie elgiasi kaip žydai": antispekuliacinė propaganda ir „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimas Lietuvoje 1941-1944 m., *Genocidas ir rezistencija*, 2020, nr. 48.

Jay, M. Songs of experience: reflections on the debate over Alltagsgeschichte, *Salmagundi*, 1989, 29/41.

Jankevičiūtė, G., Laučkaitė-Surgailienė, L. *Okupacijos realijos: Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų Lietuvos plakatai/The reality of occupation: Posters in Lithuania During World War I and World War II*, Vilnius, 2014.

Jessee, E., Skinner, M. A typology of mass grave and mass grave-related sites, *Forensic science international*, 2005, 152/1.

Jominienė, L. *Būkime švarūs*, Vilnius, 1963.

Juodgalvis, J. *Švenčionys: dvaras – miestelis – miestas*, Vilnius, 2001.

Kaip tai įvyko? Christoph Dieckmann atsako Rūtai Vanagaitei, Vilnius, 2020.

Kairiūkštytė, N. Vokiečių atvežti rusai Lietuvoje II pasaulinio karo ir pokario metais, *Lietuvos istorijos metraštis 1992 metai*, Vilnius, 1994.

Karčiauskaitė, I. Avraham Tory. Kauno getas: diena po dienos, *Kauno istorijos metraštis*, 2002.

Klumbytė, N., Šliavaitė, K. Įvadas. Nekasdieniškos kasdienybės: visuomenė, istorija ir galia, *Lietuvos etnologija*, 2017, nr. 26.

Kochanowski, J. Black market in the General Government 1939-1945: survival strategy or (un) official economy?, in: *Coping with hunger and shortage under German occupation in World War II*, Springer, 2018.

Konstania-Danzig, R. *Dvasinė rezistencija Vilniaus gete*, Vilnius, 2006.

Kulikauskas, G. Tualetų atsiradimas Lietuvoje, *Iliustruotoji istorija*, 2017, nr. 7.

Kviklys, V. Mokyklinės higienos Lietuvoje istorijos bruožai, *Psichologija*, 1962, nr. 2.

Latvytė-Gustaitienė, N. (Ne) pamirštas Vilniaus Genius Urbis: Vilniaus Geto biblioteka, in: *Knygotyra*, 2017/68.

Laukaitytė, R. *Lietuvos Bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941-1944)*, Vilnius, 2010.

Lazauskienė, A., Tamutienė, I. Alkoholio prekybos laiko reguliavimas: Pirmosios ir Antrosios Lietuvos Respublikos patirtys, *Viešoji politika ir administravimas*, 2015, t. 14, nr. 1.

Laver, J. Fashion and war, *Journal of the royal society of arts*, 1944, vol. 92, no. 4666.

Lewandowska, S. *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa, 1997.

Lietuvių kalendorius 1943 metams, Kaunas, 1943.

Lugovojus, M. Kasdienis gyvenimas Kaune vokiečių okupacijos metais (1941–1944): būstas, maistas ir pramogos, *Kauno istorijos metraštis*, 2016, nr. 16.

Magnússon, S. G., Szijártó, I. M. *What is microhistory?: theory and practice*, London, 2013.

Markeliūnienė, V. Baletas Vilniaus opereje (1942-1944), *Krantai*, 2010, nr. 4

Matulionis, B. Sveikatos reikalų tvarkymas Lietuvoje vok. okup. metu, *Sėja*, 1958 m., nr. 3.

Matulionis, B. Sveikatos reikalų tvarkymas Lietuvoje vok. okup. metu, *Sėja*, 1958 m., nr. 4.

Medick, H. “Missionaries in the row boat”? Ethnological ways of knowing as a challenge to social history, in: *The history of everyday life. Reconstructing historical experiences and ways of life*, New Jersey, 1995.

Michman, D. *Holocaust historiography a Jewish perspective: conceptualizations, terminology, approaches and fundamental issues*, London, 2003.

Miežutavičiūtė, V. J. *Vilniaus medicinos draugija ir jos kova su infekcinėmis ligomis (1805-1939): mokomoji knygelė studentams*, Vilnius, 2001.

Mikštaitė-Čičiurkienė, R. Kai kurie piemenų kasdienybės bruožai XIX-XX a. pabaigos Aukštaitijoje, *Liaudies kultūra*, 2009, nr. 126.

Miller, C. In the sweat of our brow: Citizenship in American domestic practice during WWII—Victory Gardens, *The Journal of American Culture*, 2003, 26/3.

Murthy, R. S., Lakshminarayana R. Mental health consequences of war: a brief review of research findings, *World psychiatry*, 2006, 5/1.

Nicol, P. *Sucking eggs: what your wartime granny could teach you about diet, thrift and going green*, London, 2009.

Norkus, Z. *Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai: kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius, 2014.

Offer, M. Medicine in the Shavli: in the light of the diary of dr. Aaron Pik, Ghetto Health care in the Vilna ghetto, in: *Jewish medical resistance in the Holocaust*, New York, 2017.

Offer, M. The study of Jewish medicine during the Holocaust: its creation and preliminary steps, *Korot*, vol. 22, 2014.

Oshry, E. *Responsa from the Holocaust*, New York, 1989.

Petrauskaitė, D. Muzika Kauno žydų gete, *Lietuvos muzikologija*, 2006.

Petrikaitė, J. Apie kai kurias Vilniaus ir Kauno getų dainas, *Tautosakos darbai*, 2002.

Ragauskas, A. XVI-XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestiečių kasdienio gyvenimo tyrimai šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje, *Lituanistica*, 1997, nr. 3.

Ragauskienė, R. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515-1584 m.)*, Vilnius, 2002.

Rafes, Y. *Doctors and patients: ethical, human and professional dimensions of Jewish doctors in Vilno Ghetto*, New York, 2002.

Roland, C. G. An underground medical school in the Warsaw ghetto, 1941–2, *Medical history*, vol. 33, 1989.

Roszak, S. Egodokumentai – mėginimas istorijos šaltinyje atrasti slypintį autorių, in: *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI-XX amžiuje*, Vilnius, 2013.

Hayden-Smith, R. “Soldiers of the Soil”: the work of the United States school garden army during World War I, *Applied Environmental Education and Communication*, 2007, 6/1.

- Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius, 1961.
- Holokausto Lietuvoje atlasas*, sud. M. Jakulytė-Vasil, Vilnius, 2011.
- Samuelsson, L. Getting creative with less. Recipe lessons from the Australian Women's Weekly during wartime, Faculty of law, humanities and the arts – papers, 4165, 2020.
- Savickienė, A. Profesorių Stasį Čepulį prisimenant, in: *Profesorius Stasys Čepulis*, Vilnius, 2010.
- Savulionis, A. *Statykite pirtis*, Vilnius, 1963 m.
- Sederevičiūtė, Š. *Fotografija vokiečių okupuotoje Lietuvoje (1941-1944): tarp istorinio šaltinio ir interpretacijų*, daktaro disertacija, Vilnius, 2021.
- Sindler, A. J., Wellman, N. S., Stier, O. B. Holocaust survivors report long-term effects on attitudes toward food, *Journal of nutrition education and behavior*, 2004, 36/4.
- Snyder, J. C. Typhus fever in the Second World War, *California medicine*, 1947, vol. 66, no. 1.
- Spicknall, G. Ch., et. al. The diet in Germany and the occupied countries during the Second World War, *Public Health Reports (1896-1970)*, November 12, 1943, 58/46.
- Stapleton, D. H. A lost chapter in the early history of DDT: the development of anti-typhus technologies by the Rockefeller foundation's louse laboratory, *Technology and Culture*, 2005, vol. 46, no. 3.
- Stasiulis, S. *Holokausto Lietuvoje istoriografija: tradicijos ir problemos*, daktaro disertacija, Vilnius, 2018.
- Stearns, P. N., The history of daily life: whys and hows, in: *A day in the life: studying daily life through history*, London, 2006.
- Steege, P., et al. The History of everyday life: a second chapter, *The journal of modern history*, 2008, vol. 80, no. 2.
- Stone, L., et al. Extraordinary curtailment of massive typhus epidemic in the Warsaw Ghetto, *Science advances*, 2020, 6/30.
- Streikus, A. Lietuvos Katalikų Bažnyčia 1940-1990 m., *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 12, 1998.

Sutkaitytė, S. *Vaistingųjų augalų rinkimas ir džiovinimas*, Kaunas, 1942.

Šepetys, N. *Holokausto postsekuliarumas: tarp kritikos ir supratimo*, Vilnius, 2022.

Šiupšinskas, M. *Kolektyvinio sodo fenomeno urbanistinis ir sociokultūrinis aspektai. Sovietinės Lietuvos atvejis*, daktaro disertacija, Vilnius, 2021.

Šių dienų valgiai, Kaunas, 1942.

Šopauskas, J. *Ligotumas Lietuvoje mirties priežasčių ir apkrečiamų ligų registracijos duomenimis*, Kaunas, 1939.

Šopauskas, J. *Sveikas geriamas vanduo*, Kaunas, 1942.

Štarkas, J. *Apie kūno švarą ir pirčių naudojimą*, Vilnius, 1962.

Štarkas, J. *Statykime pirtis*, Vilnius, 1960 m.

Švedas, A. *Istoriko teritorija*, Vilnius, 2020.

Švenčionių krašto žydų tragedija 1941 – 1944 m., sud. G. Geniušienė, Švenčionys, 2002.

Švipas, V. Pirtis ir skalbykla, in: *Kaimo statyba*, Vilnius, 1936.

Švipas, V. *Ūkininko pirtis*, Kaunas, 1934.

Tamašauskas, M. *Sodybų apvalymas*, Kaunas, 1943.

Tamutienė, I. Andrejeva, R., Lazauskienė, A., Prekybos alkoholiu vietų reguliavimas: Pirmosios ir Antrosios Lietuvos Respublikos patirtys, *Viešoji politika ir administravimas*, 2016, t. 15, nr. 1.

Tanaka, S. A patriotic duty: women and fashion during World War II, *Chukyo English literature*, 2008, vol. 28.

Tauber, J. *Arbeit als Hoffnung: jüdische Ghettos in Litauen 1941-1944*, Berlin, 2015.

Tauber, J. ‘... Have not received any deliveries of potatoes for quite some time...’: Food supply and acquisition in the ghettos of Vilnius and Kaunas, in: *Coping with hunger and shortage under German occupation in World War II*, Palgrave Macmillan, 2018.

Tauber, J. ‘Purchasing and Bringing Food into the Ghetto Is Forbidden’: ways of survival as revealed in the files of the ghetto courts and

police in Lithuania, 1941-44, *Remembrance and solidarity*, December 2016, nr. 5.

Taujenis, V. *Kuro ištekliai ir suvartojimas Lietuvoje*, atsp. iš: „Mūsų girių“, 1944.

Tönsmeier, T., et al., *Coping with hunger and shortage under German occupation in World War II*, Springer, 2018.

Tönsmeier, T., Haslinger, P. Fighting hunger, dealing with shortage. Everyday life under occupation in World War II Europe—An Introduction, in: *Fighting hunger, dealing with shortage*, vol. 1, Brill, 2021.

Trimonienė, R. R. *Mikroistorija. Studijų knyga*, Šiauliai, 2008.

Tushnet, L., Health conditions in the ghetto of Lodz, *Journal of the history of medicine and allied sciences*, 1963, vol. 18, no. 1.

Vaičiūnas, V. *Alkoholinių psichikos ir nervų ligų padažnėjimas*, Kaunas, 1944 m.

Vaiseta, T. *Nuobodulio visuomenė: vėlyvojo sovietmečio Lietuva (1964-1984)*, daktaro disertacija, Vilnius, 2012.

Valantiejus, A. *Socialinė struktūra: nuo makro prie mikro modelių*, Vilnius, 2007.

Von Greyerz, K. Ego-documents: the last word?, *German History*, 2010, 28/3.

Vorstenbosch, T. et al., Famine food of vegetal origin consumed in the Netherlands during World War II, *Journal of ethnobiology and ethnomedicine*, 2017, 13/63.

Walke, A., Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944, *East European Jewish Affairs*, 2014, 44/1.

Weindling, P. Between bacteriology and virology: the development of typhus vaccines between the First and Second World Wars, *History and philosophy of the life sciences*, 1995, vol. 17, no. 1.

Weindling, P. Delousing and Resistance during the Holocaust, in: *Jewish medical resistance in the Holocaust*, New York, 2017.

Winick, M. Jewish medical resistance in the Warsaw ghetto, in: *Jewish medical resistance in the Holocaust*, New York, 2017.

Zdrodovskii, P. F. (Exanthematous) typhus fever and brill's disease (etiology, pathology, epidemiology and prevention)., no. DA-I-8711, Department of the army Washington DC, 1966.

Žalnora, A. *Visuomenės sveikatos mokslo raida Stepono Batoro universiteto Medicinos fakultete ir visuomenės sveikatos būklė Vilniaus krašte 1919-1939*, daktaro disertacija, Vilnius, 2015.

Žilinskienė, T. XX a. ketvirtojo dešimtmečio Lietuvos drabužių mados, *Liaudies kultūra*, 2005, nr. 5, p. 56.

Гребень, Е. А. *Гражданское население Беларуси в условиях немецкой оккупации (1941–1944 гг.)*, Минск, 2016.

**THE DAILY LIFE, DIET, AND HEALTH
IN GERMAN-OCCUPIED LITHUANIA, 1941–1944**
SUMMARY

For a large part of the twentieth century, social history in Western historiography was influenced by the modernisation theory. Social development was shown as a one-way process, with industrialisation, urbanisation, bureaucratisation, etc. as its main features, with main focus on the history of various structures. However, recent research in social history has increasingly focused on the history of everyday life, micro-history, or historical anthropology. It is not only material culture that is attracting interest but also the ways that the human undergoes various transformations. Natalie Zemon Davis, Carlo Ginzburg, Emmanuel Le Roy Ladurie, and others were among the first to reject the deterministic descriptions of long-term (*longue durée*) structures, which were too far removed from human interaction.

The focus on history ‘from below’ led to the emergence of the field of research on the history of the everyday (*Alltagsgeschichte*) in West Germany. At first, there were claims in the public domain that everyday life was not an appropriate subject for academic interest. Perhaps the most significant opposition to research into the everyday was mounted after it was applied to the history of the Third Reich: critics saw it as an attempt to divert attention from the crimes committed by the Nazi regime. The fierce debate in West Germany is inseparable from the general peculiarities of German historiography, where for about half a century, historians studying the era of National Socialism have been debating the unique path of the Nazi entrenchment (*Sonderweg*). In the 1960s and 1970s, some scholars rejected the idea that National Socialism was a momentary disaster. They argued that this was a long-term process linked to Germany's failure to modernise in the nineteenth century. This debate did not hinder the rapid development of the

new approach and, according to the German historian Geoff Eley, it was not only academia that took interest in the subject. For example, more or less simultaneously with various debates about the relevance of the history of everyday life, an exhibition catalogue on everyday life between 1940 and 1945 was published in Belgium under the title ‘Is war also part of “everyday life”?’ The answer to this question is still not unambiguous. In the view of the well-known American historian Christopher Browning, the history of everyday life is neutral and therefore this research should not be seen as a counterweight to the analysis of mass extermination of people or to other widely discussed topics. On the contrary, the limits of the everyday ‘can only be perceived when they are challenged: a war, [...] or a global crisis not only shows that the limits of the everyday can always be reinvented, but also that the various moments of a turning-point are temporary, that the emergencies that follow them also become mundane’. The German historian Lutz Niethammer also argued that everyday life is best seen through extraordinary circumstances, when ‘quiet normality breaks down’. These propositions are not unquestionable truths, because, especially at the start of a war, everyday life is extremely unstable, unless we choose to use the term ‘extraordinary everydayness’ as used by the eminent historian Sheila Fitzpatrick in her study on the Soviet Union. Thus, everyday life is perceived differently. According to the British sociologist Anthony Giddens, ‘in order to bridge the approaches to “structure” and “action”, we must admit that in our everyday activities we are actively shaping and reshaping the social structure’.

The Everyday as an Object of Research

The concept of the everyday is rather abstract, and in the context of this work, it is necessary to define at least its approximate boundaries. According to Alf Lütke, a well-known theorist of the history of everyday life, *Alltagsgeschichte* deals with the experiences of ordinary people: of those, who

often go unnoticed in history, while global historical processes are more visible as a consequence of people's everyday choices than impersonal structures. Research on everyday life also seeks to explain the reciprocal relationship between a human's individual actions or experiences and the material environment around them. Lüdtké mentioned that 'actions and experiences cannot be separated from the context of their genesis and impact'. While research on the everyday is often focused on case studies, it is also about long-term processes. In its scope of research, the history of the everyday 'draws inspiration from the integrative depths of *histoire totale* of the Annales school' but focuses on a much narrower scale of micro-history.

Lüdtké's definition may give the impression that the everyday is only found 'below', but it is important to note that it is not isolated from politics or big structures. This approach would seem to contradict the concept of the everyday, but even highly visible individuals do not operate in a space isolated from the network of social relations, because the everyday exists in every social stratum. Thus there is a link between the micro and macro spheres. According to the German historian Harald Dehnes, everyday life consists of balancing between the social and the individual sphere. It is like a point of intersection between society and the subject, and the present work attempts to apply this principle by revealing, as far as possible, both German policy with its consequences and the population's adaptation or survival strategies.

There is no single academic concept of the everyday. Representatives of different disciplines define it in different ways. The authors of a book on everyday life in Latvia during the German occupation also observed that it was difficult to come up with a definition and proposed their own definition of the everyday as 'the conscious, repetitive, and regular interaction of individuals with stimuli from the environment and the society in which they exist'. This is a fairly accurate description that can be applied to the present study; also, it is important to note Lüdtké's observations, which partly coincide with the definition quoted above, that it is important to have an overall picture

of both people's actions and the context that influences them. This approach is relevant because this study attempts to analyse the aforementioned societal adaptation and the attempts of German and Lithuanian officials to adapt the society to war conditions. The aim is to reveal the 'new everyday' or the aforementioned 'extraordinary everydayness' brought about by the German occupation. Therefore, in the dissertation, the definition of the concept of the everyday is similar to that found in the work of Latvian historians, but more emphasis is placed on the constant strategies of the population's adaptation to the conditions of war, where new solutions had to be found in an attempt to continue the rhythm of the earlier life, and where these solutions would become a recurring choice of the everyday life at the time. The dissertation mostly tries to address only one part of everyday life, which is related to people's daily round, or, in other words, to basic and essential human needs, which, once answered, usually make it possible to talk about other levels of daily life. Since each of them can be a separate object of research, many other topics that belong to the sphere of the everyday (work, leisure, culture, etc.) are not covered here due to the limited scope of the work, although they are partly intertwined with the issues of daily life.

The omission of certain themes is necessary because a detailed analysis of every detail that could belong to the sphere of domestic life, just like a study of the whole of everyday life under the German occupation, is hardly possible within the framework of this work. It is limited to the themes related to basic human needs in terms of provision and health. The two themes are closely linked as shortages of various commodities (fuel, medicines, etc.) affected the health of the population. This is obvious in the case of food security. Poor nutrition led to an increase in tuberculosis, influenza, and other diseases. Food was one of the most important issues not only for the Germans in terms of stable supplies for the Wehrmacht, but also for the majority of the population in their efforts to survive the Second World War. Also, the issue of food was influenced by Nazi biopolitics and it was reflected in the racial division of the

population. The research tends to focus not on the general trends in food supply, some of which have already been explored, but on the population's adaptation to war and changes in their mode of life. According to the ethnologist Auksuolė Čepaitienė, food and eating are at the centre of everyday life even without even conscious thinking about it. This observation is also confirmed by the conditions of the German occupation, when food was a central issue for many, and the population's adaptation strategies very often 'revolved' around food security.

Meanwhile, the analysis of the causes of the spread of various diseases and the state of sanitation cannot ignore domestic conditions as the maintenance of cleanliness in the living space is crucial for disease prevention. This is particularly important in the case of epidemic fever. During the Second World War, the prevention of epidemic fever was one of the main sanitary objectives for German officials throughout Europe. The deep-seated fear of epidemic fever was probably linked to the five million deaths from this disease in the years after the Great War. The Germans' attempts to stop the spread of spotted typhus sometimes became an excuse, or rather a pretext, for massacres. The impact of the prevention of typhus (spotted fever, typhoid fever) on everyday life is the most important aspect of this study as the adequate condition of baths, toilets, and wells is linked to the prevention of these diseases. The research shows the policy of adapting the society to the war conducted by German and Lithuanian officials, but in the case of typhus, it is more difficult to detail the adaptation strategies that actually worked for the population. Not all outbreaks of the disease are discussed. The analysis concludes with a discussion of the cases of diphtheria, rabies, and venereal or sexually transmitted diseases (STDs). The choice fell on these diseases because their prevention was one of the most important issues for the German and Lithuanian officials responsible for health care. Although it was somewhat more difficult, the issue of adaptation was not to be overlooked in the case of the diseases mentioned above. Even Balys Matulionis, the chief

health officer, included diphtheria and rabies among the diseases that had the strongest negative impact on the population of Lithuania, while the rise in the cases of STDs was closely linked to war conditions. The list could be longer to include tuberculosis and other diseases but limited primary sources do not always allow this. The analysis of the patterns in disease incidence examines yet another factor that significantly affected the physical and mental health of the population. The negative consequences of the war were obvious from the spread of suicides or various intensifying occult practices that were supposed to relieve anxiety about the future, but only the topic of widespread alcoholism, for which the largest amount of information has survived, is addressed in this research, because it can also be attributed to the societal adjustment to the stressful conditions of war. Thus, most often focus is on the factors that adversely affected health and were closely linked to the influence of the German occupation.

The study looks not only into the changes in the everyday life of the local civilian population. When discussing some topics (especially nutrition and typhus), it is inevitable that ghettos, Soviet prisoners of war (POWs), and civilians evacuated from the Soviet Union are included in the field of research. Although the Germans sought to isolate the ghettos and Soviet POWs, the isolation was not total. Contacts between local civilians and the said groups occurred in various forms: ghetto prisoners exchanged their belongings for food, some Soviet prisoners of war worked for farmers, and some civilians evacuated from the Soviet Union were distributed among the farmers who had to support them. Recent research in the Holocaust show the need to consider the operational options that were available to Jews in wartime. Studies that attempt to reveal the dynamics of relations between the occupiers and the occupied, and between Jews and other groups in individual localities also start appearing. This study adheres to a similar view: it is important to examine the living conditions of Jews in a much broader context than just the history of specific ghettos. The analysis focuses only on the longest-operating ghettos in

Lithuania: Vilnius, Kaunas, Šiauliai, and Švenčionys. Only these four survived until the end of 1941 as all others were liquidated in the summer and autumn of 1941. There were many more temporary places of isolation, but usually they were also closed or liquidated in the summer and autumn of 1941. The living conditions of the said groups (Jews, prisoners of war, civilians evacuated from the Soviet Union) are also examined in the context of the issues of provision and health.

Thus, **the object of research** is the domestic everyday life and health in German-occupied Lithuania between 1941 and 1944.

The aim of research is to investigate the impact of the shortage conditions caused by the German occupation in 1941–1944 and the resulting adaptation strategies on the daily lives and health status of the population of Lithuania.

Objectives:

1. To clarify the policy of the German occupation authorities and the Lithuanian administration in the sphere of provision and health care regulation.

2. To identify the impact of the shortages during the German occupation (medicines, fuel, textiles, and washing detergents) on the population's daily life and health, to reveal the public adaptation strategies resulting from these shortages.

3. To examine dietary changes and the impact of food insecurity on people's daily life and health, to analyse people's attempts at adaptation prompted by food insecurity.

4. To show the state of sanitation and the dynamics of the instances of various diseases, public adaptation, and to analyse disease prevention and the impact of protection measures on the daily life.

Relevance and novelty of the theme

Currently, shifts towards the above-mentioned long-term processes are observed in historiography, but the theme of the everyday has not lost its popularity in the historiography of various countries and has already become an established field of research. Meanwhile, in Lithuania (as in many other countries), research on the Second World War tends to focus on Nazi policies and crimes against humanity, inter-ethnic relations, the resistance struggle, and similar issues. A glance at the historiographical development of research on Lithuania between 1941 and 1944 would show that the situation could hardly have been different. Following the above observations, the field of the history of the everyday should not be perceived as an antidote to theoretically more structuralist historiography, but rather as a necessary complement to it. The history of the everyday can provide a 'balance' not only by revealing the genocidal policies of the Germans, but, above all, by analysing the experiences of the population and their attempts to adapt. In this respect, this work differs in many ways from the existing studies on the period of the German occupation. It attempts not only to establish the facts related to the negative impact of the German occupation on people's quality of life, but also to shed light on their adaptation strategies, which constituted a significant part of their daily lives. This gives a much broader perspective to the consequences of the German occupation. Changes in the habits of the population in the context of war have not yet been analysed in detail, and very little attention has so far been paid to the issue of changes in the health of the population, which is one of the key issues in this research. By highlighting the problems of different shortages, the existing studies have not attempted to take a deeper look in search of causal links between adversely affected health of the population and the specific shortages. In general, mentions of diseases are often limited to the number of cases and not to an analysis of preventive measures to curb them. Attempts have also been made to look at the period of the German occupation not only through a preconceived approach of negative influence. A preliminary hypothesis would suggest that the brutal Second World War

significantly worsened the living conditions of the population. This is true, and this study will confirm this assumption. Yet at the same time, both as a result of the actions of the occupying power and as a result of the strategies of adaptation that emerged under extreme conditions, we also see certain innovations that help us to understand the period of the German occupation more objectively. This study fits into the context of existing research not only because it explores new themes, but also because it contributes to a new understanding of the negative consequences of the German occupation that recur in historiography. A targeted study of everyday life makes it possible to concretise both the consequences of the German policy of exploitation of the land and its impact on the everyday life of the population. In addition, it helps to clarify the understanding of the ways that contemporary military conflicts can affect the everyday life of society.

Research Methods

The history of the everyday is like the historiographical revolution that followed the Second World War, which manifested itself in the anthropologisation of the historical sciences. This is why a socio-anthropological perspective is relevant to the study. Attempts are made to notice the uniqueness and otherness of historical phenomena in it. For example, for N.Z. Davis, who was mentioned above, anthropology helped to better understand the diversity of human experiences. According to the author, this discipline offers a new vantage point, when strange and surprising elements can be observed in the usual historical landscape. As for the present study, this approach is important because it focuses on the experiences of individuals, which are often linked to population's strategies of adaptation to the war conditions that are the subject of the study; therefore, in addition to the traditional methods of analysis and synthesis used in the work on primary sources and historiography, the study into everyday life relies heavily on the

descriptive approach in order to provide the most exhaustive detail of the conditions of life. It goes without saying that this perspective is typical of studies into the everyday. Incidentally, the German historian Hans Medick and Alf Lüdtke saw microhistory and the history of experiences (*Erfahrungsgeschichte*) as central parts of the history of the everyday. To further simplify the definition of the socio-anthropological perspective, it can be described as simply getting closer to the experiences of ordinary people. This is one of the main objectives of research into the history of the everyday. This approach makes it easy to notice a number of small details related to everyday life in this work, which may raise questions as to the importance of mentioning them, but it is they that contribute significantly to the picture of everyday life during the German occupation. In addition, these details are very often related to people's adaptation and survival strategies addressed in this dissertation research. The study of people's experiences and adaptation strategies relies on surviving sources from the particular time, and the lack of sources is mentioned in the text several times. This is done to clearly demonstrate the limits of our knowledge of one issue or another.

Meanwhile, to understand the specificity of a particular situation in everyday life, one has to compare. It cannot be claimed that the comparative method is used in the study as it appears only sporadically. Anthony Giddens observed that '... factual knowledge of any particular society will not always reveal whether we are dealing with an unusual case or a very general set of circumstances. It is therefore [...] often necessary to raise comparative questions which juxtapose one social situation with another [...]'. Thus, in this dissertation attempts are made to compare the living conditions of different social groups. The living conditions of civilians living in large cities are compared with those of those living in villages. The situation in the ghettos located in cities is compared to that of the ghettos in the provinces. The situation of Soviet POWs is compared with that of the civilians evacuated from the Soviet Union. The statistical method, which is particularly useful in

complementing the analysis of patterns in different diseases, is also used only sparingly.

Structure of the Work

The dissertation consists of an introduction, which includes a review of literature, four parts, conclusions, and a list of sources and bibliography.

The first part of the study sheds light on the regulation of provision and health care, which influenced the further-discussed specific choices made in everyday life. The situation in health care is examined in greatest detail. Unlike in agriculture and other areas, German orders were not always so ‘dangerous’ in certain spheres of daily life. Therefore, even if local Lithuanian officials made independent decisions on preventive health care measures or other similar issues, this should not have aroused any interest or even resistance among the Germans as they would probably have had to make similar decisions themselves. These ‘grey’ areas of country administration make it difficult to clearly identify the people responsible, but it is possible to distinguish at least four ways of shaping daily life. The first one was the simplest: German officials pass on orders, and local officials make efforts to implement them. The second way was independent initiatives by various Lithuanian institutions. The third one was when German orders were supplemented by self-governance officials. The fourth way was the adaptation strategies of the population resulting from shortage conditions. There may have been more models for regulating everyday life, but those mentioned in the study are the dominant ones.

Before and after the rise of Nazism, Germany was a global leader in epidemiology, preventive medicine, public health policy, occupational health laws, and compensation for certain medical conditions. This country was exceptionally advanced in clinical medicine, and German medical education was considered exemplary worldwide. Nazi Germany had rules for medical

procedures dating back to 1931, which Michael Grodin, professor in health law, bioethics and human rights at Boston University School of Public Health, described as in many respects broader than the Nuremberg Code and later than the Declaration of Helsinki, but which were inapplicable to the Jews, the Roma, the mentally handicapped, and other people who were unfit to be in the regime. This policy of ‘racial hygiene’ was out into operation in the occupied countries, but ensuring good health of the population, which is addressed in the study, was not a priority in those countries. In 1941, it would not have been worth hoping for a different situation, because at that time the main German objective was to win the war as quickly as possible. As a result, health policy in the general sphere in Lithuania was mostly limited to the prevention of contagious diseases. Very likely, the health care system should have received more attention after the victory over the Soviet Union and the assimilation of the Baltic countries.

The second part details specific cases of shortages of medicines, fuel, textiles, and washing detergents. This part complements the strategies for regulating everyday life, which is discussed above, and provides more information about them. In the context of the Second World War, it was common to observe radical events such as massacres and epidemics that contributed to mortality, but the factor of quality of life should not be underestimated when the health of the population also suffered as a result of the harmful conditions caused by the scarcity of household necessities. It could have been a shortage of medicines or a simple lack of fuel that led to an increase in the incidence of different types of cold-related illnesses in unheated rooms. Meanwhile, the shortage of textiles not only changed fashions but sometimes there was simply not enough bed linen for patients; soap was not only related to the sanitary needs of the domestic environment but was indispensable for the smooth work of the medical staff. Many more different materials were in short supply, but this section places emphasis on

some of the most pressing ones: shortages of medicines, fuel, textiles, and washing detergents.

The third part deals with the nutrition of local civilians, Soviet POWs, civilians evacuated from the Soviet Union, and the Jews imprisoned in ghettos. Considerable attention is paid to the population's strategies of adaptation to scarcity: the black market, the emergence of new recipes, or the development of the colonies of vegetable gardens. During the Second World War, scarcity of various resources (including foodstuffs) was an urgent issue from France to Russia and from Norway to Greece. Around 20 million people were living in semi-starvation, and around one million people could have died directly from starvation. One of the main features unifying the occupied societies was the shortage of food. Meanwhile, for Nazi Germany, securing the necessary resources remained one of the main priorities in its quest for victory. Recalling the lessons of the Great War, leading National Socialist officials believed that the defeat in the struggle for food was the cause of Germany's defeat in the war. In addition, medical experts warned that food shortages during the Great War led to racial deterioration of later generation. That is why as early as February 1939, Hitler addressed the Wehrmacht officers declaring that the issue of food had to be solved by the conquest of new territories. Lithuania was not an exception. Resources of the occupied lands had to contribute to the achievement of the military objectives of Nazi Germany.

The fourth part deals with the analysis of sanitation and various diseases. It consists of the study in the cases of typhus, scarlet fever, diphtheria, rabies, and STDs. Not only military conflicts but also deaths from contagious diseases significantly increase the number of victims. Before the outbreak of the Second World War, in the inter-war period, about one in four or five people may have died from contagious diseases. Therefore, already in the context of the Second World War, the recommendation in *Motinos ir vaiko kalendorius* [Mother and Child Calendar] of 1940 when referring to the

possible dangers was the following: '[...] to boost immunity not only with fish oil, but also with oranges and lemons, to prevent epidemics such as those during the Great War'. After 15 June 1940, organisation of the prevention of contagious diseases continued and very likely even intensified in certain areas. The Counter-Epidemic Board organised preventive vaccinations against smallpox, typhus, diphtheria, and dysentery. Counter-epidemic sectors were established in all cities and districts. Measures such as isolation and hospitalisation also had to be applied. When the German occupation began, the regulations of the Sanitary Inspectorate of the Lithuanian SSR remained in force, but it was not the legal regulations that were most important. Security of the Wehrmacht soldiers made the prevention of infectious diseases extremely difficult due to the rising morbidity among the population, the shortage of medical personnel, insufficient transport, and other means. There also emerged completely new sanitary tasks, such as the maintenance of abandoned houses of the Jews and the sites of mass killings. In this part, attention is concentrated on the contagious diseases that both German and Lithuanian officials strove to prevent: spotted fever, typhoid fever, diphtheria, rabies, and STDs. It also examines the adverse impact of wartime conditions on people's mental health. The spread of alcoholism is addressed here in greatest detail as probably the largest number of primary sources about it has survived.

Conclusions

1. As the Germans concentrated on using Lithuania's resources for the war industry, they gave much less attention and control to some spheres of the administration of the country. Such a situation meant that the Lithuanian administration had a wider range of independent options in the area of health care, because the Germans were more concerned with economic issues. In health care, the Germans' main priority was the prevention of epidemic

diseases, while many other issues in the health care system were usually left to the local Lithuanian administration. Therefore, the attempts to initiate different strategies of adaptation to the war in society should not be attributed to the Germans alone. At times, the health care system became a space where German and Lithuanian goals overlapped; also, the Lithuanian administration was able to 'insert' its own goals, which were carried over from the pre-war years. During the German occupation, the increased attention to the prevention of epidemic diseases allowed some officials of the Lithuanian administration to continue to try solving the unsanitary problems that existed in Lithuania before the Second World War. In other words, the pre-war objective of modernising the sanitation habits of the general public did not disappear, but the conditions for its implementation were far less favourable. This could have created a paradoxical situation where the Germans not only exploited the land for their own purposes, but the conditions of the German occupation also created an opportunity and a pretext for the Lithuanian administration to seek positive changes in the daily life of the population.

2. Unlike many German-occupied countries, shortages of various kinds emerged in Lithuania during the Soviet occupation of 1940–1941. From late June 1941, when the Germans occupied the territory of Lithuania, the economic regression did not start anew: it continued and deepened. Thus, the German occupation not only created new problems but also reinforced the existing ones. The scarcity of various resources led to the emergence of adaptation strategies, which generally involved different uses of local natural resources. This became one of the main axes of societal adaptation discussed in the dissertation.

(a) Due to the lack of medicines, the use of medicinal plants became much more common in Lithuania and other countries. In addition to expanding the scope and methods of using medicinal plants, this change may have contributed to the development of herbal processing infrastructure.

(b) As society adapts to fuel scarcity, one observes an increase in the intensity in the use of the country's natural resources. During the German occupation, the use of wood was much more widespread, because imports of other resources decreased. Compared to pre-war levels, fuel consumption did not decrease. In 1943, fuel consumption was 10% higher than the pre-war peak in 1938. However, the problem of fuel shortages persisted as a significant proportion of the country's raw materials was diverted for military purposes. Fuel shortages contributed to an increase in cold-related illnesses, poisonings, and even deaths.

(c) More intensive strategy of natural resources was exploited by the population in the face of shortages of textiles and washing detergents, with wooden footwear, natural washing materials, etc. becoming more frequent. Shortages of this nature had a negative impact on the health of the population, especially when different health care institutions were unable to provide adequate patient care.

3. The extant sources show that no civilians died of hunger in Lithuania during the war. The deaths could only be attributed to food poisoning. Due to the agrarian nature of the country, the majority of Lithuania's population did not experience severe food shortages, and the German occupation reinforced Lithuania as an agrarian country. For some time, it markedly slowed down the process of urbanisation. It is likely that, in contrast to Western European countries where food shortages increased the role of women and children in providing for the household, there were no such significant social changes in Lithuania (with the exception of Vilnius and Kaunas) as about 80% of the country's population lived in rural areas and shortages in small towns were not as pronounced. Such a nature of the country had certain advantages for the population adaptation strategies, which often involved a return to the agrarian rhythm of life that prevailed before the war.

(a) As in other countries, food was particularly scarce in the largest cities of Lithuania. From the very beginning of the German occupation, the

fluctuations in food rationing and the scarcity of products led to the expansion of the black market, which was also one of the wartime adaptation strategies. In this case, adaptation was reciprocal both for those who engaged in the black market and for those who used it. Urban residents swapped various things for food products, which meant urban furniture and clothing were increasingly appeared in the daily life of rural population. This was compounded by the growing number of people who moved to the countryside. In this way, villages acquired some of the urban elements, while the war conditions forced the cities to take on the characteristics of the countryside: raising small domestic animals or growing vegetables became an integral part of the daily life of many an urban dweller. The alternative recipes described in the study only confirm that the diet was also much stronger focused on local natural resources, i.e., vegetable-based food. The conditions of the German occupation created certain tensions between the advantages of modern urban life and the need to return to the rhythm of primitive (agrarian) life. These strategies contributed to some improvement in food supply but did not completely solve the problem of food shortages. Some sources suggest that the aim of the rising number of vegetable gardens may have had a positive impact on the development of beekeeping, but there is not enough information to confirm this. Yet the very likelihood that the war may have led to an increase in activities related to local natural resources such as beekeeping, the use of herbs, etc. is important. This makes it possible to observe different orientations of adaptation strategies. They were related both to the consequences of the setback of the war, when they resulted from different types of shortages, and to innovative solutions.

(b) The insufficient number of German officials did not ensure a fully functioning requisition system, and Lithuanian officials were not always willing to follow German orders. The Germans' striving to exploit the land 'stalled' when it did not match the interests of the local administration. The negative impact of the occupation was much less frequent on those farms

where the Germans were unable to organise requisitioning due to limited staff. This led to different levels of the detriment to farmers. However, it is clear that the situation with food supply was much better in villages and towns than in larger cities. This is confirmed by earlier research conducted by Lithuanian historians. The deteriorating conditions led to an increase in the number of people moving (returning) from urban to rural areas, but it is difficult to determine the exact scale of this process. This kind of resettlement is another adaptation strategy that confirms the general trend of return to an agrarian way of life. It was one of the most effective means of survival, but it required adoption of daily routines typical of the countryside.

(c) The said food shortage contributed to the population's weakening immune system and an increase in the incidence of various diseases. Between 1942 and 1943 alone, there may have been 13,566 cases of tuberculosis. According to the data of 1944, the number of sick rural children aged 0-8 years may have been over 200,000, but the reliability of the statistics even under the German occupation remains debatable.

(d) The amount of food distributed to the ghettos by the Germans and local officials was insufficient, and because of the lack of food, contacts of ghetto prisoners with people living outside the ghettos became one of the most important sources of supply. Some sources suggest that at least in Vilnius, the intensive trade of the villagers with the Vilnius ghetto may have had some impact on the situation of vegetable supply in the city as a whole, with villagers choosing to trade with the ghetto rather than sell their produce in the city. Internal efforts inside the ghettos to alleviate food shortages through free meals and other similar measures helped to some extent, but the above-mentioned exchanges remained the most effective means of the provision of food. Surviving sources suggest that the policy of expanding vegetable gardens was most successful in the Kaunas ghetto, while the most favourable nutritional situation was in the provincial ghettos. This thesis is supported not only by memoirs but also by the general trends of the wartime: the civilian

population was better supplied with food in the villages and smaller towns. As a result, the supply of food to ghettos depended not only on the policies of the Germans and the local administration, but also on the provision of food in the entire region. This situation shows that the internal life of ghettos was significantly influenced not only by the processes developing outside them, but also by the fact that the German occupation policy was much weaker in the provinces. This conclusion about ghettos also confirms the importance of the agrarian character of the region.

(e) The worst nutritional situation was in the camps of Soviet POWs. Many victims died as a result of starvation, which makes it difficult to describe their adaptation strategies in detail as such strategies were usually not possible. The prisoners who worked for various enterprises or for farmers were in a better situation. Meanwhile, it is difficult to say anything concrete about the diet of civilians evacuated from the Soviet Union. It is likely that the evacuated civilians were somewhat better provided for compared to the Soviet POWs. They were able to take some of their possessions with them during the evacuation, and it would be partly confirmed by the documents of the German administration that the maintenance of civilians evacuated from the Soviet Union may have been counted as part of the requisitioning of farm produce. It is obvious that the evacuation process had a significant impact on the daily life of some Lithuanian farmers, when they had difficulties in providing for the families of the evacuated civilians, and the tensions that arose were mostly related to the food issue.

4. From the beginning of November 1941, the spread of spotted fever was caused by unsanitary conditions created by the Germans for Soviet POWs and their contact with the local population and by deficiencies in sanitation that had existed before the Second World War. It is possible to identify two main phases in the epidemic of this disease. During the first phase, when the General Board of Health registered 3639 cases, the highest incidence of spotted fever was in Alytus County, which, again, had a higher prewar

incidence rate than most Lithuanian counties. This phase lasted from November 1941 to April 1942. From then on, the rate of infection slowed down, although cases continued to appear. The second phase began in January 1944, when the epidemic resumed due to the civilians evacuated from the Soviet Union and their distribution to farmers. The number of cases of spotted fever recorded during the second phase of the epidemic was higher than during the first phase. As many as 5462 new cases of the disease were recorded between 3 January and 27 May 1944. A total of 10,890 cases of spotted fever were officially recorded from the beginning of the epidemic in Lithuania in November 1941 until the extant statistics of 27 May 1944. During the second phase of spotted fever, the highest number of cases occurred in Vilnius (1519) and Alytus (1261) counties, which, again even before the Second World War had a large number of sanitary shortcomings. During the second outbreak of spotted fever, the influence of the German policy was insignificant, and Lithuanian officials were the main initiators of preventive measures. The official statistics did not reflect all cases of the disease because the actual number of the cases during the German occupation was much higher.

a) Epidemics led to the intensification of efforts to address pre-war sanitation problems during the German occupation but this did not have a significant impact on the long-term culture of cleanliness. Among the measures to stop spotted fever was the expansion of the network of bathhouses. The habit of going to the bathhouse depended not only on the material status of the region: the most important factor was the established and adopted habits of everyday life. In Suvalkija (the south-western part of Lithuania), village bathhouses were used least frequently, although economically and culturally it was one of the most advanced regions of Lithuania; incidentally, there were not as many cases of spotted fever there as in certain other regions of Lithuania, where bathhouses were much more numerous. Such a situation shows that external changes without mental changes are short-lived and doomed to failure. Prevention also included resort

to coercive measures, but these too were only an external and temporary solution that did not have an in-depth effect on Lithuania's culture of cleanliness. It is evident that the expansion of the network of bathhouses was not a new need specific to the period of the German occupation. The German occupation highlighted the pre-war sanitation problems and created an opportunity for part of the Lithuanian administration to pay more attention to sanitation issues, but the war years were not the right time for pursuing these aims. Isolated sources point towards the assumption that during the German occupation, there may have been some minimal positive changes in the construction of bathhouses, but that these were overshadowed by the effects of the war. The number of new bathhouses, like those destroyed by the war, cannot be determined, and the changes were mostly observed in the construction and renovation of public baths. This would indicate that there were no significant positive changes in the daily life of the population. There may have been only sporadic improvements in the home environment.

(b) Comparing the statistics of the cases of spotted fever in the ghettos of Vilnius, Kaunas, Šiauliai, and Švenčionys, it is likely that after the Vilnius ghetto, it was the smallest ghetto of Švenčionys that had the highest number of cases. This preliminary conclusion is based on a limited amount of information, and the isolated figures mentioned in diaries and memoirs could hardly reflect the overall dynamics of the cases of spotted fever from the establishment of the ghettos to their liquidation. The statistics of about 100 cases of spotted fever in the Švenčionys ghetto could possibly be confirmed only by a sudden outbreak of the disease in 1942 due to the displacement of the Jews from the Vidžiai ghetto. In other ghettos in Lithuania, cases of spotted fever occurred throughout the whole period of the German occupation, but to a lesser extent.

(c) In 1941, the majority of the cases of typhoid fever were due to the epidemic of this disease that broke out in Vilnius in the spring of 1941 and had nothing to do with the German occupation. Later, the number of typhoid

fever cases increased during the German occupation, as did the number of diphtheria, rabies, STDs, and other diseases. There may have been 7186 cases of typhoid fever between 1941 and 1943. Prevention of typhoid fever included minimal cleaning of latrines and wells, which could be classified as adapting society to war conditions. Yet the most effective strategies were those that were not imposed on the public but came ‘from below’ and roughly corresponded to the pre-existing habits. Therefore, just like in the case of bathhouses, the maintenance was intensified only in public spaces and did not extend to the private spaces of the residents. This sort of sanitary activity was often a mandatory response to the Germans' demands for sanitary improvements. Another major obstacle to societal adaptation and adjustment consisted not only in the problems related to habits or resources but also lack of time. Leaving aside the beginning and the end of the German occupation (for there was a lot of chaos at that time), there was simply no time to carry out the grandiose projects of bathhouses, toilets, wells, etc.

(d) There was no significant increase in diphtheria cases in 1941. The biggest spike in diphtheria was recorded in 1943, and it was followed by a decline in the number of cases. Due to the lack of anti-diphtheria serum, experiments with blood from patients with diphtheria were widespread in the prevention of this disease. It was an adaptation strategy that came from the ‘bottom’ of society as a result of the shortage of medicines.

(e) Rabies was estimated to have infected around 2800 people between 1941 and 1943 alone. It is not clear how many domestic animals may have been infected, but it can be noted that a number of farms were affected because they could not use the infected animals. In the general area of Lithuania as a whole, rabies was not a particularly prominent problem for the food supply.

(f) There were 5048 cases of STDs in 1942–1943. It is usual for STD cases to spike during wartime. This pattern is also observed during the German occupation. The majority of cases were recorded in Lithuania's largest cities. Many parallels can be found in the strategies used to combat these diseases –

not only in comparison with the pre-war legislative framework, but also in the way in which preventive measures were taken when the forced treatment used before the war was also applied during the German occupation.

5. The conditions brought about by the German occupation had a negative impact on the mental health of the population. Among all the negative factors, the most common was the consumption of home-made vodka, which, despite the widespread use of preventive measures by German and Lithuanian officials, was only minimally curbed. This was yet another example of a society adapting to the harsh conditions of war ‘from below’, and it explains why German and Lithuanian attempts at prevention met with little success. The number of victims of the consumption of home-made vodka was not in the hundreds but in the thousands.

Thus, the shortage of various products and materials not only contributed to the proliferation of different adaptation strategies and significantly reduced the quality of life; it caused increased mortality of the population. The issue of food security can definitely be counted among the areas that deteriorated during the German occupation, others being the supply of medicines, fuel, etc. Not only did most of the population's adaptation strategies revolve around it, but it was also linked to Nazi racial policy, which contributed to the negative impact on living conditions (especially for the Jews and Soviet POWs). Focusing on the region's natural resources became the core of these adaptation strategies. It can be seen as a universal civilisational phenomenon that occurs when a society *en masse* is faced with a crisis situation. It is therefore natural that the agrarian nature of the country became a major factor in surviving the war, because many people had not fully distanced themselves from agricultural activities. In addition, the dissertation research shows that these strategies led to changes that were not necessarily negative in nature – when it came to the strengthening of the activities related to natural resources or when the Lithuanian administration was trying to preserve the pre-war vision of the modernising of society.

CURRICULUM VITAE

Mantas Šikšnianas

mantas.siksniadas@gmail.com

EDUCATION

2017–2023   PhD studies:

Doctoral studies at the Lithuanian Institute of History and the Faculty of History of Vilnius University.

2014–2017   Master studies:

MA in Local History at the Lithuanian University of Educational Sciences (Vytautas Magnus University).

2010–2014   Bachelor studies:

Bachelor of Applied History, Lithuanian University of Educational Sciences (Vytautas Magnus University).

WORK EXPERIENCE

2014-present   The Vilna Gaon Museum of Jewish History.

CONFERENCES AND STUDY VISITS

2021   The 3rd research workshop co-organised by Yad Vashem and USHMM (online) ‘Everyday Life of Jews in the USSR during the Holocaust and its Early Aftermath’, 29 August–2 September 2021.

2019   The 27th international conference on Jewish studies, 15-16 July 2019, Moscow.

2019   Workshop ‘New Approaches to Research on Everyday Life during World War II’, 27-29 September 2019, Berlin.

LANGUAGES

Lithuanian – native; English – advanced; Russian – advanced; Polish – intermediate; German – elementary; Yiddish – beginner; Hebrew – beginner.

PUBLIKACIJŲ DISERTACIJOS TEMA SĄRAŠAS

M. Šikšnianas, „Dėmėtosis šiltinės epidemija Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais 1941-1944 m.“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2021, nr. 1, p. 105-132.

M. Šikšnianas, „Saunas and Lice in Lithuania in 1941-1944“, in: *Central European Studies*, 2022, 71/2, p. 261-279.

Lietuvos istorijos institutas
Tilto g. 17, Vilnius, LT-01101
El. p. istorija@istorija.lt, www.istorija.lt
Tiražas 15 egz.